З архівів

ВУЧК ГПУ НКВД КГБ

1 (20) 2003

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 року
Виходить двічі на рік

ВИДАВНИЦТВО Сфера КИЇВ 2003

З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ 1 (20) 2003
Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 року
Виходить двічі на рік

Засновник: Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»

Співзасновники:
Національна академія України
Інститут історії України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Всеукраїнська спілка краєзнавців

Редакційна колегія:
Юрій Данилюк — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Сергій Богунов — заступник головного редактора,
Олександр Рубльов — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Олег Бажан, Володимир Пристайко,
Геннадій Боряк, Олександр Пшенніков,
Валерій Васильєв, Олександр Реєнт,
Семен Глузман, Володимир Репринцев,
Василь Даниленко, Григорій Савченко,
Петро Кулаковський, Євген Скляренко,
Станіслав Кульчицький, Георгій Смирнов,
Володимир Лозицький, Петро Тронько,
Наталія Маковська, Юрій Шаповал
Руслан Пиріг,

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 211, 212, 216
тел. 228–53–05, 229–13–88. Факс (044) 228–02–38
01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7,
тел. 255–85–41, 256–92–11

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua та www.ssu.gov.ua.

Мовний редактор *О.Спицька*
Комп'ютерне макетування *О.Хлопова*
Комп'ютерний набір та науково-допоміжна робота:
співробітники Державного архіву Служби безпеки України *Д.Бойко, І.Бухарєва, В.Говорун, О.Іщук, О.Лошицький, В.Окіпнюк, Н.Сердюк, В.Ткачук*

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації в квітні 1995 р. Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.
Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

© Видавництво «Сфера», оформлення, 2003

ЗМІСТ

Офіційний розділ

Постанова Кабінету Міністрів від 31 березня 2003 р. № 428 «Про затвердження нового складу Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» 7

Постанова Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» «Про хід виконання Житомирською та Сумською обласними редакційними колегіями постанови Кабінету Міністрів України № 530 від 11.09.1992 р. «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» від 3 червня 2003 р. 11

Витяг з протоколу засідання Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» про затвердження нового складу редакційної колегії науково-документального журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» від 3 червня 2003 р. 15

Вітаємо ювілярів! 17

З історії тоталітаризму

Архірейський Д., Ченцов В. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. 19

Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки 50

Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод 60

1932–1933 роки очима партійного функціонера (щоденник Д.Заволоки). Публікація *Богунова С., Даниленка В.* 66

Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті — 60-ті роки XX ст. (за документами Державного архіву МВС України) 91

Нікольський В. Статистика соціального складу репресованих радянськими органами державної безпеки у 1943–1957 рр. (за документами Державного архіву СБ України) 103

Особа у контексті епохи

Мікушев В., Ребкало В. Микола Щорс: таємниця загибелі 130

Мельник В. Два життя Л.Зіньковського-Задова 154

Маловідомі сторінки історії

Кучерук О. Ще одна версія вбивства у 1934 р. бойовиками ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького 171

Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шуцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр. 179

Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України 194

Єфименко В. Внутрішньоорганізаційна боротьба в середовищі українських націоналістів і роль в ній спецпідрозділу ОУН(Б), 1940-ві рр. 209

Іщук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(Б) серед молоді (1944–1954 рр.) 224

Туренко В. Політико-психологічний аспект українського організованого націоналізму 40-х — 50-х років XX ст. 245

Вовк О. Останній генерал УПА: до біографії Василя Кука 254

Церква і влада

Преловська І. Слідчі справи братів Чехівських як джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) 258

Пащенко В., Сітарчук Р. Деякі аспекти державно-церковних відносин у 20–30-ті рр. XX ст. (на прикладі громад баптистів та євангельських християн Полтавщини) 278

Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали 287

З історії спецслужб

Золотарьов В., Парфьоненко В. «...Один із активніших працівників ЧК-ГПУ». (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) 355

Шевченко А. Участь співробітників дорожніх відділів НКВС УРСР у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни 403

Довідковий розділ

Списки громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїла на початку Великої Вітчизняної війни (липень 1941 р.). Публікація *Бухарєвої І., Кулаковського П.* 410

Рецензії

Подкур Р. ДПУ УСРР у 1922–1934 рр.: портрет на тлі епохи 440

Ільюшин І. Польське підпілля у Західній Україні і Західній Білорусії у 1939–1941 рр.: нове науково-документальне видання 450

Кугутяк М., Кобута С. Важка історія важкого століття 457

Хроніка та інформація

Приїзд польської делегації до Державного архіву СБ України 461

Засідання Науково-методичної ради Державного архіву СБ України 462

До авторів журналу. [Пам'ятка автору] 464

Content 466

ОФІЦІЙНИЙ РОЗДІЛ

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 31 березня 2003 р. № 428

Київ

Про затвердження нового складу Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»

На часткову зміну пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. № 530 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» затвердити новий склад Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (додається).

Дозволити голові Колегії у разі потреби вносити зміни до її складу.

Прем'єр-міністр України В. ЯНУКОВИЧ

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 31 березня 2003 р. № 428

СКЛАД
Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»

ТРОНЬКО Петро Тимофійович	—	завідуючий відділом Інституту історії України Національної академії наук України, голова Колегії
РЕЄНТ Олександр Петрович	—	заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України, заступник голови Колегії
ДАНИЛЮК Юрій Зіновійович	—	провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, заступник голови Колегії
БОГУНОВ Сергій Миколайович	—	начальник Державного архіву Служби безпеки України
БОГУЦЬКИЙ Юрій Петрович	—	Міністр культури і мистецтв України
БОРЯК Геннадій Володимирович	—	Голова Державного комітету архівів України
ВОЙНАЛОВИЧ Віктор Анатолійович	—	провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України
ГОРБИК В'ячеслав Олександрович	—	завідуючий відділом Інституту історії України Національної академії наук України
ЖУЛИНСЬКИЙ Микола Григорович	—	народний депутат України (за згодою)
ЗЯБЛЮК Михайло Павлович	—	директор видавництва «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана
КОКІН Сергій Анатолійович	—	заступник начальника Державного архіву Служби безпеки України

КРЕМЕНЬ Василь Григорович	—	Міністр освіти і науки України
КУРАС Іван Федорович	—	народний депутат України (за згодою)
ЛИТВИН Володимир Михайлович	—	Голова Верховної Ради України (за згодою)
ЛОЗИЦЬКИЙ Володимир Сергійович	—	директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України
МАРЧУК Євген Кирилович	—	Секретар Ради національної безпеки і оборони України (за згодою)
МОТРЕНКО Тимофій Валентинович	—	заступник Державного Секретаря Кабінету Міністрів України
НОВОХАТЬКО Леонід Михайлович	—	заступник Державного секретаря Міністерства культури України
ПАПАКІН Георгій Володимирович	—	начальник відділу Державного комітету архівів України
ПРИСТАЙКО Володимир Ілліч	—	заступник Голови Служби безпеки України
ПШЕННІКОВ Олександр Михайлович	—	радник Державного архіву Служби безпеки України
РЕПРИНЦЕВ Володимир Федорович	—	начальник управління Адміністрації Президента України (за згодою)
РУБЛЬОВ Олександр Сергійович	—	учений секретар Інституту історії України Національної академії наук України
Скляренко Євген Михайлович	—	провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України
СМИРНОВ Юрій Олександрович	—	Міністр внутрішніх справ України
СМОЛІЙ Валерій Андрійович	—	директор Інституту історії України Національної академії наук України

СОХАНЬ Павло Степанович	—	директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України
ТАБАЧНИК Дмитро Володимирович	—	Віце-прем'єр-міністр України
ЧИЖ Іван Сергійович	—	Голова Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України
ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович	—	директор Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Користуючись правами, наданими постановою Кабінету Міністрів України голові Головної редколегії, академік П.Т. Тронько на засіданні Головної редколегії 3 червня 2003 р. оголосив, що до її складу вводяться також:

МАКОВСЬКА Наталія Василівна	—	директор Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України
ПИРІГ Руслан Якович	—	головний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України
ШЕРЕМЕТА Володимир Володимирович	—	начальник Департаменту Служби безпеки України

ПОСТАНОВА
Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»

Про хід виконання Житомирською та Сумською обласними редакційними колегіями постанови Кабінету Міністрів України № 530 від 11.09.1992 р. «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією»

3 червня 2003 р.

Заслухавши та обговоривши доповіді керівників науково-редакційних груп редколегій Сумської та Житомирської областей (Рубанов О.М., Копійченко Л.А.), та співдоповіді к.і.н. Бажана О.Г., Маньковської Р.В. та надіслані іншими областями звіти, Головна редколегія відзначає значну роботу, проведену в переважній більшості інших областей України по виконанню постанови Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р.

Обласними редколегіями за участю науковців, краєзнавців, архівістів за допомогою облдержадміністрацій вперше досліджено, узагальнено і оприлюднено велику кількість документів про незаконні репресії, що загубили і покалічили життя десятків тисяч ні в чому не винних людей — наших співвітчизників. Вийшли друком десятки книг, документальних добірок, статей у періодичних виданнях з розповідями про загиблих у роки репресій, відновлено світлу пам'ять тисяч безвинно постраждалих, встановлено меморіальні дошки, пам'ятники в місцях розстрілів, масових поховань.

Разом з тим, Головна редколегія зазначає, що постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» в ряді областей виконується незадовільно. У більшості з них за минулі десять років не підготовлено томів до друку в остаточному вигляді. Деякі обласні редколегії підготовку зазначеної ро-

боти проводять з грубим порушенням «Програми і методичних рекомендацій», схвалених Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» 14 вересня 1993 року.

Не дивлячись на досить тривалий строк проведення цієї важливої відповідальної роботи, багато матеріалів, особливо вступних статей до тому, підготовлено на дуже низькому науково-теоретичному рівні. У деяких томах уміщено багато загальновідомого матеріалу, безліч дрібниць, відсутні узагальнення. До написання статей, аналізу подій недостатньо залучені фахівці, науковці. Важливе політичне і наукове значення цієї роботи в ряді областей недооцінюється, незадовільно вирішуються питання матеріально-фінансового забезпечення. Підготовка вступних статей інколи гальмується із-за відсутності аналітичних статистичних матеріалів. Міністерство фінансів не забезпечило виконання постанови Уряду від 11 вересня 1992 року про фінансування робіт, пов'язаних з підготовкою науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Через відсутність коштів не створено Національного банку даних жертв політичних репресій, нерегулярно виходить журнал «З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

Указані недоліки з підготовки томів свідчать про недостатню організаційну роботу обласних редколегій, їх науково-редакційних груп, ряду міністерств і відомств, Головної редакційної колегії по виконанню постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року.

Головна редколегія постановляє:

1. Інформацію про проведену роботу в Житомирській та Сумській областях по виконанню постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року взяти до уваги.

2. Звернути увагу обласних редколегій на необхідність всебічного посилення організаційної, наукової роботи по виконанню постанови Кабінету Міністрів, підготовці на високому науковому рівні томів, вступних статей до них, документальних добірок матеріалів з таким розрахунком, щоб протягом 2003-2004 років передати на апробацію Головній редколегії підготовлені рукописи. Обласним редколегіям протягом червня-липня поточного року подати Головній редколегії уточнений графік видання томів. Затвердити порядок проходження томів до друку в Головній редколегії (додаток № 1).

3. Зажадати від обласних редколегій при підготовці томів суворого дотримання «Програми та методичних рекомендацій», схвалених Головною редколегією 14 вересня 1993 р. Установити, що науково-редакційні групи обласних редколегій мають обов'язково погоджувати можливі зміни і додатки, які виникають у процесі підготовки томів, порядок викладу в них матеріалів, оформлення і т.п. з секретаріатом і відповідним відділом Головної редакційної колегії.

4. Просити керівництво Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ України вирішити питання про надання для користування при підготовці томів «Реабілітовані історією» архівних аналітичних і статистичних документів радянських органів держбезпеки і міліції про репресії проти громадян СРСР та інших держав, доповідні записки, звіти про виконання наказів, інструкцій, директив і вказівок центральних союзних і республіканських органів.

5. Просити Кабінет Міністрів України доручити Міністерству фінансів відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. вирішити питання про виділення необхідних коштів для повсякденної практичної роботи Головної редакційної колегії, створення Національного банку даних жертв політичних репресій в Україні періоду тоталітаризму, видання журналу.

6. Просити Міністерство освіти та науки України дати вказівку керівникам вищих навчальних закладів про необхідність посилення уваги і участі професорсько-викладацького складу вузів до підготовки томів «Реабілітовані історією» на завершальному етапі, більш активно допомагати обласним редколегіям в їх роботі.

7. Звернутися до Ради Міністрів АР Крим, обласних державних адміністрацій, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій з проханням обговорити звіти редакційних колегій томів про стан їх підготовки, матеріально-технічне, фінансове та кадрове забезпечення.

8. Контроль за виконанням даної постанови покласти на Бюро Головної редколегії з підготовки і випуску серії книг «Реабілітовані історією».

Голова Головної редакційної колегії науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»
академік НАН України П.Т. Тронько

Додаток № 1

Проходження томів «Реабілітовані історією» в Головній редколегії

У відповідності із затвердженим графіком передбачаються наступні етапи.

1. Підготовка матеріалів тому на розгляд Головній редколегії.

Обласна редакційна колегія затверджує на своєму засіданні підготовлений рукопис до друку, відрецензований двома докторами наук, приймає рішення про рекомендацію тому до друку та передає матеріали (макет тому, дві рецензії, рішення обласної редколегії, супровідний лист за підписом Голови обласної редколегії) до Головної редколегії.

2. Внутрішнє проходження тому в Головній редколегії.

У Головній редколегії реєструються рукопис тому та супровідні документи. З ними знайомиться куратор — відповідальний за область, готує рекомендації, зауваження. Подані матеріали передаються членам Головної редколегії для ознайомлення і зауважень. У разі необхідності рукопис передається на повторну рецензію фахівцям з даної проблеми. Після цього том надсилається на розгляд Українській енциклопедії ім. М.П.Бажана для узгодження питань поліграфічної уніфікації та художньо-технічного оформлення.

У разі невідповідності структури та змісту тому вимогам, зазначеним у «Програмі та методичних рекомендаціях», рукопис повертається до обласної редколегії на доопрацювання.

3. Затвердження Головною редколегією.

Доопрацьований та виправлений рукопис тому ставиться на розгляд Головної редколегії. На засіданні доповідають редактор та куратор тому, обговорюються зміст книги, її поліграфічне оформлення, приймається остаточне рішення про затвердження тому до друку.

Додаток № 2

Зміни та доповнення до «Програми і методичних рекомендацій»

1. Рецензування і редагування підготовлених рукописів є обов'язковим для передання до Головної редколегії.

2. Обласні редколегії несуть відповідальність за науковий рівень та поліграфічне оформлення томів.

3. Затвердити формат 70×100/16, параметри поліграфічного оформлення тому, першу та титульну сторінки обкладинки.

4. Рекомендувати видання томів обсягом 75–100 обліково-видавничих аркушів кожен, загальним тиражем у 3 тис. примірників. За рішенням обласних редколегій тираж може змінюватися.

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» від 3 червня 2003 р.

3. Слухали:

Про затвердження нового складу редколегії журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ».

3. Ухвалили:

Затвердити редколегію журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» у наступному складі:

Юрій Данилюк — провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, головний редактор;

Сергій Кокін — заступник начальника Державного архіву Служби безпеки України, перший заступник головного редактора;

Сергій Богунов — начальник Державного архіву Служби безпеки України, заступник головного редактора;

Олександр Рубльов — учений секретар Інституту історії України Національної академії наук України, заступник головного редактора;

Роман Подкур — старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, відповідальний секретар;

Олег Бажан — старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України;

Геннадій Боряк — голова Державного комітету архівів України;

Валерій Васильєв — старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України;

Семен Глузман — голова наглядової ради Міжнародного благодійного фонду «Видавництво Сфера»;

Василь Даниленко — головний науковий співробітник Державного архіву Служби безпеки України;

Петро Кулаковський — провідний спеціаліст Державного архіву Служби безпеки України;

Станіслав Кульчицький — заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України;

Володимир Лозицький — директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України;

Наталія Маковська — директор Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України;

Руслан Пиріг — головний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України;

Володимир Пристайко — заступник Голови Служби безпеки України;

Олександр Пшенніков — радник Державного архіву Служби безпеки України;

Олександр Реєнт — заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України;

Володимир Репринцев — голова Управління геральдики і державних нагород Адміністрації Президента України;

Григорій Савченко — доцент Київського національного університету ім. Т.Шевченка;

Євген Скляренко — провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України;

Георгій Смирнов — начальник відділу Державного архіву Служби безпеки України;

Петро Тронько — завідуючий відділом Інституту історії України Національної академії наук України;

Юрій Шаповал — керівник центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України.

Голова Головної редакційної колегії
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією»,
академік НАН України П.Т. Тронько

Юрій Шаповал і Олександр Пшенніков під час перебування у Єрусалимі (Ізраїль), де відбулася презентація спецвипуску журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (№ 3/4 за 1998 р.), присвяченого справі Єврейського антифашистського комітету. Жовтень 1999 р.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ!

Навесні та влітку 2003 р. трапилися дві надзвичайно важливі події в житті членів редакційної колегії нашого журналу — **Олександр Михайлович Пшенніков** відсвяткував 60-річчя з дня народження, а **Юрій Іванович Шаповал** — 50-річний ювілей. У Державному архіві Служби безпеки України та Інституті політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України відбулися вшанування ювілярів. На їхню адресу пролунали численні привітання і найкращі побажання від представників державних і наукових установ, навчальних закладів, громадських об'єднань, засобів масової інформації, колег і друзів.

Багаторічна напружена творча праця Олександра Михайловича була відзначена медаллю «10 років Службі безпеки України» і Грамотою Голови СБ України, а Юрія Івановича — присвоєнням, згідно з Указом Президента України, почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а також врученням йому відомчої відзнаки — Подяки Голови СБ України і нагрудного знаку Служби — за активну участь у науково-видавничій діяльності Державного архіву СБ України.

Редколегія журналу із задоволенням приєднується до сердечних привітань і щирих побажань міцного здоров'я, добробуту, родинного щастя та подальшої творчої наснаги ювілярам!

Багато людей в Україні та за її межами знають цих високопрофесійних фахівців, які завжди гідно робили свою справу, що має велике значення не тільки для розвитку вітчизняної історичної науки, архівної справи, освіти і культури, але й для становлення правової держави і демократичного громадянського суспільства, утвердження світлих гуманістичних ідеалів добра і справедливості, порозуміння і добрих взаємин українського та інших народів Європи і світу.

Тонко і вірно відчувши імперативи часу, полковник Служби безпеки України О.М.Пшенніков і доктор історичних наук, професор Ю.І.Шаповал спільно і кожен по-своєму багато зробили для того, щоб опрацювати і ввести до широкого інформаційного, наукового і культурного обігу, в тому числі і за допомогою журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», той величезний масив архівних документів, що десятиліттями накопичувався у надрах колишнього радянського надтаємничого відомства. Протягом десяти років — від самого першого номеру часопису і до сьогодення — вони вкладають всі свої душевні сили, багатогранні енциклопедичні знання, неабиякий хист дослідників-пошуковців і аналітиків, громадянську зрілість і відповідальність у підготовку кожного нового випуску.

Сподіваємося, що творче ставлення до нелегкої, але благородної справи відновлення історичної справедливості, багатющий досвід наших ювілярів, кращі їх громадянські, професійні і людські якості й надалі будуть у нагоді при вирішенні важливих завдань, які стоять перед всіма нами.

Редколегія

З ІСТОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Дмитро Архірейський,
Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)

БІЛЬШОВИКИ ПРОТИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ: РЕПРЕСИВНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ 1920-х□рр.

Громадянська війна, що відбувалася на теренах колишньої Російської імперії, у своєму військовому, національному, соціально-економічному і навіть культурному розмаїтті стала своєрідним політичним ситом. Революційні події 1917 р. дали життя багатьом політичним партіям, силам, течіям, рухам, проте з наближенням кінця «революційних змагань» на арені боротьби залишалося все менше і менше реальних борців. Військові перемоги більшовиків були водночас перемогами політичними. І що цікаво, безкомпромісні претензії комуністів на здобутки революції лише збільшували число їх ворогів за рахунок різноманітних соціалістичних і національних партій. Однак, це не зміцнювало через відмінність у поглядах і методах досягнення політичної мети й антирадянський табір, що дозволило більшовикам, зрештою, втримати владу в руках.

Втім, саме існування соціалістичних партій, які і не думали відмовлятись від власної інтерпретації революційної теорії та від нищівної критики політики більшовиків, не могло залишити останніх у спокої. Компартія, не бажаючи ділитися політичною владою, змушена була вживати різноманітних заходів, з репресивними включно, аби послабити і зрештою звести нанівець діяльність соціалістів.

Серйозну загрозу для влади компартії становила Російська соціал-демократична робітнича партія (меншовики), яка ще з дореволюційних часів користувалася відчутною популярністю серед пролетарських мас. У 1919 р., у розпал громадянської війни, на VIII з'їзді РКП(б) В.Ленін назвав меншовиків «найгіршими ворогами соціалізму»[1], що і визначило

майбутнє ставлення державної партії до РСДРП. Поки що меншовикам дозволялося діяти легально, однак чекісти вже працювали над більш точним їх визначенням: вважати їх контрреволюціонерами за «власним бажанням», «за природою» чи просто «за непорозумінням»[2].

Подальші події лише поглиблювали конфлікт між більшовиками і меншовиками. У грудні 1919 р. лідери останніх Л.Мартов і Ф.Дан були запрошені на VII Всеросійський з'їзд Рад, де Л.Мартов зачитав програмні положення своєї партії, по суті вимагаючи від комуністів відновлення громадянських свобод. На що В.Ленін безапеляційно заявив: «Коли ми чуємо подібні декларації від людей, що заявляють про співчуття до нас, ми говоримо собі: ні, і терор, і НК * — річ абсолютно необхідна»[3].

Впродовж 1920 р., поки тривали військові дії, РКП(б) проводила з меншовиками політичну гру. З одного боку, соціал-демократи легально працювали у радах, контактували з іноземними делегаціями, створювали партійні осередки. З іншого боку, в тому ж році розпочалися систематичні репресії проти членів РСДРП. Більшовиків не влаштовувало, що меншовики користувалися явним авторитетом у пролетарському середовищі, контролюючи профспілки.

Надзвичайні комісії були зорієнтовані комуністичним керівництвом на дискредитацію соціалістів. Вже у лютому 1920 р. відбувся судовий процес над секретарем регіональної спілки металістів, меншовиком Лазаревим. В одному з листів на адресу Донецького губкому КП(б)У сповіщалося, що «цей суд фактично був судом всієї партії (меншовиків. — *Авт.*) і пройшов блискуче»[4]. У тому ж місяці заборонили газету «Наш голос», орган РСДРП в Україні, було розпущено центр профспілок на Полтавщині і т.п.

21–23 березня 1920 р. відбувся суд над членами київської організації РСДРП Г.Д.Кучиним-Оранським, О.Б.Романовим, Н.В.Ландою, а також членом Бунду І.П.Шпером, яких було звинувачено у співпраці з денікінцями, інакше кажучи, у контрреволюції. Реальна ж провина меншовиків полягала у їхньому бажанні зберегти профспілки незалежними від більшовиків. Обвинувач від останніх, Вардін-Мгеладзе, відверто заявляв: «Незалежність від радянської влади профспілок означає, що радянська влада зависає у повітрі. Гасло незалежності профспілок могла виставити лише та партія, яка не хоче, аби радянська влада існувала як влада робітників», а «гасло самостійності профспілок у радянській республіці є гаслом контрреволюційним. Це відбиває сутність справи»[5].

Відповідним до політичної мети — дискредитація РСДРП — був і вирок: Кучина-Оранського, Романова, Ланду і Шпера ув'язнили у концтаборі на весь час воєнних дій. Інші підсудні — літератори, викладачі, робітники, службовці, інженери — на необмежений час позбавлялись політичних прав і можливості працювати у профспілкових державних структурах[6]. Вже у наш час, аналізуючи матеріали даного процесу, дослідники С.Кокін і О.Мовчан довели, що кримінальну справу було сфабриковано, причому явно з політичною метою[7].

Одночасно з процесом відбулася IV конференція КП(б)У, яка визнала, що меншовики «вели і ведуть роботу по розкладу радянської держави» і тому з ними «потрібна найрішучіша боротьба аж до їх цілковитого придушення»[8].

Різкий та рішучий тон більшовиків був викликаний певними причинами. Меншовикам навесні 1920 р. вдалося провести на виборах у місцеві ради чимало своїх кандидатів: їх агітація знаходила відгук у пролетарському середовищі. Зрозуміло, що більшовиків це непокоїло. Хоча війна з Польщею і Врангелем певною мірою відволікала увагу комуністів від боротьби з опозицією, проте 1 червня 1920 р. з'явився циркулярний лист ВНК, в якому меншовики, по суті, ставилися в один ряд з монархістами та іноземними шпигунами[9].

Визнаючи, що РСДРП офіційно заявила про свою солідарність з компартією у боротьбі з інтервентами, чекісти вважали, що меншовики провадили підривну діяльність у профспілках, кооперації, серед друкарів. Соціал-демократів притягували до відповідальності не як носіїв певних політичних поглядів, а як спекулянтів і підбурювачів до страйків, «що руйнують тил, шкодять фронту і солідаризують з Антантою та її агентами»[10]. 16 червня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) доручив ВНК «ретельно розробити план розселення меншовицьких політичних вождів для їх повного знешкодження...». Л.Мартову і А.Абрамовичу дозволили виїхати за кордон[11].

В Україні меншовики під тиском надзвичайних комісій були змушені перейти на нелегальне становище. Головний комітет РСДРП (керівний орган партії) у заяві до ВУЦВК зазначав, що більшовики закрили вищезгадану газету «Наш голос» (Харків), майже у повному складі Юзівський комітет РСДРП було вислано за межі регіону до кінця війни тощо[12]. Звинувачуючи меншовиків у продовженні антибільшовицької агітації, чекісти начебто у відповідь на цю агітацію заарештували у ніч на 19 серпня делегатів Всеукраїнської конференції соціал-демократичної партії[13].

Партійну документацію меншовиків співробітники НК розглядали як докази їх співпраці з Врангелем і Петлюрою[14], з цього виникла ідея використати дані матеріали у новому судовому процесі над соціалістами. Втім, у жовтні ці плани було переглянуто і остаточно вирішено ув'язнити у концтаборі на період війни арештованих Кучина-Оранського, Чижевського, Астрова, Яріна, Коробкова, Пінснера, Ткаченка, Гросмана, Бабіна, Дука. Ліві меншовики Абрамович, Вайншнекер, Авербах, Захарович, Малкін, Печерсь-

* НК — Надзвичайна комісія. Йдеться про Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК, рос. абревіатура — ВЧК). — *Редколегія*.

кий, Рубцов, Шульпін, Скоржинський, Шульмейстер, Бернштейн, Бердичевський, Бєр, Борушок-Павлов, Біловський, Штерн були вислані у Грузію.

Водночас з тим Центральне управління надзвичайних комісій України (Цупнадком) та його місцеві органи ліквідували меншовицькі організації у Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці та інших містах [15]. У серпні було засуджено кременчуцьких соціалістів Заславського, П'ятигорського, Квєтного, Шмойса, Стукоту, Лібермана [16]. У грудні того ж року з Полтави і Кременчука вислали ще 30 меншовиків [17]. Ясна річ, зміцненню РСДРП ці репресивні дії не сприяли, і все ж таки інші меншовицькі осередки зберігалися у Києві, Катеринославі, Олександрівську, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Кременчуці, Юзівці. Протистояння більшовиків і меншовиків, таким чином, тривало.

Це протистояння, однак, ще не набуло такого безкомпромісного і жорсткого характеру, як між комуністами і несоціалістичними партіями. На початку 1921 р. на обліку ВУНК перебувало 1288 соціал-демократів. І в цьому ж році за рішенням політбюро ЦК КП(б)У з в'язниць було звільнено ще якусь їх кількість [18]. Голова ВНК Ф.Дзержинський вимагав від підлеглих коректного ставлення до заарештованих представників споріднених партій, які розглядалися «не як такі, що караються, а як тимчасово, в інтересах революції ізольовані від суспільства» [19]. Меншовиків, заарештованих в Україні, або направляли до ВНК у Москву, або, взявши від них розписку про відмову від участі у політиці, звільняли [20]. Проте подібна ліберальна практика абсолютно не поширювалася на лідерів РСДРП і партію в цілому.

Економічна і політична криза 1921 р., зумовлена наслідками «воєнного комунізму», показала справедливість вимог соціал-демократів щодо політичного курсу держави. Розуміючи цю проблему як проблему влади, більшовики поставились до неї максимально серйозно. Вже у січні 1921 р. Ленін категорично визначив ставлення правлячої партії до меншовиків: «Теперішній момент вимагає... нещадної боротьби з ними і максимальної недовіри до них, як до найнебезпечніших фактичних посібників білогвардійщини» [21].

Дуже ефективно був використаний більшовиками проти меншовиків факт Кронштадтського повстання. Соціал-демократи були звинувачені у підбурюванні повстанців і, як наслідок, зазнали подальших репресій. У першій половині березня були проведені арешти по всій Україні, затримані сотні меншовиків, їх партійні органи заборонені, майно конфісковане [22]. Серед репресованих були С.Андреєв, Х.Аусен, В.Алаєв, І.Вассерман, А.Вишневський, Л.Гордієнко, С.Гербаненко, Е.Дюжанова, С.Довнарович, І.Заіка, Є.Ітіна, М.Іванов, П.Козлов, Г.Костін, Л.Ліберман, В.Ладзицький, В.Малик, Ф.П'яних, П.Пілк, Л.Пільдус та ін. [23]. Лише в Катеринославській губернії 13 березня було заарештовано 113 із 175 членів РСДРП [24].

Списки заарештованих чекісти направляли до керівних партійних органів, водночас збираючи будь-яку інформацію про діяльність своїх політичних опонентів. Березневі арешти меншовиків були настільки масштабними, що партійні інстанції змушені були приймати спеціальні постанови про звільнення частини арештованих і робити зауваження керівникам НК щодо деяких зловживань [25].

Але загалом репресії проти соціалістів, навіть не дивлячись на пояснювально-протестну заяву Головкому РСДРП від 10 березня, не припинялись. 14 березня всім губкомам КП(б)У було направлено циркуляр за підписом секретаря ЦК Компартії України Ф.Кона, в якому меншовики прямо ототожнювалися зі шпигунами Антанти, і комуністам пропонувалось у будь-який спосіб викривати цих «масових ворогів» [26].

Протименшовицька операція, яку проводили українські чекісти, тривала з 11 січня по 24 березня 1921 р. Була порушена відповідна кримінальна справа. 13 соціал-демократів звільнили з-під варти, обмеживши їхні права. А.Левіна, А.Шмойса, М.Бабіна та інших було вирішено тримати під вартою і далі, як «активних противників диктатури пролетаріату до особливого розпорядження» [27]. 30 березня політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь про заарештованих меншовиків, вирішило звільнити тих, хто був пов'язаний з РСДРП «тільки за своєю обивательсько-інтелігентською психологією» [28]. Всього ж було заарештовано 122 меншовики, з яких 69 звільнили, 30 — з підпискою про невиїзд, трьох засудили до ув'язнення у концтаборах, 24 вислали у розпорядження ВНК [29].

4 червня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) постановило: «Дати ВНК директиву посилити боротьбу проти меншовиків з огляду на посилення їх контрреволюційної діяльності. Доповідь тов. Уншліхта і Менжинського призначити в Політбюро через два тижні» [30]. У зв'язку з цим 25 і 30 червня ВНК телеграфувала місцевим комісіям про необхідність звертати увагу на підпільну діяльність соціал-демократів. Готуючи доповідь, Уншліхт склав проект роботи ВНК на наступний рік, в якому передбачав систему заходів проти «антирадянських партій» з ліквідацією есерів і меншовиків включно.

Планувалося, зокрема, в липні-серпні 1921 р. провести масові арешти членів РСДРП, а до цього обмежитись «здійсненням групових і персональних ізоляцій меншовиків у залежності від проявлення ними активності». ВНК мала вислати неактивних меншовиків з великих промислових центрів [31]. Комісія звернулася з проханням до ЦК КП(б)У видати постанову, яка б забороняла комуністам клопотатися про звільнення заарештованих членів нерадянських партій [32].

Крім репресій у боротьбі проти меншовиків застосовувалися й інші методи. Основну увагу компартія приділяла зменшенню впливу соціалістів у профспілкових і кооперативних організаціях, що становило істотну про-

блему для більшовиків. До кінця 1921 р., вдало поєднуючи масові каральні акції з пропагандистськими кампаніями, влада не давала можливості меншовикам налагодити серйозну роботу [33].

Тільки наприкінці року звільнені з в'язниць члени РСДРП почали розглядати програму своїх дій, враховуючи факт переходу РКП(б) до нової економічної політики. Компартія перехоплювала програмні ідеї опозиційних партій, не бажаючи втратити владу. Меншовикам, як і іншим опозиціонерам, необхідно було пристосовуватись до реалій, аби продовжити своє політичне життя.

За таких умов, перебуваючи фактично на напівлегальному становищі, меншовики відновили діяльність своїх губкомів. Головний комітет РСДРП в Україні випустив велику кількість листівок під назвами: «Підсумки Жовтневої революції», «Кого треба судити або до чергового погрому», «Під загрозою нових репресій». Головну ідею, яку сповідували у той час меншовики, висловив їх лідер Ф.Дан, котрий закликав пристосовувати політичну надбудову до нового економічного базису, що саме створювався [34].

Посилена робота проводилась соціалістами у молодіжному середовищі, де створювалися осередки і гуртки. Активну групу меншовики спромоглися, приміром, сформувати у Харківському технологічному інституті [35]. Більшовики реагували адекватно. Оцінивши всю небезпеку від діяльності меншовиків у молодіжному середовищі, у січні 1922 р. була проведена операція проти членів молодіжної течії меншовизму. Водночас політбюро ЦК КП(б)У заборонило меншовикам працювати у профспілках [36].

У березні 1922 р. відбулися нові арешти меншовиків: було взято під варту 54 активних членів РСДРП, з них 24 — у Катеринославі [37]. 48 арештантів були вислані до Туркестану. Серед висланих були Л.Потушанський, Н.Крилов-Мартинов та ін. [38].

У відозві Катеринославського комітету РСДРП ці події описувались таким чином: «1 квітня 1922 р. влада вислала з міста на Північ 21 соціал-демократа меншовика, яких протягом двох тижнів протримали без висування їм жодних звинувачень, без всілякої видимості суду, без допитів і слідства у підвалах губчека. ...Безшумно, потихеньку, крадькома були здійснені арешти соціал-демократів, і також, таємно, без розголосу, більшовики здійснили їх висилку з міста...» [39].

У самому ж Державному політичному управлінні (ДПУ), яке в цей час прийшло на зміну ВНК, засоби ізоляції та висилки, що застосовувалися проти політичних опонентів правлячої партії, визначались як «шлях безкровних репресій».

Після весняного розгрому меншовики тимчасово відсторонились від активної роботи, уникаючи нових репресій [40]. Цьому також сприяли розходження у поглядах соціал-демократів щодо тактики і стратегії їхньої партії в нових реаліях життя.

Важливим елементом тиску на РСДРП з боку держави стало утворення так званого Бюро сприяння органам ДПУ на місцях. З кінця березня 1922 р. у кожній державній установі призначались комуністи, що зобов'язані інформувати ДПУ про «всілякі явища антирадянського характеру і, в першу чергу, про діяльність меншовиків та есерів» [41]. Члени «антирадянських» партій бралися на облік, на них заводились досьє, зібраний компромат передавався ДПУ. Характерно, що відповідальним за цю роботу комуністам суворо заборонялось розголошувати будь-яку інформацію [42].

Зростання впливу РСДРП дуже непокоїло лідерів компартії, які отримували від ДПУ повідомлення про те, що меншовики «значно пожвавішали і вже накреслили план завоювання кооперативного апарату» [43]. У структурах ДПУ терміново створювалися спеціальні підрозділи, які брали під нагляд сферу кооперації [44].

Дійсно, згідно з офіційними джерелами інформації, до літа 1922 р. спостерігалося певне пожвавлення діяльності меншовиків. Обновився склад Головкому РСДРП — його членами стали Григорьєв, Крейзен, Шифрін, Аусем, Могилянський, Кононенко.

За даними ДПУ, в Україні нараховувалося близько 530 соціал-демократів, у тому числі в Харкові — 100, Києві — 40, Одесі — 40, Катеринославі — 70, у Полтавській і Чернігівській губерніях — по 20, у Кременчуці, Миколаєві, на Поділлі й Запоріжжі — по 30, у Донбасі — близько 100 чоловік. Активне ядро налічувало 200–250 осіб [45]. Виходили друковані видання меншовиків: «Социалистический вестник», «Бюллетень Главкома», «Социал-демократ» [46].

Головком РСДРП організував негласну чистку організації. Зокрема, у червні 1922 р., з цього приводу було проведено кілька зібрань членів партії, а у Харкові 28 червня відбулася загальноміська конференція. Літні арешти меншовиків у Москві змусили їхніх колег в Україні старанніше дотримуватись принципів конспірації.

На Поділлі, Чернігівщині і Запоріжжі після чекістських операцій РСДРП так і не змогла відновити свої осередки. Проте у Катеринославі і Харкові меншовики мали підтримку серед робітників швейної, шкіряної і поліграфічної промисловості. У Харкові вони випустили листівки «Социалистический вестник», «Террор против пролетариата» [47].

Всеросійська нарада партії меншовиків у жовтні 1922 р. затвердила тактику «розкладу» радянського ладу [48].

Активізація діяльності РСДРП відзначилась і в циркулярному листі ОДПУ від 27 липня 1922 р., який передбачав комплекс різноманітних заходів проти меншовиків [49]. Головна мета, яка переслідувалася режимом на даному етапі, — встановити суворий контроль над соціалістами, насамперед шляхом збору компрометуючої інформації.

Такий нагляд дозволяв ДПУ періодично проводити «ліквідації» осередків РСДРП. Наприкінці року, наприклад, зазнали тяжкого удару харківські організації [50]. Меншовики вдались навіть до саморозпуску свого Головкому, запровадивши натомість посаду уповноваженого партії в Україні. У листопаді зазнала розгрому катеринославська організація [51].

До 1923 р. партія меншовиків, по суті, була загнана у підпілля. Її керівний центр було перенесено до Берліну, де розпочала роботу «Закордонна делегація» на чолі з Л.Мартовим і Р.Абрамовичем [52]. В СРСР діяльністю соціал-демократів керувало Бюро ЦК РСДРП, яке для ефективності зі свого складу виділило Мале бюро ЦК РСДРП, економічну, професійну і редакційну комісії. Місцеві організації діяли у найбільших промислових районах; в Україні, зокрема, діяли київський, харківський та одеський комітети партії.

Під прямим впливом РСДРП перебував Соціал-демократичний союз робітничої молоді (Соцмол), який складався із зарубіжного представництва у тому ж Берліні, Центрального організаційного бюро в СРСР і низки груп на місцях.

Діяльність меншовиків у цей час носила переважно агітаційний характер. Важливу роль відігравав партійний друк. З кінця 1922 по 1924 р. на території Радянського Союзу було видано 64 найменування меншовицької партійної літератури загальним накладом у 20 тис. примірників. В Україні ця література видавалась у Києві, Одесі, Катеринославі і Харкові [53]. У квітні на рівні ЦК РКП(б) було визнано, що РСДРП залишалася єдиною антирадянською партією, яка у нелегальних умовах організовано намагалася розгорнути роботу по всьому СРСР [54].

З 1923 р. поширеними методами боротьби з меншовиками стали чистки вузів і державних установ, впровадження у меншовицьке середовище чекістської агентури, висилання, створення фінансових перешкод у проведенні організаційної діяльності, нацьковування на соціалістів трудящих тощо. Організацією силового тиску на РСДРП безпосередньо займався голова ОДПУ Ф.Дзержинський [55].

У ніч з 11 на 12 квітня було здійснено нові арешти у Києві та Одесі [56]. 6–9 вересня в Ірпіні зазнав розгрому установчий з'їзд Соцмолу, було заарештовано 8 делегатів, конфісковано агітаційні матеріали, архів за 1920–1922 рр. Паралельно арешти відбулися у Бердичівському повіті, Києві, Катеринославі. Серія обшуків пройшла в Одесі [57]. У листопаді 1923 р. було завершено кримінальну справу стосовно делегатів І Всеросійського з'їзду РСДРП і київської організації. Дев'ятьох заарештованих членів Бюро партії засудили до висилки [58].

До традиційних методів дискредитації і тиску на соціалістів додалася організація компартією руху з саморозпуску РСДРП. Секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь прямо закликав «політично використати цей рух», організовуючи публічні виступи меншовиків, прихильників ідеї самоліквідації їхньої партії перед трудящими, публікації-самовикриття у газетах і т.п. Наприклад, на Катеринославщині за підтримки ДПУ була утворена група із 45 членів РСДРП, яка виступала за саморозпуск. У травні 1923 р. 18 з них опублікували відповідну заяву у місцевій газеті «Звезда» [59].

Внаслідок цих дій органів держбезпеки чисельність партії меншовиків до жовтня 1923 р. в Україні скоротилася до 418 осіб (з них 160 — у донецькій і 140 — у катеринославській організаціях) [60]. У листопаді ЦК КП(б)У прийняв рішення про скликання з'їзду колишніх соціал-демократів, на якому вони мали оголосити остаточний саморозпуск партії [61]. У тому ж місяці навмисно створене Всеукраїнське бюро по керуванню ліквідацією РСДРП оголосило декларацію про «історичний» провал меншовизму та «історичну» правоту РКП(б) і III Інтернаціоналу [62]. Під відповідними гаслами розпочалася підготовка до проведення цього з'їзду, причому було вирішено не допускати до участі у ньому представників закордонної делегації РСДРП [63].

Всеукраїнський з'їзд колишніх соціал-демократів розпочався у Харкові 1 лютого 1924 р., майже відразу після смерті В.Леніна, і тривав три дні, повністю реалізувавши задуми ЦК КП(б)У. 45 делегатів, які представляли близько 700 меншовиків, заявили про саморозпуск своєї партії і висловили бажання вступити до лав РКП(б) [64].

1924 р. був визначений керівництвом ДПУ як «ліквідаційний» стосовно діяльності меншовиків [65]. Жало репресій було спрямовано на тих з них, хто не приховував обурення з приводу «саморозпуску» РСДРП. Наприклад, катеринославські меншовики випустили листівку, в якій, зокрема, говорилося: «Наш народ зробився ареною огидної комуністичної провокації. Більшовицька влада безсила боротися терором, засланням і відновленням найгірших методів царської охранки із зростаючим впливом соціал-демократії на робітничі маси, зараз застосовує нечувану політичну авантюру — ініціювання з'їзду колишніх меншовиків...» [66].

Інша частина меншовиків під тиском властей змушена була емігрувати [67]. За кордоном ЦК РСДРП опублікував програму партії, закликаючи трудящих добиватися в країні «послідовного демократичного державного ладу» [68].

Після «ліквідаційних» процесів зв'язок із закордонними центрами продовжували підтримувати меншовицькі організації Харкова (105 членів), Одеси (65), Донецька (105), Києва (55), Катеринослава (28), Полтави (30), Волині (20). Групи Соцмолу (по 10–12 осіб) діяли у Києві та Одесі. Відповідно ДПУ продовжувало полювання за меншовиками, які залишалися на волі. У січні 1924 р. було заарештовано 40 соціал-демократів, у тому числі членів бюро Соцмолу Барського, Нусбайма, Вайсбурга, Айнторна. У березні арешти повторилися, відбулися висилки [69].

У травні меншовики спробували відродити свої організації. У Катеринославі, зокрема, сформувалося бюро РСДРП, до складу якого увійшли Рубінштейн, Шмоткін, Москалик [70]. Однак, у липні ЦК КП(б)У санкціонував нові арешти представників меншовицької партії. Так, у Катеринославі під варту взяли 28 меншовиків [71]. Всього в Україні у липні були заарештовані 54 соціал-демократи і 47 соцмолівців [72]. У серпні ДПУ просило вищі інстанції санкціонувати ув'язнення ще 60 осіб. У листопаді-грудні 1924 р. були здійснені арешти у Донецьку й Одесі [73]. В цілому, за рік ДПУ УСРР відправило у заслання за межі республіки 44 меншовика, в межах України — 11. На обліку в ДПУ залишалось 89 членів РСДРП і 96 представників Соцмолу [74].

Таким чином, внаслідок політичних репресій до кінця 1924 р. в Україні були заарештовані члени кількох складів Головкому РСДРП, керівники місцевих організацій. У в'язниці опинилися учасники І Всесоюзної конференції партії, були конфісковані п'ять підпільних друкарень, десять розмножувальних апаратів. Власті домоглися саморозпуску осередків РСДРП. По країні 2164 меншовики до 1925 р. опублікували заяви про вихід з партії. Це дало підставу ДПУ констатувати, що оперативний розгром партії, ідеологічний розбрід в її лавах і відхід від неї більшості рядових членів з робітників обумовили ліквідацію її як масової партії, а також, що вплив меншовиків на суспільно-політичне життя зійшов нанівець [75].

У 1925–1927 рр. ДПУ продовжувало відстежувати соціал-демократів, умовно поділивши їх на «активних», «пасивних» і «колишніх» [76]. Будь-які спроби організуватися негайно придушувалися. Змінився характер оперативної роботи чекістів: замість масових операцій проводились індивідуальні арешти і висилання. І не дивно: у 1925 р. ДПУ нараховувало в Україні не більше 170 меншовиків і соцмолівців [77]. Новим методом нагляду за соціалістами стали виклики їх у відділи ДПУ, де їм пропонували писати листи з відмовою від партійної діяльності. У тому ж році ДПУ відійшло від практики створення ініціативних груп меншовиків зі своїх агентів для виявлення прибічників РСДРП.

У 1926 р. припинило існування Центральне бюро РСДРП у Москві. Наприкінці року ОДПУ тримало під наглядом 1906 меншовиків (ДПУ УСРР — близько 150, причому лише 10–15 з них вважались «активними»), характеризуючи їх настрій як «пасивно-вичікувальний» [78]. В Україні, окрім харківського Всеукраїнського комітету, групи РСДРП існували в Одесі, Києві, Дніпропетровську, Сталіно і Артемівську. За національною ознакою більшість контрольованих соціал-демократів були євреями, за соціальним станом — службовцями. Діяльність організацій обмежувалась, як правило, читанням партійної літератури, її розповсюдженням, обміном думками. Протягом 1927 р. в Україну надійшло понад 200 номерів «Социалистического вестника», 185 примірників листівки «Ко всем рабочим», деякі інші матеріали, але майже вся література вилучалася ДПУ [79].

Серед активних осередків РСДРП в Україні ДПУ виділяло групу Александрова у Дніпропетровську. Членів групи змусили зректися своєї партії [80]. Керівникам київського гуртка Соцмолу Радзумовському і Чумаку запропонували залишити місто [81]. Всього у 1927 р. ДПУ здійснило 14 арештів меншовиків, трьох було вислано, п'ятеро публічно зреклися меншовизму [82]. У тому ж році було заарештовано 16 українських соціал-демократів, ще 133 написали «листи» з відмовою від своїх політичних переконань [83].

У 1928 р. Секретний відділ ДПУ звітував про арешт ще трьох російських і чотирьох українських соціал-демократів [84]. Здавалося, що влада могла святкувати повну перемогу. Застосовуючи всі можливі форми тиску на соціал-демократів, ДПУ добилося публічного визнання ними помилковості обраного шляху. Так, у 1928 р. подібні «покаянні» листи склали 230 членів РСДРП і 45 членів УСДРП, а в першій половині 1929 р. — відповідно 65 і 8 [85].

Однак процеси, що відбувалися в країні, певним чином активізували діяльність меншовиків. Насамперед, це було пов'язано з поверненням членів РСДРП із заслань і в'язниць. У 1929 р. із 114 осіб, які відбували покарання, звільнилося 87; з 368 засланих термін заслання закінчувався у 164; 109 осіб, обмежених у правах проживання, отримували повну свободу. Крім того, зросла допомога РСДРП з-за кордону. Якщо в 1926–1927 рр., за даними ДПУ, у касу партії надійшло 800 карбованців, то лише за першу половину 1928 р. — 1300. Наклад «Социалистического вестника» збільшився з 300 примірників у 1925 р. до 960 у 1927 р. [86]. З-за кордону прибували емісари, які намагалися відродити партійні осередки.

Тому недаремно наприкінці 1928 р. ОДПУ рішуче поставило питання про остаточне знищення меншовизму в СРСР [87]. Ставка робилася на репресії. За першу половину 1929 р. в Україні заарештували 28 російських і 4 українських соціал-демократів [88]. У 1930 р. арешти були проведені у Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі, внаслідок чого взято під варту 18 осіб. Хоча під час обшуків компрометуючих матеріалів знайдено не було, все одно, меншовиків вислали з регіону на підставі засудження ними політики комуністів [89].

Разом з тим, не слід перебільшувати вплив меншовиків на населення, особливо на пролетаріат. Один із лідерів меншовизму, Ф.Дан, об'єктивно підтверджував, що «мікроскопічні» зусилля членів РСДРП не знаходили відповідного відгуку серед робітників [90].

Останню крапку поставив спеціально організований над меншовизмом судовий процес. У 1930 р. заарештованим лідерам РСДРП Гросману, Шеру, Ікову, Суханову та іншим десятьом особам висунули звинувачення у створенні в 1918 р. підпільної організації «Союзне бюро РСДРП (мен-

шовиків)», програма якої нібито передбачала реставрацію капіталізму в СРСР шляхом шкідництва [91]. Як запевняли обвинувачі, меншовики, обійнявши керівні посади у Держплані, ВРНГ, Держбанку, Наркомторгу, прагнули «затримати наступ соціалізму по всьому фронту». Підсудні на суді заявили про правоту курсу партії більшовиків і тверде власне переконання в необхідності зректися ідей меншовизму, що завдало удару по діяльності соціал-демократів за кордоном [92].

Суд визнав доведеними факти одержання меншовиками в СРСР фінансової допомоги з-за кордону, а також існування «злочинного» зв'язку між меншовиками і «шкідницькими» організаціями «Селянська трудова партія» і «Промпартія» [93]. 9 березня 1931 р. Верховний Суд СРСР засудив усіх 14 підсудних до різних термінів позбавлення волі — від двох до десяти років [94].

На початку 1930-х років ера соціал-демократії в СРСР, у тому числі і в радянській Україні, закінчилась. Дискредитація і знищення меншовицької партії стали складовою формування тоталітарної радянської держави, а репресії проти меншовиків — елементом загальнорепресивної внутрішньої політики правлячої компартії.

Аналогічні процеси відбувалися і в есерівському середовищі. Партія соціалістів-революціонерів (есерів) була однією з найстаріших (утворилася наприкінці 1901 — на початку 1902 рр.) і найчисельніших у Російській імперії, мала розроблену програму, що базувалась на принципі захисту інтересів селянства, а також досвідчені кадри і розвинуті партійні традиції. Ще до Лютневої революції від неї відкололись максималісти і народні соціалісти. У 1917 р. як окремі політичні утворення сформувалися Українська партія соціалістів-революціонерів та Партія лівих соціалістів-революціонерів.

У 1918–1919 рр., у розпал громадянської війни, внаслідок низки причин з трьох вищеназваних партій — ПСР, ПЛСР і УПСР — вийшли чи виокремились нові партії, групи, союзи, об'єднання — народники-комуністи, революційні комуністи, активісти, борбисти, боротьбисти, група «Народ» тощо. Переважна більшість з них діяла в цей час на території України, і треба зазначити, що процес дроблення есерівського руху не припинявся.

У 1919 р. ПСР розділилась на три групи або течії: лівих (не плутати з ПЛСР) на чолі з В.К.Вольським, що заявили про намір співробітничати з більшовиками і пізніше називались Меншістю партії соціалістів-революціонерів (МПСР); правих, очолюваних М.Д.Авксентьєвим і В.М.Зензіновим, які орієнтувалися на союз із білим рухом; групу В.М.Чернова, яка намагалася стати «третьою силою, чужою більшовизмові і реставрації» [95]. Чернов же очолював і ЦК партії правих есерів, претендуючи на зверхність над всією ПСР.

Враховуючи, що значна частина селянства негативно сприйняла аграрну політику більшовиків, ЦК ПСР розгорнув енергійну агітаційну кампанію на селі, використовуючи форму так званого «приговорного» руху. Основою «мужицького приговору» радянській владі була вимога всенародного, прямого, закритого референдуму з питання народної довіри існуючій владі, а в разі вияву недовіри — складення комуністами усіх їхніх владних повноважень. Для організації референдуму ЦК рекомендував створювати безпартійні селянські спілки під загальною назвою «Союзи трудового селянства» [96].

Партія лівих есерів поділялась на утворення синдикалістів, інтернаціоналістів та групи, об'єднані Комітетом центральної області партії лівих соціалістів-революціонерів на чолі із Спиридоновою, Камковим, Курбатовим, Брученком (друкований орган — газета «Знамя труда»). До лівих есерів впритул примикав Союз лівих соціалістів-революціонерів-максималістів (лідери — Звєрін, Нєстроєв, друкований орган — журнал «Максималист») [97], який у 1919 р. відійшов від есерів-максималістів.

Українські синдикалісти та інтернаціоналісти вийшли з існуючої з березня 1919 р. партії борбистів, яка, в свою чергу, походила з лівого крила Української партії лівих есерів (УПЛСР, українська філія ПЛСР). На початку 1920 р. борбисти нараховували 7,7 тис. членів. У червні 1920 р. ЦК партії оголосив про саморозпуск (під впливом більшовиків) і входження «кращої революційної частини» до КП(б)У. IV з'їзд УПЛСР (борбистів) підтримав ідею самоліквідації партії [98].

У липні 1920 р. частина борбистів, які не погодились на злиття з КП(б)У, оголосила себе на власному з'їзді есерами-синдикалістами. У вересні стався розкол лівих есерів-інтернаціоналістів. Їхня меншість, очолювана ЦК, стала на позиції російських лівих есерів і розпочала переговори із синдикалістами про об'єднання в єдину партію лівих есерів-об'єднаних [99].

Більшість же інтернаціоналістів на московській конференції у грудні 1920 р. створила Конфедерацію партії лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (інтернаціоналістів і синдикалістів) Росії та України. Керівним органом Конфедерації стало Центральне бюро, до складу якого входили Штейнберг, Бокал, Чижиков, Волков та Алексєєв, як представник від України. Друкованим органом нового об'єднання була газета «Знамя». Російська та українська частини Конфедерації визнавались автономними і рівноправними з будь-якого питання, причому керівні повноваження української частини поширювались на територію власне України, а також Криму, Вірменії, Грузії, Північного Кавказу, Кубані та Дону [100].

У 1920 р. одним з критеріїв поділу есерівських партій стало питання легальності політичної діяльності. Якщо Конфедерація намагалась легалізуватись, то інші орієнтувалися на підпільну роботу. Спільними же для лівих есерів були вимоги відмови компартії від диктатури пролетаріату і

політичних репресій, скликання Установчих зборів, гарантії демократичних прав і свобод [101].

До березня 1920 р. в Україні існувала Українська комуністична партія (боротьбистів) — УКП(б). Так вона стала називатися після злиття частини українських есерів, що гуртувалися навколо тижневика «Боротьба», з лівою групою УСДРП (незалежників) у серпні 1919 р. Боротьбисти-комуністи, як і борбисти, з політичних причин не підтримували Директорію УНР, хоча й виступали за незалежність України. Загалом УКП(б) орієнтувалася на більшовиків, маючи досить радикальну соціальну програму, але першою зійшла з політичної арени України. Оскільки боротьбисти-комуністи користувалися безперечним авторитетом серед широких верств населення, більшовики не могли у розпал війни допустити конфронтацію ще і з цією партією, тому ініціювали злиття УКП(б) з КП(б)У [102].

Слід зауважити, що позиція більшовиків у цьому питанні була нещирою. В.Ленін особисто висловився про важливість політичної ліквідації боротьбистів, у тому числі шляхом їх дискредитації [103]. Було також ефективно використано метод роздачі керівникам УКП(б) високих державних посад. 12 березня 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв постанову про саморозпуск партії, лідери якої П.Любченко, В.Блакитний, Г.Гринько, О.Шумський увійшли в елітне ядро КП(б)У. До травня 1920 р. з 15 тис. боротьбистів 4 тисячі перейшли до компартії, хоча у другій половині року багато кого з них виключили під час «чистки» КП(б)У [104]. Все сталося саме так, як і планував Ленін, котрий дорівнював цю політичну перемогу кількомам «добрим битвам» [105]. А ті боротьбисти, що не погодились із власним проводом щодо злиття з компартією, потрапили під нагляд і репресії надзвичайних комісій [106].

Широкомасштабні репресії проти есерів розпочались в Україні під час виборчої кампанії до рад навесні 1920 р. Деякі есерівські партії, зокрема МПСР, мали досить високі шанси провести своїх кандидатів. У червні 1920 р. ВНК, проаналізувавши програму есерівських організацій, дійшла висновку про «колосальну змову, що задумав ЦК партії соціалістів-революціонерів, яка готувала широке повстання обдурюваного ними села проти радянської влади» [107]. Навіть лояльно настроєну до влади групу «Народ» (МПСР) чекісти оголосили «передовим с.-р. загоном на легальному становищі для прикриття і розвитку легального ядра черновського напрямку» [108].

Як наслідок, містами України прокотилась хвиля арештів правих есерів, есерів-синдикалістів та максималістів. Доходило до того, що заарештовувались есери-депутати, які порушували більшовицькі обрядові традиції (не голосували, скажімо, за обрання Леніна почесним членом якоїсь чергової організації тощо) [109]. Наприкінці серпня у Києві були заарештовані делегати Всеукраїнської конференції правих есерів, у тому числі діячі рівня ЦК Іванов-Жданов, Бейлін, Кошура, Ляскало, Стафанович, Плеський, Яхновський, Дробинко, Ришков [110]. У вересні арешти повторились.

Зауважимо, що наприкінці 1920 р. репресії проти есерів ще не набули абсолютного характеру. Це доводить аналіз інструкції ВНК про принципи ставлення режиму до групи правих есерів В.Вольського. Передбачалося брати есерів та їх видання на облік, але виключати дії, які могли б підштовхнути членів групи до активної діяльності [111].

У відповідь на звинувачення правих есерів у тероризмі ЦК партії 17 листопада 1920 р. у виданій листівці заявив, що партія не є прихильницею терору як засобу боротьби, і протестував проти спроб пов'язати партію правих есерів з Б.Савінковим, виключеним з партії ще влітку 1917 р.

Однак заява есерівського керівництва не послабила кампанію дискредитації партії. Характерно, що більшовики за основу звинувачення есерів поклали тезу про їх потенційну загрозу. «Що буде, якщо локальні спалахи (виступи селян проти властей. — *Авт.*), до яких обов'язково призведе вся їх (есерів. — *Авт.*) робота, викличуть з боку радянських органів застосування неминучих репресій і, таким чином, доведуть озлоблення захоплених есерами людей до білого жару?» — запитувала ВНК і сама відповідала, — «Тоді смуга терористичних актів з боку есерів... майже неминуча» [112]. За звинуваченнями у співробітництві з білим рухом наприкінці 1920 р. було заарештовано дев'ятьох членів ЦК есерівської партії і багатьох відомих есерів: А.Гоца, Д.Ракова, Є.Тимофєєва, М.Артемьєва, А.Алексєєва, В.Родцига та ін. [113].

Радянське керівництво розробило цілу стратегію боротьби з есерівським рухом, спрямовану на повне припинення діяльності опозиційної партії. Есери бралися під нагляд, їхні мітинги і сходки передбачалося розганяти негайно. Особливо комуністів турбувала діяльність есерів у сільській місцевості, їхні контакти із селянством.

У лютому 1921 р. представники лівих есерів-інтернаціоналістів — послідовники М.Спиридонової радикалізували засоби боротьби з радянською владою: у Харкові на місці злочину було затримано членів УПЛСР, які здійснили пограбування з метою здобути гроші для створення підпільної друкарні [114]. У зв'язку з цим було зачинено клуб есерів-інтернаціоналістів, заарештовано делегатів березневої конференції лівих есерів.

Хоча Харківський комітет УПЛСР розповсюдив листівки з інформацією про непричетність лівих есерів до пограбування і вимогами звільнити делегатів конференції, репресії пом'якшені не були. Після березневих арештів УПЛСР переживала період серйозних незгод. Аби їх позбутись і розробити єдину програму дій, 1 вересня 1921 р. було скликано III Всеукраїнський з'їзд партії, на який прибули делегати з Одеси, Миколаєва, Полтави, Харкова, Ростова, Очакова, деяких повітів. Більшість делегатів схвалила резолюцію, в якій повстанський рух в Україні оцінювався як «природний наслідок земельної і продовольчої політики більшовиків». Партія поставила собі за мету зробити повстанський рух проти більшовиків більш організованим і масштабним [115].

Проаналізувавши ситуацію, що склалася на з'їзді, чекісти у ніч з 8 на 9 вересня заарештували з'їзд у повному складі [116]. Партію українських лівих есерів-інтернаціоналістів було оголошено організацією, яка є ворожою радянському ладові, і яка має бути ліквідована. На місця було дано директиви здійснити у всеукраїнському масштабі арешти членів партії, що і було виконано. 16 керівників УПЛСР (інтернаціоналістів) — В.Абраменка-Панкратова, О.Баришнікова, А.Благовещенську, Л.Венеціанова та інших — ув'язнили у концентраційному таборі до завершення громадянської війни [117].

Найбільш масштабні переслідування усіх течій есерів відбулися після Кронштадтського повстання, хоча вони до цього фактично не мали ніякого відношення, що був змушений визнати й уповноважений ВНК Я.Агранов. Визнаючи, що у головних своїх вимогах резолюція, прийнята Кронштадтською залогою і робітниками, збігалася з основними положеннями партії лівих есерів та есерів-максималістів, Агранов все ж таки підкреслив стихійність повстання [118]. Офіційно ж було проголошено, що повстання було справою рук есерів, меншовиків та імперіалістів, яких треба негайно покарати [119].

12 березня 1921 р. були здійснені масові арешти есерів, у тому числі членів ЦК ПСР М.Веденякіна, Ф.Федоровича, М.Гендельмана та ін. [120]. В Україні арешти правих соціалістів-революціонерів відбулися у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (в останньому — за списками, заздалегідь складеними осередками КП(б)У на підприємствах і установах) [121]. У тому ж березні в Україні було розгромлено комітет лівих есерів (об'єднанців), які, на думку чекістів, «видавали у підпіллі найбільш провокаційні прокламації» [122].

Наприкінці березня Ф.Дзержинський ініціював розробку плану із дискредитації правих есерів в очах населення [123]. Менше ніж за місяць ВНК справилась і з цим завданням. План передбачав публікацію в пресі листа Чернова до ЦК ПСР із закликом об'єднати всі фракції партії для боротьби з більшовиками, використання цього документу Наркоматом закордонних справ, доручення написати брошуру про вплив Чернова на Кронштадтські події, розсилку відомствам вказівки «на предмет пильності і неослабності у розгромі соціалістів-революціонерів» [124].

Партія лівих есерів-об'єднанців розглядалася співробітниками ВУНК як організаційний центр контрреволюції. Комуністів дратувала принципова відмова лівих есерів підтримувати політику КП(б)У, а чекісти були стурбовані намаганням опозиційної партії зміцнити внутрішньопартійну дисципліну, відродити свої осередки у регіонах, налагодити зв'язки із синдикалістами Франції, Іспанії, Німеччини тощо.

Вважаючи пожвавлення діяльності есерів усіх течій цілком реальним фактом, ВУНК рекомендувала керівництву республіки вжити відповідних застережливих заходів: ізолювати всіх активних есерів, членів комітетів і

партійних працівників, що служили у земельних відділах, постачальних і розподільних органах; негайно заарештувати і кинути до концтаборів за межами України тих, хто працював у фабзавкомах, профспілках, кооперації, взяти під нагляд і «поступово, планомірно» вилучати рядових есерів, що залишилися ще на волі, знімати з посад, на яких вони «можуть здійснювати зв'язок з масами». Чекісти просили партійні й радянські органи відмовитись від дачі дозволу на проведення есерівських з'їздів, зборів, а також організувати кампанію у пресі проти соціалістів-революціонерів [125].

Реалізація даного плану перевершила всі сподівання. Арешти есерів були настільки масштабними, що політбюро ЦК КП(б)У змушене було прийняти кілька постанов, які обмежували кількість в'язнів лише «активними есерами» [126]. ВНК циркуляром від 25 квітня 1921 р. звертала увагу своїх співробітників на те, що арешти есерів необхідно здійснювати дуже обережно, аби не озлобити населення, не спровокувати робітників на страйки. Передбачалося обмежитись ізоляцією лідерів партії [127]. Подібної тактики чекісти дотримувались стосовно й лівих есерів.

У червні 1921 р. у ВНК було розроблено ще один план ліквідації осередків есерів-максималістів, груп меншості партій правих есерів (прибічників Вольського) і лівих есерів (послідовників Штейнберга). Соціалісти-революціонери звинувачувалися комуністами у здійсненні «розкладу в лавах трудящих» [128], тобто фактично у посяганні на політичну монополію більшовиків.

Приводом для посилення переслідувань правих есерів послужила резолюція Ради ПСР (серпень 1921 р.), у якій зазначалося, що «питання про революційне повалення диктатури комуністичної партії з усією силою залізної необхідності ставиться у порядку денному» [129]. Надзвичайні комісії діяли, дотримуючись вказівки Леніна про те, що «есери і меншовики є зараз авангардом всієї реакції» і з ними треба «продовжувати нещадну боротьбу» [130].

Більшовики не залишали поза увагою членів і тих українських есерівських партій, керівні центри яких знаходились за кордоном. Наприкінці 1920 р., наприклад, були заарештовані відомі діячі УПСР І.Лизанівський, Н.Петренко, Ю.Ярослав, О.Комарницький, С.Березняк. Зважаючи на небезпеку, що реально нависла над членами партії, ЦК УПСР 13 листопада вирішив «з метою охорони свободи і життя своїх товаришів від усяких несподіванок, можливих при сваволі неудосконаленого адміністративного апарату УСРР... повернути партію до нелегального стану». У листі до ЦК КП(б)У керівництво українських есерів підкреслювало, що піти на такий крок їх змусила політика комуністів і скасувати це рішення вони зможуть лише за умови «звільнення заарештованих членів УПСР з-під арешту» [131].

У травні 1921 р. комуністи організували показовий судовий процес над п'ятьма членами ЦК УПСР: В.Голубовичем, Н.Петренком, І.Лизанівським,

І.Часником, Ю.Ярославом, а також есерами Г.Сиротенком, Ю.Скугар-Скварським і С.Остапенком. Як стверджують очевидці, один з функціонерів КП(б)У О.Шумський, вчорашній боротьбист-комуніст, так пояснював суть цього процесу: «Нашою ціллю було розкрити і намалювати перед українськими робітничими масами діяльність тих партій, які взяли на себе провід в їх політичному житті, і показати, яку шкоду діяльність цих партій українському трудовому народові принесла. На жаль, ми не змогли знайти іншої відповідальної за той час партії — УСДРП, яку ми теж хотіли судити на тому ж процесі. Отже, довелося самій УПСР відповідати» [132].

Наведемо повністю перелік «злочинів», які інкримінувалися членам УПСР:

«1. Від початку 1918 р. вони взяли на себе ініціативу збройної боротьби з робітниками і селянами України та Радянської Росії і цим завдали трудящим масам великих страждань;

2. Привели на Україну реакційні війська німецько-австрійського імперіалізму, наслідком чого стало вбивство десятків тисяч трудящих, страшне винищення всієї країни і відновлення відвертої влади поміщиків і капіталістів на чолі з гетьманом, поставленим німцями;

3. Після скинення гетьмана відновили боротьбу проти радянської влади й продовжували злочинну політику, наслідком чого було захоплення всієї України денікінськими, монархічними та польськими військами, тяжкі страждання трудящих мас;

4. Підсудні брали участь у переговорах з Польщею та її боротьбі з радянськими республіками;

5. Брали участь у розробці конституції УНР, що встановлювала всюди отаманщину над українським народом;

6. Брали участь в організації бандитсько-повстанського руху» [133].

Зазначимо, що жоден підсудний винним себе не визнав, однак більшовицький трибунал засудив Голубовича, Часника, Ярослава, Петренка та Лизанівського до 10 років концтаборів. Але процес переслідував скоріше політичну мету, тому засудженим термін ув'язнення спочатку скоротили на 5 років (відповідно до постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію»), а наприкінці 1921 р. їх зовсім звільнили [134]. Заключна заява Д.Мануїльського, державного обвинувача на процесі, цілком висвітлює справжню мету цього судовища: «Тут загинула репутація політичних партій, загинула реакційна ідеологія, реакційна романтика, яку виставляли як романтику визволення. Нехай плачуть українські патріоти» [135].

У 1921 р. влада йшла й на тимчасові поступки есерам за умови згоди останніх з політикою більшовиків. Маневруючи між різними угрупованнями соціалістів-революціонерів, компартія спекулювала можливістю легалізації партійної роботи есерів. Дозволяючи ті чи інші заходи есерів, звільняючи лідерів їх партій, здійснюючи розкол організацій, РКП(б) за

допомогою каральних органів прагнула не допустити об'єднання есерів у єдину партію.

Наприкінці 1921 р. ВУНК змусила лівих есерів-інтернаціоналістів на чолі з членами ЦК Кравцовим і Панкратовим офіційно заявити про відмову від боротьби з радянською владою. Про власні «помилки» заявили і ліві есери-об'єднанці. Внаслідок чого і ті, й інші були звільнені з в'язниць [136].

За даними ВУНК, на січень 1922 р. в Україні активно діючими вважались близько 100 лівих есерів-синдикалістів, 50 максималістів та 68 українських есерів [137]. Праві есери досить активно проявляли себе у Харкові, де діяв Всеукраїнський комітет ПСР, та в Одесі, де розташувалось Південне бюро партії [138]. В інших містах праві есери намагалися якось продовжити життя поодиноких уцілілих організацій.

Проводячи оперативну роботу, спрямовану проти есерів, ДПУ постійно доводило керівництву держави наявність загрози з боку цієї партії. І в 1922 р. лідери РКП(б), відгукнувшись на прояви «стурбованості» співробітників ДПУ, санкціонували створення «Бюро сприяння органам ДПУ», надавши роботі із збору інформації про есерів загальнодержавного характеру [139]. У травні ж ДПУ здійснило всеукраїнську операцію з арешту та ізоляції лідерів правих есерів [140].

Для остаточної дискредитації правих есерів з 8 червня по 7 серпня 1922 р. у Москві відбувся судово-політичний процес над ними, який готувався ще з грудня попереднього року. Ініціатором процесу виступив ЦК РКП(б), а приводом послужили дані, вилучені репресивними органами з публікацій та офіційних заяв колишніх членів ПСР Г.Семенова (Васильєва) і Л.Конопльової про організацію есерами диверсій та терору у боротьбі проти радянської влади [141]. Перед Верховним революційним трибуналом при ВЦВК опинилося 34 обвинувачених, але судили фактично правоесерівську партію в цілому, причому останній не було дозволено представляти свої інтереси на процесі. Іноземні ж адвокати, які взялись захищати обвинувачених, зіткнувшись з реаліями радянського судочинства, з його ігноруванням норм міжнародного і громадянського права, покинули це судовище [142].

За підсумками процесу трибунал засудив 12 осіб до розстрілу, 4-ох — до 10 років ув'язнення, 3-ох — до 5 років, 1-го — до 3, ще 1-го — до 2 років. 2-ох обвинувачених було виправдано, а 10-ох — звільнено від покарання [143]. 8 серпня президія ВЦВК затвердила вирок трибуналу, але припинила його виконання у тій частині, де мова йшла про розстріл. Лейтмотивом резолюції трибуналу фактично став ультиматум правим есерам: засуджені партійці розглядалися заручниками режиму; правим есерам пропонувалося зберегти життя своїх товаришів ціною відмови від активної опозиційності [144]. Сам же процес став важливим фактором антиесерівської пропаганди.

У лівих есерів у першій половині 1922 р. чітко проглядалася тенденція до об'єднання розрізнених груп. Питання про це було поставлено на лютневій нараді Союзу есерів-максималістів, на якій була присутня й українська делегація. У березні максималісти та інтернаціоналісти дійсно об'єдналися, і об'єднаний ЦК звернувся з відповідною відозвою до інших лівих есерів [145].

Активізація лівих соціалістів-революціонерів не могла залишатись непоміченою органами держбезпеки. Заступник голови ДПУ В.Менжинський прямо наказував підлеглим «нещадно руйнувати об'єднавчі плани (есерів) шляхом ізоляції» [146]. Однак стурбованість керівників ДПУ певною мірою виявилася безпідставною: ліві есери так і не змогли налагодити активну роботу. Ні травнева Всеукраїнська конференція, ні Всеросійська конференція об'єднаної ПЛСР (1 червня) ні до чого не призвели ні в організаційному, ні в політичному відношенні. Існуючі партосередки у Київській, Чернігівській, Полтавській і Донецькій губерніях розпалися [147].

Тим не менш, XII Всеросійська конференція РКП(б) у серпні 1922 р. прийняла спеціальну резолюцію «Про антирадянські партії і течії», в якій говорилося про необхідність остаточного «розчавлення» противника, для чого рекомендувалося поєднувати на практиці партійну роботу з репресивними заходами, що традиційно пояснювалися «революційною доцільністю» [148].

Таким чином, у вересні-листопаді 1922 р. розпочалася нова хвиля переслідувань членів ПСР. У вересні в Києві було заарештовано майже весь склад Всеукраїнського з'їзду ПСР. Водночас розгромили київську організацію есерів, причому серед 59 затриманих її членів виявились і представники ЦК партії з Москви [149]. 16 осіб вислали за межі України. Отже, Всеукраїнський комітет правих есерів припинив своє існування. Нищівного удару зазнала й одеська організація, 17 членів якої також були вислані [150].

Наприкінці 1922 р. влада ініціювала серед правих есерів рух, спрямований на саморозпуск їхньої партії. 18 грудня у Москві Центральне бюро ПСР розпочало підготовку до з'їзду, який би прийняв рішення про самоліквідацію партії. У березні наступного року такий з'їзд, 50 делегатів якого представляли 864 правих есерів, відбувся і свою місію виконав. Більш того, виконавча комісія з'їзду звернулась до XII з'їзду РКП(б) з проханням прийняти до лав компартії близько 900 колишніх членів ПСР [151].

Локальні акції з саморозпуску правоесерівських осередків були організовані губкомами КП(б)У за підтримки ДПУ у найбільших містах України (Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Чернігові) [152].

Зрозуміло, що такий штучний «саморозпуск» не міг не зашкодити ПСР. Однак, досить істотна частина есерівських організацій не визнала рішення московського з'їзду і тому саме проти них й були спрямовані подальші дії більшовицьких каральних органів. У квітні-травні 1923 р. масові арешти (з конфіскаціями) нелояльних есерів відбулися в Одесі, Миколаєві, Херсоні. Було розгромлено Південне бюро ПСР [153].

Прапор боротьби підхопило Правобережне бюро партії (з центром у Києві), друкованим виданням якого була газета «Знамя борьбы». ДПУ впродовж 1923 р. здійснило три операції проти київських есерів. У вересні було захоплено їхні друкарню і паспортне бюро. Всього заарештували 60 осіб, вільними залишалися лише симпатики ПСР чи, як їх називали офіційно, «есерствуючі» [154]. Отже, на початку 1924 р. партія правих соціалістів-революціонерів практично припинила своє існування.

Лівих есерів-інтернаціоналістів представляли переважно поодинокі особи. Спроба ініціативної групи сформувати Крайовий секретаріат партії була негайно припинена ДПУ в січні-лютому. Після арештів, конфіскації у Харкові друкарського шрифту, листівок, накладу газети «Наш путь», друкарського обладнання в Одесі ДПУ УСРР відзначало «повне завмирання» серед есерів-інтернаціоналістів.

Есери-синдикалісти, об'єднавшись з максималістами, створили свій Всеукраїнський ЦК. Партія мала організації у Харкові, Одесі, Полтаві, Києві, Донецьку, які нараховували близько 400 членів. 25 есерів складали активне ядро [155]. Операції ДПУ по ліквідації партії призвели до розгрому ЦК, висилок і масового виходу з партії синдикалістів [156].

За власними висновками ДПУ, в 1924 р. робота цього відомства стосовно українських партій «складалася переважно із спостереження за окремими їх представниками і пошуку заходів, що перешкоджали їхньому гуртуванню і встановленню зв'язків з емігрантськими партійними колами за кордоном» [157]. ДПУ УСРР у межах республіки спостерігало за 250 колишніми членами УПСР, 25 колишніми членами Української партії соціалістів-федералістів [158].

Співробітники ДПУ ретельно відстежували усі зв'язки, контакти піднаглядних, їх ставлення до радянської влади, фіксували їхні розмови, настрої. З місць повідомляли, що есери на зустрічах, як правило, не демонструють «колишні погляди», «навмисно намагаються обходити мовчанням усі питання поточного життя» [159]. При першій же нагоді ДПУ домагалось від членів колишніх українських партій публічної відмови від своїх переконань, і переважна більшість останніх йшла на це. Подібні публічні «самопобиття» під тиском репресивних органів продовжувалися і в 1926 р. [160]

Намагаючись остаточно «змести» УПСР з політичної арени, ДПУ пильно стежило і за закордонною діяльністю есерів. Дуже вигідним для себе радянське керівництво розцінювало розкол Закордонного бюро УПСР на два крила: праве на чолі з М.Шаповалом і ліве — прихильників М.Грушевського. Останній ще у листопаді 1922 р. звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому обгрунтував своє бажання скласти повноваження члена Закордонної делегації, бо вважав неможливим представляти

«партію, яка веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями» [161]. Як відомо, Грушевський визнавав можливою у майбутньому співпрацю з більшовиками і розробляв плани повернення до УСРР.

Праві ж есери у грудні 1923 р. домоглися укладення політичної угоди між Закордонним комітетом УПСР і Галицькою радикальною партією, маючи на меті звільнення України від комуністів. У лютому 1924 р. у Празі було створено Революційний Демократичний Союз на чолі з М.Шаповалом і В.Винниченком, що об'єднав галицьких радикалів, українських есерів і есдеків, закордонну частину укапістів.

Активізація УПСР за кордоном викликала занепокоєння радянського уряду України. У зв'язку з цим комуністами дуже доречною розглядалася публікація в радянській пресі «Декларації 66-ти» колишніх членів УПСР про відмову від опозиції до існуючої влади [162].

Повернення до України Грушевського і поява «Декларації» внесли розбрід і поглибили розкол серед українських есерів. Частина членів УПСР різко критикувала «зворотників». Характерним в цьому плані є лист члена партії Н.Коцюбинської до М.Грушевського: «...Ви ж не можете морально повернутись назад. Якщо не дорожите як людина своєю репутацією, то не топчіть всеукраїнське надбання як українець. Ви самі собі не належите» [163].

Визнаючи у приватних бесідах, що в УСРР «відчувається маленький деспотизм до всього абсолютно», «ставлення до інших партій жахливе», «партії занедбані» [164], Грушевський, втім, не відмовився від ідеї повернутися до України. С.Єфремов у своїх «Щоденниках» дав таку оцінку даної ситуації: «Грушевський розумніший, ніж про нього думають, і швидко, мабуть, зорієнтується в ситуації, хоча інтриганства певне не облишить. Така вже у його вдача — азіятське оте політикування» [165].

Розрив М.Грушевського з есерівським рухом, його повернення до України, ініційований ДПУ масовий вихід з партії її членів породжували песимізм і серед діячів ПСР. Обробка есерів з метою декларування ними відмови від політичної діяльності була досить інтенсивною і давалася взнаки: на 1 січня 1924 р. з 423 врахованих членів ПСР заяви про вихід з партії опублікувала 71 особа, до 1 січня 1925 р. з 505 — вже 425, до 1 жовтня 1925 р. з 522 — 349 осіб. Тобто, 67% колишніх правих есерів виступили в пресі з критикою власної партії [166].

Поодинокі спроби відродитись тут же зводились нанівець репресивними органами. У вересні 1924 р. і червні 1925 р. відбулися арешти есерів у Києві. У липні 1925 р., після вислання з України Юркова-Снєгуріна і Давидовського, лідером правих есерів став Філатов, який машинописно видав брошуру «Диктатура пролетаріату і задачі партії соціалістів-революціонерів». Відстеживши шляхи розповсюдження брошури, ДПУ заарештувало Філатова. У 1926 р. були заарештовані керівники катеринославських есерів Берлін, Солений і Голосов [167].

Використовувалися й інші методи переслідування есерів. У 1924 р., приміром, їм було відмовлено у праві на судовий розгляд їхніх справ [168]. 6 жовтня 1924 р. вийшло розпорядження ОДПУ про встановлення нагляду за усіма членами Установчих зборів 1917 р. Це автоматично посилювало репресії проти есерів, які складали найбільшу фракцію Зборів [169]. 6 лютого 1925 р. президія ЦВК СРСР прийняла секретну постанову про надання ОДПУ права робити позасудові вироки у справах членів ПСР, а також затвердив рішення Особливої наради ДПУ про місця заслань членів ЦК партії есерів [170]. У травні в Ленінграді було заарештовано останній склад Центрального бюро правих есерів, частину яких відправили на заслання. Інша частина виїхала за кордон, звідки емігранти намагались налагодити роботу партії.

У 1926 р. в УСРР фактично не залишилось жодної есерівської організації. Влада переслідувала поодиноких представників даної політичної течії, загальна чисельність яких була мізерною. Увага ДПУ переключилась на зарубіжні партійні центри. У квітні 1926 р. основним противником радянської влади вважались Закордонна група УПСР у Празі на чолі з М.Шаповалом, М.Григорьєвим, Д.Ісаєвичем (об'єднувала до 100 осіб і мала видання «Шлях есерів») і Волинська група, що діяла у Львові [171]. Восени 1925 р. остання злилася з партією українських радикалів. 14 лютого 1926 р. у Львові відбувся конгрес, який декларував появу Української соціалістичної радикальної партії, що мала на меті об'єднання українського народу. ДПУ намагалося не допустити впливів з-за кордону на есерів, які мешкали в Україні, для чого активно проводились «самопокаянні» акції колишніх есерів.

У 1927 р. переслідування есерів репресивними органами зводилось до ізоляції тих членів партії, які ще перебували на волі. Причому арешти соціалістів-революціонерів ставали складовими більш значних операцій ДПУ проти «антирадянського елементу» чи «української контрреволюції». Цього року арешти есерів (вони не були масовими) відбулись у Дніпропетровську, Конотопі, Мелітополі, Бердичеві, Полтаві, Куп'янську, на Луганщині [172]. Всього, за статистикою ДПУ УСРР, у 1927 р. було заарештовано 16 членів ПСР і 12 членів УПСР, вислано за межі України дві особи, покутні листи написали 202 члени ПСР і 39 українських есерів [173].

Наступного року подібна практика тривала. У січні 1928 р. у Дніпропетровську було здійснено обшуки і заарештовано 20 есерів [174]. У ніч на 29 квітня у Харкові були затримані О.Селіхова, Ф.Попова, А.Галкіна, М.Стасевич, В.Александров, А.Марченко, А.Сокольський, М.Могилянський, нагляд над якими було встановлено ще з 1927 р. У тому ж році була заарештована Є.Марчанівська, дружина члена Закордонної групи УПСР Станиславського. Вона мала бути висланою з республіки адміністративно [175].

Згортання нової економічної політики у другій половині 20-х років негативно відбилося на селі та його населенні. Есери, партія яких завжди брала на себе захист селянських інтересів, не могли не стати жертвами чергових переслідувань. І хоча тепер не могло йти і мови про якусь активну діяльність есерів, комуністи вже штучно приписували їм цю активність. Соціалістів-революціонерів звинувачували у спробах організаційного відродження, зриві різноманітних сільськогосподарських кампаній (хлібозаготівель, державних позик тощо), підбуренні селянства і навіть у створенні підпільно-повстанських осередків. Саме в цьому звинувачували заарештованих на Дніпропетровщині у 1928 р. за справою «Конгломерат» 18 колишніх видних членів українських партій Ларіна, Чернегу, Багацького, Воблого та ін. [176].

Результатом агентурної розробки «Трест» у Харкові, Умані, Києві, Кременчуці був арешт групи колишніх есерів, які в 20-х роках працювали в Укрбуряксоюзі (Всеукраїнському центрі бурякової кооперації) — Д.Головка, А.Щаділова, С.Рауза, І.Чернеця, Н.Невінчаного, Ю.Мищенка, В.Дубова, О.Болозовича, В.Юнкевича, П.Саливона та ін. [177].

Робота ДПУ в цей час полягала, насамперед, у детальному обліку всіх прихильників есерівської ідеології, спостереженні за іхнім життям, ізоляції активних есерів, продовженні практики штучного розколу руху. Відстежувались і розкривались зв'язки з еміграційними центрами, між висланими та тими, хто залишався на волі.

Ті ж есери, що залишалися вільними, не дивлячись на посилення репресій, намагалися продовжувати свою нелегку боротьбу. ДПУ відзначало тенденцію гуртування всіх сил соціалістів, незважаючи на ідейні розбіжності. Есери шукали спільних інтересів з представниками інших опозиційних партій. Відомо, наприклад, що у Полтаві есерка П'ятницька навчала конспірації меншовиків та анархістів [178].

До середини 1928 р. на обліку ДПУ перебувало 989 правих есерів, 641 лівий, реальну ж небезпеку, як вважали у відомстві, становили 67 правих і 33 лівих есери. Решту відносили до категорій «пасив», «легалізовані», «що розшукуються», «що виясняються». Більша частина соціалістів-революціонерів за своїм соціальним складом була інтелігенцією [179]. Всього у 1928 р. ДПУ УСРР заарештувало 44 члени партії російських есерів, 12 — УПСР, відправило на заслання 26 есерів, змусило 311 осіб написати заяви про відмову від партійної діяльності [180]. Скликаний у тому ж році у Парижі з'їзд есерів-емігрантів із сумом констатував відсутність в СРСР жодної партійної групи [181].

У 1929 р. ДПУ «підбирало» вже рештки колись найчисельнішої партії. За першу половину року в Україні були арештовані 18 російських есерів і 4 члени УПСР, з яких трьох вислали за межі республіки. 98 есерів через пресу заявили про лояльність до режиму [182].

Подальші репресії відбувалися згідно із сталінською тезою про загострення у країні класової боротьби. І хоча активна діяльність соціалістів-революціонерів, як, втім, представників й інших партій, відійшла у минуле, труднощі колективізації, пов'язані з опором частини селянства, призвели до фабрикування наприкінці 20-х — на початку 30-х років численних справ проти колишніх есерів. Першим був процес над так званою Трудовою селянською партією. Більшовики інкримінували відомим вченим-аграріям Л.В.Чаянову, Н.Д.Кондратьєву, М.М.Юровському та іншим шкідництво, шпигунство, підготовку збройної інтервенції, створення контрреволюційної організації, «що складалася з куркульських елементів і есерів, які знаходилися у глибокому підпіллі» [183].

Судові процеси у справах організації «Селянська Росія» (1932–1933 рр.), окремо есерів (1933 р.), боротьбистів (1935 р.) тощо [184] свідчили вже не стільки про наявність і силу есерівського руху, скільки про особливості формування тоталітарної сталінської системи.

Як бачимо, доба «есерівщини», як і ера соціал-демократії, закінчилася фактично в один час. Боротьба більшовиків з меншовиками та есерами стала невід'ємною складовою репресивної політики державної компартії проти тих сил, рухів, течій, поглядів, що не вміщувалися, на думку зодчих нового ладу, в прокрустове ложе радянсько-тоталітарного одномаїття. Переконавшись під час громадянської війни у неможливості домовитися з соціалістами у питанні підтримки ними курсу більшовиків, вище комуністичне керівництво зробило ставку на їх ліквідацію. 1920 рік був останнім, коли більшовики пропонували іншим партіям соціалістичної орієнтації проводити спільну політику, залучаючи їхніх представників на державні посади, до участі в різних політичних заходах.

Однак зростання впливу меншовиків та есерів відповідно у робітничому та селянському середовищі зумовило перші каральні акції з боку влади. Для більшовиків соціалісти були чи не найстрашнішими політичними опонентами, бо прямо заявляли свої права на революцію та її потенційні можливості, і тому були реальними конкурентами перших у впливах на народні маси. Усвідомлюючи, що НЕП розширює можливості залучення на бік політичних супротивників певних верств населення, власті розробили програму ліквідації партій, нелояльних до існуючого режиму. Поруч з адміністративними засобами впливу застосовувалися арешти, обшуки, ув'язнення, заслання тощо. Активно використовувались методи пропаганди і психологічного тиску, прибічників соціалістичного руху примушували публічно зрікатися своїх поглядів, відмовлятися від антибільшовицької діяльності.

Хоча репресії та навмисно організовані над есерами і меншовиками судові процеси не завжди приносили бажаний ефект, компартія не відмовлялася від загальної ідеї покінчити з соціалістами саме силою. Політичне

протистояння штучно переводилося у поліцейську площину: право переслідувати і карати опозицію повністю передавалося ОДПУ.

Таким чином, протистояння соціалістів і більшовиків-комуністів у період НЕПу було не стільки класичною політичною боротьбою між конкуруючими партіями за вплив на населення, стільки низкою різноманітних репресивних заходів, жертвами яких ставали партії, що не підтримували ідеологію і практику комуністів.

Примітки

[1] *Ленін В.І.* XIII з'їзд РКП(б), 18–23 березня 1919 р. Доповідь про партійну програму. 19 березня // Повне зібрання творів. — Т. 38. — С. 164.
[2] На защите революции. — К., 1971. — С. 72.
[3] VII Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачих депутатов. — М., 1920. — С. 60–69; *Ленін В.І.* VII Всеросійський з'їзд Рад. 5-9 грудня 1919 р. Заключне слово по доповіді ВЦВК і Раднаркому 6 грудня // Повн. зібр. тв. — Т. 39. — С. 390.
[4] *Мовчан О.М.* Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 2. — С. 39.
[5] Партия меньшевиков и деникинщина. Процесс киевских меньшевиков. 21–23 марта 1920 г. — М., 1923. — С. 106.
[6] Там же. — С. 118–119.
[7] *Кокін С.А.*, *Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920–1924 рр. — К., 1993. — С. 61.
[8] Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1977. — Т. 1. — С. 85, 86.
[9] ВЧК-ГПУ. Документы и материалы. — М., 1995. — С. 93.
[10] Там же. — С. 108.
[11] В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). — М., 1987. — С. 419, 420; *Берхин И.Б., Гопоненко Л.С., Зевин В.Я., Соловьёв А.А.* За правдивое изучение исторических событий в художественной литературе // Вопросы истории КПСС. — 1963. — № 4. — С. 95.
[12] *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками... — С. 28, 29.
[13] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 405. — Т. 2. — Арк. 211; Ф. 5. — Спр. 13130, 13131, 13149, 13152, 13153, 13154, 13239, 13415, 13416, 13424, 15165.
[14] Там само. — Ф. 13. — Спр. 253. — Арк. 27.
[15] На защите революции. — С. 252.
[16] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 415. — Т. 5. — Арк. 97.
[17] Там само. — Арк. 500.
[18] Там само. — Арк. 102, 303.
[19] Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — М., 1977. — С. 246.
[20] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 13. — Арк. 12.

[21] Кронштадтская трагедия 1921 года // Вопросы истории. — 1994. — № 4. — С. 4; ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 114. — Т. 5. — Арк. 446.
[22] З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1, 2. — С. 75, 76; На защите революции. — С. 343, 344.
[23] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 25. — Арк. 163.
[24] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 13, 14.
[25] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 33.
[26] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 107.
[27] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 5. — Арк. 707.
[28] Там само. — Арк. 709.
[29] Там само. — Арк. 303.
[30] В.И.Ленин и ВЧК. — С. 515.
[31] Там же. — С. 517.
[32] Там же. — С. 518.
[33] На защите революции. — С. 344.
[34] Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 653. — Арк. 43.
[35] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 55.
[36] *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками… — С. 38.
[37] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 55.
[38] Там само. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 47; Спр. 414. — Т. 8. — Арк. 52; Ф. 5. — Спр. 593, 28487; Час «Чорного ворона». — Кіровоград, 1995. — С. 28, 29.
[39] ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 10.
[40] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 55.
[41] Источник. Вестник архива Президента Российской Федерации. — 1996. — № 1. — С. 115–119; ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 10.
[42] ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 623. — Арк. 1.
[43] ДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Арк. 12, 13.
[44] ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 146.
[45] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 8. — Арк. 233.
[46] Там само. — Спр. 193. — Арк. 47.
[47] Там само. — Спр. 254. — Арк. 56.
[48] *Гришин П.П.* Меньшевики и Октябрьская революция. — М., 1932. — С. 40.
[49] ДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Арк. 29–32.
[50] *Кокін С.А.* Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — С. 28.
[51] ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 592. — Арк. 117.
[52] *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками... — С. 39; *Подболотов П.А., Спирин С.М.* Крах меньшевизма в Советской России. — М., 1988. — С. 147.
[53] История советской разведки. Вып. третий (1926–1929). — М., 1961. — С. 218.
[54] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1642. — Арк. 2.
[55] Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — С. 84.
[56] ДА СБ України. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 325; Т. 12. — Арк. 40; Т. 10. — Арк. 59–61.

[57] Там само. — Т.13. — Арк. 320; Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 12; Т. 13. — Арк. 59–61.
[58] Там само. — Спр. 414. — Т. 12. — Арк. 267.
[59] Звезда. Орган Екатеринославского губкома КП(б)У. — 1923. — 23 мая.
[60] *Подболотов П.А.* Крах эсеро-меньшевистской контрреволюции. — М., 1975. — С. 114.
[61] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 7.
[62] Правда. Орган ЦК РКП (б). — 1923. — 15 ноября.
[63] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 14.
[64] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 15. — Арк. 461.
[65] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 215.
[66] ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 121.
[67] *Ветров Р.К.* Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. — Х., 1983. — С. 135.
[68] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 724.
[69] Там само.
[70] Процесс контрреволюционной организации меньшевиков (1–9 марта 1931 г.). — М., 1931. — С. 12.
[71] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 69.
[72] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 415. — Арк. 208; Т. 13. — Арк. 719.
[73] Там само. — Т. 13. — Арк. 652, 654.
[74] Там само. — Арк. 719.
[75] История советской разведки. — С. 221.
[76] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 195. — Т. 1. — Арк. 5.
[77] Там само. — Спр. 414. — Т. 18. — Арк. 90.
[78] Там само. — Спр. 370. — Арк. 22.
[79] Там само. — Спр. 414. — Т. 20; Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 23, 24; Социалистический вестник. — 1927. — 15 января, 4 июня, 1, 21 декабря.
[80] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 56.
[81] Там само. — Спр. 414. — Т. 20. — Арк. 85.
[82] Там само. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 36, 59.
[83] Там само. — Арк. 263.
[84] Там само. — Арк. 82–84.
[85] Там само. — Арк. 68–70.
[86] История советской разведки. — С. 223.
[87] Там же. — С. 224.
[88] *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процесса над старой интеллигенцией (1928–1931) // Политическое образование. — 1989. — № 16. — С. 73; ДА СБ України. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 3, 4.
[89] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 61.
[90] *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процесса... — С. 72.
[91] *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — М., 1980. — С. 273.
[92] Процесс контрреволюционной организации меньшевиков. — С. 274.
[93] *Викторов Б.А.* Без грифа «секретно». Вып. третий. — М., 1990. — С. 160, 161.
[94] Процесс контрреволюционной организации меньшевиков. — С. 420.

[95] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 19. — Т. 3. — Арк. 181.
[96] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9–12.
[97] Там само. — Спр. 2. — Арк. 1; Ф. 13. — Спр. 19. — Т. 3. — Арк. 151.
[98] *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — С. 259.
[99] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4–6.
[100] Там само. — Арк. 10, 11.
[101] Отчет Екатеринославской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 80.
[102] *Рудич Ф.М.* КП(б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? // Коммунист Украины. — 1991. — № 3. — С. 73–96.
[103] *Ленін В.І.* Проект резолюції про українську партію боротьбистів // Повн. зібр. тв. — Т. 40. — С. 122.
[104] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 50.
[105] *Ленін В.І.* IX з'їзд РКП(б) 25 березня — 5 квітня 1920 р. // Повн. зібр. тв. — Т. 40. — С. 266.
[106] ЦДАГО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 25; Ленін В.І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу // Повн. зібр. тв. — Т. 44. — С. 53.
[107] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13.
[108] ВЧК-ГПУ. — С. 94.
[109] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 5. — Арк. 471.
[110] Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. — Х., 1920. — С. 31.
[111] В.И. Ленин и ВЧК. — С. 445.
[112] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 15.
[113] Там само. — Арк. 19.
[114] На защите революции. — С. 247.
[115] Там же. — С. 249.
[116] Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий. — С. 26; ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 13381.
[117] Коммунист. Орган ЦК КП(б)У, Харьковского губкома КП(б)У. — 1920. — 11 декабря.
[118] ЦА ФСБ РФ. — Спр. 114728, приложение (без номера). — Арк. 22.
[119] Кронштадтская трагедия 1921 года. — С. 11.
[120] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9, 10; Известия ВУЦИК. — 1921. — 24 июня; На защите революции. — С. 346.
[121] ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 133.
[122] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 300. — Арк. 16.
[123] Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — С. 63.
[124] Известия ВЦИК. — 1921. — 2 июня; Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — С. 67–68.
[125] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 300. — Арк. 16.
[126] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 37, 43.

[127] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.
[128] В.И. Ленин и ВЧК. — С. 517.
[129] Обвинительное заключение по делу Центрального Комитета отдельных членов или организаций партий с.-р. по обвинению их в вооруженной борьбе против советской власти, организации убийств, вооруженных ограблений и изменнических сношениях с иностранными государствами. — М., 1922. — С. 52.
[130] *Ленін В.І.* ІІІ конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповідь про тактику РКП 5 червня // Повн. зібр. тв. — Т. 44. — С. 49–50.
[131] *Адамський В., Канцелярук Б.* Політичні процеси в добу тоталітарізму: «Справа ЦК УПСР» // Сучасність. — 1996. — № 3–4. — С. 69.
[132] *Чечель М.* Звідомлення з моєї командіровки на Вкраїну // Борітеся — поборите. — 1921. — 4 вересня. — С. 11.
[133] Дело членов ЦК УПСР Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и других: Стенографический отчет. — Х., 1921. — С. 45–46.
[134] Суд над предателями Родины // Коммунист. — 1921. — 25 мая.
[135] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 115. — Арк. 429; Дело членов ЦК УПСР...: Стеногр. отчет. — С. 4–5.
[136] На защите революциии. — С. 346.
[137] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 653. — Арк. 43.
[138] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 57.
[139] ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 598. — Арк. 71.
[140] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 58.
[141] В.И.Ленин и ВЧК. — С. 546; Известия ВЦИК. — 1922. — 28 февраля.
[142] *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. — С. 210.
[143] Правда. — 1922. — 2 июня.
[144] Процесс партии социалистов-революционеров: речи государственных обвинителей. — М., 1922. — С. 243–244.
[145] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 58; Спр. 19. — Т. 5. — Арк. 145–152.
[146] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1, 15.
[147] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 58.
[148] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. І., изд. 7-е. — М., 1977. — С. 670–674.
[149] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 25.
[150] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 53.
[151] Известия Всероссийского ЦИК Советов. — 1923. — 20 марта; Известия. — 1923. — 21 марта; Правда. — 1923. — 17 апреля.
[152] *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками... — С. 49; ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1077-а. — Арк. 46.
[153] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 26.
[154] Там само. — Спр. 193. — Арк. 46, 47.
[155] Там само. — Ф. 5. — Спр. 34374.
[156] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 564.
[157] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 326.
[158] Там само. — Арк. 348.

[159] Там само. — Т. 4. — Арк. 47, 164.
[160] Комуніст. — 1926. — 17 січня; Вісті. — 1926. — 19 січня.
[161] *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924–1934). — К., 1993. — С. 33.
[162] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 31.
[163] ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 357.
[164] Там же. — Арк. 359.
[165] *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 46.
[166] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 72.
[167] Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Т. 4. — Арк. 6.
[168] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 30–30 зв.
[169] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 195–227.
[170] ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2628. — Арк. 24.
[171] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 370. — Т. 3. — Арк. 27; Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.
[172] Там само. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 190, 191; Ф. 5. — Спр. 34438; Ф. 13. – Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 14.
[173] Там само. — Арк. 261–263.
[174] Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 2.
[175] Там само. — Спр. 10. — Арк. 128.
[176] Там само. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 293.
[177] Там само. — Арк. 281.
[178] Там само. — Арк. 122.
[179] Там само. — Арк. 120.
[180] Там само. — Арк. 82–84.
[181] *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процесса... — С. 72.
[182] ДА СБ України. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 68–70.
[183] *Викторов Б.А.* Без грифа... — С. 133–136.
[184] *Шаповал Ю.І.* Знищене відродження // Радянська Україна. — 1991. — 19 січня.

Микола Дорошко
(Київ)

ОРГАНИ ВУЧК-ГПУ-НКВД У ЗДІЙСНЕННІ КОНТРОЛЮ НАД КОМПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЮ НОМЕНКЛАТУРОЮ УСРР У 1920–1930-ті РОКИ

В історичній науковій та публіцистичній літературі ще з радянських часів усталився стереотип, що органи державної безпеки «недрімаючим оком» здійснювали нагляд за усіма сферами життєдіяльності суспільства, в тому числі і за компартійно-державними структурами та їх працівниками. Однак, дослідники лише побіжно згадували про те, у який спосіб здійснювався контроль силовими структурами над представниками вищої номенклатури і керівниками усіх рівнів на місцях, та до яких наслідків він призвів.

З історії відомо, що вже в період громадянської війни Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (рос. абревіатура — ВЧК) здійснювала негласний контроль за керівною елітою (в першу чергу за господарською) і найбільш гучні справи про спекуляцію та посадові злочини передавала на розгляд Особливого революційного трибуналу. Останній був створений при ВЧК декретом Ради Народних Комісарів (РНК) РСФРР від 21 жовтня 1919 р. Як зазначалося у декреті, Особий ревтрибунал «...у своїх судженнях керується виключно інтересами революції і не зв'язаний будь-якими формами судовиробництва» [1].

Отримання надзвичайними органами державної безпеки таких широких і важкодоступних для контролю (з боку партійних і радянських установ) повноважень одразу ж не на жарт занепокоїло не лише функціонерів державної партії, але й рядових комуністів. Щоб притлумити цей страх, 18 серпня 1920 р. на шпальтах видання «Известия ЦК РКП» було опубліковано ухвалений ЦК РКП(б) циркуляр «Про подвійну відповідальність комуністів», який наголошував на тому, що за вчинений злочин кожен комуніст несе відповідальність передовсім перед партією і лише потім — у судовому порядку [2].

Органами, які повинні були розглядати справи комуністів до того, як ними займуться судово-слідчі структури, мали стати, згідно із задумом фундатора більшовицької партії В.Леніна, контрольні комісії, створення яких розпочалося 1920 р. Створила контрольні комісії і українська філія державної партії — КП(б)У. Загальне керівництво ними було покладене на Центральну контрольну комісію (ЦКК) КП(б)У, утворену 26 листопада 1920 р.

ЦКК, що створювалася також для охорони партійної єдності і для розгляду скарг членів партії, одразу ж заявила про себе, як про певного конкурента Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. абревіатура — ВУЧК) у справі контролю за представниками номенклатурної еліти. Підставою вважати так, слугувала та обставина, що до складу ЦКК було введено декількох колишніх чекістів, а очолив ЦКК КП(б)У колишній голова Харківської губернської надзвичайної комісії (губчека) і Харківського губернського революційного трибуналу (губревтрибуналу), член більшовицької партії з 1905 р., в минулому робітник харківського заводу «ВЕК» Сильвестр Покко.

Рішучість, з якою взявся до справи голова ЦКК, серйозно занепокоїла передовсім керівників таких структур, як Верховний ревтрибунал і ВУЧК, що мали не лише особливий статус у системі влади, але й виконували функцію вищих контролюючих інстанцій. Тож, незважаючи на видання ЦК РКП(б) циркуляра «Про подвійну відповідальність комуністів», органи ЧК, особливі відділи, ревтрибунали, народні суди та інші структури, які були наділені судово-слідчими функціями, а відтак і користувались правом порушувати в судовому порядку кримінальні справи проти комуністів, певний час ігнорували циркуляр і не знаходили порозуміння з партійними органами.

Розрядити ситуацію мав таємний циркуляр ЦК РКП(б) за № 153 від 7 травня 1921 р. за підписом секретаря ЦК В.Молотова, що містив конкретні вказівки щодо того, як повинні діяти судово-слідчі органи при порушенні справ щодо комуністів. Зокрема, циркуляр встановлював, що протягом 24 годин судово-слідчі органи мали поінформувати відповідний партійний комітет про порушення кримінальної справи стосовно члена цієї організації, а у разі арешту члена партії в той же термін до губкому партії мала надійти відповідна інформація.

Крім того, судово-слідчі органи на прохання місцевих партійних комітетів повинні були надати інформацію про характер справи і можливість ознайомлення з нею, а також «зобов'язані звільняти комуністів, заручившись підтримкою партійного комітету за персональною відповідальністю тих членів РПК *, кого на це уповноважує комітет» [3].

---

* РПК — Районний партійний комітет. — *Авт.*

Здавалося б, що цей документ має покласти кінець міжвідомчій конкуренції ЦКК і органів ВЧК, однак в УСРР вона переросла, по суті, в конфлікт, який посилювався жорсткою позицією С.Покко, яку він зайняв стосовно правопорушників з чекістського середовища. Ситуація, що склалася, стала предметом окремої розмови на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в липні 1921 р.

Безпосереднім приводом до розгляду питання стала скарга голови ВУЧК В.Манцева в ЦК КП(б)У про «пристрастне відношення» ЦКК «до справ про працівників ЧК», які були засуджені за «різке порушення комуністичної і пролетарської моралі» [4].

Намагаючись вигородити своїх підлеглих, голова ВУЧК «застерігав», що у разі, коли постанова ЦКК буде «приведена до виконання і вказаних тт. доведеться зняти з адміністративних посад», услід за цим наступить «занепад роботи в ЧК» [5]. У листі, направленому до ЦК КП(б)У, В.Манцев у відкритій формі зажадав від ЦК вплинути на ЦКК, лінія поведінки якої по відношенню до ВУЧК не збігалася, на думку автора листа, з лінією ЦК КП(б)У [6].

Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння В.Манцева — близького друга голови ВЧК Ф.Дзержинського, стала, ймовірно, газетна стаття «Залізною метлою» («Железной метлой») про виключення з партії голови Волинської губчека Потапова за зловживання «своїми привілеями і становищем» [7]. Потапов, як писав автор статті, «докерувався» до того, що піддавав арештам тих своїх підлеглих, які не бажали виконувати «доручення особистого характеру» [8].

Саме таких «потапових» (а серед особового складу органів ВУЧК їх було чимало, на що вказував, зокрема В.Ленін), прикриваючись особливим статусом надзвичайності, яким каральні органи користувалися практично з перших місяців більшовицького правління, захищав В.Манцев від санкцій з боку ЦКК КП(б)У і Наркомату робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) УСРР.

У своєму прагненні допомогти підлеглим, він був послідовним і щирим, адже при цьому він керувався наказом по Центральному управлінню надзвичайними комісіями України (рос. скорочення — ЦУПЧРЕЗКОМУ) при Уряді УСРР (так у період з 17 березня 1920 р. до початку березня 1921 р. називалась ВУЧК) № 11 від 4 березня 1921 р., в одному з пунктів якого зазначалося: «Вважаючи, що Чека є бойовим органом диктатури пролетаріату, особливо важливим в умовах загострення громадянської війни, що громадянська війна потребує швидкої й нещадної розправи з ворогами Радянської влади, Робітничо-селянська інспекція у своєму нагляді над можливими злочинами окремих агентів Чека повинна особливо стерегтися того, щоб не зробитись опорою невдоволеного міщанства...» [9].

Оскільки ухвалу будь-якого рішення, а тим більше керівної директиви, ВУЧК узгоджувала з Москвою, Манцев, що був переконаний у своїй правоті і, відповідно, в неправильності дій свого недавнього підлеглого

Покко, поскаржився Дзержинському. Надвпливовий шеф Лубянки відреагував миттєво, про що свідчить фактичне засудження з боку ЦК КП(б)У тактики поведінки ЦКК «по відношенню до надзвичайних органів», що прозвучало з вуст виконувача обов'язки секретаря ЦК КП(б)У Ф.Кона [10].

Про те, що ЦКК була «поставлена на місце» свідчить розгляд справи колишнього голови Верховного революційного трибуналу УСРР, згодом голови Херсонської губчека, члена РСДРП(б) з 1907 р. О.Аросєва, проти якого ЦКК КП(б)У 11 лютого 1922 р. висунув 14 пунктів звинувачень, з-поміж яких: самоуправство, перевищення влади та зловживання нею в особистих корисливих цілях, безпідставні самочинні арешти за одноосібними постановами, використання апарату губчека для розправи з підлеглими та використання підлеглих для виконання особистих доручень, невиконаня партійних обов'язків, зухвала заява губернській контрольній комісії і таке інше [11].

Незважаючи на такі, більш ніж серйозні, звинувачення, ЦКК КП(б)У, «врахувавши колишні заслуги старого партійця», залишила його не лише в партії, але й в номенклатурній «касті», про що свідчать факти з його подальшої біографії: з 1924 р. О.Аросєв перебував на відповідальній дипломатичній та державній службі.

Заради справедливості слід зазначити, що підхід до подібних явищ з боку вищого компартійно-державного керівництва був диференційованим, бо, скажімо, колишній голова Запорізької губчека Рудаков за аналогічні (до вчинків Аросєва) дії був таки виключений з партії, попри те, що ЦКК КП(б)У провадження справи щодо нього припинила [12].

Починаючи з 1923 р., вже після того, як ВУЧК була реорганізована в Державне політичне управління (рос. абревіатура — ГПУ) УСРР, його керівник В.Балицький обійняв ще й посаду наркома внутрішніх справ, а ЦКК КП(б)У була об'єднана з НК РСІ УСРР, обидві об'єднані структури працювали вже узгоджено, доповнюючи одна іншу. З цього часу вони стають надійною опорою генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіна у боротьбі за владу, що розгорнулася в Кремлі після відходу від справ В.Леніна. Тобто і ЦКК-НК РСІ, і ГПУ-НКВД були втягнуті у внутрішньопартійну політичну боротьбу.

Щоб витіснити з керівного ядра партії так звану «стару гвардію» і замістити їх своїми висуванцями, вождь номенклатури залучив на свій бік вищих посадовців ВЧК-ГПУ на чолі із своїм давнім соратником Ф.Дзержинським, які володіли різною, у тому числі й компрометуючого характеру, інформацією про всіх більш-менш впливових діячів партії та Радянської держави.

У цьому Й.Сталін не був оригінальним, адже подібну специфічну інформацію свого часу нерідко використовував В.Ленін для того, щоб зміцнити більшовицьку диктатуру. Зокрема в Україні вона була застосована у 1920 р., коли за допомогою органів ЧК правлячим режимом було

здійснено «лагідне знищення» (термін відомого ученого професора С.Кульчицького) певною мірою союзницької більшовикам Української комуністичної партії (боротьбистів).

Конфіденційну інформацію про своїх опонентів, що її генсек отримував від чекістського керівництва, він використовував як засіб їхньої дискредитації. Внаслідок цього, вже 1925 р. лідерство Сталіна в компартії та державі стало беззаперечним, а переважну більшість керівної верхівки складали чиновники — його висуванці, які були зацікавлені, в першу чергу, в нових призначеннях, підвищеннях, пільгах та привілеях, тобто під політичним реалізмом розуміли турботу насамперед про власні інтереси.

Так само вміло Й.Сталін використав для зміцнення своєї влади ще один ленінський винахід — генеральні чистки партії. З часу першої генеральної чистки партії 1921 р. до складу спеціальної контрольної комісії в обов'язковому порядку делегувалися член ЦКК і представник ВЧК-ДПУ.

Але якщо представництво ЦКК у складі комісії випливало з її прямого призначення та було логічним продовженням її функціональних обов'язків, то присутність у складі комісії відповідального чекіста була викликана не лише особливим статусом силових структур у більшовицькій системі влади, але й їх прагненням закріпити за собою право втручатися в усі сфери суспільного життя. Всією своєю попередньою діяльністю ВЧК зарекомендувала себе не лише як орган по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, але й як орган, що виконував специфічну функцію нещадної боротьби з будь-якими політичними опонентами державної партії.

Використання партією органів ВЧК для встановлення паралельного контролю над суспільством ставило чекістів у цілком особливе, незалежне становище по відношенню до місцевих, у тому числі й республіканських, органів влади. Це давало змогу московському партійному центру мати ще один важіль впливу на регіони.

Відомо, що протягом 1922–1923 рр. Й.Сталін шляхом кадрових переміщень забезпечив собі підтримку з боку силових та контролюючих структур. Тому, коли восени 1923 р. Л.Троцький звинуватив Й.Сталіна та його прибічників в узурпації влади та в бюрократизації партії, генсек відреагував на ці закиди своєрідно, розпочавши «нещадну» боротьбу із зловживаннями у вищих ешелонах влади, використовуючи інформацію про негідні вчинки номенклатурних працівників, своєчасно надану органами ГПУ.

Кампанія боротьби із зловживаннями номенклатури, для керівництва якою ЦКК РКП(б) у вересні 1923 р. ініціювала створення при своїй партійній колегії особливої комісії на чолі з відомим чекістом Я.Петерсом, мала вибірковий характер і була використана передовсім для відсторонення від влади опонентів сталінському курсу.

Комісія Петерса, яка так і не приступила до виконання своїх обов'язків у зв'язку з тим, що її функції були передані партколегії ЦКК РКП(б), мала

широке коло завдань, виконання яких мало сприяти поверненню моральної довіри до нової влади та приведенню її у певну відповідність до декларованих принципів. Наведемо перелік цих завдань, оскільки саме він дає змогу оцінити, яких масштабів набули зловживання у середовищі нової «еліти» на шостому році існування радянської влади.

Отже, головними завданнями комісії були наступні: «боротьба із зловживаннями посадових осіб при виконанні службових обов'язків, з придбанням у приватну власність автомобілів, колясок та коней, з надмірними розкошами при обладнанні власних квартир та службових приміщень за державний кошт; боротьба з особами, які грають на тоталізаторі, в карти, лото; боротьба з тими, що допускали надмірні витрати на ресторани, кафе і т. ін. з державної кишені; боротьба з використанням службового персоналу в особистих цілях; боротьба з використанням службових відряджень в особистих цілях ... тощо» [13].

Особливе занепокоєння ЦК РКП(б) викликало те, що вища номенклатура, за інформацією ГПУ, поступово набула звичок справжнього пануючого класу, що знаходило своє відображення у використанні службового транспорту в корисливих цілях, придбанні за державний кошт розкішних автомобілів, карет і коней, використанні для поїздок на курорти протекційних вагонів і т. ін.

Окремі члени партії, як зазначалося у циркулярі ЦКК РКП(б) по боротьбі із зловживаннями від 11 листопада 1923 р., дозволяють собі мати навіть «власні конюшні з біговими кіньми і грати на перегонах» [14]. Документ зазначав, що тільки протягом 1923 р. на закупівлю для номенклатурників 700 службових автомобілів за кордоном було витрачено 1 млн. 842 тис. крб. золотом, а середньодобова вартість утримання цих автомобілей складала 30 золотих карбованців [15].

В заключній частині вищезгаданого циркуляру, який був прийнятий під тиском партійних «низів», йшлося також про необхідність ліквідації великої різниці в оплаті праці між ними і партійно-державною верхівкою. Це положення документа було відповіддю на численні скарги рядових комуністів щодо фактів безпідставних виплат апаратникам премій, натуральних видач (особливо часто практикували такі речі наркомати фінансів і продовольства), великих розмірів матеріальної допомоги, що виплачувалась усім членам сім'ї номенклатурника тощо. Необхідний рівень життя відповідальних працівників, підсумовував циркуляр, «має забезпечуватися більш високою зарплатою і підлягати відповідній бухгалтерській перевірці» [16].

Наслідуючи дії центру, ЦК КП(б)У 1923 р. також створив комісію по боротьбі із зловживаннями керівних кадрів на чолі із секретарем Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Рад (ВУЦВК) В.Єрмощенком, яка працювала до грудня 1924 р., а потім була ліквідована згідно із відповідним рішенням оргбюро ЦК КП(б)У [17].

Незважаючи на вибірковий характер боротьби із зловживаннями високих посадовців, спільна боротьба силових та контролюючих структур нерідко мала своїм наслідком розкриття гучних справ на кшталт «красношоковщини», «херсонщини» і т. ін. Поява таких справ не дивує, адже недемократичні умови діяльності верхівки суспільства сприяли зловживанню владою, що подекуди проявлялося у своєрідній формі — створенні місцевих мікрокультів. Про деякі з таких справ з подачі вищих партійних органів повідомляла тодішня преса. Зокрема, у 1925 р. газети рясніли повідомленнями про те, як ЦК КП(б)У, за сприяння органів ГПУ УСРР викрив протизаконні дії керівної верхівки Херсонського округу і організував показовий суд над її представниками.

Найтиповішими рисами так званої «херсонщини», як зазначалося в постанові ЦК КП(б)У, були беззаконня, адміністративні утиски, хабарництво, казнокрадство, розкрадання народного майна, пияцтво, тощо [18]. До суду за цією справою було притягнуто 266 осіб, в тому числі 4 голови райвиконкомів, один голова районного комітету незаможних селян (комнезаму), 27 начальників і співробітників міліції, 68 голів сільських рад, 15 голів сільських комнезамів, 5 народних суддів і слідчих, 3 секретарі партійних і комсомольських осередків і т. ін.

За статтею 105 (зловживання владою) тодішнього Кримінального Кодексу УСРР було засуджено 70 осіб, за статтею 106 (перевищення влади) — 31, за статтею 113 (розтрати і привласнення) — 130, за статтею 114 (хабарництво) — 31 особа [19]. За схожим сценарієм у 1927 р. пройшов судовий процес за фактами зловживань і перевищення влади над представниками частини верхівки Шепетівської партійної організації [20].

Партколегія ЦКК КП(б)У пильнувала не лише за діями і вчинками представників партійно-державної номенклатури на місцях, але й стежила за поведінкою представників УСРР, які працювали у дипломатичному відомстві.

Саме пильність партслідчого ЦК КП(б)У Мухіна коштувала членства в партії, а відтак і кар'єри, торговельному представнику УСРР у Німеччині П.Жигалку, якого було звинувачено у придбанні для особистого користування за рахунок представництва книг на суму 500 крб., чисельних відрядженнях в особистих цілях та в інших «гріхах», у тому числі і в «небажанні скомунізувати апарат торгпредства». Виключили Жигалка з лав державної партії, як «елемент, що розклався», за «безгосподарність, некомуністичну поведінку», а також за приховування інформації про те, що він і в минулому притягувався до партійної відповідальності [21].

Зауважимо, що нерідко узгоджені дії ЦКК-РСІ і органів ГПУ приносили вагомі результати, особливо коли йшлося про боротьбу з корупцією у вищих ешелонах влади. Так, наприклад, саме інформація В.Балицького про хабарництво високих посадовців тресту «Донвугілля» та керівництва

Макіївського райкому партії, стала приводом до відлучення від роботи декількох відповідальних працівників Донецького регіону в 1929 р. [22].

Ці факти є зайвим свідченням того, що органи ВЧК-ГПУ-НКВД, які досі мали неофіційний статус структури, призначеної для придушення опозиції небільшовицького походження, за перших років сталінського правління отримала і закріпила за собою право стежити за поведінкою та настроями членів державної партії, які, таким чином, підпадали під подвійний контроль — партійних контрольних комісій і радянської таємної політичної поліції.

Остання вела активну і цілеспрямовану боротьбу за розширення свого впливу, доводила необхідність і важливість свого існування, працюючи в «тіні» і збираючи через своїх таємних співробітників компрометуючі матеріали, що у потрібний момент використовувались контролюючими та каральними органами.

В цьому чекісти беззастережно послуговувались ленінськими настановами про те, що аморальність, якщо вона в інтересах партійної справи, може бути моральною. Цю тезу швидко засвоїли і впровадили в життя. Старий більшовик С.Гусєв (Я.Драбкін), член ЦКК ВКП(б), в своєму виступі на XIV з'їзді ВКП(б) заявляв: «... Ленін нас колись учив, що кожен член партії має бути агентом ЧК, тобто дивитись і доносити...

В нас є ЦКК, у нас є ЦК, я думаю, що кожен член партії повинен доносити. Якщо ми від чого-небудь і страждаємо, то це не від доносів, а від того, що не доносять... Можна бути чудовими друзями, але якщо ми починаємо розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але йти далі — доносити» [23].

Поряд з донесеннями таємних співробітників, яких органи ВУЧК-ГПУ впровадили до усіх структур тоталітарної влади, як інформативний матеріал про діяльність того чи іншого відповідального працівника також широко використовувалися дані анкетних опитувань, які було введено в практику організаторами різноманітних з'їздів, конференцій, нарад партійних, радянських та інших органів влади та управління. Згодом анкетні дані стали основним джерелом інформації про номенклатуру, що накопичувалася і зберігалася в обліково-розподільчому відділі ЦК КП(б)У та його структурних підрозділах на місцях. Анкетні методи роботи з кадрами застосовувалися по всій країні і відігравали свою роль під час чисток та підготовки до їх проведення.

Неабияк прислужилися зміцненню більшовицької диктатури й керманичі ВУЧК-ГПУ-НКВД. Найпомітнішою з-поміж них є постать Всеволода Балицького, який за час перебування на чолі чекістських органів УСРР в 1923–1937 рр. (з перервою в 1931–1932 рр.) безпосередньо працював з трьома лідерами КП(б)У — Е.Квірінгом, Л.Кагановичем і С.Косіором — і ставав у нагоді кожному з них, коли потрібно було сфабрикувати «націоналістичний ухил» або не допустити поширення у республіці ідей, «блоків» та «ухилів», опозиційних сталінському курсу.

У цих делікатних справах він був незамінним, оскільки мав «компрометуючі матеріали» на «опозиціонерів», на основі яких згодом виростали політичні справи. Будь-який номенклатурник, який хоч одного разу перебував в тій чи іншій «опозиції» генеральній лінії партії (читай, особисто Й.Сталіну) або ж якимось чином виявив співчуття опозиціонерам одразу ж потрапляв у поле зору чекістської структури.

Так, наприклад, у 1927 р. В.Балицький сприяв трансформації «справи Шумського», наркома освіти УСРР, незадоволеного місцем українських кадрів в ієрархії КП(б)У, в цілий «націоналістичний ухил». Він же, оперуючи на X з'їзді КП(б)У міфічними даними про «українську опозицію», спровокував розправу над тими, хто підтримав свого часу троцькістсько-зінов'євську опозицію.

Тоді ж, у 1927 р., Одеський окружний відділ ГПУ УСРР вів безперервний нагляд за такими відомими українськими «троцькістами», як І.Ніколаєнко, М.Голубенко, та іншими опозиціонерами — авторами відомої «заяви 84-х», які приїздили до Одеси для агітації гасел опозиції [24].

У січні 1935 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.Балицький став організатором «складання списків виключених у 1926–1928 рр. за належність до троцькістів і троцькістсько-зінов'євського блоку» [25].

Особливо ретельно контролюючі структури пильнували за тими представниками компартійно-державної номенклатури, які прихильно ставилися до українського національно-культурного відродження і займали активну позицію в період проведення політики українізації. Коли на початку 30-х рр. почалося згортання українізації і розправа з українською інтелігенцією, компрометуючий матеріал, зібраний більшовицькими органами державної безпеки проти тих, хто виявляв симпатії чи співчуття до надання Україні більшої самостійності, став у нагоді.

Ось тут вже проявив себе у всій «красі» В.Балицький, з іменем якого пов'язане формування негативного ставлення до «українства», тобто до всього українського, як до джерела «контрреволюції». Якщо у 20-ті роки ГПУ фабрикувало справи, за якими проходили переважно «українські буржуазні націоналісти» з інтелегентського середовища, то у період масових репресій 1930-х років за такими справами, як «Український національний центр» («УНЦ», 1931–1932 рр.), «Українська військова організація» («УВО», 1933, 1938 рр.), «Об'єднання українських націоналістів» («ОУН», 1934 р.), «Українська контрреволюційна націоналістична організація» (1936 р.), «Контрреволюційна боротьбистська організація» (1937 р.) та ін., проходили вже представники не тільки української інтелігенції, але й партійно-державної номенклатури УСРР–УРСР.

Так, у 1933 р., коли емісар Й.Сталіна в радянській Україні, секретар ЦК КП(б)У П.Постишев разом з головою ДПУ УСРР В.Балицьким повели наступ проти чергового «націоналіста» — наркома освіти УСРР

М.Скрипника, розпочався збір компрометуючих матеріалів і на «особистого недруга» Балицького, секретаря ЦК КП(б)У П.Любченка та інших високопосадовців — колишніх боротьбистів, які входили до номенклатури ЦК [26]. Згодом зібрані дані були використані повною мірою для здійснення нових репресій.

Таким чином, архівні документи переконливо свідчать, що у 20–30-ті роки XX століття партійно-державна номенклатура УСРР стала об'єктом подвійного контролю, що здійснювався, з одного боку, партійними і радянськими контролюючими структурами, такими як ЦКК і НК РСІ, а, з іншого, — органами ВЧК-ГПУ-НКВД. Встановлення паралельного контролю за носіями влади в УСРР сприяло не лише остаточному перетворенню української номенклатури на слухняного виконавця волі Кремля, але й фізичному винищенню усіх тих представників верхівки, які прихильно ставилися до ідей українського національного відродження.

Примітки

1 Собрание узаконений РСФСР. — 1919. — № 53. — Ст. 504.
2 Известия ЦК РКП. — 1920. — № 20. — 8 августа.
3 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 10.
4 Там само. — Оп. 6. — Спр. 24. — Арк. 72.
5 Там само.
6 Там само. — Арк. 74.
7 Там само. — Арк. 73.
8 Там само.
9 Там само. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 33 зв.
10 Там само. — Оп. 6. — Спр. 24. — Арк. 72.
11 Там само. — Оп. 7. — Спр. 14. — Арк. 106.
12 Там само. — Спр. 20. — Арк. 13.
13 Там само. — Оп. 20. — Спр. 1640. — Арк. 23.
14 Там само. — Арк. 24.
15 Там само.
16 Там само. — Арк. 75.
17 Там само. — Арк. 83 зв.
18 Там само. — Оп. 6. — Спр. 75. — Арк. 189.
19 Там само. — Спр. 73. — Арк. 292–293.
20 Там само. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк. 40–51.
21 Там само. — Арк. 6–7.
22 Там само. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 10–11, 14.
23 XIV съезд ВКП(б): Стенографический отчёт. — М.-Л., 1926. — С. 600–601.
24 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк. 56–59.
25 Там само. — Спр. 1640. — Арк. 6.
26 Там само. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 12. — Арк. 38.

Ганна Капустян
(Кременчук)

ОПІР УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЛІТИЦІ ПРАВЛЯЧОГО РЕЖИМУ НАПРИКІНЦІ 1920-х рр.: МАЛОВІДОМИЙ ЕПІЗОД

Кардинальні суспільно-політичні зміни наприкінці XX сторіччя на терені колишнього СРСР, утворення нових незалежних держав вимагають враховувати історичний досвід минулих епох. Реалізація прагнення українського народу до державної самостійності в умовах імперського свавілля уявлялась багатьма особами, одержимими національною ідеєю, тільки через організовану боротьбу.

Значною мірою ця проблема перебувала у полі зору авторів, які досліджували козацький, гетьманський періоди української державності [1], а також Української Народної Республіки (УНР) [2]. Із зрозумілих причин менша увага істориків приділялася періоду 1920-х років. В науковій літературі практично відсутній аналіз соціально-політичної поведінки українського селянства щодо державної самостійності того часу.

Важливим при цьому постає вивчення суті і змісту проблеми сприйняття українським селянством самої ідеї державної самостійності та активної боротьби за її втілення впродовж 20-х років XX ст., зокрема, на прикладі історії викриття органами Державного політичного управління (ДПУ) УСРР організації «Союз визволення України» (не плутати зі «Спілкою визволення України» — «СВУ»), чому й присвячена дана публікація.

Національне пробудження українського селянства, прояви його національної самосвідомості у перше двадцятиріччя XX ст. тісно пов'язані з аграрним питанням. Вони, зокрема, спостерігалися в спонтанних окремих вимогах «україномовної школи і політичної автономії для України» збунтованого в 1902 році полтавського села [3], набуваючи дедалі ширшого розповсюдження всієї Україною.

Розбурханий російськими революціями 1904–1905 і 1917 рр., Першою світовою війною 1914–1918 і Визвольними змаганнями 1917–1920 рр., консерватизм українського селянства прагнув досягти омріяних «землі і волі» як незаперечних цінностей людського існування. Намагання ж більшовиків під гаслом радянської влади — начебто влади робітників і селян — вибудувати свою систему взаємин держави з українським селянством, викликало в останнього спротив. Селянство вбачало в цьому лише бажання «комісарів» вилучити у нього сільськогосподарську продукцію. А всі розмови про якусь там світову революцію розцінювало як бажання комуністів реалізувати на практиці власні імперські амбіції.

Про небезпечність для більшовицького режиму подальшого рішучого опору селянства його аграрній і продовольчій політиці на початку 20-х років свідчить категорична вимога командуючого Збройними силами України і Криму Михайла Фрунзе в 1921 році припинити будь-які реквізиції зерна у селян. Командуючий був переконаний в тому, що на війська не можна більше покладатися при втихомиренні села [4].

Проте, протягом 20-х років під впливом непівських нововведень змінювались стосунки між владою і селянством. Навіть дозована лібералізація економічного життя позитивно сприймалася селянством. Політика «нового курсу» посилила тягу селянина-виробника до відтворення власного господарства, принесла позитивні результати у відродженні продуктивних сил, в пожвавленні сільськогосподарського ринку. Це, в свою чергу, призвело до виправлення загальної соціально-економічної і стабілізації політичної ситуації на селі, яке поступово заспокоювалося.

Однак, диспропорція, яка склалася у другій половині 20-х років в цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, боляче сприймалася селянством. Затримка ним поставок товарного хліба на ринок, очікування належної ціни для його збуту, послужила сигналом для більшовицької влади, щоб силою втрутитися в селянський механізм виробництва і збуту хліба, з метою вилучення останнього будь-якою ціною і будь-якими методами.

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. прискорила це втручання і загострила соціально-політичні протиріччя в українському селі. Інформаційні повідомлення з місць на адресу вищого партійно-державного керівництва свідчили про зростання соціального невдоволення на селі, активізацію селянських виступів з конкретними економічними та політичними вимогами.

В масі, головним чином, спонтанних селянських поривань і закликів до збройної боротьби з режимом, серед багатьох виявлених на селі і «ліквідованих» органами ДПУ реальних, напівреальних та цілком міфічних «контрреволюційних організацій», «куркульських виступів», «терористичних проявів», виділяється випадок з викриттям чекістами організації «Союз визволення України», очолюваної колишнім «петлюрівським» офіцером Кіндратом Саваринським. За даними ДПУ, вона існува-

ла на території Вороновицького району Вінницької округи з перших місяців 1928 року, тобто відразу після впровадження генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Йосифом Сталіним «надзвичайщини» з метою подолання хлібозаготівельної кризи.

Архівні документи колишньої радянської спецслужби засвідчили існування підпільної організованої групи, кістяк якої складали селяни. В спеціальному «Меморандумі» голови ДПУ УСРР Всеволода Балицького, направленому секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу, повідомлялося, що ця організація готувала «збройний виступ проти Радянської влади під гаслом боротьби за УНР». До складу організації входило більше 30 осіб, які підпільно діяли в кількох селах Вороновецького району — Волеводівці, Війтівці, Плоскій Дубині, Арсенівських хуторах, Ганщині та інших.

Згідно із розробленим її керівниками планом, 25 членів організації спочатку мали здобути коней на економії цукрового заводу, щоб уже кінними повстанськими загонами здійснити наліт на кілька радянських відділів міліції з метою захопити зброю і кількісно поповнити групи повстанців за рахунок звільнених ними заарештованих. Як зазначалося у згаданому меморандумі, «...Саваринський передбачав здійснити вдень наліт на районні радянські і партійні установи і розгромити їх, роздобути грошей і відкрито виступити перед населенням з закликом до повстання, як шляхом успішної агітації, так і через розповсюдження серед населення спеціальної відозви, яку Саваринський попередньо склав і планував роздрукувати в одному із райцентрів».

Повстанці розраховували, що в разі успішної агітації і розповсюдження відозви до них будуть приєднуватися не тільки невдоволене населення, але і територіальні військові частини. Залучення останніх до повстанців повинно було стати вирішальним моментом, оскільки відкривало можливості для взяття ними під контроль окружних центрів і створювало перспективу поширення повстання навіть до всеукраїнського масштабу.

Далі у документі зазначалося, що співробітникам ДПУ вдалося своєчасно запобігти здійсненню плану повсталих: «Маючи абсолютно точні дані про те, що Саваринський на чолі загону з 23 осіб, мав наміри виступити о 9 годині 11 червня, ми підготували операцію і за годину до виступу зняли всіх повстанців в той час, коли частина з них (9 осіб) зібралася в полі для нальоту на економію, а решта знаходилась у себе вдома, чекаючи звістки із збірного пункту».

Отже, органами ДПУ були заарештовані:

«1. Саваринський Кіндрат — отаман, колишній петлюрівський офіцер, с. Воловодівка;

2. Комар Юхим — сотник, селянин, с. Воловодівка;

3. Довбня Клим — сотник, селянин, с. Воловодівка;

4. Нартовський Каетан — сотник, селянин, с. Воловодівка;

5. Назаренко Сидір — сотник, селянин, с. Війтівці;

6. Кугай Іван — сотник, бандит, що переховувався;

7. Зозуля Петро — селянин, с. Ковалівка;

8. Радецький Петро — помічник отамана Саваринського, колишній петлюрівський офіцер і колишній учасник банди Лихо, с. Ганщина;

9. Хмеляр Ананій — повстанець, с. Воловодівка;

10. Гусак Тимофій — повстанець, селянин, с. Воловодівка;

11. Іщенко Сазон — повстанець, селянин, с. Воловодівка;

12. Пукас Потап — повстанець, селянин, с. Воловодівка;

13. Проворенко Сільвестр — повстанець, селянин, с. Воловодівка;

14. Данилюк Ілько — повстанець, селянин, с. Війтівці;

15. Чарната — повстанець, селянин, с. Ковалівка;

16. Карпенко Олександр — повстанець, с. Ковалівка;

17. Самикрас Каленик — повстанець, селянин, с. Війтівці;

18. Швидкий Григорій — повстанець, селянин, с. Війтівці;

19. Довбня Лука — повстанець, селянин, Арсенівські хутори;

20. Мартиновський Єриней — повстанець, селянин, с. Обідне;

21. Семикрас Артем — повстанець, селянин, с. Обідне;

22. Довбня Василь — повстанець, селянин, с. Воловодівка;

23. Довбня Антон — повстанець, селянин, с. Воловодівка».

Крім цих людей, співробітники ДПУ заарештували також п'ятьох осіб, які постачали повстанцям зброю.

Під час арешту у Саваринського було відібрано револьвер «Кольт», рукопис відозви за підписом «Союз визволення України» і 5 топографічних карт.

Щодо соціального складу повстанців, то у «Меморандумі» зазначалося, що за виключенням Саваринського і Радецького, то були селяни «з кримінальним минулим». Далі повідомлялося, що «...Саваринський утримувався від вербування інтелігенції, оскільки вона, з його точки зору, могла провалити всю справу через м'якотілість». Він розраховував залучити інтелігенцію лише після захоплення райцентрів і випусків відозви.

«Таким чином, — доходив висновку голова ДПУ УСРР, — виникнення Вороновицької повстанської організації є результатом діяльності петлюрівця Саваринського — виразника сьогоднішньої озлобленості куркульства, що зросла на ґрунті і проведенні останніх кампаній на селі»[5].

Окремо слід охарактеризувати відозву «Союзу визволення України». Вона наскрізь пронизана ідеєю непокори більшовицькому режиму, політику якого повстанці вважали поверненням до кріпосного права, «яке давно забуте нашими предками». Позбутися «більшовицького ярма», голоду і «кріпосного права» можливо лише за умови збройної боротьби з режимом: «Хто не хоче гинути з голоду, тягти більшовицьке ярмо і обробляти кріпосне право — до зброї!».

Відозва закликала до протесту проти несправедливих і нереальних податків на селі: «…Більшовики дійшли вже до такого нахабства, що зумисне пограбувавши весь наш хліб, змушують голодувати, придумують різноманітні непосильні податки, обкладають все те, що є і чого немає, самі ж, окрім шкіродерства нічого не роблять, а тільки п'ють і гуляють».

Лейтмотивом лунала думка про те, що більшовицький режим підім'яв під себе свободу і шлях до неї тепер лежить через збройну боротьбу, заклики до якої не раз звучать у відозві: «Скинемо більшовицьке ярмо і заведемо дійсну республіку Рад, де кожен буде вільним і буде працювати на себе».

На думку авторів, для правильного функціонування селянського господарства необхідна була вільна торгівля: «Вільна торгівля, вільна праця, — все для кожного, за його здібностями. Земля — селянам, без кріпосного права!», — виголошувала відозва. Водночас досить невизначеною була позиція щодо майбутнього промисловості: «Пустимо всі фабрики і заводи і заживемо вільним життям». А далі документ дає зрозуміти, що повстанці вбачають своє майбутнє у вільному світі, «так як живе увесь світ». Закінчувалася відозва закликом: «Нехай живе свобода!» [6].

За інформацією ДПУ, «Союз визволення України» виник внаслідок зміни курсу більшовицького режиму на селі, запровадження надзвичайних заходів, що розпочиналися саме з примусових хлібозаготівель. Організація виникла в першій половині 1928 р., до її складу увійшли селяни-власники, колишні учасники повстанського руху часів воєнного комунізму (1919–1921 рр.), а керівник був колишнім офіцером армії УНР. В намірах повстанської організації, хоча і нездійсненних, позначався, на думку співробітників ДПУ, слід «петлюрівщини», тобто українського національно-самостійницького руху.

Якщо інші прояви повстанського руху в Україні сходять нанівець на початку 1920-х років, то коріння «петлюрівщини» ще буде про себе нагадувати поодинокими паростками, які в тому чи іншому місці, при сприятливих обставинах, будуть з'являтися в українському суспільно-політичному житті, нагадуючи про незнищенне бажання жити у вільній державі. Ще в 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь зазначав про це в інформаційному листі до всіх членів і кандидатів ЦК і секретарів губкомів партії: «...Невдоволення проти представників властей змішується з шовіністичним настроєм, природним для українського села» [7].

З'явившись на грунті загального невдоволення села, викликаного надзвичайними заходами, підпитуючись незнищенними більшовицькою владою «залишками петлюрівщини», організація «Союз визволення України» стала однією із перших у загальному стихійному опорі українського села примусовим хлібозаготівлям, розкуркуленню, насильницької колективізації індивідуальних селянських господарств.

Рішуче неприйняття селянами встановленого владою суспільного порядку обумовлювало включення гасел національного спрямування до спектру політичних і соціально-економічних вимог. Певну роль відігравало прагнення подолати принизливе рабство, що здавна вкарбувалося у соціальну пам'ять і ментальність українського селянства. Цим же можна пояснити і обрання селянами таких форм і методів боротьби, якими вони користувалися раніше, зокрема за часів Визвольних змагань. Ця особливість мислення і дій, суспільна позиція значної частини селянства України 1920-х років вказують на сформовану, але зазвичай приховану, потребу власної державності. І тільки за певних історичних обставин вона набувала чіткого формулювання у повстанських гаслах, як це видно на прикладі селян Вінниччини.

Перспективний погляд історика на дослідження даної проблеми неминуче виокремить подальший напрямок майбутнього її вивчення, а саме: виявлення в архівах матеріалів персональних кримінальних справ учасників «Союзу визволення України» та інших подібних повстансько-селянських організацій.

Примітки

[1] Див.: *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 61–72; *Мельник Л.Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1670 рр.): Навч. посібник. — К., 1995. — 104 с. та ін. видання.

[2] Див.: *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Дрогобич, Б.р. — 204 с.; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 1996. — 360 с. та ін. видання.

[3] *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. — К., 2000. — С. 51.

[4] Див.: Діло. — 1922. — 9 жовтня.

[5] Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 228–233.

[6] Там само. — Арк. 232.

[7] Державний архів Полтавської області. — Ф. Р.–9032. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 150.

1932–1933 РОКИ ОЧИМА ПАРТІЙНОГО ФУНКЦІОНЕРА (з щоденника Д.Заволоки)

19 листопада 1935 р. Секретно-політичним відділом Київського обласного управління Народного комісаріату внутрішніх справ (СПВ КОУ НКВС) Української Соціалістичної Радянської Республіки був заарештований завідувач відділу культури і пропаганди Ленінського районного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України м. Києва, член бюро райкому Дмитро Дмитрович Заволока [1]. Під час обшуку у нього вилучили два зошити з особистими записами. Їх зміст настільки вражав відвертим засудженням політики партії на селі, що спецколегія Київського обласного суду вирішила провести закрите судове засідання у справі Д.Д.Заволоки, а після винесення остаточного вироку за розпорядженням голови спецколегії обласного суду Воронова обидва зошити було спалено. Під час слідства та винесення вироку вони постійно фігурували як щоденник, насправді це радше записки молодої людини, здібного партійного функціонера низової ланки.

У Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБ України) у кримінальній справі Д.Заволоки (ф. 6, спр. 49905–ФП) зберігається перший примірник передруку щоденника, здійсненого у КОУ НКВС УСРР. До 1964 р. він знаходився серед архівних матеріалів секретаріату Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР та у фонді таємного діловодства, потім був приєднаний до двох томів архівно-слідчої справи. Разом з ним до справи залучені заяви, протоколи допитів і судових засідань (оригінали й машинописні копії), довідки, рішення органів суду й прокуратури.

Щоденник та протоколи допитів показують, що переоцінка радянського ладу й ролі комуністичної партії в житті суспільства у Д. Заволоки розпочалась приблизно в 1930–1931 рр. у зв'язку з колективізацією сільського господарства. У 1932 р., за його визнанням, «продовольственные трудности» і «тяжелое положение сельского хозяйства» він ставив у провину партійному керівництву.

Хоча у власноручно написаній заяві на ім'я секретаря Київського міського комітету КП(б)У Сапова та заступника начальника Київського обласного відділу НКВС УСРР Гришина 8 грудня 1935 р. заарештований розкаювався у вчиненому, засуджував «антипартийные сомнения, мысли и настроения» та просив вважати його не ворогом, а солдатом Революції, записки дають підстави вважати автора внутрішньо опозиційною особою до правлячого режиму та підкреслюють небажання співпрацювати з ним.

Водночас вони дозволяють вірити в правдивість документа, що грунтується на непідробній щирості та переживаннях автора за стан країни й народу. У критиці колгоспного ладу, хлібозаготівель, переслідувань за найменше інакодумство в рядах партії чітко вимальовується осуд методів побудови соціалізму та доцільність зміни системи організації влади в СРСР. У записках Д.Заволоки присутній погляд на проблему голодомору більш-менш забезпеченої міської людини.

Д.Заволока був визнаний винним у тому, що з 1929 р. по 1935 р. вів щоденник, в якому висловлював «контрреволюційні погляди». 14 лютого 1936 р. Спецколегією Київського обласного суду за «антисоветскую правотроцкистскую деятельность» він був засуджений до 5 років позбавлення волі. Це рішення було опротестоване головою Верховного Суду УСРР, але не на користь підсудного. За вироком спеціальної колегії Верховного Суду УСРР від 4 червня 1936 р. він був засуджений до 10 років виправно-трудових таборів (ВТТ) з наступною поразкою у правах протягом 5 років. Покарання відбував у Воркутинському таборі (Комі АРСР).

Відбувши покарання, 1945 р. Д.Заволока виїхав у Ставропольський край, а 1946 р. повернувся до Києва. Проте у 1949 р. за попередніми обвинуваченнями заарештований вдруге і за постановою Особливої наради при Міністерстві державної безпеки (МДБ) СРСР висланий на поселення у Красноярський край.

Матеріали повторного арешту і засудження Д.Д.Заволоки в 1949 р. за звинуваченнями 1936 р., але вже з довідкою «Речових доказів у справі немає», розкривають механізм витравлювання не тільки з офіційної історії, а й загалом з людської свідомості правди про голод 1932–1933 рр. На куцих протоколах допитів Д.Д.Заволоки у 1949 р. проставлено час їх початку й закінчення, звідки з'ясовується, що допити тривали по кілька годин вдень і вночі. Навіть слово «голод» під час слідства практично не вживалося. Обвинувачений підтвердив, що у 1932–1933 рр. він «неправильно сприймав оточуючу дійсність на Україні в розумінні стану нашої економіки» і «неправильні політичні антипартійні висновки» записував у своєму щоденнику.

Повернувся до Києва Д.Заволока, очевидно, в 1956 р. Проживав у тій же квартирі, що й до арешту, по вул. Межигірській [2], буд. 3. Його скарга на несправедливі вироки, направлена на адресу XXI з'їзду КПРС, принесла

позитивний результат. 13 лютого 1959 р. визначенням Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР постанову Особливої наради при МДБ СРСР 1949 р. було скасовано. Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 26 березня 1959 р. було скасовано і вирок 1936 р. Обидві справи щодо Д.Заволоки припинено за відсутністю складу злочину. Питання про партійну реабілітацію Д.Заволоки у березні 1990 р. залишилось невирішеним через неможливість установити його долю.

Нижче друкуються фрагменти щоденника Д.Заволоки, які розкривають його погляди на суспільно-політичне й соціально-економічне життя в Україні й СРСР в 1932–1933 рр. Пропуски позначені квадратними дужками. Граматичні та орфографічні правки внесено без застережень. Значна частина з них, очевидно, була допущена друкаркою КОУ НКВС УСРР, яка недостатньо володіла українською мовою і до того ж користувалась друкарською машинкою з російським шрифтом. Стиль документа збережено.

ДНЕВНИК,
ИЗЪЯТЫЙ у гр-на ЗАВОЛОКИ Д.Д.,
арестованного 9.XI.1935 г.

1.III.–32 р[3].

[...] За «справу», яку треба буде вести у Барашівському[4] районі, майже не думаю, навіть не згадую за нею. Вчора заготовив в зв'язку з нею запитальники, накреслив порядок, яким буду користуватись і на цьому скінчив. Сьогодні зовсім не повертався до Барашівської справи.

10.III.–32 г.

Сьогодні ранком о 5 год. повернувся з Барашівського району. Вражінь дуже багато, але мало таких, що приємно було б згадати. Все похмурі, невеселі, тяжкі враження. Чим більш я придивляюсь до сьогоднішнього стану села, чим більш прислухаюсь до настроїв, як працівників на селі, так і селянства — то все більш упевнююсь, що ми наробили багато помилок. І помилок таких, які важко на ходу виправити, бо занадто вони заглибились. Та чи взагалі хто собірається визнати ці помилки? Здається, ні.

Головне це в питаннях колективізації. Весь валовий збір головним чином пішов на різні заготівлі. Як кажуть, «для держави». Навіть посівфонди в більшості колгоспів вивезені у хлібозаготівлю. І зараз досить велика частина колгоспників зовсім немає що їсти. Особливо те, що валютою. А свої доморощені грали б за радянські грошові знаки.

[...]

12.III.32 г.

Справа, в зв'язку з якою їду на район, надзвичайно заплутана, занадто грязнувата. Виникла під час боротьби за хліб. Зміст перекручування лінії

партії. Я би хотів знати хоча б один район, де б не було перекручування? Здається, таких районів на Україні немає. Та навряд чи і в усьому Союзі знайдеться. Сама система нашого керівництва, самі методи нашої роботи сприяють різним перекручуванням. Тут, звичайно, такі лікувальні заходи, така хірургія, якими ми займаємось, не в силі буде оздоровити становище на місці і раз назавжди забезпечити місця від всіх хвороб такого змісту. Треба лікування за другою методою приміняти. Вже сотні, коли не тисячі, навіть десятки тисяч «нестійких» членів партії, що допустились різних викривлень, покарані найсуворішими засобами впливу і все ж таки різні викривлення не припиняються, навіть не зменшуються, а, навпаки, зростають. Треба буде пізніше зробити повний прогноз їх причиновості, бо на зараз я ще не продумав усього до кінця. Треба лягати спати, зараз початок на другу годину о півночі.

14.III.32 г.

О дванадцятій годині ночі виїздю до Барашева. Ніч моя, напевне, пропала «ні за цапову душу». Але для мене поїздки з такими «удобствами» не первинка. І все ж таки вони мені не противні, а навіть більше подобаються. Не знаю чого так, але майже у кожну поїздку, яка трапилась у моєму житті, особливо службова, викликала в мене якийсь підйом пожвавлення. Такі поїздки були на повному утриманні колгоспу і своїх окремих господарств немає (батраки). Ці колгоспники зовсім сидять без хліба, навіть і без картоплі. А тому в ряді колгоспів району (Бараші, Н. Яблонець, Усолуся, Бобриця, Киянне[5] тощо) колгоспники крадуть харчі [від] свиней (комбікорм), печуть з них лепьошки і їдять. В частині колгоспів проїдають посівфонди, що є. Теж саме і в частині індивідуальників зовсім менше хліба. А загальне враження таке, немовби країна переживає тяжкий голод, або ж на передодні масового голоду. Хліба ніде не можна купити і по 2 крб. за хунт, хоча є такі господарства, можливо і немало, які ухитрились заховати хліб (закопати тощо) і тепер його мають. Але теж споживають його по секрету, щоб і сусіди не бачили.

Методи хлібозаготівлі були занадто ліві. Користувались головним чином голим адмініструванням, масовими обшуками, арештами і взагалі припускали нічим [не]виправданий проізвол. Масова виховна і роз'яснююча робота зовсім була занедбана. Населення, починаючи від заможнього куркульського слою і кінчаючи колгоспником бідняком, було залякано, зтероризовано. В постановах РПК були різні попереднюючі уповноважених ухвали проти «лівих» загиб[ів] і беззаконія, а на ділі боротьба з такими проявами не велась, навіть більше, сам РПК став на шлях голого адміністрування, утворив оперативну трійку під керівництвом секретаря РПК, на яку викликали уповноважених з повним складом сільради, управи колгоспу і давали взбучку, супроводжуючи останню арешта-

ми, залякуваннями тощо. В результаті всієї цієї роботи район все-таки виконав план хлібозаготовлі лише на 66–69%.

Зараз стан з мобілізацією посівфондів занадто загрозливий. Всього мобілізовано по району 40%. Надій на значне збільшення цієї кількости майже нема ніякої. Отже, загроза, що майже 50% посівплощі навесні залишиться не запаханої. Окремі настрої є такі, що коли б навіть увесь посівфонд і був, то все ж таки є загроза невиходу на роботу великої кількості колгоспників, що немає ніяких харчів. Через це і при умові цілковитого забезпечення посівматеріялом [має місце] залишення незасівної площі. Це зараз, а що буде, коли треба буде убірати урожай. Тоді ж харчові ресурси і того будуть менші, чим зараз. І от знову загроза, що посіяні лани не будуть своєчасно убрані, або і зовсім загине частина. Для чого було утворювать таке напружене становище на селі? А особливо в колгоспному секторі? Чи можна було уникнути цеї небажаної загостреності. Ясна річ, що можна було. Треба було більш уважно віднестись до потреб і в першу чергу харчових потреб населення. Забезпечити харчовими запасами, зберегти посівфонди, фураж для коней і стан був би неузнаваємий, порівнюючи з сьогоднішним днем. Можливо, такий стан лише в одному районі, тоді вина лише на районовому проводі? Але ні, факти, що мають місце майже у всіх районах говорять за теж саме, це не лише факти, а живі люди, думки, настрої їх про те ж свідчать. Це хвороба загальнореспубліканська. Всесоюзна. Настрій в населення і індивідуальника надзвичайно пригнічений. Скрізь почувається придушене, глухе незадоволення, але це надто м'яко сказано. Щось відчувається в настроях, в думках більш загрозливе чим незадоволення. Незадоволення, коли людина голодує, переходить в іншу ступінь реагування.

Народ з сіл, з колгоспів повально тікає, перекочовує до міст, до заводів, новостроєк, шахт. Гонить не бажання мати легкий хліб, а бажання позбутись загрози голоду і найти людське рівноправне життя. Під цими рішеніями стирається клясове розшарування села. Колгоспник приховує заможнього, стає на його бік, а куркуль [та] заможній розпливаються серед колгоспників, бідноти.

Ще ніколи, здається, за час революцій не було так грубо порушено робітничо-селянську спайку, як зараз. 1918–1920 роки — це роки військового комунізму, але і тоді моральний стан селянства у його взаємовідносинах з радянською (робітничою) владою був кращий, чим зараз. І я не знаю, що може нас чекати впереді, коли ми не звернемо уваги на утворившийся стан і не візьмемось виправляти ті помилки, що ми припустили. І виправляти треба негайно. Основної політики партії для цього не потрібно зміняти. Курс на соціалізацію сільського господарства і надалі мусить залишатись і надалі треба боротись за колективізацію і з усіма її ворогами. Не зупиняючись ні перед якими засобами чи труднощами. Але

треба обов'язково за всяку ціну досягнути того, щоб основний продуцент хліба — селянин, колгоспник, мав його в необмеженій, цілком задовільній кількості. Треба стосунки держави з населенням і, зокрема, селянством у його продажо-продуктових функціях переводити суворо добровільно. Треба щоб контрактація для виробника була вигідна, щоб він сам з охотою йшов на неї, а не примусово, як це зараз робиться. Кожну функцію селянського виробництва треба стимулювати. Робити її вигідною двохсторонньо, як для держави, так й для виробника-селянина. Кожному селянину, що вступив, чи вступає у колгосп, треба показати переваги колективного господарювання, а не навпаки, як це зараз в більшості колгоспів стало. В якому ціле літо працював колгоспник, [а] на зиму не має що їсти і ходить босий і голий. Цим стимулюванням до вступу в колгосп і до збільшення видатности праці колгоспника не створиш. Ясно, що в процесі соціалізації сільського господарства трапиться багато труднощів: і відсутність коштів, і відсутність кадрів, і, головно, приватньо-власників психологія, але з бігом часу все це можна буде пересилити, але ні в якім разі не в таких умовах, які зараз утворені на селі.

Заходив Семен, багато говорили. Він теж одної оцінки всіх сучасних явищ, як і я, і теж так боляче гостро їх переживає, як і я, але ж одними переживаннями справи не налагодиш і не допоможеш. Активно ж боротись з ними не має змоги. Режим партії, що існує зараз, не дозволяє цього. А ми перш усього є члени партії, члени більшовицької організації. А тому настрої, оцінки наші залишаються з нами. Ми ж виконуємо волю партії, волю більшості. Хоча я певен, що таких настроїв, таких думок має багато, кожен член партії, що не загубив зв'язки з масами. І мене лише дивує, чому в партії зараз утворився такий стан, коли найменший прояв критики, коли найменший прояв власних спостережень карається «опортунізмом» і негайними оргвисновками. Цей принцип, на мою думку, глибоко хибний, чреватий різними неприємними несподіванками і негативними наслідками в житті і будівництві нашої країни. Принципи більшовизму не такі і не так їх розумів проводир партії ЛЕНІН, як їх зараз розуміють сучасні «проводирі». Але я вірю, що при всій обмеженості і засліпленості цих «проводирів» партія, зрештою, у всій своїй масі цілком зрозуміє утворившееся становище і вживе відповідних заходів. Ми ж не якась каста, а живі частки великого робітничого і селянського трудового організму. А тому зможемо відчути його пульс і определити хворості.

19.III.32 р.

Вчора ще приїхала мамаша. Але сьогодні лише з нею відверто розговорився. Становище дома надзвичайно тяжке. Вже декілька місяців зовсім у хаті відсутній хліб. Живуть картоплею та картопляниками. В дітей (Миші, Колі, Віті) стало розвиваться гостре малокровіє і часто жаліються на го-

ловокруженіє. Хліб появляється в хаті лише тоді, коли мати приїжджає з Києва і привозить «гостинців". Раніш, коли бувало мати починає розповідати за свої справи і наводить факти голодування, недоїдань, я не вірив, не прислухався до цих розмов і говорив: «Що Ви, мамаша, підпали під ворожу агітацію і розказуєте різні куркульські «страхи», розмову повертав на жарти і запевняв, що нічого страшного не може статись, держава і партія до цього не допустить. Але коли сьогодні вона мені знову про це почала говорити і в її голосі бронило ридання, у виразі обличчя спазми плачу, а на очах близчали сльози, я не міг не відчути того тяжкого, безпораднього стану, у якому живуть наші домашні. А в пам'яті в мене ще свіжі, ще виразні були згадки за вражіння, що я відчував, бачив у Баришівському районі. І коли мати почала розповідати, як дома кілька день тому назад вся наша (Заволоківська) рідня з'їхалась і зустрілась у тітки Катерини і після розпитого літра горілки замісць веселих розмов, як це раніше було, почала плакать, кленучи долю свою і життя своє тяжке. Я відчув, як мені під саме горло підкотило щось важке, здушило мене всього і мені здавалось, що я не втримаю і почнуть литись сльози. До того це було тяжко, кошмарно-неможливе переживання. Мені до болю стало тяжко і соромно за їх життя. Невже такі переживання мусила принести їм революція? Невже таке життя вони мусили мати у вільній країні? Може кому-небудь здається, що я впадаю у непотрібний сентименталізм, що я займаюсь м'якотілим, інтелігентським хниканням. Але я б хотів би знати, хто із самих хоробрих може равнодушно і холодно слухати гірку і тяжку правду, що виходить із самих глибин людської душі, що наболіла горем і тяжким непросвітним життям і коли цей голос сходить від змученої стра[жданнями] матері, в якої з-під слів виривається ридання. А на обличчі написано горе, нуждаюче життя і безпросвітний смуток. Я лише сьогодні помітив, як здорово за останній час змарніла моя мати. Ясно, не від щастя і не від гарного життя.

Я не знав, що її відповідати на її розмови, я був безсилий чим-небудь її обрадувати, і лише спромігся сказати, що такий стан буде не довго, не може бути того, щоб партія не бачила того людського життя, яким навкруги живуть, і коли є факти голодування, це буде скоро виправдано [6]. Я не знаю чи повірила вона мені, чи ні? Але більш не заперечувала, я теж не хотів повертатись до цієї розмови. Її весь час турбує те, чи дійсно прийдеться надіяться лише на той посівматеріял, що мають люди і на ті харчі, які є для весняних робіт. Хтось в них на зібранні в колгоспі говорив і резолюцію по цьому прийняли, щоби колгоспники своїми внутрішніми посівресурсами забезпечили весняну посівкампанію, а також надіялись лише на свої власні харчі. В колгоспників же за словами матері, зовсім нічого нема.

Ясно, що в її словах дуже багато згущенності, а можливо і ворожих впливів, що хочуть навмисне інсценувати голод та злидні, я про це їй теж

сказав. Але та доля правди дійсного стану, що про них вона розказувала і не вірить яким немає ніяких підстав теж надзвичайно тяжко і неймовірно гірко.

Вечером прийшов додому, немає ні куска хліба, мати всі кусочки і сухарі забрала додому на «гостинці», а в крамниці хліба не хватило, а тому прийшлось і мені повечеряти одною картоплею із гнилою чи то тухлою тюлькою, що Уляна взяла в крамниці Київторгу. Да, стан харчових труднощів чим далі, то все більше дає себе відчувати. Незважаючи на те, що в основному зернова проблема розрішена, приходиться все-таки сидіть без хліба. І незважаючи на те, що тваринницька проблема теж в основному розрішується, зовсім ніколи не бачити і не їсти ні м'яса, ні жирів. Не знаю наскільки довго буде тягнутись такий стан?

[?] IV.1932 р.

[...] Кожну хвилину приходять у голову питання політичні і не дають мені спокою. Надзвичайно багато у оточуючому житті, у сьогодняшніх подіях чогось катастрофічного, безнадійного, непоправимого. Стан з посівкампанією, як ми на неї не дивимось оптимістично, але ж все ж таки загрозливий. Посівкадрів немає повністю. З тягловою силою що день, то гірше. Коні падають, а ті, що живуть, зовсім не придатні до роботи (виснажені, відсутність концкормів, поганий вигляд). Люди, колгоспники мають чи не найгірший за весь пожовтневий період моральний стан. А хіба з таким настроєм запрацюєшся, а до того ще й харчів немає. Стан надзвичайно напружений. Невигідний для успішного переведення будь-якої роботи, а тим більше посівкампанії. Я певен, що про такий стан більшість партпроводу знає, але чомусь мовчать. Невже вважають його за нормальний? Між одиницями, не офіційними, а поза углами точаться балачки про сьогоднішній стан на селі. Офіційно ж усе спокійно. Ми успішно будуємо соціалізм, у нас велетенські здобутки. А в цілому на «Шипці все спокійно». Геть правих і «лівих» опортуністів. Хай живе вождь партії Сталін. Якось смішно і боляче робиться. Для чого така комедія, для чого такий самообман. Невже не можна тверезо усе оцінювати і шукати шляхи поліпшення. З нас, напевно, сміються, нашим же словам, запевненням про «успіх» не вірять.

Ми ж самі собі плюємо в обличчя, коли печатаєм хоча б таку ухвалу, як про роботу тваринницьких радгоспів (Постанова ЦК ВКП(б), СНК СССР та НКЗ СССР), до [7] ... досягнень додаєм «кладбище» людей, що довели до загину сотні тисяч, міліони корів, свиней, овець. Але чи ж вони довели. Треба хоч перед собою бути відвертим, довела та система керівництва, яка панує сьогодні як державне, а проти якої жодного слова ніхто не сміє сказати.

От і сьогодні в «Пролетарській Правді» в нарисі Охрименка про «свинячі справи» ... теж списується доля одного радгоспу, керівники якого завт-

ра поповнять «кладбище» керівників тваринницьких радгоспів. А чи вони винні? Зовсім ні. Бо ж «за чинним положенням Сахнівський свинорадгосп на Конотопщині здає державі всі зернові культури, що він засіває», а в самого зараз положення до неімовірности катастрофічне. 2215 штук свиней голодують, їдять лише січку з пареної соломи та мерзлих буряків. І наслідок красномовний: «замість 141 шт. беконних свиней, радгосп ледве спромігся здати тільки 20» і далі через усе це здихає 35% поросят. Хто ж винен? Ми, партія, наша система роботи. Тупе ідіотське підкорення свіжої думки, ініціативи мільоних мас якимсь догмам дикого закону «авторитетності» і непорушності лінії «великих міра сего». Ні, я зараз більше не хочу нічого писать, бо почуваю, як мене усього піднімає ізнутрі і я відчуваю, що через це я здатен говорити, думати і писати дурниці.

6.IV.32 р.

[...] Сьогодні за вечерою прийшлось їхати майже на окраїну міста. Сидів дома вечером і читав, захотілось їсти, дома, як завжди, окрім хліба немає нічого. Пішов купувати до ЦРК, але ціни такі сумасшедші, що прийшлось їхати на околицю, щоб купити чогось повечеряти по своїому карману. Сто грам сухої ребрини коштує 2 крб., 10 грам постної волової ковбаси — 1 крб. 30 к. Скільки ж треба нормальному чоловіку, щоб наїстись. Та на одну їжу за такими цінами не вистачило б утримання, а квартира, а сім'я, а топливо, а одяг. Ще б можна багато найти «а» та хрін з ними і так жутко стає. І це відчуває зараз більшість робітників, більшість працюючих. Прямо неможливі злиденні умови життя. Ціни такі на ринку, в тому числі і в кооперації, і в держторгівлі, що жутко стає. Пересічний заробіток не піднявся настільки, щоб поспіти за цінами на ріжний крам. А крам цей час баснословно піднявся у ціні. А тому реальна зарплата переважної більшості працюючих надзвичайно знизилась. Я пам'ятаю 1927–28 рр., коли я одержував 135 крб. Я тоді жив, зовсім не відчуваючи ніяких бюджетових труднощів. А зараз я одержую пересічно 250 крб. і завжди надзвичайно напружене становище. До того ж я зовсім не купую ніяких речей, ні одягу, ні книжок. І грошей не вистачає. До того ж я харчуюсь теж кепсько. Але ж це я сам. Ну і Уляна частково. А як тому робітнику, що в нього пересічно заробіток 150–100 крб. (а таких у нас більшість), а до того і купа дітей. Да, справи в нього, напевне, не дуже веселі. Нам би партії не мешало б подумать над цими справами, поряд з завданнями «виконати 5-літку в 4 роки». [...]

8.IV.32 р.

Прийшов додому без чверті об 11 годині ночі. Було засідання партколегії Обл[асної] К[онтрольної] К[омісії]. Здається третє по счоту після організації Области. Слухали 15–16 апеляційних справ. В більшості хлібозаготівельні партстягнення. Переважно виключення з лав партії. З розглянутих справ лише одному затвердили постанову Рай[онної] К[онтрольної] К[омісії] про виключення. Решті кари знижені. А це показує надзвичайно часті випадки легковажних підходів до виключення того, чи того [з] числа партії. Заходів товариського і партійно-виховного впливу майже не використовується. Проте більшість покараних — це робітники, або ж бідняки, батраки, що з перших днів революції стоять на стороні Радянської влади і активно приймають участь в соцбудівництві. [...]

25.IV.32 р.

[...] Майже цілий вечір розмовляли. Я і мати. Приїхала купувати хліб на «свята». Ніяк не можуть одвикнути од старих своїх традицій. Навіть цьогорічна скрута матеріяльна, майже голод, злиденно обмежене життя і то не знищили бажання відзначити «свята». От де консервативна, фанатична традиційність. І на неї, напевне, хворіє переважна більшість селянства, коли не все за незначним виключенням.

Говорили багато, але ні жодної хорошої думки, події я не почув. Та і не розмова це була, а по суті оповідання матері про сьогочасне життя селянське і своє, звичайно. За весь революційний період ніколи ще мати не мала такий песимістичний, безпорадний настрій, як зараз. За її словами «ніколи ще так не жилось селянству, як зараз. Ніколи не страдали так люди, як зараз». «Придушили селян да так, що аж дальше нікуди, а від цього і селянам так живеться, бодай і вороги наші ніколи так не жили і робочим теж погано». «І що буде далі, хто його знає»...

На запитання, як іде посівна кампанія, теж відповідь, що малює невеселу картину. «Люде роблять, рухаються чуть живі, собіраються до 9 годин ранку, а потім поки розставлять на роботу, пока розпочнуть роботу, а їсти давай. А їсти теж дадуть 3/4 такого хліба, що і в душу не вб'єш, ну до хліба один раз варять гарячу юшку. А за тих, що дома сидять, малі, старі, хворі і не говори, оставлені напризволяще, хоть умирай. Обіцали взимку, що трактори будуть і гроші в кожного колгоспника на це збирали, а зараз немає ні одного трактора. А кіньми не наореш. Не вспієш одного-двох раз повернути їх на борозні, як вони стали. Стощені до послідньої степені, хуже куди чим люди».

Для чого я записую ці пословні думки живого свідка сьогоднішнього стану села? Не знаю, воно для мене не потрібно сьогодні, я і так добре про це все знаю, це могло лише здатись для [я]кого-небудь соціал-фашистського, або біло-емігрантського журналу. Да, надзвичайно важко чути, знати про цей стан селянства. І ми, партія, свідомо, своєю лінією, своєю поведінкою, своїм керівництвом утворили його. Не зуміли ми пристосувати нашу комуністичну програму до переробки роздрібненого селянського господарства. Не зуміли ми продовжити Ленінський принцип Союзу

із селянством. Не зуміли запровадити Ленінську тактику в соціалістичній перебудові сільського господарства. В чому ж наші помилки? Форсірований темп колективізації, який полягає в тому, що в центрі нашої уваги була кількість, а не було одноразового організаційно-господарчого зміцнення. Ми не зважили своїх можливостей і того підсвідомого опору, який нам будуть чинить селянство — дрібні хозяйчики. Я глибоко певний, що стан колгоспів був би при всіх тих умовах, які існують і сьогодня, але при іншому внутрішньо-психологічному ставленні до нього селянства, був би значно кращим, чим він (колгоспний рух) є на сьогодні. Але ми цього всього в повній мірі не вважили. Далі, ліквідацією куркульні, як кляси, ми ліквідували чималу частину і середняцтва. В цій ділянці ми часто розкуркулювали селянина, який ніколи за своїми ознаками (економічними) не належав до куркульскої групи населення. Чомусь часто на місцях забували про Ленінське определення куркуля, а центр не нагадував за це і не виправляв, як слід помилок місцевих «заправил». [Тепер] революційна законність зовсім загубила своє значіння і силу. На місцях, майже, як правило, панував проізвол, голе адміністрування, що часто переходили в недозволений проізвол місцевої влади, що межує з неприкритим цинічним грабунком, на який селянин не знаходив ні суда, ні права. Вся наша робота переводилась по упорним завданням, що ніколи не зважували на громадські, а з цього і індивідуальні інтереси селянства. Зовсім забули за матеріяльні і культурні потреби селянина. А хіба може розвиватись сільське господарство, тим більше соціялістичне без зацікавлення, без інтересу до нього селянина. Людина, що безпосередньо на ньому працює і утворює з нього цінності. А це все і привело до того, що з-під селянина був вибитий грунт. Він, пішовши до колгоспу, відчув себе не лише відірваним від землі, яку він, до речі, завжди вважав своєю святою власністю, і засобів виробництва, а він також відчув загублення всякого стімула його праці в с[ільському] господарстві, а ще через деякий час він лишився і хліба. Ну, як при таких умовах селянин-хлібороб міг би зберегти своє місце у сільському господарстві і інтенсивности своєї праці? І ми самі винні, що не зуміли обережно селянина-індивідуаліста, приватного власника пересадити в колективне, соціалістичне господарство.

Звичайно, це балаканина, якою я тут займаюся, теоретично освіченому марксисту покажеться смішною, що не витримує будь-якої критики. Я це сам гаразд знаю, бо ж говорю я про це питання не [з] точки зору грамотного, свідо[мого] своєї політично-теоретичної трактовки марксиста, а говорю, як кустар, помацки хоч[у] налапати відповідь тим сумнівам, які в мені весь час жили і живуть по аграрному питанню, зокрема, які виникли під час розрішення цього питання в практичному сьогоднішньому житті. В зв'язку з чим я і задався ціллю прочитати все те, що було написано основоположниками марксизму по цьому питанню, зокрема Леніном. А коли я

усвою відправку, теоретичну точку аграрного питання (з чим я пов'язую і питання про селянство), тоді легко можна буде орієнтуватись в оцінках і критиці практики розрішення цього питання, а також самостійно цілком послідовно накреслювати ті практичні шляхи, якими мусить іти розрішення аграрного (селянського) питання в нас в СССР. Хоча я зовсім в принципі не піддаю критиці настанову на перебудування дрібного селянського господарства на велике колективне, машинізоване. Та чи і найдеться такий дурень, що заперечував би перевагу великого соціалістичного сільського господарства. Питання іде лише про практику перебудування цього господарства. В якій, мені здається, ми і наробили надзвичайно багато недозволених катастрофічних помилок.

[...] Мати оповідає: «Почались дуже часті випадки злодійств, і беруть не щось цінне і не злодії, а крадуть картоплю, різну городину. Навіть до анекдотів доходить. Наприклад, на одну яму з картоплею в одну ніч прийшло три партії злодіїв, які, зіткнувшись всі на місці злочину, організовано розподілились поміж себе і потім попались. Другий випадок, коли забравшись у погреб до селянина (Тишкова), в якому лежало лише 2–3 пуда дрібної картоплі і бурячків трохи, воно все це зібрало до одного хунта у мішок, винесло, але не вспіло втекти, сусід побачив і почав стрілять, після чого злодій зник, але через годину знову повернувся, коло погреба був пойманий засівшим господарем. Питається, що людей штовхає на ці низькі, негідні людини вчинки? Звичайно, злидні, безпросвітня убогість, а, можливо, і голод. Отже, [у] всіх цих випадках, які вони не незвичайні, можна ще раз підтвердити істину «битіє определяє свідомість». Людина не родиться з раз назавжди зоставшимися, або якось непроізвольно виникшими особливостями, а приобретає їх під впливом певного життя, стосунків людських у цім житті.

26.IV.32 г.

[...] Мене надзвичайно дивує, чому ЦК партії не визнає по-більшовицькі своїх помилок у керівництві і не скаже у своїй постанові більш відвертим і зрозумілим язиком для мас, а навпаки, лицемірно стверджує про те, що «країна вийшла з зернового кризиса» (а голодні села, а пухлі люде, діти)? І як мотив зменшення пляну хлібозаготівлі стверджує потребу «розгорнути колгоспну торгівлю для голодного міста»?

Да, смішні методи повороту назви, до «вчора». Ясна політика, як така, завжди не відверта, брехлива.

23.V.1932 р.

Кілька день хочу занести до щоденника свої сільські враження і нарешті сьогодні знайшов хвилину, придатню для щоденника. Був з виїздною парттрійкою Обл[асної] К[онтрольної] К[омісії] на Звенигородщині.

Повернувся 20.V. ранком. Хотілося про багато дечого сказати своєму мертвому історику і, здається, єдиному другу. Але все це «багато» застигається, тоне в одному. І це «одне» нехороше, не хотілося б за нього писати. Не знаю, але за останній час, про щоб я не хотів оповідати, щоб я не пригадував, яким би враженням не ділився, все воно впирається в одну точку. І ця «точка» — це наше «сьогодня». Тіневе «сьогодня». Може, така хворобливa чутливість до всього поганого, що ми маєм у «буднях» соціалістичного будівництва, і негативна моя риса. Може, вона позбавляє мене суворої «об'єктивности». Але це негативна, ця чорна сторона наших «буднів», вона мене непокоїть. Більш — вона мене нервує. Не дає мені політично-громадської рівноваги. Я завжди нею тероризуюсь. Коли я про неї починаю думати, мене зразу ж поприсякає моє бажання, починає одолівати злість, якесь роздратування. Моя злість, моє роздратованння спрямовується на конкретних людей. На людей проводу сьогоднішнім життям і, як не дивно, більш всього і гостріше падає на СТАЛІНА.

Мені завжди здається, що в Сталіну головним чином криється те, що поглиблює «тіні» на нашому соціалістичному будівництві. В нього завжди буває, незаважаючи [на] його «геніальну прозорливість» та на історичні вказівки, якісь недоречні, абсурдні, шкідливі перегини. Ясно, він їх не хоче, але та лінія в роботі, що він її проводить, об'єктивно приводить до тих разючих «шедеврів», що ми їх маємо у сьогоднішньому житті. Керуючи партією, керуючи робітничою класою, керуючи соцбудівництвом, невже не можна було б передбачити хоч трохи наперед те, до чого ми можем прийти. Коли цього не зуміти зробить, то хоча б вчасно виправляли припущені помилки, реагували на дійсний стан речей, що вже сигналізує небезпеку. Ні, на це Сталін і іже з ним не здібні. І от ми маєм наслідки. Гостре зубожіння працюючих мас. Надзвичайно тяжке матеріальне становище робітників. І не лише робітників, бо ж в такому стані переважна більшість усіх працюючих. Прожиточний мінімум зійшов до неможливих преділів. Народ живе впроголодь. На ринку майже нічого немає (розумію і держторгівлю і кооперацію). В якому ж стані наша с. г. база постачання. Так би мовити, основне джерело утримання населення. Тут ще більш катастрофічне становище, чим в місті, чим в промисловості. Селянство майже голодає. Часті випадки голодної смерти. Настрій прибитий, пригнічений. Господарство кожного селянина в занепадливому стані. Навіть по зовнішньому вигляді, коли заїдеш в село, зразу кидається якась злиденна опустілість. Поголів'я скота катастрофічно зменшилось. Цікаво б було порівняти, скільки зараз залишилось, прикладом, свиней, рогатого скоту, коней, порівнюючи до стану в 1926 р. Мені здається, наслідки були б разючі. Цей розклад в с. г., що відбувається вже кілька років, дійшов своєї кульмінаційної точки в цьому 1932 році і саме в час сьогорічної посівкампанії. Стан з посівом загрозливий. По Україні на 15.V. за даними

«Правди», засіяно, здається 42% всієї засівної площі, а в нас на Київщині і того гірше. По 51 району Полісся засіяно 26%, а по решті 50 районів засіяно 33,5% ярих посівів. Найпредельнішій термін посіву 1.VI. Залишилось всього 7 день. Але ж за цей термін не буде більшого ефекту, чим за попередні 1–1,5 м[ісяця]. От тобі і маєш знижку в хлібозаготівлі на 87 млн тонн. До того ж в цілому ряді колгоспів сіл вже припинили посів ярих, тому що тяглова сила зовсім виснажена і ні до якої роботи вже нездатна. Питаєшся, чому в нас утворився такий «букет». Хіба так колективізація вплинула? Ні. Вплинуло, але не так. Значно менше. З колективізацією селянство можна було примирити, але для цього потрібно було бодай трохи стимулювати селянську працю в колгоспі, а також дати селянину хліба. Аби він його мав для власного вжитку в достатній мірі. І це був би той мінімум, який забезпечив би розвиток і зміцнення колгоспів. Ясно такий висновок, це дуже примітивно-спрощений висновок, тут ще повинно бути цілий ряд заходів і засобів організ[аційно-] господарчого зміцнення колгоспівського руху. Тут і машинізація с. г., тут і підготовка кадрів, тут і будівництво, тут і належна культосвітня робота і ще цілий ряд надзвичайно важливих завдань і потреб. Але й той маленький мінімум забезпечення споживчих потреб селянина, він теж би не допустив до такого стану, який утворився сьогодня. Але наша «верхівка» цього не добачила. А «низи», не маючи змоги демократично висловити свою думку і будучи поставлені в положення безкритичних виконавців «настарались». Хлібозаготівля, а разом з нею і ліквідація глитайні як кляси, проводилось под неможливим затиском і адмініструванням. Де будь-якій революційній законності не залишилось і малесенького місця. А був проізвол, грубе порушення мінімальних прав кожного громадянина. Хліб заготовлявся під саму покришку. [Його] знаходили в коморах, в хатах, майже до хунта забирали державі (не скрізь, звичайно). І часто бідняк, середняк, ч[и] то колгоспник збувався свого останього пуда, тому [що] хтось сказав, що в нього куркульський хліб ховається. Хлібозаготівля в окремих місцевостях (Грабів) перетворилась на знущання над населенням, походила на узурпаторство. Розкуркулювали теж дуже часто «куркулів», но ніколи ними не були. А знаходили першу-ліпшу причину і продавали. Ясно, що після такого розмаху хлібозаготівлі, таких методів роботи, наслідки сказались. Велика частина селян, в тому числі значна частка колгоспників, залишалась без хліба. Почались масові тікання з своїх сіл, куди очі глядять. Переїздять цілими сем'ями в найдальші кутки Республіки, лише б не залишитись у своєму селі. Роботи цураються, від землі тікають, худобу нищать, господарство опускається. І лише зараз «центр» почав вживати заходів. Видав постанову про с. г. податок, про хлібозаготівлю, про м'ясозаготівлю, про торгівлю с. г. продуктами. Але час прогаяний, розклад почався. Наслідки на лице. І коли б, здається, встановити хоча б мінімально задоволений стан

невідомо. Щоденно пишуть в часописах, передають радіом, що постанови ЦК та уряду про м'ясохлібозаготівлю та інше викликали в колгоспників та одноосібників хвилю ентузіазму, що в окремих районах в зв'язку з цим почали висовуватись зустрічні пляни в сівбі, зріст колгоспів тощо. На мою думку, ці повідомлення лише матеріял для наших ворогів, що вголос кепкують з наших постанов і з причин ентузіазму нашого селянства. Чому радіти? Тому, що менше хліба, м'яса державі продавати? Чи чому. Да, скандальні ситуації. Неприємні наслідки. Запоморочилось комусь від успіхів соцбудівництва. Забули за маленькі інтереси, потреби робітника і селянина. А який від цього харч буржуазії та білоемігрантській наволочі. Вони ж, напевне, знають, за дійсний стан в нашому Радянському Союзі. Та й робітнику, революціонеру Західньої Європи, це зовсім гарна наочна агітація за комунізм. Це ж недаремно ми мали в Германії зменшення голосів під час виборів президента за комуністичного кандидата і недаремно ми, комуністична партія, мали зменшення голосів під час виборів парламента у Франції. [...]

24.V–32 р.

[...] Зустрів в їдальні Самійла Д. Йшли разом по вулиці і згадували старих своїх земляків. Говорить, що вмер Іван ПІНЧУК. Для мене це була несподівана і, як не дивно, тяжка новина. Я був певний, що з Івана в майбутньому буде великий інженер.Але доля його була не з щасливих. З Інституту його викинули, як сина куркуля, хоча по суті його батько і не був куркуль, а був власник-кустар. Після чого він пішов до Армії, де захворів. Повернувсь додому і на пожарищі, на руїнах свого батьківського двору, без догляду, без достатньої їжі сконав. Жалко, жалко. Він не чужий був для революції, для соціалістичного будівництва.

Розказував ще Самійло про життя студентське. Важко вони живуть. Бідують здорово. Хліба одержують всього лише 300 гр. Ну, а громадське їхнє харчування і говорить нічого. На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить сам собі організувати, що бог дасть. Да, життя невеселе, коли не більше можна сказати. Багато з інститутів почали розбігатись. Тікають хлопці на край світа, лише б не жити голодним життям. Настрій у більшості важкий, пригнічений. Точаться різні ворожі розмови. Ну, та й хіба може бути інакше, раз людина хронічно голодна. Еж ще Маркс сказав: «Битіє определяє свідомість». А раз битіє голодне, голе, то і свідомість роздратована, однобока. Отут іще в нас величезна помилка, що ми недооцінюємо наших кадрів. Не дбаєм за них як слід. Студентство, на мою думку, слід би поставити в таке становище, хоча б по харчуванню, в яке ми ставили робітників провідних галузів промисловості. Вимога, порівнююче невелика, коли мати на увазі сьогоднішній стан робітника. Але це було б значно краще, чим ми маєм на сьогодня. А стан дійсно загрозливий. Хіба може як слід підготовлятись студент, майбутній фахівець, коли він голодний? Хіба може він понести в промисловість, в с. г. здоровий морально-політичний настрій, після свого сьогодняшнього студентського життя? Звичайно ні.

Сьогодні пленум Міськради. Стоїть питання про останні ухвали партії та уряду. Цікаво, що буде доповідач про це говорить? Одну лише популяризацію чи, може, і ще деякі «коментарії». [...]

–32 р.

Відкрив зошит. Але немає жодного бажання що-будь писати. І так лише день. Що, власне, писати? Про напружений стан з весняною посівкампанією (м'ягко висловлюючись), чи про гострі харчові труднощі. Це все так набридло, все так відомо. Та й яка ціль в цьому, аби фіксувати все нехороше, що має наше сьогоднішнє життя. Писати ж про своє персональне життя? Воно в мене настільки одноманітне, бліде, беззмістовне, що не варт і час гаяти на фіксацію його. [...]

–32 р.

[…] Мамаша приїхала по хліб. Але за її кошти і в нас на хліб «не розбагаті[єш]». А в мене немає «резервів», а тому стан матері в Києві дуже матеріяльно напружений. [...]

12.VI–32 р.

[...] Засіяно всього весняного клину 2.417.367 га, або 57,1% пляну. Це на 10.VI. А раз так, то, очевидно, більш посіву помітно не збільшиться. Час можливий пройшов, сіяти ж після 10 червня це більш безнадійно для всхожости, а тим більше для врожайности. Значить, залишилось не засіяної площі по одній лише Київській області майже 2 мілійони га, а можливо і більше. Тому що в цьому році були великі вимочки, які засівались і враховувались як засів посівплощі ярих культур, не враховуючи того, що вони сіялись на озимій площі. А коли взяти до уваги, що з кожного га засіву могло бути 40–50 пудів врожаю, то це складає недобор у с/г збіжжя 80–100 міл. пудів. Картоплю теж посаджено на 10.VI всього лише 314.170 га, що складає виконання на 56,7%. Результат весняного сіву більш чим катастрофічний. Внаслідок цих газетних спостережень товариш зауважив: «Я ЧУВ, ЩО ПЕРЕБУВАЮЧИ В НАШІЙ ОБЛАСТІ МОЛОТОВ СКАЗАВ: — Помилками цього року ми на кілька років відкинули с/господарство України назад». Сказав це він цілком вірно, коли вірити тому, що це він сказав, але ж він був також і тоді, коли саме був разгар хлібозаготівлі й разгар помилок наших». Я заперечувати цьому не міг, а лише подумав: як глибоко вірні слова, що виголошені Молотовим, чи ким іншим нащот «відкидання на декілька років назад нашого сільського господарства». І справа не

лише в незадовільному стані посіву цього року, а в усій тій руїні, що сталася в сільському господарстві [8].

Кінське стадо майже на 40–50% видохло. Поголів'я рогатого скоту більш як удвоє зменшилось. Свині зводяться. Дрібна худоба майже знищена. Селянство з сіл розбіглося світ за очі, коли не все, то все ж таки значна частина.

Політична довіра до радянської влади катастрофічно порушена і дивно, що у всіх цих справах винними залишаються «ПЕРЕКРУЧЕННЯ НА МІСТАХ», про які завчасно «СИГНАЛІЗУВАВ ЦК ПАРТІЇ». І, напевно, не скоро знову вийдуть знамениті історичні пояснення «вождя» партії т. СТАЛІНА, про причини перекручень та чергові завдання з цим. Як це було по питанню колективізації в 1930 р., де були винні хто хочеш, лише не ЦК.

Бо ж останній «неодноразово сигналізував» про небезпеку «запаморочення від успіхів». Подла маніра займатись самокритикою і не визнавати своїх помилок.

Яка вартість такому проводу, що не вміє бачити загибелі від своїх вчинків. Не вміє завчасу попередити катастрофи, а потім не має мужності і гідності визнати свої помилки.

Я часто дивуюсь, невже можна мовчати і миритись з таким станом річей. Бачити навкруги все те безглуздя в керівництві, що існує, і не реагувати. В кожній же Республіці, краї, області сидить велика кількість керівників, що безпосередньо керує виконанням, стикається з масами. Невже вони нічого не бачать і не роблять ніяких висновків. Серед них же багато старих революціонерів, підпильщиків [9], що пройшли сувору школу царського свавілля, що добре усвоїли теорію Марксизма, Ленінізма, що не один рік працювали під безпосереднім керівництвом Леніна. Чому вони мовчать. Чому не реагують на наслідки керівництва. Цим же шляхом можна дійти до загибелі. І коли я над цим усім думаю, мене охоплює невимовний жах. На чолі починає виступать «циганський» піт. Я захлинаюсь під тягарем різних думок, мене гнітить не розв'язане питання: куди ми йдем, що з нами буде. Так же не можна.

Кожний день, читаючи газети, повідомлення про стан працюючих за кордоном, в капіталістичних країнах, про їх надзвичайно тяжке матеріальне становище, про тяжкі злидні їх щоденного життя, про голод, я мимоволі думками повертаюся до становища в нашій країні. Де щоденно своїми очима бачу, своїми очима чую теж саме, ЩО І В КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ, А В ОКРЕМИХ ВИПАДКАХ ЩЕ І ГІРШЕ (людоїдство), о жах. Від одного лише порівняння жах мене охоплює. Де це видано, де це чувано, щоб в радянський країні, в соціалістичній республіці робітник, працюючий, жив гірше чим в капіталістичному, безправному суспільстві. Це ж компрометація, нищення віри робітника в перевагу соціялізму. Дико робиться, коли подумаєш, що це ж порівняння робить не ворог радянської влади, а

комуніст, що перший стане в захист радянської країни. І такі аналогічні порівняння не в мене лише визріваються, а вони масово живуть серед працюючих. Про їх часто можна чути в гущавині робітників. Навіть більше, про наше положення (внутрішнє), про стан нашого робітництва, селянства знають працюючі капіталістичних країн. Бо ж недаремно відчувається у всіх капіталістичних країнах відход працюючих мас від комуністичних партій, хоча би взяти за приклад останні вибори до ландтагів Німеччини, парламентські вибори у Франції. Да, своїми «досягненнями» ми до[по]могли впливу наших братніх компартій на працюючі маси.

Наша преса робиться зовсім відірваною від життя. В ній про все майже пишеться… Крім дійсного стану речей. Хоча це не цілком вірно. Наприклад, хоча взяти наші зведення про хід посіву весняного. Вони, можливо, і прибільшені трохи, то все ж таки в основному вірні. Але що ми ними досягаєм, яку послугу робимо для світового комуністичного руху. Це ж власними руками підписали вирок. Яка узкозорість.

Я уявляю, з якою насолодою, з якими слюнявими коментаріями переписують наші зведення білоемігрантські «дні» та «возрождение». Я з величезним зацікавленням чекаю наступних вчинків з боку центрального парткерівництва, я хочу скоріш бачити практичні кроки, зв'язані з виправленням наших помилок. Невже знову у «верхівців» все залишається без змін. Невже знову ми будемо терпіти таке керівництво, яке було під час перекручень.

Коли ж, зрештою, партія зробить висновок. А важко, дуже важко переносити всі ці події і не мати змоги хоча б голосно заявити протест против безобразій. Хто придумав таку систему внутрі партійних взаємовідношень. Від цих переживань в мене 50% моєї працездатности [і], здібностів губиться безслідно. І НЕ ЛИШЕ ОДИН Я ВСЕ ЦЕ ТАК ПЕРЕЖИВАЮ, А НАС БАГАТО, МОЖЛИВО, СОТНІ ТИСЯЧ. СКОРІШЕ Б ХТО-НЕБУДЬ РОЗЧИНИВ ДВЕРІ, ВІКНА НАШОЇ ПАРТІЙНОЇ БУДІВЛІ І ДАВ БИ ЗАЙТИ СВІЖОМУ ПОВІТРЮ, ДАВ БИ ЗАЙТИ СВІТЛУ, СОНЦЮ.

Мене обрали секретарем Партосередку Обл. КК та МКК. Виконую цю функцію сумлінно й думаю виконувати сумлінно і надалі. В роботі партколегії теж провожу тверду партійну лінію і одноразово до всього цього ношу в серці надзвичайно тяжкого перезгаданного сфінкса. Не залишає цей сфінкс мене ні на хвилину. Ніччю сниться він мені, ранком першим у свідомість [до] мене приходить, днем я до пізньої ночі не розлучаюсь з ним і засинаю з останньою думкою теж про нього. О, як важко все це виносити в собі і не мати змоги розбити його на очах інших і розв'язати колективно його таємницю.

[...]

14.VII–32 р.

Рівно місяць не заглядав до свого щоденника… За цей час пройшли районові, міська, обласна і всеукраїнська партконференція, на перших

трьох я був делегатом. Мала можливість відвідувати конференцію також і Ольга.

[...] Часто приходилось на снідавши ждати обіду, а ще більше не вечеряти лягати спати. Це ж саме переживала разом зі мною і Ольга.

І мені робиться дуже соромно і жалко. Лаю за це життя , яке я не спромігся організувати навіть протягом одного м[ія]ця.

Да, поганющі часи настали. З мого утримання навіть прохарчуватися путньо не можна. А що, коли б у мене велика сім'я та ще в добавок малі діти. [...]

21.IX–32 р.

[...] Характер моїх думок і переживань однобокий. Все одні і ті ж «прокляття» проблеми сьогоднішнього життя. Кожний день дивлюсь, читаю, прислухаюсь, хочу побачити ознаки оздоровлення, покращення нашого політичного і економічного стану і не бачу їх. Шукаю і не находжу.

І від цього надзвичайно боляче стає. Розливається по жилам якась отруйна рідина. Різні нехороші думки кожний день роєм лізуть у голову, і нема мені від них покою. От-от, здається, починаєш від них відкараскуватися, а тут яка-небудь деталь, випадок, подія знову їх з хворобливою яскравістю встановлює почуття в думках. І кожний, з ким лише не зустрічаєшся, не говориш, всі відчувають майже одне й те ж, але всі мовчать й чогось чекають. Невже всі ми мілійони, десятки мілійонів пасивно чекаєм позитивних ознак в явищах сьогоднішнього життя.

Де наша активна свідома функція. Чому ховати те, про що думаєш. Чому не висловити його, колективно не обміркувати. Може, ми в чомунебудь помиляємось, може, чого-небудь не бачимо. Засобом виходу з помилкових думок можуть бути лише колективний, цілком відвертий і свідомий обмін думок.

Розвиток дійсної критики й самокритики. А цього в нас немає. Ми його визнаєм в принципі, декретуємо в постановах і резолюціях, але настирливо, вперто обминаємо в житті. Смільчаків же, що порушують цей «принцип традицій», ми караєм й караємо жорстоко.

Був у Борисполі, їздив по невеличкій персональній справі, пробув там всього декілька годин, але й їх було досить, щоб побачити, як різко перемінився Бориспіль. Вулиці опустіли, скрізь відчувається якийсь застій, що нагадує місцевість після військових подій, або великої епідемії, або стихійного лиха, що спустошила як зовнішні ознаки життя, так й внутрішні. Вулиці позаростали бур'янами, людей дуже мало видно. Ті, що зустрічаються по дорозі, мають понурий пригнічений вигляд, майже, як правило, всі обшарпані. Погляди кидають на зустрічних ворожі, підозрілі і не привітні. Стараються ховатися від очей. Подвір'я запущені. Велика кількість дворів зовсім зруйновані й виглядають пожарищами, але без

чорних обгорілих стовпів. Частина напівзруйнованих. Колись вони, напевно, належали тим, що їх розкуркулювали, як глитаїв, як твердоздавців, як інших ворожих елементів. Але ті подвір'я, де зараз живуть, чи то колгоспники, чи то одноосібники теж мають запущений вигляд. Переважна більшість господарчих будівель пустують, деякі з них починають руйнуватись, деякими топ[лять]. Коли подумаєш про ці всі справи, аж голова обертом йде.

Що ж нас навесні жде? Хлібозаготівлі надзвичайно туго йдуть, особливо по індивідуальному секторі. Дядьки пам'ятають науку минулого року, не здають хліба, але до них знову почали застос[ов]увати старі методи минулого року. Примусово стягуємо, як у «злісних» нездатчиків хліба. Коли про все це думаєш, приходять дуже й дуже невеселі думки. Не знаєш, чия ж ми партія. Хто за нами йде, на кого ми спираємось. Чи дійсно ми є виразники інтересів пролетаріату та трудового та колгоспного селянства. Чи це нам лише здається і ми ілюзію приймаємо за дійсність.

Ех, важко, не хочеться думати. А може я помиляюся й все це не так, як мені здається. Коли б це було так, я був би дуже щасливий. [...]

26.XII.–32 р.

Суспільне, політичне й господарче життя не змінилось. Майже кожний день ті ж самі ухвали ЦК, уряду, Обкому та інших господарчих, радянських та партійних організацій, всі вони скеровані на зміцнення диктатури пролетаріату, але корінного поліпшення утворено [10] й існуюче становище в житті країни не вносить.

Стан фінансовий по постачанню з виконанням промфінплану дуже напружений. Прорив, прориви. Енергогосподарство Києва зруйновано в хаотичному стані. КРЕС [11] з аварії не виходить. Місто погружено в темряву, не лише околиці, а й центр. Вчора, сьогодні, як буто знову починає появлятись на світ. Але за 5 день, що залишилось до закінчення п'ятирічки, підприємства Києва не покриють того прориву, що за цілі місяці цього року утворився через відсутність електроенергії та різних інших причин. Тут і харчові, і фінансові, і інші причини.

Я коли починаю писати про ці питання, питання суспільного господарчо-політичного чи політичного життя, я відчуваю, що мені ані часу, ані місця в зошиту не вистачить, щоб усе те описати, що я бачу, про що думаю. Нехай колись я спеціально обміркую, як реалізувати своє бажання, не пов'язуючи його з моїм щоденником. Між іншим, за постановою ЦК партії ухвалено п[ров]ести генеральну чистку рядів ВКПб. Роботи в нас буде по саме горло. Не хотілося б залишатись на цей час в апараті Обл[асної] К[онтрольної] К[омісії]. Набридла мені ця робота, нічим не цікавить, не захоплює. Лише перевантаження величезне.

1.І.–33 р.

Історична дата. Перший день першого року другої п'ятирічки. Для мене він закінчується голодним шлунком. Сидів в ЦК ОКК до 11 години вечора. Готую матеріал про керівництво облміліції, але так їсти захотілося, що я не міг довше висидіти і пішов шукати по крамницях чого-небудь на вечерю. Обійшов не менше 8 крамниць й абсолютно ніде нічого не знайшов. Скрізь пусто. Правда, є повидло, коржики, конфети і в одній крамниці зустрічав мариновані грибки. Прийшов додому як шакал голодний без нічого. Помазав дві скибки хліба олією й трохи «черв'ячка», як кажуть на селі, заморив. Ще добре, що хліба одержую 800 грам, а то зовсім прийшлось би з голоду охлявати. Обід теж дуже скудний. Після нього через півгодини уже хочеться їсти. Да, невеселий животом («живіт») вступ у другу п'ятилітку — п'ятилітку побудови безкласового суспільства. [...]

6/І–33 р.

«Вихідний», але дежурив в Обл. КК, майже цілий день згаяв на це.Вечером були хлопці, Суханов з компанією. Говорили про різне. Хлопці в розмові починають із різного і повертаються на політику. Критикують помилки «нашого» керівництва (десь, говорять, було опубліковано в «известиях» про розстріл секретаря РПК та голови РВК по суду за саботаж хлібозаготівлі).

Виявляють незадоволення. Я повернув їхню активність в інший бік. Грали в доміно, в «дурачка», а потім слухали переклик районів в справі хлібозаготівлі. Переклик пройшов надзвичайно цікаво.

Виступали як секретар РПК, уповноважений ОПК, так й секретар Обкому Демченко та Мусульбас. Закінчили о другій годині вночі. Думаю, не одному районщику після цього переклику буде безсонна ніч.

В кімнаті лютий холод. Добре, що хлопці трохи надихали. З «їжою — піст». Хоч би завтра приїхали домашні, може чого-небудь в зв'язку з «різдвом» привезуть. [...]

7.І.33 р.

Випадково взнав про суд над шкідницькою зграєю в ЗРК КПВРЗ [12] і надзвичайно був поражений, що основний керівник цієї зграї С.Сардаковський, мій приятель й хороший дядя. Взнав і не вірив своїм ушам, щоб Сардаковський, що має 40 років виробничого стажу, «потомственний» пролетарій, перший оратор на заводі з срібною (сивою) головою раптом шкідник. Тут щось не так. Або його оплутали, або він невинний. Треба буде завтра подзвонити на завод й взнати. Говорять по ст[атті] обвинувачення йому загрожує розстріл.

[...]

8.І.33 р.

Вечером прямо з роботи їздив на завод КПВРЗ. Дійсно, йде судовий процес відкритим засіданням.

На лаві підсудних 13 чол., серед них й Семен Іванович Сардаковський. І лише тепер я повірив цьому факту. Тим більше він вразливий для мене. Народу на засіданні багато, більшість з них, принаймі так кажуть заводські «проводирі», відноситься співчутливо до Семена Івановича. Ще б пак, був першим трибуном заводу, «краса й гордість робочого колективу», як часто, жартуючи, його називали й раптом, несподівано, на лаві підсудних, разом з професіональними шкідниками.

Слухав промову державного обвинуватця, вимагає для 4-х кари насмерть, для останніх ув'язнення на різні терміни. Більшість, звичайно, на 10 років.

Про Семена Івановича сказав, заслуговує на кару розстрілу, але не суперечить проти дачі 10 років.

[...]

В сьогоднішніх газетах вміщено інформповідомлення, що 7.І.–33 р. відкрився об'єднаний пленум ЦК й ЦКК ВКПб й що найбільш знаменно в цьому повідомленні, це сповіщення, що по І пункту порядку пленуму доповідачі: СТАЛІН, МОЛОТОВ й КУЙБИШЕВ. Нарешті, дождались Сталіна. Це, здається, за останні 2 роки перший публічно відомий виступ. Цікаво, що він нового історичного скаже.

[...]

11.І.33 р.

Опубліковано промову Сталіна. З поверхового огляду здається нічого нового. Погано те, що він робив доповідь не про завдання 1933 р., а про підсумки прочитать не встиг.

[...]

14.І.33 р.

Проробив уважно доповідь Сталіна й Молотова, а також ухвали пленуму ЦК. Багато по них є різних зауважень, але це, так би мовити, не стосується моїх щоденних записок.

[...]

16.І.33 р.

[...] Прочитав виступ Бухаріна й Рикова на пленумі ЦК. Цілковито засуджують свої минулі правоопортуністичні помилки. Й без жодних застережень приєднуються до генеральної лінії партії та визнають вірність й правоту сучасного парткерівництва. Мені промова Бухаріна особливо сподобалась. Умниця, значно глибше аналізував наслідки п'ятилітки й завдання на найближчий час, чим навіть Сталін.

По-моєму, Бухарін теоретик більш глибший, чим Сталін.

Останній часто в своїх «історичних» промовах говорить звичайні речі, про які інші говорили, або які є наслідком неглибокого теоретичного аналізу [і] поверхового узагальнення.

26/I–33 р.

[...] Побутові обставини мого 27-літнього ювілею теж не в стані «проспериті». Недоїдаю хронічно. Буквально нема чого їсти. Обслуговування на роботі в цій галузі нікудишнє. Не витримує будь якої критики. Ранком стакан чаю з булочкою, обід — борщ з кислої капусти та немазана каша, або трав'яна картопля, а дома вечером — чай з радянським «маслом» — повидлом. От і усі харчові ресурси.

Зовні на фізіономії я набрав зовсім незавидного вигляду, худий і блідий, майже такий красунь, як був у [19]27–28 р., в час першого періоду своєї хвороби.

Кімната моя не «затишний» куточок, а настоящий лідник, в якому можна людей сажати за наказаніє, а не жить постійно. От і зараз в кімнаті адський холод (не топлено, звичайно), я сижу в кожусі, під яким осіннє пальто, далі піджак, далі светр, далі джемпер, далі дві сорочки і до всього цього у валянках. І все ж таки, незважаючи на це «предохранення», я замерз й руки мої подерев'яніли від холоду. Вже понад 10 днів вожусь з тим, як би дістати дров і все ніяк не можу. Але мені здається, що завтра-післязавтра я цю «проблему» розв'яжу, а поки що «голодать», «холодать». [...]

30/I–33 р.

[...] Обідав в їдальні КПІ, але обід, хоч і комерційний, але зовсім неудачний, бо ж після нього залишився голодний, як шакал. Пішов до Обл. КК, а по дорозі до дому заходив у всі продуктові крамниці і хотів що небудь купити, щоб дообідати та заодно повечеряти. Але даремні були мої намагання. Пройшов крамниць 10–15 і ніде не міг абсолютно нічого найти харчового й нарешті в крамниці ЗРК «цукеркової» побачив волову ковбасу по 1 1/2 крб. за 100 гр. і повідло. Став в чергу і через годину я вже був господарем 200 гр. ковбаси і 200 гр. повідла. Підходив додому роздратований, вщерть переповнений думками про наше державне становище. Дійсно, яка разюча різниця між нашими офіційними промовами (до речі яких за січень було виголошено і віддруковано надто багато), що констатують обов'язково величезні досягнення, наш зріст і тим фактичним становищем, яке кожний працюючий відчуває на своїй спині. Контрасти разючі. І мені здається, що оцим усім промовам наших проводирів ніхто не вірить, навіть не вірять самі члени партії. Дивно, чому так засліплені проводирі тими всіма формальними досягненнями, що ми маємо і не бачать того величезного бідування, що переживає майже увесь працюючий люд

країни. Ех, не варто про це говорити, набридло. Да й сам якось мільчаєш, коли обмежуєш свій обсяг думок животними, желудочними інтересами. Бо ж від цих міркувань ні на йоту не посувається поліпшення матеріального стану працюючих. [...]

21.V–33 р.

[...] Робота моя сучасна ані трохи мене не задовольняє. Але, напевне, мене спробують не відпустить, бо розгортання чистки партії з 1.VI–33 р. вимагає не відпустку з апаратів КК робітників, а додаткової мобілізації туди. Мені б самому хотілось прийняти участь в цій історичній події. До того ж головою обласної комісії по чистці призначено Мануїльського, з ним цікаво попрацювати. Власне кажучи, побачити зблизька, відчути, як він, видатний теоретик міжнародного руху буде працювати, керувати.

За цей час, поки я не розгортав свого щоденника, трапилось надзвичайно багато видатних виняткових подій. По-перше — в Німеччині стався фашистський переворот. С-Д прогнали, комуністи розгромлені і загнані в підпілля. У влади став Гітлер, який розгорнув шалений фашистський терор і свою фашистську диктатуру. Форми цієї диктатури надзвичайно близько подібні на форми політичного керівництва нашої країни. Так що й для фашистів дарма не пройшов досвід нашого будівництва й диктатура пролетаріату. [...]

На внутрішньому фронті теж є деякі новини. За цей час відбувся цикл різних Всесоюзних пленумів, зльотів, конференцій (зльот ударників-колгоспників). Випущено нову позику другої п'ятирічки, яка бойовими темпами зараз реалізується. Місто виключно озлоблено в зв'язку з випуском позики. Настрій до неї пасивно згадливий. Ну, це, здається, основне на зовнішньому і внутрішньому фронті, хоч треба включити до цього ще й план посівкампанії. На сьогодні по даним на 16.V засіяно 288700 га, або 49,7% до плану по одноосібному сектору, а всього засіяно по області на 16.V — 56,1% плану, з них ранніх ярих — 73,4% до плану. По Україні засіяно на 16.V — 62,2% всього плану. З них ранніх ярих 82,7% до плану. По СССР — засіяно на 15.V — 53,075 тисяч га, або 55,9% до плану посіву на 10 мілійонів га більш, чим на це число в минулому році. Але певності що буде на 100% посіяно — немає.

Ще одна трагічна новость — самогубство письменника Хвильового. Я її зрозуміть не можу, але для мене це буде надзвичайна трагічна новость, смерть Хвильового я з великим болем зустрів. Його я, як нікого більше з сучасних революційних письменників шанував. На нього в мене було надто багато надій, сподіванок й раптом — ця безглузда смерть. Чому ця неприродна смерть письменникам-поетам. Єсенін, Маяковський, Хвильовий. Для чого така закономірність, якась фатальна трагедія.

[...]

8/VI-34 р.

[...] Була мамаша. Все «курсирує» між Борисполем й Києвом. В турботах за хліб насущний для дітей... Я теж недостатньо допомагаю, завжди знаходяться свої дірки й де вони лише беруться, а стан сім'ї домашніх дуже тяжкий. Жодного фунта хліба й чого іншого, окрім молока. Да й то в першу чергу треба його витрачати на утримання самої корови. Коли вже вони вийдуть з цього «безхліб'я»?

Примітки

[1] Д.Заволока народився 27 січня 1906 р. у м. Борисполі на Київщині. До 1925 р. працював наймитом у селі і кочегаром на різних підприємствах. Напередодні арешту проживав у м. Києві на вулиці Пушкінській, 23. До лав ВКП(б) прийшов у 1925 р. з комсомолу. Вже в лютому 1932 р. обіймав відповідальну посаду у Київській обласній контрольній комісії, згодом очолював відділ райкому партії. Його дружина Ольга Петрівна завідувала сектором ЦК ЛКСМУ.

[2] В окремих документах архівно-слідчої справи — вул. Переця. Так вона називалась у 1919–1944 рр. на честь єврейського письменника І.Ю.Переця.

[3] Тут і далі дати на полях дописані від руки червоним чорнилом або надруковані друкарською машинкою.

[4] Село Бараші було центром Барашівського району.

[5] Села Бараші, Яблунець, Усолуси, Бобриця, Киянка на той час належали до Київської, а тепер — до Житомирської області (утворена 22 вересня 1937 р.).

[6] Так у тексті. Слід: виправлено.

[7] Далі пропуск у тексті.

[8] Тут і далі підкреслення були зроблені, очевидно, в оригіналі співробітниками НКВС УСРР і машиністка перенесла їх в свій передрук.

[9] Так у тексті. Правильно — підпільників.

[10] Так у тексті.

[11] КРЕС — Київська районна електрична станція.

[12] ЗРК КПВРЗ — Закритий робітничий кооператив Київського правозовагоноремонтного заводу.

Публікацію підготували
Сергій Богунов і Василь Даниленко
(Київ)

Надія Платонова
(Київ)

ЗАКОНОДАВЧІ ТА ВІДОМЧІ НОРМАТИВНІ АКТИ ЩОДО СПЕЦПОСЕЛЕНЦІВ З УКРАЇНИ, 20-ті – 60-ті роки XX ст. (за документами Державного архіву МВС України)

Понад 50 років минуло з часу останніх масових репресій у Радянському Союзі, проте й донині не вдалося встановити імена і долі багатьох репресованих, а також дослідити повною мірою законодавчо-нормативні та відомчі акти колишнього СРСР, на підставі яких здійснювалися репресії.

Незважаючи на велику кількість публікацій, не можна вважати вичерпаною і проблему вивчення такої категорії репресованих, як спецпоселенці. До них відносяться розкуркулені, виселені за національною ознакою (німці, татари, болгари, поляки, греки, вірмени та інші національні меншини), члени сімей учасників ОУН і УПА, особи, віднесені до «неблагонадійного елементу», «фольскдойч», інтерновані, ієговісти та інші категорії громадян, котрі за логікою тогочасної владної верхівки повинні були ізольовуватися у віддалених районах СРСР і не впливати «руйнівним» чином на будівництво соціалістичної держави.

Наукова література містить узагальнені дані щодо чисельності спецпоселенців по окремих роках, починаючи від 1930-го. Так, за підрахунками дослідника В.Земськова, здійсненими за матеріалами НКВС СРСР, у 1930–1932 рр. з УСРР було виселено 63 817 родин. З них до Північного краю — 19 658, на Урал — 32 127, до Західного Сибіру — 6 556, до Східного Сибіру — 5 056, до Якутії — 97, на Далекій Схід — 323 [1].

На підставі постанови ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. «Про переселення з прикордонних районів» німецького та польського населення до Сибіру у січні 1935 р. було депортовано 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб) [2].

У Державному архіві Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України) зберігаються законодавчо-нормативні та відомчі документи щодо зазначеної проблеми, датовані 1936 р. і пізніше. І тому видається можливим оперувати фактичними та цифровими даними лише з цього часу. Проте і вони, на нашу думку, є дуже цінними для дослідників і можуть стати в нагоді для складання узагальненої достовірної інформації щодо виселених з України громадян, а також дозволять простежити введення в дію механізму репресій. Позаяк прийняття регламентуючого документу державними або партійними органами слугували приводом для появи відповідного нормативного відомчого акту (наказу, інструкції, розпорядження), що, у свою чергу, детально виписував хід реалізації чистки суспільства від «зайвих людей».

Так, завдяки обліковим даним ДА МВС України вдалося встановити, що упродовж 1936–1952 рр. було виселено на спецпоселення за межі України більше 522 тис. громадян. Ця кількість суттєво доповнює вже наведені вище дані і дозволяє науковцям, що вивчають історію репресій або ж, власне, проблему спецпоселенців, з'ясувати їхні долі, або завдяки узагальненим підрахункам більш-менш точно встановити реальну картину виселення.

Задля справедливості варто підкреслити, що практика примусового виселення громадян з центральних районів держави до віддалених місцевостей за певними ознаками (нелояльність до існуючого ладу, неблагонадійність, національність тощо) була винайдена ще задовго до створення країни Рад. Адміністративне заслання та інші форми «географічної» ізоляції та видалення з відповідних губернських центрів практикувалося в царській Росії доволі інтенсивно.

У перші роки після Жовтневої революції, розправляючись зі своїми противниками або навіть потенційними опонентами, радянський режим застосовував, переважним чином, розстріли або ув'язнення в тюрмах. Після ж завершення громадянської війни стало практикуватися й вигнання за межі радянських республік, а потім СРСР, або виселення у віддалені місцевості Союзу.

Вже 10 серпня 1922 р. декретом Всеросійського центрального виконавчого комітету Рад (ВЦВК) «Про адміністративне виселення» була створена законодавча основа для відповідних дій органів виконавчої влади. Для попереднього розв'язання цих питань при НКВС УСРР утворювалася особлива комісія — комісія з адміністративних виселень (адмінкомісія), якій було надано право виселення осіб на строк до трьох років [3]. Того ж року до Кримінального кодексу УСРР були введені заходи «вигнання з меж УСРР на строк або безстроково» й «позбавлення прав». Самовільне повернення у межі радянської України за статтею 71 каралося смертною карою [4].

28 березня 1924 р. Президія ЦВК СРСР затвердила положення про права ОДПУ у сфері адміністративних виселень, заслань і ув'язнень у концентраційних таборах, згідно з яким громадяни Радянського Союзу без суду відправлялися у заслання на строк до 3-х років, а також висилалися за межі його державного кордону [5]. У союзних республіках винесення такого рішення покладалося на Особливу нараду ДПУ, якій надавалося право висилати громадян, що вчинили кримінальні злочини, лише в межах своєї республіки.

Таким чином, судові і позасудові органи могли виносити аналогічні вироки, серед яких були одні й ті ж важелі впливу — заслання, виселення, відселення.

Удосконалюючи роботу по вилученню «зайвих людей» з радянського суспільства, 28 січня 1928 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК «Про заборону суспільно-небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком», був визначений і відповідний перелік територій, до яких, серед інших, відносились: Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка (АМСРР), всі прикордонні округи УСРР та їх центри, Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їх центри. Цією ж постановою «НКВС УСРР за порозумінням з ДПУ УСРР і НКЮ УСРР» доручалось видати інструкцію про застосування цієї постанови [6].

Початок 30-х років став апофеозом у справі «очищення» країни від «соціально небезпечних» осіб. До цієї категорії потрапили десятки тисяч розкуркулених і членів їх сімей. Потрапивши у жорно соціалістичних перетворень на селі, вони змушені були надовго, а іноді й назавжди, оселятися у великому географічному «мінусі» по відношенню до своєї споконвічної домівки. Додаткові виселення у ті роки здійснювалися й завдяки введенню наприкінці 1932 р. у СРСР (зокрема на початку 1933 р. і в УСРР) паспортної системи.

Процес звільнення спецпоселенців-«куркулів» був розпочатий в 1947 р. За постановою Ради Міністрів (РМ) СРСР № 1413–375цт [7] від 7 травня 1947 р. були звільнені ті, хто перебували на території Карело-Фінської РСР, Красноярського краю, Молотовської, Вологодської, Новосибірської областей. Відповідно до зазначеної постанови був виданий наказ МВС СРСР від 16 травня 1947 р., який визначав механізм її виконання органами МВС [8].

Спецпоселенці із категорії колишніх розкуркулених, які перебували в Казахській, Киргизькій, Таджицькій РСР, Башкирській, Північно-Осетинській АРСР, Приморському краї, Омській, Читинській, Чкалівській областях, Вахшській долині, були звільнені відповідно до наказу МВС СРСР від 7 жовтня 1947 р.

Проте, лише у 1954 р. постановою РМ СРСР від 13 серпня спецпоселенці були зняті з оперативного обліку, а наказ МВС СРСР від 20 серпня 1954 р. [9] детально регламентував дії виконавців.

Перші документи ДА МВС України, які проливають світло на виселення у віддалені місцевості СРСР (за винятком аналогічних процесів, пов'язаних із паспортизацією) представників певних національностей, датовані 1936 р. Верхні ж хронологічні межі законодавчих актів, котрі зберігаються у фондах архіву, сягають 1964 р.

За постановою Ради Народних Комісарів (РНК) СРСР [10] від 28 квітня 1936 р. із прикордонної зони західних областей були виселені особи, яких віднесли до категорії «неблагонадійний елемент» з числа поляків, німців (всього 23 519 осіб). Їхнє юридичне звільнення від дії зазначеної постанови відбулося лише за постановою РМ СРСР від 17 січня 1956 р. [11].

Певним пом'якшенням для загальної маси спецпоселенців стало зменшення тиску і надання відносної свободи їхнім дітям, що досягли віку отримання паспорту. Згідно з таємною постановою РНК СРСР від 22 жовтня 1938 р. дітям спецпоселенців видавали паспорт на загальних підставах і не перешкоджали виїжджати на навчання або роботу.

Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР 1939 р. стало приводом для чергових чисток «незайманих» територій від «соціально-небезпечного елементу». А такого, з точки зору радянських функціонерів, було чимало.

Робота по «чистці» цього регіону України шляхом масових відселень і виселень тривала не лише до червня 1941 р., а й після звільнення від гітлерівських загарбників у 1944 р. Строкатість західних областей УРСР як у політичному, так і національному відношенні, впливала на те, що географічний «мінус» мешканців західних областей був набагато більшим, ніж у їх братів по нещастю у східних місцевостях.

За постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР від 7 грудня 1940 р. у 1941 р. були виселені до Актюбінської області Казахської РСР особи, які обвинувачувалися у незаконному переході кордону в бік Румунії. За рішенням Особливої наради НКВС СРСР цим репресивним заходом терміном на 5 років були покарані також члени сімей осіб, засуджених за порушення кордону; крім того, вони були зараховані до категорії «зрадників Батьківщини», а їхнє майно частково конфісковувалось. Станом на 29 листопада 1967 р. в Актюбінській області перебувало на спецпоселенні 2 858 осіб, з яких 1 511 були неповнолітніми [12].

Наказом НКВС СРСР від 10 грудня 1940 р. впроваджувалася в дію Інструкція «Про порядок заслання у віддалені північні райони СРСР членів сімей «зрадників Батьківщини», які втекли за кордон. Члени сімей, про яких йшлося у цьому наказі, були звільнені згідно з Указом Президії Верховної Ради (ПВР) СРСР від 19 травня 1956 р., а голови сімей — відповідно до Указу ПВР СРСР від 7 січня 1960 р.

Початок Другої світової війни вніс свої корективи у процес виселення з певних областей громадян німецької національності. Слід зазначити,

що громадяни СРСР німецької національності «непокоїли» радянську владу задовго до початку війни. Так, у зв'язку з колективізацією ще у 1929 р. постановою ЦК КП(б)У «Про виселення німців з Миколаївської округи» обґрунтовувалась необхідність депортації за національною ознакою. Виключення становили лише ті, хто «добровільно» відмовлявся від власності на своє господарство і вступав до колгоспів. Етнічних німців і поляків стосувалась й постанова ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. «Про переселення з прикордонних районів» [13].

Перші дні Великої Вітчизняної війни також були характерні діяльністю органів державної влади по виселенню німців з певних місцевостей України. Так, за постановою Державного комітету оборони (ДКО) СРСР від 22 вересня 1941 р. та постановами воєнних рад фронтів були виселені німці із Ворошиловградської (Луганської), Запорізької, Сталінської (Донецької), Дніпропетровської, Одеської, Харківської областей та Криму, за розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 р. були виселені німці із Закарпаття (всього 1 969 осіб) [14].

Сплинуло майже десять років, коли у 1955 р. відповідно до Указу ПВР СРСР від 13 грудня «Про зняття обмежень у правовому становищі німців і членів їх сімей, які перебували на спецпоселенні» були звільнені німці і члени їх сімей, виселені під час війни, а також німці — громадяни СРСР, які після репатріації з Німеччини були направлені на спецпоселення (всього 42 164 особи).

Трагічна сторінка з виселення представників інших національностей з території СРСР та УРСР у роки Великої Вітчизняної війни також представлена у фондах ДА МВС України відповідними документами. Зокрема, це постанови ДКО СРСР від 11 травня 1944 р., 21 травня 1944 р., у відповідності з якими з Криму були виселені болгари, греки, вірмени із числа німецьких посібників. За постановою від 24 червня 1944 р. така ж участь спіткала турецьких, грецьких, іранських підданих, а також татар, німців та представників інших країн, які перебували у стані війни із СРСР. Загалом було виселено 56 177 сімей (231 262 особи) [15].

Певна відлига у долі греків, болгар, вірменів і членів їх сімей настала завдяки Указам Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1956 р., кримських татар і членів їх сімей — від 28 квітня 1956 р., іноземних підданих та осіб без громадянства — від 22 вересня 1956 р. Цими нормативно-правовими актами вони були звільнені з місць спецпоселення. Втім, звільненим особам не поверталося конфісковане майно і заборонялося повертатися до Криму.

Решта громадян була звільнена відповідно до Указу ПВР СРСР від 22 вересня 1956 р. та постанови РМ СРСР від 21 березня 1958 р. також без повернення конфіскованого майна і без права повернення до Криму.

Географічні обмеження для громадян, про яких йдеться у нормативно-правових актах 1955–1956 рр., робила суворішими постанова РМ УРСР

від 15 грудня 1958 р., за якою особам, виселеним за національними ознаками з Криму, було заборонено проживання не лише в Криму, але й в Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях.

Окремою ланкою в ДА МВС України представлені документи, що стосуються членів Організації українських націоналістів (ОУН). З початку Другої світової війни в західному регіоні України здійснювалися заходи по депортації членів цієї організації у віддалені райони СРСР. Зокрема, за постановою РНК СРСР від 10 квітня 1940 р. були виселені члени сімей ОУН, а у травні 1941 р. на строк до 20 років — сім'ї репресованих учасників контрреволюційних організацій. За вказівкою НКВС СРСР від 31 березня 1944 р. із західних областей України були виселені сім'ї учасників ОУН та УПА.

Продовження збройної боротьби між військами МДБ та формуваннями ОУН спричиняло подальше виселення із західного регіону УРСР і по війні. За постановою РМ СРСР від 10 вересня 1947 р., Указом ПВР СРСР від 21 лютого 1948 р., постановами Особливої наради МВС-МДБ [16] й спільним наказом МВС, МДБ, Генерального Прокурора СРСР від 16 березня 1948 р. із західних областей України впродовж 1944–1952 рр. було виселено 192 543 члени сімей керівників та учасників ОУН та УПА, у тому числі із Львівської та Дрогобицької областей — 70 215 осіб, Івано-Франківської — 37 070, Рівненської — 33 975, Тернопільської — 27 172, Волинської — 20 605, Чернівецької — 3 506 осіб [17]. Згідно з постановою РМ СРСР від 2 березня 1951 р. «Про виселення куркулів з сім'ями із західних областей УРСР» було виселено 12 135 громадян [18]. Згодом вони були звільнені Указом ПВР СРСР від 19 травня 1958 р.

Певні зрушення у долі членів родин ОУНівців відбулися у 1956 р., коли постановою РМ СРСР від 15 травня № 644–376т звільнялися із спецпоселення ті з них, хто був переведений із заслання на поселення згідно з Указом ПВР СРСР від 10 березня 1956 р. Звільнення відбувалося без повернення конфіскованого майна, а розпорядженням МВС СРСР від 6 грудня 1956 р. заборонялося виселеним українським націоналістам повертатися в Західну Україну [19]. Цю заборону у подальшому регламентував також Указ ПВР СРСР від 7 січня 1960 р. Лише у виключних випадках питання вирішували облвиконкоми.

За даними МВС СРСР, станом на 1 січня 1958 р. у місцях поселення залишалось на обліку 77 954 особи, з яких: колишніх учасників ОУН — 4 478 осіб, членів сімей учасників ОУН — 46 924 особи, посібників ОУН та УПА і членів їх сімей — 26 552 особи [20].

Початок 60-х років ознаменувався низкою законодавчо-нормативних актів, за якими відбувалося певне пом'якшення долі колишніх учасників оунівського руху та збройного опору на Західній Україні. Зокрема, Указом ПВР СРСР від 18 квітня 1961 р. звільнялися із спецпоселення колишні учасники ОУН, які були засуджені за злочини, здійснені ними у віці до 18 років.

У 1963 р. відбулися нові певні зрушення у долі колишніх керівників і учасників ОУН та УПА, коли Указом ПВР СРСР від 6 грудня 1963 р. вони були звільнені із спецпоселення і направлені до своїх сімей [21] без права повернення на проживання в місця, звідки були виселені.

Варта уваги також та обставина, що ще раніше Указом ПВР СРСР від 11 березня 1952 р. після відбуття покарання деякі колишні керівники і учасники ОУН і УПА, які були раніше засуджені до позбавлення волі, вже направлялися до своїх сімей.

Постановою ПВР СРСР від 29 квітня 1964 р. була розповсюджена дія Указу ПВР СРСР від 6 грудня 1963 р. про звільнення із спецпоселення колишніх учасників антирадянських націоналістичних організацій, виселених за постановами колишніх особливих нарад МДБ, а також направлених на спецпоселення відповідно до Указу ПВР СРСР від 10 березня 1956 р.

Окремим масивом документів у ДА МВС України представлена діяльність державно-партійного апарату та НКВС з виселення у віддалені місцевості й інших категорій осіб під час війни.

Так, за директивою НКВС СРСР від 7 січня 1944 р. і за постановами Особливої наради НКДБ СРСР до Суздальського району Новосибірської області були виселені члени сімей громадян, які були зареєстровані німецькою окупаційною владою як «фольксдойч» (глави сімей були заарештовані органами НКДБ). Впродовж 1944–1947 рр. виселили 3 631 члена сімей, із них за 1944 р. — 989 осіб, за 1945 р. — 2 011 осіб, за 1946 р. — 489 осіб, за 1947 р. — 142 особи [22].

Указом ПВР СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» були звільнені «фольксдойч» і члени їх сімей. Обмеження вибору місця їхнього подальшого проживання Указом не передбачалося.

За постановою ДКО СРСР від 18 серпня 1945 р. були виселені до Карагандинської області на шість років громадяни, які служили під час війни в німецьких формуваннях і були повернені по репатріації з Німеччини. Протягом 1945–1947 рр. німців із числа репатріантів було виселено 6 255 осіб.

Особи, яких торкалася дана постанова, були звільнені Указом ПВР СРСР від 13 грудня 1955 р. без повернення конфіскованого майна і без права повернення до місць попереднього проживання.

Драматична доля військовополонених також висвітлюється у документах, що зберігаються у фондах ДА МВС України. Зокрема, за постановою ДКО СРСР від 18 серпня 1945 р. на спецпоселенні опинилися колишні військовополонені, до яких не була застосована кримінальна відповідальність (громадяни, які служили в німецькій армії, німецьких стройо-

вих формуваннях, легіонери, «власівці» і поліцейські). Механізм проведення цієї акції регламентувався наказом НКВС СРСР від 30 серпня 1945 р. № 149. Виселені направлялись на будови Півночі та Північно-Печорської залізниці, на підприємства, де повинні були відпрацювати шість років. За 1944–1946 рр. було виселено 2 894 особи.

Звільнення колишніх військовополонених відбулося у 50-х роках, коли спочатку за постановою РМ СРСР від 7 жовтня 1951 р., а згодом Указом ПВР СРСР від 13 грудня 1955 р., після закінчення строку покарання та Указу ПВР СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», вони отримали нарешті можливість після тривалих, переважно несправедливих і тяжких поневірянь, повернутися до рідних домівок.

Після війни виселення у віддалені райони не припинилося. Торкалося воно не лише тих, хто мав (чи не мав. — *Авт.*) відношення до співпраці з окупантами, але й «турбував» радянську владу своєю релігійною діяльністю або, знову ж таки національною ознакою. Так, за постановою РМ СРСР від 6 березня 1951 р. були виселені особи, інтерновані з території Польщі. Їхнє звільнення відбулося за постановою РМ СРСР від 13 січня 1958 р.

У відповідності до постанови РМ СРСР від 13 лютого 1951 р. із західних областей України були виселені колишні службовці польської армії генерала Андерса разом із сім'ями, а за постановою РМ СРСР від 3 березня 1951 р. і за рішенням Особливої наради МДБ СРСР — активні учасники антирадянської нелегальної секти «ієговісти» та члени їх сімей (всього 8 984 особи).

Ці категорії громадян частково були звільнені Указом ПВР СРСР від 2 серпня 1958 р. без повернення конфіскованого майна і без права проживання в місцях, звідки були виселені. У виключних випадках дозвіл на повернення до колишнього місця проживання надавали облвиконкоми. Указом ПВР від 30 вересня 1965 р. додатково були звільнені ієговісти, що продовжували залишатися на спецпоселенні без повернення конфіскованого майна і права проживання в місцях, звідки були виселені.

Фонди ДА МВС України, окрім вже зазначених документів, містять також і законодавчо-нормативні документи, які регламентували виселення осіб за кримінальні злочини та інші антисоціальні дії.

Зокрема, згідно з указами ПВР СРСР від 4 червня 1947 р. та від 21 лютого 1948 р. з постійного місця проживання були виселені на строк до 5–7 років особи, яких звинувачували в розкраданні державного і суспільного майна. Указом ПВР СРСР від 2 червня 1948 р. виселялись у віддалені райони СРСР особи, які ухилялися від роботи у сільському господарстві. За Указом ПВР СРСР від 23 липня 1951 р. були виселені на строк 5 років у віддалені райони СРСР громадяни, яких визнали антигромадськими, паразитичними елементами та громадяни, які займалися жебрацтвом.

1952 р. став роком появи на світ справді «синтетичного» документу, який важко приєднати до жодного із розглянутих вище сюжетів, позаяк він торкався досить широкого спектру категорій громадян, виселених на спецпоселення. Йдеться про Указ ПВР СРСР від 11 березня 1952 р. за яким особи, що відбули строк покарання, і члени сімей яких перебували на спецпоселенні, — карачаївці, інгуші, чеченці, калмики, балкарці, німці, кримські татари, греки, іранці, турки, «куркулі» — жителі західних областей України, учасники і посібники націоналістичного підпілля, ієговісти та інші особи — після відбуття строку покарання на спецпоселенні, етапом направлялися під нагляд органів МДБ за місцем проживання їх сімей. Відповідні відомчі документи (наказ МДБ, МВС СРСР від 1 квітня 1952 р. [23], наказ МВС СРСР від 12 березня 1952 р. [24], директива МВС СРСР від 20 квітня 1952 р.) роз'яснювали та визначали порядок виконання згаданого Указу.

Радянська влада та її відповідні репресивні органи пильно стежили і карали тих осіб, які вчиняли спроби самовільно залишити місця спецпоселення. Так, за Указом ПВР СРСР від 26 листопада 1948 р. за втечу із спецпоселення засуджували на 20 років каторжних робіт, а винних у покриванні утікачів — до 5 років позбавлення волі. Указ ПВР СРСР від 9 вересня 1956 р. передбачав арешт та етапування до місця заслання осіб, які самовільно повернулися із заслання до попереднього місця проживання.

Зберігається у фондах ДА МВС України й інформація про виконання Указу ПВР СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію», який з'явився після смерті Й.Сталіна. Він знімав судимість і заміняв заслання на поселення для осіб, засуджених до позбавлення волі строком на 5 років включно [25]. У цьому ж логічному ряду знаходиться і наказ МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР від 24 квітня 1954 р. «Про звільнення із заслання на поселення засуджених за контрреволюційні злочини».

5 липня 1954 р. на світ з'являється дуже важлива постанова РМ СРСР, котра докорінно змінювала долю дітей спецпоселенців всіх категорій, які народилися після 31 грудня 1937 р. Вони знімалися з обліку спецпоселення, а тим, хто досяг 16 років, для вступу на навчання дозволялося виїжджати у будь-який населений пункт СРСР. Студенти знімалися з оперативного обліку. Обмежень у виборі місця проживання не було.

Розпорядженням МВС СРСР і Генерального Прокурора СРСР від 27 березня 1954 р. [26] були зняті зі спеціального обліку діти спецпоселенців — «куркулів», виселених у 1929–1933 рр.; поляків, виселених у 1936 р. із прикордонної зони; іноземних підданих, виселених від афганського і іранського кордону; колишніх поміщиків, фабрикантів, торговців та учасників «контрреволюційних організацій», виселених із західних областей України в 1940 р.; німців, які не були виселені, але були взяті на облік за місцем проживання; репатрійованих німців; іноземних підданих і осіб без

громадянства, виселених із Криму в 1944 р.; «фольксдойч»; антирадянських релігійних груп. Обмеження щодо їхнього місця проживання не передбачались.

Розпорядженням РМ СРСР від 22 вересня 1954 р. були звільнені із спецпоселення особи, які в місцях спецпоселення перейшли на роботу у вугільну промисловість і відпрацювали на шахтах і розрізах три роки. Вони були зняті з оперативного обліку без обмежень у місці проживання.

З середини 50-х років спостерігається справжня «революція» у справі звільнення з місць спецпоселень низки категорій громадян. Так, за постановою РМ СРСР від 24 листопада 1955 р. та від 12 березня 1956 р. (з роз'ясненнями для їх виконавців у наказах МВС СРСР від 2 грудня 1955 р. та від 19 березня 1956 р.[27]) були звільнені із спецпоселення: учасники Великої Вітчизняної війни та члени їх сімей; громадяни, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу та члени їх сімей; члени сімей загиблих на фронтах війни; викладачі навчальних закладів та їх сім'ї; жінки, які уклали законний шлюб з місцевими жителями, котрі не були спецпоселенцями; жінки — українки, росіянки, білоруски та представниці інших національностей, які не підлягали виселенню, але були виселені разом із німцями, кримськими татарам, турками та іншими особами, які вже розірвали шлюб; одинокі інваліди та особи, які мали невиліковні хвороби, не могли забезпечити собі проживання і їм потрібен був нагляд. Звільненим не поверталося конфісковане майно і заборонялося повертатися на попереднє місце проживання.

Указом ПВР СРСР від 28 березня 1958 р. з деталізацією механізму його виконання у наказі МВС СРСР від 1 квітня 1959 р.[28] були звільнені із спецпоселення особи, обрані в місцеві Ради депутатів трудящих, профспілкові та комсомольські органи, а також ті, що перебували на їх утриманні й громадяни, яким на момент виселення на спецпоселення не виповнилось 16 років. Люди звільнялись без повернення конфіскованого майна при виселенні і без права повернення на попереднє місце проживання.

Разом з тим влада не забувала попереджати і вживати репресивних заходів до тих, хто дозволив собі самовільно залишити місця спецпоселення. За Указом ПВР УРСР від 15 червня 1959 р. особи, які поверталися в Україну без відповідного дозволу (в порушення указів ПВР СРСР від 26 березня, 19 травня та 2 серпня 1958 р.) за вироком суду виселялися на три роки[29].

За статистичними даними МВС УРСР станом на 1 січня 1958 р. на спецпоселенні із числа громадян, виселених з Української РСР, залишалося:

— колишніх поміщиків, торговців, учасників так званих буржуазних політичних партій і урядів, антирадянських організацій, та членів їх сімей (2 237 осіб);

— колишніх учасників ОУН і УПА (4 478 осіб);

— членів сімей учасників ОУН і УПА (26 552 особи);

— посібників ОУН і членів їх сімей (2 871 особа);

— колишніх службовців армії Андерса із сім'ями (496 осіб);

— ієговістів і членів їх сімей (4 113 особи)[30].

Остаточне звільнення згаданих у наведеному переліку громадян відбувалося впродовж 1958–1965 рр. Відтоді сплинуло майже три десятиліття, аж доки після набуття Україною незалежності була прийнята низка законів, котрі, хоча й не повною мірою, відновили справедливість стосовно громадян нашої держави, втягнутих тоталітарним радянським режимом у вир тяжких випробувань, ціною яких стали не лише мільйони загиблих, але й скалічене життя безвинно постраждалих — спецпоселенців. Вони повною мірою відчули ту вакханалію, яка страшним смерчем прокотилася по долях багатьох безвинних людей.

Згідно із Законом України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» відбулася реабілітація і виселених. Відповідно до статті 3 Закону реабілітації підлягають громадяни, виселені з постійного місця проживання і позбавлені майна за рішенням органів державної влади і управління за політичними, соціальними, національними, релігійними та іншими мотивами під видом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпосібниками та їх сім'ями. Але згідно із Законом спецпоселенці не визнані жертвами політичних репресій. На думку автора, це несправедливо...

Зберігаючи у своїх архівосховищах близько 500 тис. архівних справ спецпоселенців, ДА МВС України та його підрозділи в областях беруть активну участь у відновленні прав реабілітованих громадян. Впродовж десяти років видано близько 100 тис. довідок про виселення та реабілітацію. За дорученням комісій з питань поновлення прав реабілітованих при обласних і районних держадміністраціях органами внутрішніх справ України встановлюються факти безпідставності виселення громадян, направлення на спецпоселення, а також конфіскації та вилучення майна під час репресій.

Примітки

[1] *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. — 1990. — № 11. — С. 3–4.

[2] *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е — 1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — С. 79.

[3] *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. У 2-х книгах. Кн. перша. — К., 1994. — С. 87.

[4] Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х томах. — Т. 2. Лютий 1917 р. — 1996 р. — К., 1997. — С. 197.

[5] Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960. Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. — М.: Демократия, 1997. — С. 10.

[6] Збірник секретних наказів Робітничо-селянської міліції УСРР. — Харків, 1928. — С. 105–106.
[7] *Цт* — документ має гриф «цілком таємно».
[8] Накази НКВС СРСР, що стосувалися виселення громадян України у більшості були відмінені у 1953–1954 рр. і вилучені із відповідного фонду ДА МВС України.
[9] ДА МВС України. — Ф. 45. — Спр. 313. — Арк. 118.
[10] На жаль, не всі тексти згаданої та інших постанов та указів партійних й державних органів у повному обсязі представлені в ДА МВС України.
[11] ДА МВС України. — Ф. 15. — Спр. 146. — Арк. 12.
[12] Там само. — Спр. 151. — Арк. 280.
[13] *Ченцов В.В.* Зазнач. праця. — С. 42.
[14] ДА МВС України. — Ф. 15. — Спр. 45. — Арк. 123.
[15] Там само.
[16] У 1946 р. НКВС було перейменовано в МВС, а НКДБ — в МДБ.
[17] ДА МВС України. — Ф. 45. — Спр. 353. — Арк. 83.
[18] Там само. — Ф. 15. — Спр. 51. — Арк. 293–294.
[19] Там само. — Ф. 45. — Спр. 356. — Арк. 162.
[20] Там само. — Ф. 15. — Спр. 115. — Арк. 16.
[21] Сім'ї керівників і членів ОУН і УПА теж залишались на спецпоселенні. Таким чином, відбувалося лише возз'єднання родин, що також у тих умовах розцінювалось як певне благо для людей, яких доля розлучила на десятиліття.
[22] ДА МВС України. — Ф. 15. — Спр. 115. — Арк. 16.
[23] Там само. — Ф. 45. — Спр. 277. — Арк. 251.
[24] Там само. — Спр. 278. — Арк. 163.
[25] Йдеться про осіб, направлених після відбуття покарання на поселення відповідно до Указу ПВР СРСР від 21 лютого 1948 р. — наказ МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР від 24 квітня 1954 р.
[26] ДА МВС України. — Ф. 45. — Спр. 324. — Арк. 90.
[27] Там само. — Спр. 353. — Арк. 84.
[28] Там само. — Спр. 385. — Арк. 303–306.
[29] Там само. — Ф. 46. — Спр. 322. — Арк. 25–27.
[30] Там само. — Ф. 15. — Спр. 115. — Арк. 16.

Володимир Нікольський
(Донецьк)

СТАТИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ РЕПРЕСОВАНИХ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ У 1943–1957 рр. (за документами державного архіву СБ України)

Запропонована стаття продовжує цикл публікацій автора, що стали результатом дослідження кількісних характеристик наслідків репресій з політичних мотивів в радянській Україні [1].

Джерельну основу роботи становлять документи Державного архіву Служби безпеки України, зокрема статистичні звіти обласних управлінь НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ, що зберігаються у фонді 42 *.

Обраний для аналізу період дещо відрізняється від загальновизнаної історичної хронології. Автор виходив із тогочасних специфічних особливостей діяльності радянських органів державної безпеки. Початок звільнення території України від німецько-фашистських загарбників у 1943 р. призвів до переходу органів держбезпеки до активного виявлення осіб, що скоїли (або «ймовірно скоїли») злочини, пов'язані з війною. Йдеться про зрадників Батьківщини, дезертирів, шпигунів, пособників окупантам тощо. Ця діяльність, з різними характеристиками інтенсивності, продовжувалася протягом тривалого часу.

---

* Серед використаних автором архівних джерел із зазначеного фонду ДА СБ України значну масу становлять робочі статистичні матеріали радянських органів держбезпеки. Оскільки деякі з них навіть не мають формальних ознак завершених документів, слід враховувати можливість певних непорозумінь при підрахунках. — *Редколегія.*

Проведене нами дослідження спирається на аналіз динаміки висунення певних обвинувачень репресованим. Воно дозволяє стверджувати, що 1957 р. став тією межею, яка характеризується завершенням переслідування осіб, обвинувачених у злочинах, пов'язаних з війною (хоча деякі слідчі справи заводилися і розглядалися й у подальші роки).

Отже, хронологічні рамки дослідження обмежуються 1943–1957 рр. У цих часових рамках вирізняються два періоди, що мали свою специфіку, — роки війни (1943–1945) та післявоєнні роки. Слід також зауважити, що 1941 р., початковий рік Великої Вітчизняної війни, нами виключено з хронології дослідження з огляду саме на особливості діяльності радянських органів держбезпеки, які значну увагу тоді приділяли так званим превентивним заходам.

Метою цієї публікації є встановлення за допомогою кількісних показників реального спрямування репресій щодо різних соціальних груп населення. При цьому ми користувалися тією класифікацією цих груп, яка офіційно використовувалася у тогочасному діловодстві органів держбезпеки.

1. 1943–1945 рр.

У звітах обліково-статистичних підрозділів радянських органів держбезпеки динаміку репресій показано за конкретними категоріями населення. Так, робітників було розділено на дві групи — *робітники промисловості та транспорту* і *робітники сезонні та сільськогосподарські*; медиків — на *міських лікарів та молодший медперсонал* і *сільських лікарів*; працівників освіти і науки — на *професорсько-викладацький склад вищих учбових закладів* (ВУЗ) та *шкіл, наукових працівників* і *сільських вчителів*; службовців — на так званих *інших службовців* (без уточнення) та *службовців районних та сільських установ*.

Військовослужбовців розділили на три групи — *сержанти, старшини та рядовий склад, офіцери, генерали.* В іншій групі було зосереджено *оперативних працівників органів держбезпеки* (НКГБ, НКВД, МГБ, КГБ) і *міліції.* Виробнича інтелігенція складалася з *інженерно-технічних працівників*, *спеціалістів сільського господарства* і *керівників установ та підприємств.*

Непрацюючі входили до груп *пенсіонерів і інвалідів*, і *домогосподарок.* Окремо було виділено категорії так званого *декласованого елементу* і *служителів культів*. До соціальних груп також були віднесені *перебіжчики з-за кордону*, *колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці*, *ув'язнені*. Останні через тридцять та більше років після революції об'єктивно мали певний рід занять та відносилися до відповідних соціальних груп.

В одну соціальну групу було об'єднано *учнів вищої* (студентів) та *середньої школи* (школярів, учнів технікумів ремісничих училищ тощо).

Якщо *науковців* об'єднали з *професорами та викладачами шкіл*, то *працівники мистецтв* входили до окремої групи. Традиційно, як і у попередні роки, окрему групу становили *кустарі.*

В сільській місцевості, окрім спеціалістів, про яких вже йшлося, виокремили групи *колгоспників* та *селян-одноосібників*. Невизначеною була група «*інші*», до якої, ймовірно, відносили осіб, соціальну належність яких на момент підготовки відповідного звіту ще не встановили, або до цієї ж групи, можливо, входили юристи, журналісти, письменники, молодший обслуговуючий персонал тощо.

Зрозуміло, що проводячи дослідження соціального складу репресованих, можна було б проводити аналіз так званих об'єднаних груп: робітники, службовці, інтелігенція, непрацюючі тощо, або узагальнити показники по групах медичних працівників, вчителів, військовослужбовців тощо. Але, ще раз зауважимо, що ми підходили до цього, враховуючи сам факт обліку репресованих за тими групами, які були в офіційних статистичних звітах. На основі документів Державного архіву СБ України, у відповідності до визначеної періодизації, ми зафіксували таку картину.

Таблиця 1

РОЗПОДІЛ РЕПРЕСОВАНИХ В УРСР
ЗА СОЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ у 1943–1945 рр. [2]

ТРОНЬКО Петро Тимофійович	—	завідуючий відділом Інституту історії України Національної академії наук України, голова Колегії
РЕЄНТ Олександр Петрович	—	заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України, заступник голови Колегії
ДАНИЛЮК Юрій Зіновійович	—	провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, заступник голови Колегії
БОГУНОВ Сергій Миколайович	—	начальник Державного архіву Служби безпеки України
БОГУЦЬКИЙ Юрій Петрович	—	Міністр культури і мистецтв України
БОРЯК Геннадій Володимирович	—	Голова Державного комітету архівів України
ВОЙНАЛОВИЧ Віктор Анатолійович	—	провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України
ГОРБИК В'ячеслав Олександрович	—	завідуючий відділом Інституту історії України Національної академії наук України
ЖУЛИНСЬКИЙ Микола Григорович	—	народний депутат України (за згодою)
ЗЯБЛЮК Михайло Павлович	—	директор видавництва «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана
КОКІН Сергій Анатолійович	—	заступник начальника Державного архіву Служби безпеки України
КРЕМЕНЬ Василь Григорович	—	Міністр освіти і науки України
КУРАС Іван Федорович	—	народний депутат України (за згодою)
ЛИТВИН Володимир Михайлович	—	Голова Верховної Ради України (за згодою)

Лозицький Володимир Сергійович	—	директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України
Марчук Євген Кирилович	—	Секретар Ради національної безпеки і оборони України (за згодою)
Мотренко Тимофій Валентинович	—	заступник Державного Секретаря Кабінету Міністрів України
Новохотько Леонід Михайлович	—	заступник Державного секретаря Міністерства культури України
Папакін Георгій Володимирович	—	начальник відділу Державного комітету архівів України
Пристайко Володимир Ілліч	—	заступник Голови Служби безпеки України
Пшеніков Олександр Михайлович	—	радник Державного архіву Служби безпеки України
Репринцев Володимир Федорович	—	начальник управління Адміністрації Президента України (за згодою)
Рубльов Олександр Сергійович	—	учений секретар Інституту історії України Національної академії наук України
Скляренко Євген Михайлович	—	провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України
Смирнов Юрій Олександрович	—	Міністр внутрішніх справ України
Смолій Валерій Андрійович	—	директор Інституту історії України Національної академії наук України
Сохань Павло Степанович	—	директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України
Табачник Дмитро Володимирович	—	Віце-прем'єр-міністр України

З таблиці видно, що у 1943–1945 рр. майже половину репресованих становили особи, що мешкали у сільській місцевості. Промислові робітники складали лише дещо більше 6%, і значно більшу частку — «інші службовці». Декласовані та інші включали понад 7% (по кожній групі). Відносно незначними серед заарештованих (менше 1%) були частки кустарів, служителів релігійних культів, сільських вчителів, обох груп медиків, генералів, армійських офіцерів, оперативного складу органів держбезпеки і міліції, працівників мистецтв, домогосподарок, пенсіонерів та інвалідів, перебіжчиків з-за кордону.

При цьому, треба відзначити, що частки цих груп серед населення були різними. Таке наше твердження є гіпотетичним, але, хоч в науковому обігу відсутні статистичні дані щодо соціального складу населення того часу, оскільки переписи проводилися у 1937 і 1939 рр., а війна внесла суттєві корективи у соціальну визначеність людей, зрозуміло, що сільських вчителів та лікарів, кустарів, домогосподарок, пенсіонерів та інвалідів було значно більше, ніж генералів та працівників мистецтв.

Отже можна стверджувати, що основний репресивний удар у 1943–1945 рр. органами держбезпеки було нанесено по тих, хто безпосередньо працював на землі (селяни-одноосібники, колгоспники), та по різних категоріях службовців, а також «декласованому елементу».

По роках розподіл репресованих у цей період за соціальними групами був таким.

* Тут і далі цифрові дані подаються за авторською версією. — *Редколегія.*

1) Селяни одноосібники: у 1943 р. було заарештовано 31,4% від загалу репресованих цієї категорії за весь період, у 1944 р. — 29,2%, у 1945 р. — 39,4%. Максимум арештів припадав на 1945 р., мінімум — на 1944 р.

2) Колгоспники: у 1943 р. — 17,2%, у 1944 р. — 50,9%, у 1945 р. — 31,9%. Найбільша частка арештів була у 1944 р., найменша — у 1943 р.

3) Інші службовці: у 1943 р. 33,3%, у 1944 р. — 47,2%, у 1945 р. — 19,5%. По цій групі останнього року заарештували менше однієї п'ятої загалу (мінімум), а у 1944 р. — максимум, що наближався до половини від загалу.

4) Декласовані елементи: у 1943 р. — 21,1%, у 1944 р. — 11,3%, у 1945 р. — 19,5%. З максимального показника у першому році відсоток репресованих зменшується до мінімуму наступного року, а далі — збільшується на 8,2%.

5) Інші: у 1943 р. — 42,4%, у 1944 р. — 57,6%, у 1945 р. — 0%. За два перших роки відбулося збільшення арештів на 15,2%.

6) Робітники промисловості та транспорту: у 1943 р. — 33,9%, у 1944 р. — 28%, у 1945 р. — 38%. У 1944 р. частка арештів зменшилася на 5,9%, а наступного року збільшилася на 10%.

7) Колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці: у 1943 р. — 28,5%, у 1944 р. — 38,7%, у 1945 р. — 32,8%. За рік відносна частка репресованих збільшилася на 10,2%, а потім відбулося зменшення на 5,9%.

8) Робітники сільськогосподарські та сезонні: у 1943 р. — 13,7%, у 1944 р. — 46,7%, у 1945 р. — 39,6%. По роках зміни у динаміці репресій були такими: після значного збільшення (у 3,4 рази) арештів відбулося певне їх зменшення (на 7,1%).

9) Сержанти, старшини та рядовий склад армії: у 1943 р. — 34%, у 1944 р. — 46,8%, у 1945 р. — 19,3%. По цій групі спочатку відбулося збільшення арештів (у 1,4 рази) з наступним зменшенням (у 2,4 рази).

10) Службовці районних та сільських установ: у 1943 р. — 0%, у 1944 р. — 0%, у 1945 р. — 100%. Арешти відбувалися тільки останнього року.

11) Професорсько-викладацький склад ВУЗ та середніх шкіл: у 1943 р. — 14,3%, у 1944 р. — 73,1%, у 1945 р. — 12,5%. Динаміка арештів по цій групі характеризується значним збільшенням у 1944 р. (у 5,1 рази) та відповідним наступним зменшенням (у 5,8 рази).

12) Спеціалісти сільського господарства: у 1943 р. — 32,1%, у 1944 р. — 38,1%, у 1945 р. — 29,8%. Показники арештів по роках були достатньо близькими з різницями у діапазонах у 6% та 8,3%. Максимум арештів припадав на 1944 р.

13) Керівники установ та підприємств: у 1943 р. — 22,3%, у 1944 р. — 55,2%, у 1945 р. — 22,6%. На перший та останній роки припадали однакові частки арештів, а максимум у 1944 р. був у 2,5 рази більшим.

14) Інженерно-технічні працівники: у 1943 р. — 39,7%, у 1944 р. — 32,8%, у 1945 р. — 27,5%. У 1944 р. частка арештів зменшилася на 6,9%, а наступного року відбулося зменшення на 5,3%.

15) Учні вищої та середньої школи: у 1943 р. — 19,5%, у 1944 р. — 32,4%, у 1945 р. — 48,1%. Спостерігається поступове збільшення арештів: спочатку у 1,7 рази, а потім — ще у 1,5 рази.

16) Кустарі: у 1943 р. — 31,9%, у 1944 р. — 33,6%, у 1945 р. — 34,6%. Співвідношення відносних часток по роках було майже однаковими.

17) Служителя культів: у 1943 р. — 0%, у 1944 р. — 0%, у 1945 р. — 100%.

18) Сільські вчителі: у 1943 р. — 0%, у 1944 р. — 0%, у 1945 р. — 100%.

19) Домогосподарки: у 1943 р. — 0%, у 1944 р. — 0%, у 1945 р. — 100%.

Арешти по групах служителів культів, сільських вчителів та домогосподарок здійснювалися тільки в останній рік періоду. Така ситуація не дозволяє робити порівняння по роках.

20) Міські лікарі та молодший медперсонал: у 1943 р. — 6,4%, у 1944 р. — 64,7%, у 1945 р. — 28,9%. Таким чином, у 1944 р. арешти по цій групі збільшилися більш ніж у 10 разів, а наступного року відбулося зменшення у 22,3 рази.

21) Оперативний склад НКГБ, НКВД та міліції: 1943 р. — 34,3%, 1944 р. — 34,3%, 1945 р. — 31,5%. Розподіл арештів по роках був приблизно рівномірним.

22) Офіцери армії: у 1943 р. — 33,2%, у 1944 р. — 52,7%, у 1945 р. — 14,1%. У 1944 р. арешти офіцерів збільшилася у 1,6 рази, а наступного року відбулося зменшення у 3,7 рази.

23) Працівники мистецтв: у 1943 р. — 0%, у 1944 р. — 0%, у 1945 р. — 100%.

24) Пенсіонери та інваліди: у 1943 р. — 0%, у 1944 р. — 0%, у 1945 р. — 100%.

25) Сільські лікарі: у 1943 р. — 0%, у 1944 р. — 0%, у 1945 р. — 100%.

26) Перебіжчики з-за кордону: 1943 р. — 0%, 1944 р. — 0%, 1945 р. — 100%.

По чотирьох останніх групах арешти відбувалися тільки в останній рік періоду, тому будь-які зіставлення неможливі.

27) Генерали: 1943 р. — 50%, 1944 р. — 50%, 1945 р. — 0%. Було заарештовано дві особи — по одній у перші два роки [3].

Аналіз наведених даних дозволяє простежити такі закономірності.

1. По трьох групах (селяни одноосібники, декласовані елементи і робітники промисловості та транспорту) у 1944 р., порівняно з попереднім, відносні частки репресованих *зменшуються* відповідно на 2,2%, 5,8%, 5,9%, а наступного року — *збільшуються* на 10,3%, 56,3%, 10%. При цьому *загальні збільшення* за весь період були: у 1,3 рази, у 3,2 рази, у 1,2 рази.

Хвилеподібний характер динаміки арештів із загальною тенденцією до поширення репресій свідчить, на наш погляд, про зміну акцентів в діяльності органів держбезпеки.

2. По дев'яти групах (колгоспники; інші службовці; колишні куркулі...; сезонні і сільськогосподарські робітники; сержанти, старшини і рядові військовослужбовці; професорсько-викладацький склад ВУЗ та середніх шкіл; керівники установ та підприємств; міські лікарі та молодший медперсонал; офіцери) у 1944 р. було проведено *більше арештів* ніж попереднього року, а у 1945 р. відбулося *зменшення* цього показника.

В узагальненому вигляді це має такий вигляд.

Таблиця 2

АРЕШТИ ПО СОЦІАЛЬНИХ ГРУПАХ
у 1943–1945 рр.

№№ з/п	Соціальні групи	Збільшення числа арештів у 1944 р. (на %)	Зменшення числа арештів у 1945 р. (на %)
1	Колгоспники	33,7	19,0
2	Інші службовці	13,9	27,7
4	Колишні куркулі…	10,2	5,9
5	Сезонні та с/г робітники	33,0	7,1
5	Сержанти, старшини та рядові армії	12,8	27,5
6	Професорсько-викладацький склад та вчителі	58,8	60,5
7	Керівники установ та підприємств	32,9	32,6
8	Міські лікарі та молодший медперсонал	58,3	35,8
9	Офіцери	19,5	38,6

Збільшення числа арештів по цих групах у 1944 р. пояснюється такими моментами: а) після визволення України від загарбників зазначені соціальні групи знаходилися під «пильним оком» органів держбезпеки, як більш доступні, що дозволяло швидше виявляти дійсних або ймовірних ворогів влади; б) представники саме цих груп були найбільш незадоволені радянською владою, тому й могли або дійсно скоювали відповідні злочини.

До 1945 р. основний «кадр» таких реальних і міфічних злочинців було вже виявлено, тому й відбулося зменшення кількості заарештованих.

3. По групах спеціалістів сільського господарства, кустарів і оперативного складу НКГБ, НКВД та міліції відносні частки арештів по роках були приблизно однаковими.

4. Арешти службовців районних та сільських установ, сільських вчителів, домогосподарок, служителів культів, пенсіонерів та інвалідів, працівників мистецтв, сільських лікарів та перебіжчиків з-за кордону проводилися тільки у 1945 р. На наш погляд, це можна пояснити такими причинами: а) складність для діяльності агентури органів держбезпеки у цих достатньо замкнутих групах; б) їх другорядність як потенційних супротивників влади у ті роки, порівняно з іншими соціальними групами.

Ми простежили зміни співвідношення різних соціальних груп серед заарештованих по роках, результат цієї роботи подаємо у вигляді таблиці.

Таблиця 3

СПІВВІДНОШЕННЯ АРЕШТІВ ПО СОЦІАЛЬНИХ ГРУПАХ
у 1943, 1944, 1945 рр. [4]

№№ з/п	Соціальні групи	% від загалу заарештованих у 1943 р.	% від загалу заарештованих у 1944 р.	% від загалу заарештованих у 1945 р.
1	Селяни-одноосібники	33,5	22,9	31,5
2	Інші службовці	13,6	14,1	5,9
3	Інші (соціальну належність не зафіксовано)	11,4	11,4	—
4	Колгоспники	9,0	19,6	12,5
5	Робітники промисловості та транспорту	7,8	4,8	6,6
6	Декласовані елементи	6,0	2,4	14,4
7	Колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці	5,0	5,0	4,3
8	Сержанти, старшини та рядовий склад армії	3,7	3,7	1,6
9	Робітники сезонні та сільськогосподарські	2,0	5,0	4,3
10	Інженерно-технічні працівники	1,7	1,0	0,9
11	Спеціалісти сільського господарства	1,6	1,4	1,1

12	Професори та викладачі ВУЗ та шкіл, наукові працівники	1,0	3,7	0,6
13	Керівники установ та підприємств	1,0	1,8	0,7
14	Кустарі	1,0	0,8	0,8
15	Учні вищої та середньої школи	0,8	1,0	1,5
16	Оперсклад НКГБ, НКВД і міліції	0,5	0,4	0,3
17	Офіцери	0,3	0,3	0,1
18	Міські лікарі та молодший медперсонал	0,1	0,7	0,3
19	Генерали	0,003	0,003	—
20	Служителі культів	—	—	1,7
21	Сільські вчителі	—	—	1,7
22	Домогосподарки	—	—	1,3
23	Працівники мистецтв	—	—	0,4
24	Пенсіонери та інваліди	—	—	0,2
25	Перебіжчики з-за кордону	—	—	0,02
26	Сільські лікарі	—	—	0,1
27	Перебіжчики з-за кордону			7,3
	Загалом	100	100	100

Отже, частки соціальних груп серед репресованих змінювалися наступним чином:

1) По групах колгоспників, *робітників сезонних та сільськогосподарських*, інших службовців, *професорів та викладачів ВУЗ, шкіл на наукових працівників,* учнів вищої та середньої школи, *міських лікарів та молодшого медперсоналу*, керівники установ та підприємств — у 1944 р. відбулося збільшення відносних часток заарештованих, а наступного року — їх зменшення. Збільшення мало такі параметри:

Таблиця 4

АРЕШТИ ПО СОЦІАЛЬНИХ ГРУПАХ
у 1943–1945 рр. (варіант 1)

№№ з/п	Соціальні групи	Збільшення у 1944 р. (на %)	Зменшення у 1945 р. (на %)
1	Колгоспники	10,6	7,1
2	Робітники сезонні …	3,0	0,7
3	Професори, викладачі та науковці	2,7	3,1

4	Інші службовці	0,5	8,2
5	Учні	0,2	0,5
6	Міські лікарі	0,6	0,4
7	Керівники установ та підприємств	0,8	1,1

Така динаміка є свідченням або реалізації певних «керівних настанов зверху», або безпосередньо демонструє зміни у реальних діях місцевих підрозділів органів держбезпеки.

2) По групах селян-одноосібників, *робітників промисловості та транспорту* і декласованих елементів у 1944 р. відбулося зменшення часток заарештованих, а наступного року — збільшення.

Таблиця 5

АРЕШТИ ПО СОЦІАЛЬНИХ ГРУПАХ
у 1943–1945 рр. (варіант 2)

№№ з/п	Соціальні групи	Збільшення у 1944 р. (на %)	Зменшення у 1945 р. (на %)
1	Селяни-одноосібники	10,6	8,6
2	Робітники промисловості та транспорту	3,0	1,8
3	Декласовані елементи	3,6	12,0

І в цьому випадку можна стверджувати, що репресії в УРСР відносно певних соціальних груп були достатньо мінливими. Загалом, оцінюючи кількісні показники, що характеризують реальну спрямованість у реалізації органами держбезпеки своїх функцій, слід зазначити, що йшлося про намагання вирішувати ці завдання у значних масштабах та з певними результатами. Детально це можна встановити з урахуванням всього спектру обвинувачень, що висувалися щодо репресованих.

2. 1946–1957 рр.

Репресивна діяльність радянських органів держбезпеки у післявоєнному десятилітті характеризується даними в табл. 6.

З таблиці видно, що й у другому періоді перше місце за кількістю репресованих припадало на мешканців села, які безпосередньо працювали на землі (селяни-одноосібники та колгоспники). Якщо у 1943–1945 р. сумарно їх нараховувалося 36 192 особи, що становило 43% від загалу репресованих, то у 1946–1957 рр. збільшуються як абсолютна кількість репресованих по цих групах (до 60 145 осіб, тобто в 1,7 рази), так і відносний показник (до 52% від загалу, на 9%).

Таблиця 6

РОЗПОДІЛ РЕПРЕСОВАНИХ В УКРАЇНІ
ЗА СОЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ у 1946–1957 рр. [5]

№№ з/п	Соціальні групи	Репресовано (осіб)	% від загалу репресованих
1	Селяни-одноосібники	37 350	32,2
2	Колгоспники	22 795	19,8
3	Декласовані елементи	14 026	12,1
4	Робітники промисловості та транспорту	8 583	7,4
5	Робітники сільськогосподарські та сезонні	7 713	6,7
6	Службовці районних та сільських установ	6 866	5,9
7	Інші службовці (міська інтелігенція)	3 902	3,4
8	Колишні куркулі, поміщики, офіцери, торговці	3 874	3,3
9	Учні вищої та середньої школи	2 275	2,3
10	Сільські вчителі	1 408	1,2
11	Служителі культів	909	0,8
12	Домогосподарки	819	0,7
13	Інженерно-технічні працівники	756	0,7
14	Кустарі	699	0,6
15	Спеціалісти сільського господарства (агрономи, зоотехніки, ветеринари та ін.)	687	0,6
16	Сержанти, старшини та рядовий склад армії	679	0,6
17	Професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники	387	0,3
18	Керівники установ та підприємств	310	0,3
19	Працівники мистецтв	255	0,2
20	Міські лікарі та молодший медперсонал	213	0,2
21	Ув'язнені	279	0,1
22	Інші	147	0,1

23	Сільські лікарі	119	0,1
24	Військовополонені з числа німецької армії	186	0,1
25	Пенсіонери та інваліди	133	0,1
26	Перебіжчики з-за кордону	77	0,1
27	Офіцери армії	65	0,1
28	Оперативний склад НКГБ, НКВД, міліції	21	0,02
	Загалом	115 983	100

Розподіл репресованих за соціальними групами по роках був таким.

1) Селяни одноосібники : у 1946 р. було заарештовано 21,3% від загалу репресованих цієї категорії за весь період, у 1947 р. — 29,9%, у 1948 р. — 24,1%, у 1949 р. — 12,2%, у 1950 р. — 9,9%, у 1951 р. — 1,9%, у 1952 р. — 0,5%, у 1953 р. — 0,2%, у 1954 р. — 0,02%, у 1955 р. — 0,01%; у 1956–1957 рр. арештів по цій групі не було. Максимум арештів припадав на 1947 р., мінімум — на 1956–1957 рр.; діапазон від 29,9% до 0%.

2) Колгоспники: у 1946 р. було заарештовано 14,5% , у 1947 р. — 12,3%, у 1948 р. — 15%, у 1949 р. — 13%, у 1950 р. — 21,6%, у 1951 р. — 13,2%, у 1952 р. — 5,9%, у 1953 р. — 3,3%, у 1954 р. — 0,3%, у 1955 р. — 0,3%; у 1956 — 0,2%, у 1957 рр. — 0,4%. Максимум арештів припадав на 1950 р., мінімум — на 1956 р., діапазон від 21,6% до 0,2%.

3) Декласовані елементи: у 1946 р. було заарештовано 23,5%, у 1947 р. — 18,8%, у 1948 р. — 14,7%, у 1949 р. — 14,3%, у 1950 р. — 11,9%, у 1951 р. — 9,1%, у 1952 р. — 4,6%, у 1953 р. — 2,7%, у 1954 р. — не було, у 1955 р. — 0,5%; у 1956 — 1957 рр. — не було. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1954 р., 1956–1957 рр.

4) Робітники промисловості та транспорту: у 1946–1947 рр. було заарештовано по 12,5%, у 1948 р. — 17,8%, у 1949 р. — 13,8%, у 1950 р. — 17%, у 1951 р. — 13%, у 1952 р. — 4,8%, у 1953 р. — 4,4%, у 1954 р. — 1,1%, у 1955 р. — 0,6%; у 1956 р. — 0,8%, у 1957 рр. — 1,7%. Максимум арештів припадав на 1948 р., мінімум — на 1955 р., діапазон від 0,6% до 17,8%.

5) Інші службовці: у 1946 р. було заарештовано 23,1%, у 1947 р. — 18%, у 1948 р. — 15,3%, у 1949 р. — 15,2%, у 1950 р. — 11,6%, у 1951 р. — 8,8%, у 1952 р. — 4,4%, у 1953 р. — 2,1%, у 1954 р. — 0,4%, у 1955 р. — 0,3%; у 1956 р. — не було, у 1957 рр. — 0,7%. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1956 р., діапазон від 23,1% до 0%.

6) Робітники сільськогосподарські та сезонні: у 1946 р. було заарештовано 15,6%, у 1947 р. — 16,1%, у 1948 р. — 16,8%, у 1949 р. — 12,8%, у 1950 р. — 17%, у 1951 р. — 11,3%, у 1952 р. — 5,1%, у 1953 р. — 3,2%, у 1954 р. — 0,6%, у 1955 р. — 0,5%; у 1956 — не було, у 1957 рр. — 1,1%. Максимум арештів припадав на 1950 р., мінімум — на 1956 р., діапазон від 17% до 0%.

7) Службовці районних та сільських установ: у 1946 р. було заарештовано 16,6%, у 1947 р. — 19,4%, у 1948 р. — 19,1%, у 1949 р. — 15%, у 1950 р. — 19%, у 1951 р. — 6,9%, у 1952 р. — 2%, у 1953 р. — 1,3%, у 1954 р. — 0,3%, у 1955 р. — 0,2%; у 1956 р. — не було, у 1957 рр. — 0,2%. Максимум арештів припадав на 1947 р., мінімум — на 1956 р., діапазон від 19,4% до 0%.

8) Колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці: у 1946 р. було заарештовано 23,3%, у 1947 р. — 23,6%, у 1948 р. — 19,8%, у 1949 р. — 13,7%, у 1950 р. — 13,1%, у 1951 р. — 4,8%, у 1952 р. — 1,2%, у 1953 р. — 0,5%, у 1954 р. — 0,1%, у 1955–1957 рр. арештів по цій групі не було. Максимум арештів припадав на 1947 р., мінімум — на 1955–1957 рр., діапазон від 23,6% до 0%.

9) Інші: у 1946-1950 рр. арештів не було, у 1951 р. заарештували 71,4% від загалу репресованих цієї групи за весь період, у 1952–1954 рр. — арештів не було, у 1955 р. — 4,8%, у 1956 р. — 9,5%, у 1957 рр. — 14,3%. Максимум арештів припадав на 1951 р., мінімум — на 1946–1950 рр., 1952–1954 рр., діапазон від 71,4% до 0%.

10) Учні вищої та середньої школи: у 1946 р. — 15,3%, у 1947 р. — 17,1%, у 1948 р. — 19,3%, у 1949 р. — 15,5%, у 1950 р. — 18,5%, у 1951 р. — 7,4%, у 1952 р. — 3,2%, у 1953 р. — 1,9%, у 1954-1955 рр. — по 0,2%, у 1956 р. — 0,4%, у 1957 рр. — 0,9%. Максимум арештів припадав на 1948 р., мінімум — на 1954–1955 рр., діапазон від 19,3% до 0,2%.

11) Сержанти, старшини та рядовий склад армії: у 1946 р. — 64,8%, у 1947 р. — 2,9%, у 1948 р. — 7,8%, у 1949 р. — 4,3%, у 1950 р. — 9,9%, у 1951 р. — 4,7%, у 1952 р. — 3,7%, у 1953 р. — 1,9%, у 1954–1957 рр. арештів по цій групі не було. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1954–1957 рр., діапазон від 64,8% до 0%.

12) Професорсько-викладацький склад ВУЗ та середніх шкіл, наукові працівники: у 1946 р. — 22,5%, у 1947 р. — 15,8%, у 1948 р. — 15,5%, у 1949 р. — 15,8%, у 1950 р. — 15,2%, у 1951 р. — 8,8%, у 1952 р. — 2,8%, у 1953 р. — 1,6%, у 1954 р. — 0,5%, у 1955 р. — 0,3%; у 1956 р. — не було, у 1957 р. — 1,3%. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1956 р., діапазон від 22,5% до 0%.

13) Сільські вчителі: у 1946 р. — 18,6%, у 1947 р. — 18,1%, у 1948 р. — 17,4%, у 1949 р. — 15,6%, у 1950 р. — 16,3%, у 1951 р. — 7,6%, у 1952 р. — 2,8%, у 1953 р. — 2%, у 1954 р. — 1%, у 1955–1956 рр. арештів по цій групі не було, у 1957 р. — 0,6%. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1955–1956 рр., діапазон від 18,6% до 0%.

14) Спеціалісти сільського господарства: у 1946 р. — 22,4%, у 1947 р. — 14%, у 1948 р. — 17,9%, у 1949 р. — 15,9%, у 1950 р. — 13,8%, у 1951 р. —

9,3%, у 1952 р. — 3,5%, у 1953 р. — 2,5%, у 1954 р. — 0,4%, у 1955–1956 рр. арештів по цій групі не було, у 1957 р. було репресовано 0,3% від загалу по цій групі за весь період. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1955–1956 рр., діапазон від 22,4% до 0%.

15) Інженерно-технічні працівники: у 1946 р. — 17,1%, у 1947 р. — 12,8%, у 1948 р. — 11,9%, у 1949 р. — 22,8%, у 1950 р. — 13,1%, у 1951 р. — 8,5%, у 1952 р. — 4,9%, у 1953 р. — 2,4%, у 1954 р. — 0,7%, у 1955 р. — 0,8%; у 1956 р. — 3,6%, у 1957 р. — 1,6%. Максимум арештів припадав на 1949 р., мінімум — на 1954 р., діапазон від 22,8% до 0,7%.

16) Служителі культів: у 1946 р. — 19%, у 1947 р. — 12,7%, у 1948 р. — 16,5%, у 1949 р. — 18,9%, у 1950 р. — 23,4%, у 1951 р. — 4,2%, у 1952 р. — 2,5%, у 1953 р. — 2,1%, у 1954 р. — не було, у 1955 р. — 0,1%; у 1956 р. — 0,2%, у 1957 рр. — 0,2%. Максимум арештів припадав на 1950 р., мінімум — на 1954 р., діапазон від 23,4% до 0%.

17) Кустарі: у 1946 р. — 18,6%, у 1947 р. — 12,9%, у 1948 р. — 19%, у 1949 р. — 20%, у 1950 р. — 15%, у 1951 р. — 7,6%, у 1952 р. — 2,1%, у 1953 р. — 4,4%, у 1954 р. — 0,3%, у 1955–1957 рр. арештів по цій групі не було. Максимум арештів припадав на 1949 р., мінімум — на 1955–1957 рр., діапазон від 20% до 0%.

18) Керівники установ та підприємств: у 1946 р. — 28,1%, у 1947 р. — 11,9%, у 1948 р. — 14,5%, у 1949 р. — 19,7%, у 1950 р. — 11%, у 1951 р. — 6,5%, у 1952 р. — 3,2%, у 1953 р. — 4,2%, у 1954 р. — арештів не було, у 1955 р. — 0,6%; у 1956 р. — арештів не було, у 1957 рр. — 0,3%. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1954 р. та 1956 р., діапазон від 28,1% до 0%.

19) Домогосподарки: у 1946 р. — 21,1%, у 1947 р. — 16,4%, у 1948 р. — 13,4%, у 1949 р. — 13,3%, у 1950 р. — 13,4%, у 1951 р. — 7,8%, у 1952 р. — 7,7%, у 1953 р. — 5,9%, у 1954 р. — 0,4%, у 1955 р. — 0,2%; у 1956 — арештів не було, у 1957 р. — 0,2%. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1956 р., діапазон від 21,1% до 0%.

20) Міські лікарі та молодший медперсонал: у 1946 р. — 20,2%, у 1947 р. — 19,7%, у 1948 р. — 12,7%, у 1949 р. — 13,6%, у 1950 р. — 16%, у 1951 р. — 8%, у 1952 р. — 3,8%, у 1953 р. — 4,2%, у 1954 р. — не було, у 1955 р. — 0,5%; у 1956 р. — не було, у 1957 рр. — 1,4%. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1954 р. та 1956 р., діапазон від 20,2% до 0%.

21) Працівники мистецтв: у 1946 р. — 25,9%, у 1947 р. — 16,1%, у 1948 р. — 15,7%, у 1949 р. — 15,7%, у 1950 р. — 14,1%, у 1951 р. — 7,5%, у 1952 р. — 1,2%, у 1953 р. — 2,7%, у 1954 р. — 0,8%, у 1955–1956 рр. — не було, у 1957 р. — 0,4%. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1955–1956 рр., діапазон від 25,9% до 0%.

22) Оперативний склад МГБ, КГБ та міліції: 1946 р. — 100%, в інші роки арештів не було.

23) Ув'язнені: у 1946–1951 рр. — арештів не було, у 1952 р. — 2,2%, у 1953 р. — 1,1%, у 1954 р. — 28%, у 1955 р. — 22,2%, у 1956 р. — 15,4%, у 1957 р. — 51,3%. Максимум припадав на 1957 р., мінімум на 1946–1951 рр., діапазон від 51,3% до 0%.

24) Офіцери армії: у 1946 р. — 16,9%, у 1947 р. — 69,2%, у 1948 р. — не було, у 1949 р. — 3,1%, у 1950 р. — не було, у 1951 р. — 4,6%, у 1952 р. — 1,5%, у 1953 р. — 4,6%, у 1954–1957 рр. — арештів по цій групі не було. Максимум арештів припадав на 1947 р., мінімум — на 1948 р., 1950 р., 1954–1957 рр., діапазон від 69,2% до 0%.

25) Військовополонені з числа німецької армії: у 1946–1948 рр. арештів не було, у 1949 р. — 83,9% (максимум), у 1950 р. — 16,1% (мінімум) , у 1951–1957 рр. — арештів не було.

26) Пенсіонери та інваліди: у 1946 р. — 15,8%, у 1947 р. — 9,8%, у 1948 р. — 16,5%, у 1949 р. — 16,5%, у 1950 р. — 9,8%, у 1951 р. — 7,5%, у 1952 р. — 3%, у 1953 р. — 6,8%, у 1954 р. — 1,5%, у 1955 р. — 1,5%; у 1956 р. — не було, у 1957 рр. — 11,3%. Максимум арештів припадав на 1948–1949 рр., мінімум — на 1956 р., діапазон від 16,5% до 0%.

27) Сільські лікарі: у 1946 р. — 17,6%, у 1947 р. — 8,4%, у 1948 р. — 19,3%, у 1949 р. — 20,2%, у 1950 р. — 25,2%, у 1951 р. — 3,4%, у 1952 р. — 1,7%, у 1953 р. — 2,5%, у 1954–1956 рр. — арештів не було, у 1957 рр. — 1,7%. Максимум арештів припадав на 1950 р., мінімум — на 1954–1956 рр., діапазон від 25,2% до 0%.

28) Перебіжчики з-за кордону: у 1946 р. було заарештовано 27,3% від загалу репресованих цієї категорії за весь період, у 1947 р. — 26%, у 1948 р. — 2,6%, у 1949 р. — не було, у 1950 р. — 13%, у 1951 р. — 3,9%, у 1952 р. — 18,2%, у 1953 р. — 7,8%, у 1954 р. — 1,3%, у 1955–1957 рр. арештів по цій групі не було. Максимум арештів припадав на 1946 р., мінімум — на 1949 р., 1955–1957 рр., діапазон від 27,2% до 0%[6].

Аналіз наведених даних дозволяє зробити узагальнення та виявити такі закономірності:

1) чітко простежується загальна тенденція по всіх групах в масштабах України — поступове зменшення відносних показників загалом за період;

2) до 1954 р. арешти проводилися щорічно по більшості соціальних груп (за виключенням ув'язнених, військовополонених, інших та перебіжчиків з-за кордону); у наступні роки вони здійснювалися систематично лише по групах робітників промисловості та транспорту і колгоспників (на протязі всіх років), сезонних та сільськогосподарських робітників (за виключенням 1956 р.), та селян-одноосібників (за виключенням 1956–1957 рр.);

3) на 1946 р. припадали максимальні показники арештів по десяти соціальних групах, на 1947 р. — по трьох, на 1948 р. — по двох, на 1949 р. — по чотирьох, на 1950 р. — по трьох, на 1951 р. — по одній, на 1952–1953 рр. — не було, на 1954 р. — по двох, на 1955 р. — по одній со-

ціальній групі; тобто у цьому періоді йшов процес поступової концентрації акцентів у діяльності органів держбезпеки у відношенні до певних соціальних груп;

4) мінімальні частки арештів по роках розподілялися так: у 1946 р. — по одній соціальній групі, у 1947 — по чотирьох, у 1948 рр. — по п'яти, у 1949 р. — п'яти групах, по 1950 р. — по трьох, у 1951 р. — по чотирьох, у 1952 р. — по трьох, у 1953 р. — по трьох, у 1954 р. — по одинадцяти, у 1955 р. — по десяти, у 1956 р. — по двадцяти одній, у 1957 р. — десяти; отже на 1956 р. припадали мінімальні відносні показники по більшості соціальних груп;

5) по шести соціальних групах (селяни-одноосібники, робітники промисловості та транспорту, робітники сезонні та сільськогосподарські, службовці районних та сільських установ, колишні куркулі... та учні вищої та середніх шкіл) у перші рік-два відбувалося збільшення відносних часток заарештованих з наступним зменшенням, та, як правило, певним їх збільшенням у 1949 р.; у 1950–1956 рр. по цих групах відбувалося поступове зменшення цього показника;

6) по групах колгоспників, сержантів..., спеціалістів сільського господарства, інженерно-технічних працівників, сільських лікарів, пенсіонерів та інвалідів, служителів культів, кустарів та керівників установ та підприємств перші рік-два характеризуються зменшенням відсотків репресованих з наступним одно-дворічним їх збільшенням, що переходить у 1948 та наступних роках у процес повільного зниження арештів;

7) по інших групах динаміка арештів була мінливою, без певних закономірностей.

Отже, можна вважати доведеним факт посилення арештів стосовно значної частини соціальних груп репресованих у 1946 р. та у 1949 р., а також уповільнення цих дій у 1952–1953 рр. та 1956 р.; 1957 р. відзначився певним збільшенням арештів.

В межах кожного року цього періоду розподіл репресованих за соціальною належністю був таким:

У 1946 р.: 1) селяни-одноосібники — 36,1%; 2) колгоспники — 15,1%; 3) декласовані елементи — 15%; 4) робітники сезонні та сільськогосподарські — 5,5%; 5) службовці районних та сільських установ — 5,2%; 6) робітники промисловості та транспорту — 4,9%; 7) інші службовці — 4,1%; 8) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торгівці — 4,1%; 9) сержанти, старшини та рядовий склад армії — 2%; 10) учні вищої та середньої школи — 1,9%; 11) сільські вчителі — 1,2%; 12) домогосподарки — 0,8%; 13) служителі культів — 0,8%; 14) спеціалісти сільського господарства — 0,7%; 15) інженерно-технічні працівники — 0,6%; 16) кустарі — 0,6%; 17) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,4%; 18) керівники установ та підприємств — 0,4%; 19) працівники мистецтв — 0,3%; 20) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,2%; 21) пенсіонери та інваліди — 0,1%; 22) сільські лікарі — 0,1%; 23) оперсклад НКГБ, НКВД і міліції — 0,1%; 24) перебіжчики з-за кордону — 0,1%; 25) офіцери — 0,05% [7].

Діапазон репресованих по цій групі був у межах від 36,1% від загалу до 0,05%. По 14-ти групах відносні частки не перевищували 1%. Три найбільші групи охоплювали 66,2% заарештованих.

У 1947 р.: 1) селяни-одноосібники — 47,7%; 2) колгоспники — 12%; 3) декласовані елементи — 11,2%; 4) службовці районних та сільських установ — 5,7%; 5) робітники сезонні та сільськогосподарські — 5,3%; 6) робітники промисловості та транспорту — 4,6%; 7) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 3,9%; 8) інші службовці — 3%; 9) учні вищої та середньої школи — 2%; 10) сільські вчителі — 1,1%; 11) домогосподарки — 0,6%; 12) служителі культів — 0,5%; 13) інженерно-технічні працівники — 0,4%; 14) спеціалісти сільського господарства — 0,4%; 15) кустарі — 0,4%; 16) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,3%; 17) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,2%; 18) працівники мистецтв — 0,2%; 19) керівники установ та підприємств — 0,2%; 20) сержанти, старшини та рядовий склад армії — 0,1%; 21) пенсіонери та інваліди — 0,1%; 22) перебіжчики з-за кордону — 0,1%; 23) сільські лікарі — 0,05%; 24) офіцери — 0,02% [8].

Діапазон: від 47,7% до 0,02%, три найбільші групи охоплювали загалом 70,9% репресованих.

У 1948 р.: 1) селяни-одноосібники — 41,6%; 2) колгоспники — 15,8%; 3) декласовані елементи — 9,5%; 4) робітники промисловості та транспорту — 7,1%; 5) службовці районних та сільських установ — 6,1%; 6) робітники сезонні та сільськогосподарські — 6%; 7) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 3,6%; 8) інші службовці — 2,8%; 9) учні вищої та середньої школи — 2,4%; 10) сільські вчителі — 1,1%; 11) служителі культів — 0,7%; 12) кустарі — 0,6%; 13) спеціалісти сільського господарства — 0,6%; 14) домогосподарки — 0,5%; 15) інженерно-технічні працівники — 0,4%; 16) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,3%; 17) сержанти, старшини та рядовий склад армії — 0,2%; 18) керівники установ та підприємств — 0,2%; 19) працівники мистецтв — 0,2%; 20) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,1%; 21) сільські лікарі — 0,1%; 22) пенсіонери та інваліди — 0,1%; 23) перебіжчики з-за кордону — 0,01% [9].

Діапазон: від 41,6% до 0,01%, три найбільші групи охоплювали 66,9% заарештованих.

У 1949 р.: 1) селяни-одноосібники — 29,2%; 2) колгоспники — 19%; 3) декласовані елементи — 12,8%; 4) робітники промисловості та транспорту — 7,6%; 5) службовці районних та сільських установ — 6,6%;

6) робітники сезонні та сільськогосподарські — 6,3%; 7) інші службовці — 3,8%; 8) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 3,4%; 9) учні вищої та середньої школи — 2,7%; 10) сільські вчителі — 1,4%; 11) інженерно-технічні працівники — 1,1%; 12) служителі культів — 1,1%; 13) кустарі — 0,6%; 14) військовополонені з числа німецької армії — 1%; 15) кустарі — 0,9%; 16) спеціалісти сільського господарства — 0,7%; 17) домогосподарки — 0,7%; 18) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,4%; 19) керівники установ та підприємств — 0,4%; 20) працівники мистецтв — 0,3%; 21) сержанти, старшини та рядовий склад армії — 0,2%; 22) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,2%; 23) сільські лікарі — 0,1%; 24) пенсіонери та інваліди — 0,1% [10].

Діапазон: від 29,2% до 0,1%, три найбільші групи охоплювали 61%.

У 1950 р.: 1) колгоспники — 29%; 2) селяни-одноосібники — 21,7%; 3) декласовані елементи — 9,8%; 4) робітники промисловості та транспорту — 8,6%; 5) робітники сезонні та сільськогосподарські — 7,7%; 6) службовці районних та сільських установ — 7,7%; 7) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 3%; 8) учні вищої та середньої школи — 3%; 9) інші службовці — 2,7%; 10) сільські вчителі — 1,4%; 11) служителі культів — 0,7%; 12) домогосподарки — 0,6%; 13) кустарі — 0,6%; 14) інженерно-технічні працівники — 0,6%; 15) спеціалісти сільського господарства — 0,6%; 17) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,3%; 18) працівники мистецтв — 0,2%; 19) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,2%; 20) керівники установ та підприємств — 0,2%; 21) сільські лікарі — 0,2%; 22) військовополонені з числа німецької армії — 0,2%; 23) пенсіонери та інваліди — 0,1%; 24) перебіжчики з-за кордону — 0,1% [11].

Діапазон: від 29% до 0,1%, три найбільші групи охоплювали 60,5% репресованих.

У 1951 р.: 1) колгоспники — 34,1%; 2) декласовані елементи — 14,4%; 3) робітники промисловості та транспорту — 12,7%; 4) робітники сезонні та сільськогосподарські — 9,9%; 5) селяни-одноосібники — 7,9%; 6) службовці районних та сільських установ — 5,4%; 7) інші службовці — 3,9%; 8) учні вищої та середньої школи — 2,3%; 9) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 2,1%; 10) інші — 1,2%; 11) сільські вчителі — 1,2%; 12) домогосподарки — 0,7%; 13) інженерно-технічні працівники — 0,7%; 14) спеціалісти сільського господарства — 0,7%; 15) кустарі — 0,6%; 16) служителі культів — 0,4%; 17) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,4%; 18) сержанти, старшини та рядовий склад армії — 0,4%; 19) працівники мистецтв — 0,2%; 20) керівники установ та підприємств — 0,2%; 21) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,2%; 22) пенсіонери та інваліди — 0,1%; 23) сільські лікарі — 0,05%; 24) офіцери — 0,03%; 25) перебіжчики з-за кордону — 0,03% [12].

Діапазон: від 34,1% до 0,03%. Три найбільші групи охоплювали 61,2% репресованих.

У 1952 р.: 1) колгоспники — 36,3%; 2) декласовані елементи — 17,4%; 3) робітники промисловості та транспорту — 11,1%; 4) робітники сезонні та сільськогосподарські — 10,6%; 5) селяни-одноосібники — 5%; 6) інші службовці — 4,6%; 7) службовці районних та сільських установ — 3,8%; 8) учні вищої та середньої школи — 2,4%; 9) домогосподарки — 1,7%; 10) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 1,2%; 11) сільські вчителі — 1,1%; 12) інженерно-технічні працівники — 1%; 13) сержанти, старшини та рядовий склад армії — 0,7%; 14) спеціалісти сільського господарства — 0,6%; 15) служителі культів — 0,9%; 16) кустарі — 0,4%; 17) перебіжчики з-за кордону — 0,4%; 18) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,3%; 19) керівники установ та підприємств — 0,3%; 20) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,2%; 21) ув'язнені — 0,2%; 22) пенсіонери та інваліди — 0,1%; 23) працівники мистецтв — 0,08%; 24) сільські лікарі — 0,05%; 25) офіцери — 0,03% [13].

Діапазон: від 36,3% до 0,03%, три найбільші групи охоплювали 64,8%.

У 1953 р.: 1) колгоспники — 32,3%; 2) робітники промисловості та транспорту — 16,5%; 3) декласовані елементи — 16,2%; 4) робітники сезонні та сільськогосподарські — 10,5%; 5) службовці районних та сільських установ — 3,9%; 6) селяни-одноосібники — 3,7%; 7) інші службовці — 3,6%; 8) учні вищої та середньої школи — 2,3%; 9) домогосподарки — 2,1%; 10) кустарі — 1,3%; 11) сільські вчителі — 1,2%; 12) служителі культів — 0,8%; 13) інженерно-технічні працівники — 0,8%; 14) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 0,8%; 15) спеціалісти сільського господарства — 0,7%; 16) керівники установ та підприємств — 0,6%; 17) сержанти, старшини та рядовий склад армії — 0,6%; 18) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,4%; 19) пенсіонери та інваліди — 0,4%; 20) працівники мистецтв — 0,3%; 21) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,3%; 22) перебіжчики з-за кордону — 0,3%; 23) сільські лікарі — 0,1%; 24) офіцери — 0,1%; 25) ув'язнені — 0,1% [14].

Діапазон: від 32,3% до 0,1%, три найбільші групи охоплювали 65%.

У 1954 р.: 1) робітники промисловості та транспорту — 25,6%; 2) ув'язнені — 21,3%; 3) колгоспники — 16,6%; 4) робітники сезонні та сільськогосподарські — 12,8%; 5) службовці районних та сільських установ — 5%; 6) інші службовці — 4,1%; 7) сільські вчителі — 3,8%; 8) селяни-одноосібники — 3,8%; 9) учні вищої та середньої школи — 2,3%; 10) колишні куркулі, поміщики, офіцери та торговці — 1,6%; 11) інженерно-технічні працівники — 1,3%; 12) спеціалісти сільського господарства — 0,9%; 13) домогосподарки — 0,9%; 14) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники — 0,6%; 15) працівники мистецтв — 0,6%;

16) кустарі — 1,3%; 17) пенсіонери та інваліди — 0,6%; 18) перебіжчики з-за кордону — 0,3%[15].

Діапазон: від 25,6% до 0,3%, три найбільші групи охоплювали 63,5%.

У 1955 р.: 1) декласовані елементи — 25%; 2) колгоспники — 22,1%; 3) робітники промисловості та транспорту — 18,8%; 4) робітники сезонні та сільськогосподарські — 12,7%; 5) службовці районних та сільських установ — 6,2%; 6) інші службовці — 4,3%; 7) інші — 2,5%; 8) ув'язнені — 2,2%; 9) інженерно-технічні працівники — 2,2%; 10) сільські вчителі — 1,8%; 11) селяни-одноосібники — 0,7%; 12) домогосподарки — 0,7%; 13) керівники установ та підприємств — 0,7%; 14) пенсіонери та інваліди — 0,7%; 15) служителі культів — 0,4%; 16) професорсько-викладацький склад ВУЗ, шкіл та працівники науки — 0,4%; 17) міські лікарі та молодший медперсонал — 0,4%[16].

Діапазон від 25% до 0,4%, три найбільші групи охоплювали 65,9%.

У 1956 р.: 1) робітники промисловості та транспорту — 31,6%; 2) колгоспники — 21,4%; 3) ув'язнені — 20,9%; 4) інженерно-технічні працівники — 13,1%; 5) інші — 6,8%; 6) учні вищої та середньої школи — 4,9%; 7) служителі культів — 1,5%[17].

Діапазон: від 31,6% до 1,5%, три найбільші групи охоплювали 73,9%.

У 1957 р.: 1) робітники промисловості та транспорту — 23,7%; 2) ув'язнені — 23,7%; 3) колгоспники — 16,1%; 4) робітники сезонні та сільськогосподарські — 13,9%; 5) інші службовці — 4,5%; 6) учні вищої та середньої школи — 4%; 7) інші — 3,5%; 8) пенсіонери та інваліди — 2,5%; 9) інженерно-технічні працівники — 2%; 10) службовці районних та сільських установ — 2%; 11) сільські вчителі — 1,3%; 12) професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл і науковці — 0,8%; 13) лікарі та молодший медперсонал — 0,5%; 14) сільські лікарі — 0,3%; 15) спеціалісти сільського господарства — 0,3%; 16) домогосподарки — 0,3%; 17) служителі культів — 0,3%; 18) керівники установ та підприємств — 0,2%; 19) працівники мистецтв — 0,2%[18].

Діапазон: від 23,7% до 0,2%, три найбільші групи охоплювали 63,5%.

Отже, підрахунки дозволяють зробити такі узагальнення:

1) У 1946 р. репресіям по Україні було піддано представників 25-ти соціальних груп, у 1947 р. — 24-х, у 1948 р. — 23-х, у 1949 і 1950 рр. — 24-х, у 1951–1953 рр. — 25-ти, у 1954 р. — 18-ти, у 1955 р. — 17-ти, у 1956 р. — 7-ми, у 1957 р. — 19-ти *.

2) Найбільші відносні частки репресованих по роках були в межах від 23,7% (1957 р.) до 47,7% (1947 р.) від загального числа заарештованих у цей рік; найменші — від 0,05% (1946 р.) до 1,5% (1956 р.).

* Різниця у кількості соціальних груп частково пояснювалася змінами у формах звітності радянських органів державної безпеки. — *Редколегія.*

3) Кожного року три найбільш чисельні групи репресованих охоплювали від 73,9% (1956 р.) до 60,5% (1950 р.) загалу. Тобто, по всіх роках від приблизно двох третин до трьох чвертей репресованих зосереджувалися у трьох групах.

4) У 1946–1950 рр. на перших місцях серед репресованих по Україні опинилися *селяни-одноосібники*, *колгоспники* та *декласовані елементи*. У 1951–1953 рр. відбувся перерозподіл цих місць: на перше місце переміщуються *колгоспники*, а далі — *декласовані елементи* та *працівники промисловості і транспорту*. У 1954 р. найбільших репресій зазнали: 1) *робітники промисловості,* 2) *ув'язнені,* 3) *колгоспники*. У 1955 р. *декласовані* займають перше місце, на другому опиняються *колгоспники*, а на третьому — *робітники промисловості та транспорту*. Наступного року *робітники промисловості та транспорту* «переходять» на перше місце, на другому залишаються *колгоспники*, а на третьому — *ув'язнені.* У 1957 р. першими знову стають *робітники промисловості та транспорту*, на другому місці опиняються *ув'язнені,* а на третьому — *колгоспники*.

Місця багатьох соціальних груп (*сезонні робітники, промислові робітники, службовці районних та сільських установ, інші службовці, спеціалісти сільського господарства, інженерно-технічні працівники, керівники підприємств, професорсько-викладацький склад, служителі культів, сільські вчителі, пенсіонери та інваліди, працівники мистецтв, лікарі обох груп, учні, та інші*), які вони займали у загальному «рейтингу» репресованих, по роках були близькими.

Це, на наш погляд, є свідченням не тільки постійної уваги до них, а й певного планування кількісних показників репресивних заходів. Якщо, незалежно від кількості репресованих у різні роки, місця, що їх займають певні групи є близькими, це є свідченням саме планування відповідних заходів. Але, якщо по таких групах, як *колишні куркулі…, сержанти, старшини та рядовий склад армії, офіцери, домогосподарки, кустарі, перебіжчики,* місця, які вони займали у загальному «рейтингу», по роках мали значний розкид, це може бути свідченням випадкового характеру репресій.

Ми провели порівняльний аналіз розподілу репресій в УРСР по соціальних групах у межах двох періодів (див. табл. 7).

Збільшення абсолютних показників (кількості заарештованих) у другому періоді відбулося по 14-ти групах (*селян-одноосібників, колгоспників, декласованих елементів, робітників промисловості та транспорту, робітників сільськогосподарських та сезонних, службовців районних та сільських установ, учнів вищої та середньої школи, служителів культів, сільських вчителів, домогосподарок, працівників мистецтв, пенсіонерів та інвалідів, сільських лікарів та перебіжчиків з-за кордону).*

Таблиця 7

ПОРІВНЯННЯ АБСОЛЮТНИХ ПОКАЗНИКІВ АРЕШТІВ В УКРАЇНІ
у 1943–1945 рр. та 1946–1957 рр.

№№ з/п	Соціальні групи	Репресовано у 1943–1945 рр. (осіб)	Репресовано у 1946–1957 рр. (осіб)	Зміни у кількості 1946–1957 рр. до 1943–1945 рр.
1	Селяни-одноосібники	24 278	37 350	більше у 1,5 рази
2	Колгоспники	11 914	22 795	більше у 1,9 рази
3	Інші службовці	9 287	3 902	менше у 2,4 рази
4	Декласовані елементи	6 476	14 026	більше у 2,2 рази
5	Інші	6 106	147	менше у 41,5 рази
6	Робітники промисловості та транспорту	5 245	8 583	більше у 1,6 рази
7	Колишні куркулі, поміщики, офіцери, торговці	3 996	3 874	менше на 3,1%
8	Робітники сільськогосподарські та сезонні	3 310	7 713	більше у 2,3 рази
9	Сержанти, старшини та рядовий склад армії	2 477	679	менше у 3,6 рази
10	Службовці районних та сільських установ	2 221	6 866	більше у 3,1 рази
11	Професорсько-викладацький склад ВНЗ та шкіл, наукові працівники	1 586	387	менше у 4,1 рази
12	Спеціалісти сільського господарства (агрономи, зоотехніки, ветеринари та ін.)	1 137	687	менше у 1,7 рази
13	Керівники установ та підприємств	1 019	310	менше у 3,3 рази
14	Інженерно-технічні працівники	954	756	менше у 1,3 рази

15	Учні вищої та середньої школи	933	2 725	більше у 2,9 рази
16	Кустарі	712	699	менше на 1,8%
17	Служителі культів	527	909	більше у 1,7 рази
18	Сільські вчителі	523	1 408	більше у 2,7 рази
19	Домогосподарки	392	819	більше у 2,1 рази
	Ув'язнені	—	279	
20	Міські лікарі та молодший медперсонал	357	213	менше у 1,7 рази
21	Оперативний склад НКГБ, НКВД та міліції	327	21	менше у 15,6 рази
22	Офіцери армії	205	65	менше у 3,2 рази
23	Військовополонені з числа німецької армії	—	186	
24	Працівники мистецтв	123	255	більше у 2,1 рази
25	Пенсіонери та інваліди	48	133	більше у 2,8 рази
26	Сільські лікарі	29	119	більше у 4,1 рази
27	Перебіжчики з-за кордону	6	77	більше у 12,8 рази
28	Генерали	2	—	
	Загалом	84 190	115 983	

Зменшення кількості репресованих фіксується по 12-ти групах (*колишніх куркулів, поміщиків, офіцерів та торговців, сержантів, старшин та рядового складу армії, професорсько-викладацького складу ВУЗ та шкіл, наукових працівників, спеціалістів сільського господарства, керівників установ та підприємств, інженерно-технічних працівників, кустарів, міських лікарів та молодшого медперсоналу, оперативного складу органів держбезпеки та міліції, офіцерів армії, інших службовців та інших*).

При тому, що загалом у другому періоді кількість заарештованих збільшилася у 1,4 рази, збільшення арештів відбулося по найбільш чисельних соціальних групах, а зменшення — по відносно невеликих.

Таблиця 8

ПОРІВНЯННЯ ВІДНОСНИХ ЧАСТОК АРЕШТІВ В УКРАЇНІ
у 1943–1945 рр. та 1946–1957 рр.

№№ з/п	Соціальні групи	% від загалу репресованих у 1943–1945 рр.	Місце серед соціальних груп репресованих	% від загалу репресованих у 1946–1957 рр.	Місце серед соціальних груп репресованих
1	Селяни-одноосібники	28,8	1	32,2	1
2	Колгоспники	14,2	2	19,8	2
3	Інші службовці	11,0	3	3,4	7
4	Декласовані елементи	7,7	4	12,1	3
5	Інші	7,3	5	0,1	23
6	Робітники промисловості та транспорту	6,2	6	7,4	4
7	Колишні куркулі, поміщики, офіцери, торговці	4,7	7	3,3	8
8	Робітники сільськогосподарські та сезонні	3,9	8	6,7	5
9	Сержанти, старшини та рядовий склад армії	2,9	9	0,6	16
10	Службовці районних та сільських установ	2,6	10	5,9	6
11	Професорсько-викладацький склад ВУЗ та шкіл, наукові працівники	1,9	11	0,3	17
12	Спеціалісти сільського господарства (агрономи, зоотехніки, ветеринари та ін.)	1,4	12	0,6	15
13	Керівники установ та підприємств	1,2	13	0,3	18
14	Інженерно-технічні працівники	1,1	14	0,7	13
15	Учні вищої та середньої школи	1,1	15	2,3	9
16	Кустарі	0,8	16	0,6	14
17	Служителі культів	0,6	17	0,8	11
18	Сільські вчителі	0,6	18	1,2	10
19	Домогосподарки	0,5	19	0,7	12
20	Міські лікарі та молодший медперсонал	0,4	20	0,1	21
21	Оперативний склад НКГБ, НКВД та міліції	0,4	221	0,02	28
22	Офіцери армії	0,2	22	0,1	27
23	Працівники мистецтв	0,1	23	0,2	20
24	Пенсіонери та інваліди	0,06	24	0,1	24
25	Сільські лікарі	0,03	25	0,1	25
26	Військовополонені з числа німецької армії	—	—	0,1	22
27	Перебіжчики з-за кордону	0,007	26	0,09	26
28	Генерали	0,002	27	—	—
29	Ув’язнені	—	—	0,2	19
	Загалом	100		100	

У 1946–1957 рр. відбулися певні зміни соціального складу репресованих, які можна оцінити шляхом порівняння відносних часток арештів по групах. Так, лише п’ять соціальних груп (*селяни-одноосібники, колгоспники, пенсіонери та інваліди, сільські лікарі та перебіжчики кордону*) у другому періоді залишилися на своїх місцях у загальному «рейтингу» репресованих. По всіх інших групах відбулися значні переміщення, які характеризували зміни в акцентах діяльності органів держбезпеки та в становищі цих груп.

Достатньо схожими були переміщення таких соціальних груп, як *робітники промисловості та транспорту, робітники сільськогосподарські та сезонні, інженерно-технічні працівники, кустарі, міські лікарі та молодший медперсонал, декласовані елементи, колишні куркулі, поміщики, офіцери та торгівці.* А по інших соціальних групах відбулися принципові зміни в їх місці серед репресованих. Так, службовці районних та сільських установ перемістилися з 10-го на 6-те місце, керівники установ та підприємств — з 13-го на 18-те, служителі культів — з 17-го на 11-те, спеціалісти сільського господарства — з 12-го на 15-те, професорсько-викладацький склад ВУЗ, шкіл, наукові працівники — з 11-го на 17-те.

Відносні показники репресій значно збільшилися по групах службовців районних та сільських установ, учнів вищої та середньої школи, служи-

телів культів, сільських вчителів, домогосподарок, працівників мистецтв. Це є показником посилення репресій по цих групах.

Водночас значно зменшилися відносні показники по соціальних групах «інших», сержантів, старшин та рядового складу армії, професорсько-викладацького складу ВУЗ, шкіл, наукових працівників, керівників установ та підприємств, оперативного складу органів держбезпеки та міліції. Це можна вважати ознакою послаблення репресій по цих групах. Незначним було посилення репресій щодо робітників промисловості, робітників сільськогосподарських та сезонних, кустарів, інженерно-технічних працівників.

Таким чином, зміни відносних показників репресій по періодах в основному збігаються із змінами абсолютних показників у відповідних соціальних групах.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі загальні висновки. Статистика репресій 1943–1945 рр. та 1946–1957 рр. в масштабах України відзеркалює три основні моменти: а) принципові зміни в умовах функціонування держави та її населення протягом цих двох періодів (поступовий перехід до мирного життя, потреба відновлення та розбудови економіки, соціально-культурної сфери тощо); б) зміни у становищі певних соціальних груп населення у повоєнний час; в) особливості переходу органів держбезпеки до роботи у мирні часи, зокрема певні корективи у визначенні головних об'єктів переслідувань.

Саме у цей період органи держбезпеки функціонально повинні були вирішувати питання, пов'язані з розшуком та покаранням не тільки ймовірних противників влади; вони були зобов'язані репресувати дійсних злочинців, які скоїли злочини в роки війни — зрадників, пособників окупантам, бандитів тощо. А особи ці належали до різних соціальних груп.

Примітки

[1] Див.: *Нікольський В.* Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 103–112; *Його ж.* Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // Там само. — 2001. — № 2. — С. 477-495; *Його ж.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003.

[2] Державний архів Служби безпеки України. — Ф. 42. — Спр. 51. — Арк. 1–38; Спр. 53. — Арк. 1–61; Спр. 57. — Арк. 1–82.

[3] Підраховано за: Там само.

[4] Підраховано за: Там само.

[5] Підраховано за: Там само. — Спр. 62. — Т. 1. — Арк. 1–54; Спр. 66. — Арк. 1–91; Спр. 69. — Т. 1. — Арк. 1–113; Т. 2. — Арк. 1–94; Спр. 72. — Т. 1. — Арк. 1–113; Т. 2. — Арк. 1–83; Спр.75. — Т. 1. — Арк. 1–94; Т. 2. — Арк. 1–76; Спр. 79. — Т. 1. — Арк. 1–95; Т. 2. — Арк. 1–91; Спр. 82. — Т. 1. — Арк. 1–136; Т. 2. — Арк. 1–89; Спр. 86. — Арк. 1–101; Спр. 93. — Арк. 1–105; Спр. 99. — Арк. 1–94; Спр. 102. — Арк. 1–98; Спр. 107. — Арк. 1–97.

[6] Підраховано за: Там само.

[7] Підраховано за: Там само. — Спр. 62. — Т. 1. — Арк. 1–54.

[8] Підраховано за: Там само. — Спр. 66. — Арк. 1–94.

[9] Підраховано за: Там само. — Спр. 69. — Т. 1. — Арк. 1–98; Т. 2. — Арк. 1–94.

[10] Підраховано за: Там само. — Спр. 72. — Т. 1. — Арк. 1–113; Т. 2. — Арк. 1–83.

[11] Підраховано за: Там само. — Спр. 75. — Т. 1. — Арк. 1–94; Т. 2. — Арк. 1–76.

[12] Підраховано за: Там само. — Спр. 79. — Т. 1. — Арк. 1–95; Т. 2. — Арк. 1–91.

[13] Підраховано за: Там само. — Спр. 82. — Т. 1. — Арк. 1–136; Т. 2. — Арк. 1–89.

[14] Підраховано за: Там само. — Спр. 86. — Арк. 1–101.

[15] Підраховано за: Там само. — Спр. 93. — Арк. 1–105.

[16] Підраховано за: Там само. — Спр. 99. — Арк. 1–94.

[17] Підраховано за: Там само. — Спр. 102. — Арк. 1–98.

[18] Підраховано за: Там само. — Спр. 107. — Арк. 1–97.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

Віктор Мікушев
(Донецьк),
Володимир Ребкало
(Щорс)

МИКОЛА ЩОРС: ТАЄМНИЦЯ ЗАГИБЕЛІ

Більш ніж вісімдесят років минуло з того часу, як вирувала в Україні громадянська війна. Але й досі лишається багато т. зв. білих, або темних плям, які не дозволяють у повній мірі осягнути ті події. Одна з таких плям — загибель легендарного воєначальника, командира 44-ої (об'єднаної) стрілецької дивізії Миколи Олександровича Щорса. Про цю подію багато вже написано, але й зараз в цій історії ще не можна поставити остаточну крапку. Адже за розв'язанням одного питання постає низка інших, на які дослідники ще не дали відповідей. Тому доводиться знову і знову звертатися до історико-документальних, зокрема, архівних матеріалів.

У 1923 р. до п'ятої річниці Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) у видавництві Київського губвиконкому була надрукована ювілейна книжка «Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-ой Киевской стрелковой дивизии 1918–1920 гг.». На сторінці 27 цієї книги під заголовком «Геройская смерть начдива т. Щорса» (тут і далі документи подаються мовою оригіналу) розповідається про загибель М.О.Щорса:

«30-го августа 1919 г. Начдив т. Щорс, вместе со своим помощником тов. Дубовым, прибывшим на позицию 1-го Богунского полка, верхом направились в деревню Белошицы на участок 3-го Батальона. Дорога проходила как раз по стрелковой цепи. Противник, заметив всадников, открыл по ним ружейный, пулеметный и редкий артиллерийский огонь и обстреливал их до тех пор, пока они не вскочили в деревню. Комполка тов. Квятек отдал рапорт о состоянии участка. Тов. Щорс приказал вести его на стрелковую линию. Несмотря на просьбу тов. Квятека не ходить туда, так как на этом участке ничего интересного нет, тов. Щорс категорически настаивал на своем требовании.

3-ий батальон, куда направился тов. Щорс, занимал позицию в ста шагах от противника, на опушке большого леса. Тов. Щорс поговорил сначала с красноармейцами 8-ой резервной роты, стоявшей в лесу, а затем направился в окопы. Комполка получил приказание подготовить 3-ий батальон к наступлению на поддержку 3-го Богунского полка, занимавшего позиции левее. Заметно было, как перебегали в одиночку и группировались галичане. Но ни богунцы, ни галичане стрельбы не открывали. Только на левом участке 3-го Богунского полка гремела артиллерия, трещали пулеметы и винтовки.

Впереди на 200 шагов — в расположении противника стоял разбитый сарай. Тов. Щорс был предупрежден, что в этом сарае скрыт неприятельский пулемет, но он не обращал на это никакого внимания и свободно разгуливал по цепи. Вскоре он отдал приказание командиру батареи тов. Хомиченко, находившемуся на наблюдательном пункте, обстрелять этот сарай, что и было исполнено. 2-3 снаряда попало в злополучный сарай, но засевший там неприятельский пулеметчик не подавал никаких признаков жизни и упорно молчал, 3-ий батальон 1-го Богунского полка к этому времени подготовился уже к наступлению. Но лишь только скомандовано было: «Цепь встать, вперед!» — как скрытый в разбитом сарае неприятельский пулемет стал «строчить».

Тов. Щорс лег в окоп, а затем приподнял голову, желая посмотреть, что делается влево на участке 3-го Богунского полка. В это самое время вражеская пуля попала ему в голову, и он пал сраженный. Богунцы уже двигались вперед. Узнав о смерти любимого командира и вождя дивизии, богунцы поклялись отомстить за него врагам. Как львы кинулись они вперед на разбитый сарай, закололи злополучного пулеметчика, отобрали пулемет и ворвались в неприятельские окопы, где не мало перекололи галичан. Противник обратился в бегство. Богунцы преследовали его до деревни Ивановки.

Из рядов 44-й дивизии вырван был один из старейших ее сынов, основатель славной богунии, храбрейший и отважнейший командир-революционер т. Щорс. Память о нем и поныне живет в сердцах старых бойцов 44-й дивизии. Они с благоговением вспоминают имя тов. Щорса и передают его из уст в уста молодому поколению.

После геройской смерти т. Щорса, командование дивизией принял ближайший помощник его т. Дубовой» [1].

Колишній заступник начальника Першої Української Радянської дивізії, потім 44-ої (об'єднаної) Радянської стрілецької дивізії І.Н.Дубовий у книзі «Мої спогади про Щорса», надрукованій у 1935 р. у Києві військовим видавництвом «На варті», цю подію описав так:

«...В один з таких важких днів, 30 серпня 1919 р. Щорс виїхав у напрямку головного удару галичан і петлюрівців — Білошиці — Ушомир,

це за 10 км від станції Коростень. Тов. Щорс поїхав на найважчу бойову дільницю. Прибувши сюди, Щорс застав надзвичайно сильний артилерійський і рушнично-кулеметний вогонь, який незабаром на деякий час притих. Але несподівано був відкритий кулеметний вогонь з місця, по якому стріляла наша артилерія.

Товариш Щорс почав обходити лінію фронту. Декілька разів бійці зверталися до тов. Щорса і просили його лягти, бо противник відкрив дуже сильний кулеметний вогонь. Особливо, пам'ятаю, проявляв «завзятість» один кулемет біля залізничної будки. Цей кулемет і примусив нас лягти, бо кулі буквально рили землю біля нас.

Коли ми залягли, Щорс повернув до мене голову і говорить: «Ваня, дивись, як кулеметник влучно стріляє.» Після цього Щорс взяв бінокль і почав дивитись туди, звідки стріляв кулемет. Але минула одна мить і бінокль випав з рук Щорса, а голова його нахилилась до землі. Я гукнув його — Миколо!, але він не відповідав. Тоді я підліз до нього, бачу — тече кров на потилиці. Я зняв з нього кашкета. Куля попала в лівий висок і вийшла в потилицю. Щорс був непритомний і через 15 хвилин помер у мене на руках»[2].

Це була офіційна версія загибелі М.О.Щорса. Але поряд з нею існувала й інша, яка з'явилась зразу після події та існувала паралельно з офіційною. Про це у 1964 р. розповіли ветерани-щорсівці: С.І.Александрович — колишній помічник коменданта 1-го Богунського полку, В.І.Середа — рядовий боєць, згодом член Ревтрибуналу 1-го Богунського полку і Ф.Н.Терещенко — червоноармієць 5-ої роти, потім працівник штабу 1-го Богунського полку 1-ої Української (44-ої Червонопрапорної Київської) Щорсівської дивізії Першої Української (пізніше 12-ої) армії, які довгий час збирали матеріали про обставини загибелі М.О.Щорса.

«Летом 1919 года войска Красной Армии на Украине, сражавшиеся против петлюровцев и белополяков, понесли тяжелые утраты.

В конце июля 1919 года внезапно заболел и скоропостижно скончался герой гражданской войны на Украине, командир Таращанской бригады Первой Украинской Советской дивизии 12-й армии — товарищ Боженко Василий Назарович.

Официального сообщения о причинах смерти Боженко не было опубликовано, но среди бойцов Таращанской бригады и всей 2-й дивизии ходили упорные слухи и разговоры о том, что тов. Боженко был отравлен агентами петлюровской контрразведки, подосланными в штаб бригады. Многие бойцы, командиры и политработники бригады были уверены и убеждены в достоверности и правдивости этой версии об обстоятельствах и причинах смерти В.Н.Боженко.

11 августа 1919 г. трагически погиб Тимофей Викторович Черняк — командир Новгород-Северской бригады І-й дивизии. Он был зверски убит группой петлюровцев, пробравшихся в 8-й полк бригады.

30 августа 1919 г. погиб герой гражданской войны, командир доблестной Первой Украинской (44-й стрелковой) дивизии 12-й армии — Николай Александрович Щорс.

Многим бойцам, командирам и политработникам I (44-й) дивизии сразу же показались странными и загадочными обстоятельства гибели товарища Щорса и в тот же день смерти начдива, 30 августа, в дивизии, в 12-й армии и по всей Украине возникло две версии об обстоятельствах гибели Щорса, а именно:

1) Первая, официальная версия, согласно которой Щорс был убит неприятельской (петлюровской) пулей на первой линии огня в момент боя с петлюровцами, и

2) Вторая версия, упорно утверждавшая, что Щорс убит предательски, «своими», что убили Щорса враги партии и Советской власти, троцкисты — меньшевики, пробравшиеся на командные посты в 12-й армии и невзлюбившие Щорса за его прямоту, честность, твердость и верность политике Ленинской большевистской партии, за то, что Щорс выступал против троцкистов.

Наконец, 40 лет спустя после смерти Щорса, в 1958 г., появилась новая, третья версия о гибели Щорса, авторы которой говорят: «Да, Щорс убит своими, но не троцкистами, а честными большевиками; Щорс был плохим командиром, он не выполнял боевых приказов командования 12-й армии, поэтому командование и Реввоенсовет 12-й армии, не имея возможности в сложной боевой обстановке фронта открыто официально отдать строптивого начдива под суд, дали секретное указание застрелить Щорса, что и было выполнено. Такова третья версия по вопросу обстоятельств и причин смерти Щорса.

Таким образом, над мрачной драмой гибели Щорса 45 лет висит густой туман, целая туча сомнений, подозрений, недоумений и гнетущей душу горечи и боли. Где же правда? Что произошло 30 августа 1919 года на опушке леса под селом Могильное вблизи Коростеня, только ли большое несчастье или же страшное преступление?

Такова фактическая сторона этого дела.

30 августа 1919 года в середине дня начдив Щорс, его заместитель Дубовой и политинспектор Реввоенсовета 12-й армии Танхиль-Танхилевич выехали на автомобиле из г. Коростеня, где находился штаб дивизии, на передовые позиции. Вечером того же дня, 30 августа, на том же автомобиле Дубовой и Танхиль-Танхилевич возвратились в г. Коростень — в штаб дивизии и привезли с собой тело мертвого Щорса.

Следовательно, очевидцами и свидетелями драмы были два человека: Дубовой и Танхиль-Танхилевич. Но политинспектор Танхиль-Танхилевич остался почему-то в тени и быстро и молча уехал в штаб армии, а единственным очевидцем обстоятельств гибели Щорса выступил Дубовой.

Возвращаясь в штаб с телом убитого начдива, заместитель начдива Дубовой объявил в штабе и по всей дивизии, что Щорс убит на передовой линии на боевом участке 3-го батальона Первого Богунского полка; убит неприятельской пулей из петлюровского пулемета. Пуля вошла Щорсу в висок и вышла в затылок. Сам Дубовой в этот момент лежал рядом со Щорсом и собственными глазами видел смертельное ранение и характер раны и сам же сделал первую перевязку на рану Щорса.

Так была изложена именно Дубовым первая, официальная версия обстоятельств смерти Щорса, вошедшая и в официальные, теперь архивные, документы по 44-й дивизии и 12-й армии.

После окончания гражданской войны Дубовой несколько раз выступал публично в печати со своими воспоминаниями о Щорсе, в которых несколько раз настойчиво повторял, что мы лежали рядом, вдвоем со Щорсом, что Щорс был убит пулей из петлюровского пулемета, который вел огонь по нашей позиции и, что « пуля попала в левый висок и вышла в затылок. Щорс был без памяти и через пятнадцать минут умер у меня на руках».

В этих опубликованных статьях Дубового в печати, равно как и в его первом устном рассказе 30 августа 1919 года об обстоятельствах гибели Щорса, обращает на себя внимание одно обстоятельство: Дубовой несколько раз говорит, настойчиво повторяет и как бы нарочито обращает внимание людей на три следующие факта:

1) В момент смертельного ранения Щорса около него лежал только один человек — сам он — Дубовой;

2) Поразила Щорса пуля из петлюровского пулемета, который открыл огонь и что

3) «пуля попала в левый висок и вышла из затылка».

Многие люди, слыхавшие рассказ Дубового и читавшие его печатные статьи и воспоминания, конечно, верили ему, как очевидцу. Но невольно возникают вопросы и сомнения в искренности Дубового и в правдивости его устных и печатных рассказов. И дело здесь вот в чем: как свидетельствуют тоже очевидцы — командир Богунского полка Квятек и командир кавалерийской бригады 44-й дивизии Петриковский, в момент смертельного ранения Щорса около него был и рядом с ним лежал на земле не только один Дубовой, но и еще один человек — это политинспектор из штаба 12-й армии некий Танхиль-Танхилевич, который, следовательно, тоже собственными глазами видел факт смертельного ранения Щорса, характер раны и факт смерти Щорса.

И очень трудно, прямо таки невероятно допустить, что только случайно, по забывчивости Дубовой в своих рассказах и воспоминаниях на протяжении 30 лет не вспоминал и забыл сказать, что кроме него рядом со Щорсом в момент его смертельного ранения находился и еще один очевидец, представитель командования 12-й армии Танхиль-Танхилевич.

Второе. Вопреки утверждению Дубового, что Щорса поразила пуля из петлюровского пулемета, открывшего внезапно огонь, целый ряд бойцов и командиров утверждают, что в момент смертельного ранения Щорса пулемет противника молчал, и по фронту велась лишь ружейная перестрелка. Бывший боец I (44-й) дивизии, писатель Д.Петровский в своей книге пишет, что когда после смерти Щорса богунцы бросились в атаку и захватили тот сарай, из-под которого вел огонь неприятельский пулемет, то они увидели разорванного на куски петлюровского пулеметчика и разбитый вдребезги пулемет, который был поражен и выведен из строя огнем нашей батареи за несколько минут до смертельного ранения Щорса.

Что касается заявления Дубового, что «пуля попала Щорсу в левый висок и вышла в затылок», то до последних лет все верили, так как нелепым было бы допустить, что Дубовой мог ошибиться, спутать первое и второе отверстие на сквозной ране и не отличить входного отверстия хода пули от выходного отверстия. Ведь каждый боец, побывший хоть раз в бою, прекрасно знает, где «входное», а где «выходное» отверстие на ране от входа и выхода пули.

Но возвратимся к событиям 30 августа 1919 года. После смертельного ранения Щорса Дубовой тут же на поле лично сам забинтовал голову уже мертвому Щорсу. Намотал бинта сильно много и хаотично, и повязка получилась слишком беспорядочная и неаккуратная. Прибежавшая к месту происшествия медицинская сестра Богунского полка Анна Анатольевна Розенблюм, естественно, бросилась к раненому Щорсу и хотела заново и более аккуратно перебинтовать Щорса, но Дубовой отстранил ее, не допустил к телу Щорса и запретил произвести перебинтовку простреленной головы Щорса.

Прибыв с передовой позиции с телом мертвого Щорса в штаб дивизии в г. Коростень, Дубовой, как заместитель начдива, принял на себя, согласно воинскому уставу, командование дивизией и приказал немедленно положить тело Щорса в гроб и закрыть его, запретив доступ к телу и осмотр его, хотя бы внешний. По приказанию Дубового, тело Щорса без медицинского вскрытия, без медицинского обследования и составления соответствующего акта немедленно было отправлено в глубокий тыл для погребения. Никакого юридического обследования и расследования обстоятельств смерти Щорса и составления акта также не было сделано.

Под предлогом сохранения морального боевого духа бойцов дивизии, факт смерти Щорса некоторое время держался как бы в секрете и тело мертвого начдива необъяснимо поспешно, с нарушением законных правил и воинских уставов и традиций, без массового публичного прощания как бы тайком, без особой широкой огласки было вывезено из штаба и расположения дивизии подальше и поскорее в тыл.

В первые же дни после смерти Щорса по всем полкам дивизии распространились упорные слухи и разговоры о загадочных и подозритель-

ных обстоятельствах гибели Щорса. Многие бойцы и командиры частей дивизии определенно и уверенно говорили, что Щорса убили «свои», кто-то из командного состава дивизии.

Сопровождавший Щорса в поездке на позиции и возвратившийся теперь вместе с Дубовым и телом Щорса в штаб дивизии политинспектор Реввоенсовета Танхиль-Танхилевич вел себя как-то необычно для него странно, беспокойно и в тот же день исчез из штаба и расположения дивизии — уехал в штаб 12-й армии.

В то же время Дубовой в узком кругу командного состава в вагоне командира Особой кавбригады повторно рассказывал подробности из обстоятельства гибели Щорса и говорил, что перед смертельным ранением Щорса рядом с ним лежал он, Дубовой, а с другой стороны и немного сзади Щорса лежал политинспектор из штаба армии Танхиль-Танхилевич, который, по словам Дубового, так растерялся и струсил в этом бою, что выхватил свой браунинг и открыл из него стрельбу по позиции противника на громадном для пистолета расстоянии и без видимой цели...»[3].

«...Сомнения и подозрения по вопросу загадочной смерти Щорса продолжали нарастать. И вот в 1920 году группа командиров 44-й дивизии подает в Чрезвычайную Комиссию Украины письмо — просьбу провести тщательное расследование обстоятельств гибели Щорса.

С течением времени вопрос о загадочных обстоятельствах гибели Щорса не забывался и не стирался в людской памяти. Версия об убийстве Щорса «своими» продолжала жить и перерастать в уверенность...»[4].

А ось ще одне свідчення, його наводить у 1962 р. у своєму листі до однополчан Петриковський (Петренко) Сергій Іванович:

«...Говорят, что Щорс был убит вражеской пулей (пулеметчика). Я подчеркиваю — пулеметчика, так как стрелял со стороны противника только пулемет и то очень короткое время. Когда наша группа командиров во главе со Щорсом легла, пулемет прекратил огонь. С нашей стороны никто не стрелял, за исключением политинспектора 12-й армии, лежащего рядом, несколько позади Щорса. Причем, этот политинспектор стрелял после того, как пулемет замолк. Стрелял политинспектор из пистолета Браунинг № 2.

Теперь расскажу, как в моей памяти сохранился день смерти Щорса, 30 августа 1919 года. Конечно, день этот мне был очень памятен. Врезался он некоторыми деталями, которые запечатлелись сильно. Я неоднократно передумывал его позднее, пытаясь осмыслить и логически связать события и людей.

Как вы знаете, я в то время командовал отдельной кавбригадой 44-й стрелковой дивизии. Жил у себя в вагоне в Коростене, где находился штаб 44-й дивизии, где жил в своем вагоне и Щорс. В вагонах жили и многие работники штаба. Части моей бригады в этот день находились в Ушомире

(оба полка), где находился и мой полевой штаб, тылы были расположены в Овруче.

30 августа Щорс, Дубовой, я и политинспектор из 12-й армии собрались выехать в части вдоль фронта, думали о том, чтобы на месте решить возможность несколько отодвинуть противника от Коростеньского узла. Автомашина Щорса, кажется, ремонтировалась. Решили воспользоваться моей машиной.

Тогда были моими шоферами — Прокофьев Петр Петрович (старший) и его помощник — Кассо Зиновий Аронович (помощник), и Прокофьев Филя (2-й помощник), брат Петра Петровича. ...В день 30 августа 1919 года Петр Прокофьев болел, вместо него за рулем сидел Кассо. Машина была сильной, пятиместной.

Выехали 30[-го] днем. Спереди сидел Кассо и я рядом с ним, на заднем сидении сидели Щорс, Дубовой и политинспектор. На участке Богунской бригады Щорс решил задержаться. Договорились, что я на машине еду в Ушомир с тем, что, приехав на место, я посылаю машину за ними и тогда они приедут в Ушомир в кавбригаду и захватят меня обратно в Коростень.

Приехав в Ушомир, я послал за ними машину, но через несколько минут по полевому телефону сообщили, что Щорс убит на участке Богунской бригады. Я поскакал верхом в Коростень, куда его повезли.

Шофер Кассо вез уже мертвого Щорса в Коростень. Кроме Дубового и медсестры… на машину нацеплялось много всякого народа, очевидно, командиры и бойцы.

Щорса я увидел в его вагоне. Он лежал на диване, его голова была сильно забинтована (обмотана марлей).

Дубовой был почему-то у меня в вагоне. Он производил впечатление человека возбужденного, рассказывал мне несколько раз, повторял, как произошла гибель Щорса, задумывался, подолгу смотрел в окно вагона. Его поведение тогда мне показалось нормальным для человека, рядом с которым внезапно убит его товарищ. Не понравилось только одно, вернее как-то насторожило в тот день. Эта тревога определилась у меня в ту ночь, когда я перебирал в памяти события прошедшего дня. Мне Дубовой несколько раз начинал рассказывать, стараясь придать несколько юмористический оттенок своему рассказу, как он услышал слова красноармейца, лежащего справа: «Какая это сволочь с «ливорверта» стреляет». Красноармейцу на голову упала стреляная гильза. Стрелял из браунинга политинспектор, по словам Дубового. Даже расставаясь на ночь, он мне вновь рассказал, как стрелял политинспектор по противнику на таком большом расстоянии из браунинга и как красноармеец сказал: « Какая это сволочь с «ливорверта» стреляет?».

Эта нарочитость повторения достигла своей цели. Я начал думать о политинспекторе, стрелявшем из пистолета рядом со Щорсом в момент

его гибели. Я не думал на Дубового. Даже и мысли не было. Взаимоотношения со Щорсом, со всеми нами дружественные, товарищеские. Его преданность Советской власти, нашей партии не вызывала сомнений. Свой товарищ, безусловно, свой» [5].

«...Но возвратимся к событиям 30 августа 1919 г. Я больше не видел политинспектора 12-й армии. Мне товарищи называли даже его фамилию. Она у меня записана. Но я не уверен в ней. Это был человек лет 25–30. Одет в хорошо сшитый костюм, хорошо сшитые сапоги, в офицерском снаряжении. В хорошей кобуре у него находился пистолет системы «Браунинг», никелированный. Я его запомнил хорошо, так как этот политинспектор, будучи у меня в вагоне, вынимал его и мы его рассматривали. По его рассказам, он родом из Одессы. Проходя по российским тюрьмам, я насмотрелся уголовников. Этот политинспектор, почему-то, на меня произвел впечатление бывшего «урки». Не было в нем ничего от обычного типа политработника. Приезжал он к нам дважды. Останавливался у Дубового. Его документ, что он политинспектор, я видел своими глазами.

Выстрел, которым был убит Щорс, раздался после того, как замолк пулемет (рассказ медсестры Богунского полка и некоторые другие рассказы товарищей, находившихся вблизи). Я допускаю случайное убийство. Политинспектор волновался, а может быть, и струсил. Первый бой. Возбуждение. Свой случайно убил своего. Бывало. Что тогда? Свои разберутся. Осудят. Быть может, даже под суд отдадут. Но при неумышленном убийстве всегда все-таки потом простят, поймут.

Так ли здесь?

Цитирую из акта государственной комиссии, производившей эксгумацию трупа Н.А.Щорса 5 июля 1949 года в г. Куйбышеве: «...п. 3 ...в области бугра затылочной кости на 0,5 см вправо от него, находится отверстие неправильной овальной продолговатой формы, размером 1,6×0,8 см, с довольно ровными краями. От верхнего края этого отверстия слева, несколько поднимаясь вверх, через левую височную кость, идет трещина, не доходящая до заднего края левой скуловой кости. В области левой теменной кости, на линии, соединяющей сосцевидные отростки, на 5 см ниже стреловидного шва, расположено отверстие округлой формы размерами 1×1 см с отслойкой наружной пластинки на 2 см в диаметре. От этого отверстия впереди и вниз к наружному слуховому отверстию отходят трещины, образующие замкнутую площадку неправильной четырехугольной формы 6×3,5 см...».

Пулемет противника стрелял слева. Щорс был убит уже после того, как он лег на землю. Убит пулей, вошедшей сзади справа в затылок и вышедшей несколько слева в области темя. Следовательно, стрелявший тоже лежал. Никак не мог Щорс повернуть так на 180 градусов свою голову в сторону противника.

При стрельбе пулемета противника возле Щорса легли Дубовой с одной стороны, политинспектор — с другой. Кто справа и кто слева — я еще не установил, но это уже и не имеет существенного значения. Я все таки думаю, что стрелял политинспектор, а не Дубовой. Но без содействия Дубового убийство не могло быть. Зная любовь людей к Щорсу, кто бы рискнул пойти на убийство? Только опираясь на содействие власти в лице заместителя Щорса, Дубового, на поддержку РВС 12-й армии, уголовник совершил этот террористический акт.

Бинтовал голову мертвого Щорса тут же на поле лично сам Дубовой. Намотал бинта очень много. Когда медсестра Богунского полка Розенблюм Анна Анатольевна ...предложила перебинтовать аккуратнее, Дубовой сказал, что не надо.

По приказанию Дубового тело Щорса без медицинского обследования и составления акта, немедленно отправлено на родину для погребения. Обследования и расследования произведено не было. Штаб 12-й армии в это время переезжал из Киева в новое место. По дороге в Клинцах или в Новозыбкове тело встретила Ростова [6], Щаденко, Гольдштейн. Там тело положили в цинковый ящик, запаяли, уложили в гроб и отправили дальше на север...» [7].

Як бачимо з наведених цитат, вже в 60-х роках було відомо, що куля, яка вбила М.О.Щорса, була «своя», але це було відомо тільки вузькому колу ветеранів-щорсівців та деяким історикам. Сам же результат судово-медичної експертизи, яка була проведена ще у 1949 р., залишався закритим до початку 90-х років. Але яким же чином було зроблено судово-медичну експертизу, які обставини призвели до неї?

У 1935 р. на зустрічі кінематографістів-орденоносців з членами Політбюро Й.В.Сталін зауважив, що О.П.Довженку слід зняти фільм ще про одного героя громадянської війни, «українського Чапаєва — М.О.Щорса». Це було, безперечно, ідеологічне замовлення. Але ім'я Щорса Сталін згадав не випадково. 17 листопада 1918 р. рішенням ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР було створено Революційну військову раду групи військ Курського напрямку (фактично Українського фронту), до складу якої, поряд з В.О.Антоновим-Овсієнко, В.П.Затонським, був включений і Й.В.Сталін. Тому він не міг не знати про молодого командира однієї з найбільш боєздатних дивізій фронту, не чути про величезну популярність цього командира в дивізії та у населення України на ту пору. Та роки приглушили минулі події і у 1935 р. мало хто пам'ятав про Щорса, окрім його однополчан та рідних.

У 1936 р., виконуючи ідеологічне замовлення, Довженко став працювати над сценарієм фільму. Літературно-історичне бюро, створене при кіностудії, ще в 1935 р. розгорнуло велику роботу по збиранню і систематизації історичних документів, фотографій, спогадів. Було зібрано більш 300 стенограм загальною чисельністю 5000 сторінок, альбом з 400 фото-

картками, величезна кількість першоджерельних документів [8]. Все це вмістилося більш ніж у 24 томи історичного матеріалу про М.О.Щорса та його дивізію і було предостатньо для створення сценарію. Це також можна розцінювати і як відголосок популярності М.О.Щорса серед колишніх бійців та командного складу дивізії. Більшість матеріалів згодом було втрачено, але якусь частку Довженко після закінчення роботи передав жінці М.О.Щорса Ф.Ю.Ростовій.

Разом з цим були зроблені спроби по пошуку поховання М.О. Щорса. Справа в тому, що, згідно з рішенням Реввійськради 12-ої армії, труну з тілом було відправлено не в Сновськ, батьківщину М.О.Щорса, а в Самару, у глибокий тил. Цьому рішенню сприяла історія з похованням командира Таращанської бригади В.Н.Боженка, тіло якого, з приходом у Житомир військ Армії УНР, було вирито з могили, прив'язано до кінського хвоста і десь зникло на околиці міста. Ось чому труну з тілом комдива з-під Білошиць зразу було відправлено в Клинці, на Брянщину, а не у Сновськ. Там протягом 4-ох діб відбувалось прощання зі Щорсом.

Потім дерев'яну труну, обшиту оцинкованим залізом, встановили у великий ящик з оцинкованого заліза і герметично запаяли, засипавши перед тим вільні місця тирсою. Жалобний поїзд з трьох вагонів у супроводі почесної варти з десяти курсантів щорсівської школи червоних командирів, а також політпрацівників Д.Шафранського, Є.Харченка, Ф.Ю.Хайкіної та ще кількох осіб прибув до Самари 13 вересня 1919 р., а 14 вересня відбулось поховання на старому православному кладовищі [9].

Згодом, у 1931 р., це кладовище, розташоване в центрі міста, згідно з рішенням місцевої влади було зрите. На утвореній площі було побудовано хлібозавод, школу, дитячий будинок, механічний завод та сад-бульвар [10].

Перша спроба знайти поховання М.О.Щорса була зроблена навесні 1936 р., розкопки провадило Управління НКВС протягом місяця. На великій території було знайдено багато цинкових трун, та поховання Щорса не знайшли. Друга спроба відбулась у травні 1939 р., але теж марно [11]. І тільки у 1949 р., після того, як у районній газеті міста Куйбишева (колишня Самара) було надруковано звернення до населення і відгукнулися люди, що приймали участь у похованні, була знайдена могила М.О.Щорса.

16 травня 1949 р. комісія міськвиконкому за участю жінки Щорса — Ф.Ю.Ростової констатувала, що «...на территории кабельного завода, вблизи электроцеха на глубине около 2-х метров обнаружен цинковый гроб необычайного формата, который по описанию супруги т. Щорса — Ф.Е.Ростовой похож на гроб с останками Н.А.Щорса» [12].

У приміщенні Куйбишевського обласного бюро судово-медичної експертизи труну було відкрито. В першу мить після зняття кришки труни добре розпізнавались загальні контури голови трупа з характерною для Щорса зачіскою, вусами та борідкою. Присутня при цьому Ольга Щорс

розпізнала тіло свого брата. У наступну мить на очах присутніх характерні ознаки зачіски, вусів та бороди, внаслідок вільного доступу повітря, стали швидко змінюватись, а через деякий час перетворились в безформну масу однорідної структури.

Після ретельного вивчення травми черепа комісією 5 липня 1949 р. зроблено висновок: «Смерть Н.А.Щорса последовала от сквозного огнестрельного ранения затылочной и левой половины черепа. ...Отверстие в области затылка следует считать входным, за что говорят овально ровные края у костного дефекта, в области затылочного бугра. Отверстие, расположенное в левой теменной области, следует считать выходным, на что указывает форма отверстия с отломкой наружной костной пластинки. ...Выстрел произведен в направлении сзади наперед, снизу вверх и несколько справа налево» [13].

10 липня 1949 р. відбулось перепоховання М.О.Щорса. З того часу вузькому колу ветеранів-щорсівців стало відомо, що куля, яка влучила у голову Щорса була випущена рукою одного з тих, хто в той час знаходився поряд, а вже наприкінці 50-х років ветерани-щорсівці дійшли висновку, що в ту мить поряд із Щорсом було дві людини: політінспектор 12-ої армії П.С.Танхіль-Танхілевич та заступник командира дивізії, колишній командир 44-ої (до об'єднання) дивізії прикордонної варти І.Н.Дубовий. В одному з листів до ветеранів вищезгаданий С.І.Петренко (Петриковський) писав, що перед будь-яким судом він може засвідчити причетність Дубового до вбивства Щорса. Та все ж таки більшість ветеранів дотримувалась офіційної версії і не підіймала питання у пресі, побоюючись, що це може кинути тінь на героя громадянської війни та на компартію, яка таким чином позбавлялась від невигідних їй командирів. Для багатьох було неприпустимим і те, що в цьому злочині брав участь Дубовий, близькі родичі якого ще були живі, а сам він був розстріляний, як «ворог народу».

Дубовий Іван Наумович, 1896 року народження, у 1937–1938 рр. був репресований як один із організаторів так званої військово-фашистської троцькистської антирадянської змови. На момент арешту 21 серпня 1937 р. обіймав посаду командуючого військами Харківського військового округу. Іншими організаторами та учасниками «змови» були Тухачевський, Корк, Уборевич, Примаков, Якір, Ауссем та багато інших видатних командирів РСЧА, більшість із них були полководцями громадянської війни. У 1956 р. І.Н.Дубового було посмертно реабілітовано.

Його архівна кримінальна справа, яка зберігається в Центральному архіві Федеральної Служби безпеки Російської Федерації, майже нічим не відрізняється від десятків, сотень подібних справ на військовослужбовців, де містяться зізнання в участі в неіснуючих змовах, коли військові один одного начебто вербують в якусь антирадянську організацію, йдуть списками прізвища змовників і де не існує жодного встановленого доказу

їх причетності до якої-небудь організації чи дії, яка б реально загрожувала існуючій владі.

У протоколах допитів Дубового проходять десятки прізвищ командирів РСЧА, які, начебто, брали участь у величезній змові. Сам він зізнається, що начебто очолював націоналістичну змову на Україні та мав зв'язки із закордонною антирадянською «Українською військовою організацією» на чолі з Євгеном Коновальцем. Один з допитів, особливо його перша частина, привертають найбільшу увагу:

«Вопрос: Вы подали заявление на имя Народного Комиссара Внутренних Дел СССР с признанием, что Вы являетесь убийцей Щорса. Расскажите подробно об этом убийстве?

Ответ: Щорса Николая Александровича, бывшего начальника 44-ой стрелковой дивизии, я убил 31-го августа 1919 года * .

В это время я являлся заместителем Щорса. После убийства я сменил его, получив назначение на должность начальника этой же дивизии. Этого я и добивался, когда решил убить и убил Щорса. До своего назначения заместителем к Щорсу в 44-ю дивизию я командовал 1-ой Украинской армией, в состав которой входила 1-я Украинская дивизия, где начальником был Щорс. Таким образом, он был в моем подчинении. Примерно в июле месяце 1919 года 1-ю Украинскую армию было приказано свернуть в дивизию на базе дивизии Щорса и придать ей номер — 44. Приказом 12-ой армии я был назначен заместителем начальника дивизии, а начальником дивизии был назначен Щорс. Я попал в его подчинение, что крайне озлобило меня против Щорса. Еще больше озлобился я против Щорса, когда, пробыв короткое время в дивизии, почувствовал требовательность его, стремление ввести жесткую дисциплину в частях. Тогда-то у меня возникло твердое решение — убить Щорса для того, чтобы устранить его и занять его место. Я искал удобного случая, чтобы совершить убийство и остаться самому нескомпрометированным. Так как Щорс был чрезвычайно храбрым, бесстрашным человеком и постоянно находился на передовых позициях, я решил использовать это для того, чтобы убить его, представив убийство, как гибель Щорса от пули противника.

Так я и сделал. 31-го августа 1919 года, под с. Белошица (южнее Коростеня), мы — я и Щорс были на участке 3-го батальона 388-го стрелкового Богунского полка, который вел бой с галичанами. Придя на передовые позиции в цепь батальона, затем, выдвинувшись немного вперед, Щорс приказал полку перейти в наступление. В это время противник открыл пулеметный огонь, под который мы и попали.

* Так у документі. Вірогідно, Дубовий під час допиту 3 грудня 1937 р. помилився в точній даті події — 30 серпня 1919 р.

Мы залегли, причем Щорс лежал впереди меня, шагах в 3–4-х. Пули ложились вперед и рядом с нами. В это время Щорс повернулся ко мне и сказал: «Ваня, какой хороший пулеметчик у галичан, черт возьми!».

Когда Щорс повернул ко мне голову и сказал эту фразу, я выстрелил ему в голову из нагана и попал в висок. Лежавший возле Щорса бывший тогда командир 388-го стрелкового полка Квятек вскрикнул: «Щорс убит». Я подполз к Щорсу, и он у меня на руках, через 10–15 минут, не приходя в сознание, скончался.

Я знал, что среди бойцов и командиров 44-й дивизии были подозрения в том, что я убил Щорса, однако конкретно никто из них никогда не мог сказать чего-либо точного против меня по этому вопросу. Так мне и удалось все эти годы скрывать мое преступление» [14].

Далі у протоколі допиту І.Н.Дубового від 3 грудня 1937 р. йдеться про його взаємовідносини з Й.Е.Якіром, якого він знав ще з громадянської війни, коли останній був командиром 45-ої стрілецької дивізії. Начебто на початку 1933 р. він розповів Якіру про вбивство Щорса, коли той, обіймаючи посаду командувача Українським військовим округом, визвав до службового кабінету Дубового, свого заступника, і сказав, що є заява на нього, як на вбивцю Щорса.

М.С.Черушев, автор статті «Хто ж убив Щорса?», в якій вперше були наведені фрагменти вищезгаданого протоколу допиту, слушно вказує на те, що І.Н.Дубовий нічого не міг розповісти Й.Е.Якіру на початку 1933 р., оскільки знаходився у службовому відрядженні у Німеччині до липня 1933 р. [15]. З цієї, а також з помилки у даті події (в протоколі допиту вказано 31-ше замість 30-го серпня 1919 р.) автор робить висновок про фальсифікацію, але, проаналізувавши всі матеріали, ми дійшли висновку, що фальсифікація стосується мотивів вбивства.

Подальші протоколи допитів І.Н.Дубового чомусь не висвітлюють згаданої теми, а в обвинувальному висновку про вбивство Щорса не згадується зовсім. Чому так? Може в той час не потрібно було підіймати таку тему, яка не зовсім «вписувалась» в рамки пануючої ідеології? А може треба було спинитись на Дубовому: усунув як міг перешкоду у досягненні своєї кар'єри і на цьому крапка?

Та повернемось до матеріалів згаданого допиту. В його першому питанні йдеться про лист до Наркома Внутрішніх справ, але сам лист чи його копія в справі відсутні. Також не згадується і політінспектор 12-ої армії, який начебто стріляв з «Браунінга» тоді, 30 серпня 1919 р. Та і сама його фігура залишається якоюсь загадковою.

На запит про проходження служби П.С.Танхіль-Танхілевичем Центральний державний архів Радянської Армії у 60-х роках надіслав такі відомості: «...Танхилевич Павел Самуилович, рождения 1893 года, русский, владеет французским и английским языками, в 1919 году

имел среднее образование, был членом РКП(б), служил в рядах Красной Армии.

П.С.Танхилевич (Танхиль-Танхилевич) летом 1919 года служил в должности политинспектора при Реввоенсовете 12-ой армии на Украине. А в ноябре 1919 года Танхилевич был переведен в 10-ю армию Южного фронта и служил здесь в должности старшего цензора-контролера Военно-Цензурного отдела Реввоенсовета 10-ой армии» [16].

Але матеріали архівної кримінальної справи № Р-47752, що знаходиться на зберіганні у Центральному архіві Федеральної Служби безпеки Російської Федерації і, в якій йдеться про П.С.Танхілевича та ще чотирьох громадян, стверджують, що Танхілевич Павло Самуїлович, 1893 року народження, родом з Царицина, з вересня 1918 р. по 1 березня 1919 р. працював у лазареті, потім у розвідвідділі 10-ої Радянської армії, а з 1 вересня 1919 р. по день арешту 4 березня 1920 р. працював у військово-цензурному відділенні тієї ж 10-ої армії. Тобто весь час перебував у Царицині та Армавірі, де знаходився штаб армії [17].

Згідно із постановою Особливого відділу 10-ої армії від 7 травня 1920 р. П.С.Танхілевича за підозрою у шпигунстві було ув'язнено до концентраційного табору терміном на 1 рік, а 28 червня 2000 р. Головною Військовою Прокуратурою Російської Федерації реабілітовано. І тут постає ще одне питання: «Якщо Танхілевич увесь час був при штабі 10-ої армії — чи міг він бути і при 12-й армії, чи може там існував його «двійник», тобто людина, яка використовувала його прізвище?».

Сам же Дубовий до призначення його начальником штабу військ Курського напрямку, які згодом переформували у Першу Українську Радянську армію, працював при штабі 10-ої армії. Адже у 1918 р. він був командиром загону Червоної гвардії у Бахмуті, потім — військовим комісаром Юзівського округу, звідки відступав з рештками Червоної гвардії під натиском гетьманських та німецьких військ на Царицин. Саме тоді Дубовий і опинився при штабі 10-ої армії, був на посаді помначштабу армії [18]. Однак це мало чим пояснює версію з Танхілевичем. Тим більш не відповідає на запитання: «Так хто ж з двох натиснув на курок?».

Та існують спогади ще одного свідка. Ми їх приводимо так, як вони надруковані в архівній кримінальній справі:

«НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР

Николаю Ивановичу Ежову
От арестованного Казимира Францевича Квятек

З а я в л е н и е

Я решил чистосердечно рассказать следствию о своей антисоветской работе и все, что известно об антисоветских делах других участников военно-антисоветского заговора.

Желая очиститься до конца, я считаю своим долгом рассказать Вам об одном, самом ужасном преступлении перед советским народом, виновным в котором я считаю И.Н.Дубового, бывшего командующего ХВО.

Я хочу рассказать об убийстве бывшего командира 44-й стрелковой дивизии Щорса и обо всем, что приводит меня к твердой уверенности о причастности к этому делу Дубового.

В конце августа 1919 года 44-я дивизия обороняла Коростень. 388-й стрелковый полк, которым я командовал, занимал оборону от деревни Могильно до Белошица *. Я прибыл на участок 3-го батальона дер. Белошица с целью организовать контрудар накоротке, чтобы оттянуть часть сил петлюровских и галицийских частей на себя. Когда мною была подтянута резервная рота на опушку леса, отдано распоряжение и была поставлена задача, мне сообщили из штаба полка Могильно, что в 3-й батальон прибыл Щорс, его заместитель Дубовой, Семенов — начартдивизиона и другие.

На окраине села я встретил Щорса и доложил ему обстановку. Щорс приказал вести его на позицию. Я Щорса уговаривал не ходить на передовую линию огня, однако, он пошел к бойцам, лежащим в окопах, ведя с ними разговоры, шутил. Один из красноармейцев вдруг заявил Щорсу, что он с утра наблюдал скопление противника в домике-сарае, что там имеется и пулемет и что, мол, Щорсу опасно разгуливать открыто.

Семенов — начальник артдивизиона предложил обстрелять из батареи этот домик и распорядился командиру батарей перенести командирский пункт к себе, и когда был командный пункт батареи готов, принялся стрелять сам. Семенов стрелял неудачно, снаряды разбрасывал, чтобы прекратить напрасную трату снарядов, я предложил Щорсу поручить стрелять начальнику батареи Химиченко, который с 3–4-м снарядом накрыл домик — показался дым, пыль, который закрыл этот домик. Спустя секунд 20 вдруг был открыт пулеметный огонь. Я лег левее Щорса, Дубовой — правее, возле него. Лежа под пулеметным огнем, я обратил внимание Щорса на то, что у противника хороший боец пулеметчик, что он изучил перед собой участок и хорошо видно наблюдал. Щорс ответил мне, что пулеметчик у противника хорош, выдержанный. В это время я услыхал крепкую ругань красноармейца, который говорил «кто там стреляет из револьвера», хотя я стрелявшего не видел. Разговор со Щорсом прекратился; вдруг я посмотрел на Щорса и заметил его стеклянные глаза, крикнул Дубовому — Щорс убит.

Тут же я поднялся и помчался на опушку леса, 50-70 метров от позиции, к месту расположения резервной роты, штаба батальона, медицинскому пункту помощи батальона. К этому времени Дубовой уже оттянул Щорса за укрытие и приказал комбату выполнять поставленную задачу,

* У тексті заяви — «Белашица».

т.е. нанести короткий удар врагу. Сам же я пошел с наступающими цепями вперед.

Пройдя с ними метров 500–600, я вернулся обратно, но уже Щорса не было, его увез Дубовой в Коростень. От медсестры, да я и сам видел, что удар был Щорсу нанесен в правый висок. Он жил 20 минут, не приходя в сознание. Обращает на себя внимание, что Щорс не был похоронен в Коростене, а поспешно отправлен, с какой-то паникой, на Волгу в Самару.

Впоследствии были отдельные разговоры в полку, что Щорс убит своими. Причем среди бойцов шли усиленные разговоры, что Щорса убил Дубовой, чтобы занять место Щорса. Эта мысль еще тогда возникла и у меня. Я исходил из личных подозрений, исходя из обстоятельств смерти Щорса, которые я сам наблюдал.

Дубового я тогда знал очень мало, так как я его видел второй раз. До этого Дубовой был начштаба 1-й Украинской Советской армии. Щорс был тем самым в подчинении у Дубового.

Сам же Щорс вел жесткую борьбу с бандитизмом, внедрял революционную железную дисциплину и за бандитизм карал строго, не останавливаясь ни перед чем.

В 1936 году в январе или феврале, когда Дубовой меня вербовал в контрреволюционный военный заговор, я затронул вопрос перед Дубовым, относительно картины смерти Щорса и между прочем я сказал, что Щорс погиб как-то нелепо и что в полку были отдельные разговоры, указывающие на него — Дубового. Он мне ответил, что не следует подымать разговора относительно смерти Щорса, так как громадное большинство считает, что Щорс убит Петлюрой. Пусть это мнение так и остается и предложил мне, несколько волнуясь, больше об этом не говорить. Это еще больше меня убедило, что к смерти Щорса Дубовой имел непосредственное отношение.

Квятек.

14.III.1938 г.

Москва — Лефортовская тюрьма» [19].

Ця заява знаходиться в архівній кримінальній справі Квятека Казимира Францевича, він же Вітковський Ян Карлович, 1888 року народження, родом з Варшави, який до арешту 17 грудня 1937 р. займав посаду заступника командуючого Харківським військовим округом. Він також, як і Дубовий, звинувачувався в участі у військово-фашистській змові, а також в співпраці з польською націоналістичною організацією ПОВ (Польська організація військова) та польською розвідкою. За вироком Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 25 серпня 1938 р. К.Ф.Квятека того ж дня було розстріляно. 28 серпня 1956 р. Військовою Колегією Верховного Суду СРСР його було реабілітовано.

У справі Квятека про загибель М.О.Щорса, окрім заяви, ніде жодним словом не згадується. І все ж-таки ця заява розставляє всі крапки, хоч сама справа була зрежисована працівниками НКВС, як і справа Дубового. Річ у тому, що в 1938 р. ще не існувало акту ексгумації. Квятек у заяві стверджує, що Дубовий був праворуч від Щорса. Сам же Дубовий ще у 1919 р. розповідав Петренко-Петриковському, що політінспектор 12-ої армії Танхіль-Танхілевич був з іншого боку від Щорса, ніж він, і трохи ззаду, тобто ліворуч від Щорса. Ось чому Квятек не згадує цього політінспектора у своїй заяві, бо той був у нього ззаду, тим більш, що увага Квятека була зосереджена на командирі дивізії, з яким він розмовляв. Акт ексгумації стверджує, що смертельна для Щорса куля надійшла з правого боку, з того, де був Дубовий, і була, таким чином, випущена з його нагана. Але навіщо? Може він сам про це відповідає на допиті у 1938 р., коли каже, що хотів усунути Щорса, щоб зайняти його місце? Ні, нам здається, що це не зовсім так, бо за нього у своєму листі до ветеранів у 1955 р. відповів С.І.Петренко-Петриковський:

«Если действительно Дубовой убил Щорса, то как-то не верится, чтобы он убил по соображениям карьеры. Дубовой был в армии на хорошем счету, занимал должность командира 44-й дивизии. Зачем же ему было убивать, чтобы занять должность командира дивизии. Он сам был командиром дивизии. Возможно, что здесь мы имеем наличие какой-то организации, преследовавшей другие цели, что Дубовой был только ее орудием. Все это надо исследовать. Никто Дубового из тех лиц, кого я знаю, никогда в то время не подозревал. Подозревали одного инспектора, присланного из штаба 12-ой армии, который был вместе со Щорсом на позиции и на которого указывал Дубовой, что он стрелял из пистолета по неприятелю...».

«Никто из товарищей, бывших тогда в Коростене не подумал на Дубового, настолько он нам казался проверенным, своим человеком, простым рубахой-парнем, хотя и с бородой, которую он носил подобно своему отцу, будучи на самом деле молодым прапорщиком военного времени. После смерти Щорса уехал Щаденко вместе с его телом в его вагоне. Все это произошло довольно скоропалительно. В тот момент никто не усомнился в том, что Щорс был убит противником, а не сзади, не требовал размотать его голову и обследовать рану. Никто не задержал и того инспектора, чтобы спросить его подробнее. Никто не спросил присутствовавших на поле, где был убит Щорс, командиров богунцев. Распоряжался Щаденко и Дубовой. Только через несколько дней после отправки тела Щорса мы начали как-то говорить о возможности убийства» [20].

Таким чином, 30 серпня 1919 р. ні у кого не виникло ніяких підозр. Але чому ж вони виникли потім?

У 1962 р. була надрукована і побачила світ книжка спогадів «Ленин вел нас к победе». Її написав ветеран громадянської війни Сергій Івано-

вич Аралов, який у 1919 р. був членом Реввійськради 12-ої армії. У своїй книзі він згадав і про М.О.Щорса:

«Немало писалось о боевых делах и жизни Николая Александровича Щорса. Впервые познакомился я с ним летом 1919 года, когда в соответствии с ленинской директивой о военном единстве был направлен на Украину для формирования 12-й армии.

В момент моего прибытия в Киев Н.А.Щорс исполнял обязанности начальника 1-й украинской советской дивизии и находился со своим штабом в Житомире. Здесь и состоялась наша первая встреча. Это было в конце июня или начале июля 1919 г.

Николай Александрович произвел на меня весьма благоприятное впечатление: стройный, красивый, молодой человек, лет 24–25, с небольшой бородкой и с усиками.

Учитывая энергичность Николая Александровича и возможность воспитания в нем качеств хорошего командира, Реввоенсовет 12-й армии при реорганизации 1-й украинской армии оставил Н.А.Щорса в качестве командира дивизии, о чем он и был извещен мною при нашем первом свидании.

Находясь в Житомире, Н.А.Щорс очень много уделял сил и времени организации дивизионной школы. Следует отметить, что в этом деле он добился значительных успехов. Курсанты школы, как я в этом убедился лично, имели надлежащий строевой вид и были по тем временам обеспечены всем необходимым.

К сожалению, дела на фронте складывались для нас весьма неблагоприятно. Петлюровцы на участке Богунской бригады прорвали фронт 1-й дивизии. Николай Александрович телеграфно заверил нас в том, что примет все меры, чтобы исправить положение и стабилизировать фронт.

С этой целью в начале августа 1919 г. Щорс выдвинул предложение об объединении под его командованием 44-ой и 1-ой дивизий в одну дивизию 4-х бригадного состава. Это предложение, имеющее целью сократить острый недостаток командного состава, было поддержано нами, и в тот же день Реввоенсовет армии издал соответствующий приказ.

РВС 12-ой армии делал все от него зависящее, чтобы Н.А.Щорс мог проявлять свои незаурядные военные способности на полях сражений с врагом. Но пережитки партизанщины и недоверие к военспецам были настолько еще сильны в армии, что даже такой способный командир, каким являлся Щорс, и тот был подвержен этой болезни. Вот как однажды проявилась эта болезнь у Николая Александровича.

Командарм 12-ой армии Н.Г.Семенов приказал Щорсу подтянуть его дивизию к Киеву, чтобы иметь возможность использовать ее в защите города, который Ленин приказал оборонять до последней капли крови. И вдруг получаем по телеграфу неожиданный, явившийся тягчайшим нарушением дисциплины ответ: «Выполнять приказ не стану. Щорс».

Обсудив создавшееся положение, Реввоенсовет в тот же день направил меня в штаб дивизии. На перроне вокзала меня ожидала торжественная встреча. Это как-то не вязалось с телеграммой Щорса.

Щорс ввел меня в вагон. В салоне стоял большой стол. Вдоль стен сидели командиры Дубовой, Кассер, Подгорецкий, отец Дубового, старый донецкий шахтер, и другие. Все встали.

После минутного молчания я спросил Николая Александровича, почему он отказался выполнять приказ командующего.

— Не буду выполнять приказ царского генерала, — нервно ответил Щорс. — Его решения считаю опасными.

Я стал разъяснять, что задачей 12-ой армии является защита Киева не только от петлюровцев, но и от деникинского наступления. Реввоенсоветом республики, по указанию Ленина, нашей армии поставлены задачи: первая — оборона на западе, вторая — активная борьба на внутреннем фронте против мятежников и третья — активные действия против войск Деникина. Что же касается бывшего генерала Семенова, то ныне он советский командующий, назначенный Реввоенсоветом республики с ведома и согласия товарища Ленина.

— Да будет вам известно, Николай Александрович, — сказал я, — что всей борьбой против контрреволюционных войск и оккупантов руководит Владимир Ильич Ленин. Ни одного серьезного назначения не проходит мимо него. Семенов — честный человек, он преданно работает. Конечно, Семенов может ошибаться, политически он еще мало подкован, но ЦК потому и назначил членами Реввоенсовета коммунистов, чтобы контролировать и помогать Семенову.

— Вот вы сами говорите, что может ошибаться! — воскликнул Щорс. — Мы обязаны указывать вам на его ошибки.

— Это правильно, но действовать надо иначе, нельзя нарушать революционную дисциплину. Вы должны были, обязаны были спокойно изложить свои соображения при личной встрече с членами Военного совета армии или по прямому проводу. Приказ о сосредоточении дивизии под Киевом имеет большое значение. Необходимо дивизию держать в кулаке, а у вас она разбросана. Вы проявили недисциплинированность, нервозность. В вас еще не изжит дух партизанщины, против которой Ленин ведет жесточайшую борьбу. Возможно, вам известны решения VIII съезда партии и выступление Владимира Ильича на этом съезде по вопросу о дисциплине? Если нет, расскажу...

Мои доводы в разговоре с Н.А.Щорсом основывались на решениях VIII съезда РКП(б) и на постановлении Пленума ЦК Коммунистической партии (большевиков) Украины. Пленум ЦК КП(б) Украины состоялся 1–2 августа 1919 г. В тот же день Политбюро ЦК КП(б) дало указание армейским частям о быстрейшем преодолении партизанщины в армии и

кулацкого бандитизма, о приглашении военных специалистов, об укреплении военной дисциплины, улучшении снабжения войск всеми видами продовольствия.

Своими тонкими красивыми пальцами Щорс постукивал по столу. Временами теребил бородку. Вдруг он схватил ручку и что-то стал писать на клочке бумаги.

— Я подаю рапорт об освобождении! Не буду больше командовать, — сильно волнуясь, проговорил Щорс, потом вскочил, сорвал с себя ремень, револьвер и бросил их на стол.

Что было делать?

Я подумал, огляделся. Все присутствующие, растерянные и удивленные, встали. Я тоже встал, взял рапорт и, почему-то подняв его высоко, разорвал и бросил.

— Вот ваш рапорт! Вы обязаны командовать дивизией, раз вас назначил Реввоенсовет.

Не сдержавшись, признаюсь, наговорил Щорсу дерзостей, обвинив его в партизанщине, недисциплинированности, анархизме.

Результат получился неожиданный: Николай Александрович схватил меня, крепко обнял и расцеловал.

Все успокоились. Беседа перешла на выяснение текущих дел...

23 августа 1919 года Реввоенсовет 12-ой армии получил из Коростеня телеграмму Щорса, извещавшую о том, что он вступил в командование 44-ой дивизией, а 8 сентября, когда штаб нашей армии после оставления Киева уже находился в Новозыбкове, нам сообщили из Коростеня, что 30 августа 1919 г. Н.А.Щорс убит под деревней Могильно. Так отдал он свою жизнь за Советскую Украину» [21].

Ми навмисно привели повністю спогади Аралова про Щорса, щоб можна було побачити ситуацію такою, як її побачив сам автор. Справа у тому, що 1 квітня 1919 р. було юридично оформлено військово-політичний союз радянських республік, а 4 квітня того ж року РВР видала наказ про розформування Українського фронту. Тим же наказом Перша і Третя Українські радянські армії увійшли до складу 12-ої армії [22]. Таким чином здійснювалась перебудова, яка йшла не так гладенько, як цього хотіли більшовики, які прагнули створити державу і армію на свій розсуд, не беручи до уваги думку інших лівих сил, зокрема своїх союзників в Україні.

Тут треба згадати отамана Григор'єва Миколу Олександровича, який на чолі першої бригади Першої Задніпровської стрілецької дивізії у квітні 1919 р. захопив Одесу, після чого був призначений командиром 6-ої Української Радянської дивізії, а 9 травня того ж року повернув свої багнети проти більшовиків. Також слід назвати начальника штабу 6-ої Української Радянської дивізії Тютюнника Юрія Йосиповича, який згодом стане генерал-хорунжим армії УНР, очолить листопадовий рейд 1921 р. З цього

ряду й командир третьої бригади Першої Задніпровської стрілецької дивізії Махно Нестор Іванович, який після визволення Маріуполя наприкінці березня 1919 р. міг розгорнути свої частини у 7-му Українську Радянську дивізію, та був звинувачений у відкритті фронту Денікіну і поставлений Троцьким поза законом. І це лише найбільш відомі імена, за кожним з них своя історія союзу, співпраці і розриву з більшовиками...

Наведемо сповнені болю та жалю рядки з листа С.І.Петренка-Петриковського від 17 липня 1962 р.: «Если разобраться, как складывалась обстановка в 1-й Украинской дивизии в лето 1919 г., то убийство должно было произойти. Я присутствовал в Житомире при беседе Аралова со Щорсом в салончике вагона (помню еще присутствовавшего там Гольдштейна). Помню, как Щорс снял с себя портупею и пояс с револьвером и положил его на стол, подчеркивая тем свой отказ быть командиром дивизии. При беседе присутствовали и другие коммунисты-большевики.

Но разве Аралов поинтересовался нами? Взять хоть бы Гольдштейна. Он в марте 1917 г. вместе с Лениным возвращался из эмиграции через Германию и Скандинавию. Мы для Аралова были «чужие», «подозрительные», не заслуживающие доверия, «Украинская банда». Он приезжал, как начальник, а не политический руководитель, приезжал на 2–3 часа и после беседы уезжал; он боялся нас. Он не сделал попытки разобраться по-партийному, разобраться в партийном окружении Щорса, да и вряд ли мог разобраться, так как он мыслил другими, чем мы, категориями. Он был чиновник, возомнивший о себе, интеллигент, с неплохо подвешенным языком, пытавшийся выслужиться перед Троцким.

Почему Аралов не освободил Щорса от командования? Аралов — трус, у него духу не хватило. А Адам Семашко действовал. Освободить побоялись деятели из руководства 12-ой армии. И придраться не к чему, чтобы снимать. Осталось — по-бандитски убивать, тайком.

...РВС 12-ой армии не смог привлечь открыто Щорса; который искренне, но тщетно пытался найти общий язык...

...А телеграммы Аралова Троцкому в Серпухов беспартийным работникам о недоверии украинским кадрам, просьба о присылке русского пополнения и т.д...

...Ты знаешь, как Троцкий и его агенты наводили организацию и порядок, какие слухи по этому поводу ходили и как в частях и на местах приходилось вносить поправки...» [23].

Лист дуже емоційний, та все ж таки Петренко-Петриковський щось недомовляє. Та й звісно чому. Адже ще тільки 1962 рік. ...Хоч і хрущовська відлига, та Компартію чіпати не можна. А які ж «неточності» у спогадах Аралова! Штаб 12-ої армії дізнається про загибель командира 44-ої дивізії тільки 8 вересня. Мабуть тоді, коли жалобний поїзд з Клинців вже рушив на Самару. Або ж як інакше розцінити бездіяльність штабу, котрий

не проводить жодної дії, щоб з'ясувати подробиці загибелі М.О.Щорса, скласти необхідні офіційні документи. Адже загибель комдива — це надзвичайна подія! А тут жалобний поїзд їде до Клинців, там протягом чотирьох діб іде прощання зі Щорсом.

В цей же час штаб армії переїжджає з Києва (30 серпня у Київ увійшли частини армії УНР) у Новозибків, що поблизу Клинців, тобто пересувається тією ж залізничною колією, і нічого не дізнається. А може вдає вигляду? Ще більше — жалобний поїзд супроводжує Щаденко Юхим Панасович, член Реввійськради 12-ої армії, військовий комісар Житомирського округу. То може штаб був у оточенні і не мав зв'язку? Ні, то південна група 12-ої армії на чолі з Й.Е.Якіром виходила з оточення у напрямку Житомира. Саме із-за неї Щорс не хотів віддавати без бою завойовану територію та відходити до Києва.

Ось як багато постає нез'ясованих питань. А з'ясування їх остаточно встановлює, хто зрадив М.О.Щорса: його заступник, чи керівництво армії... А скоріш за все і керівництво 12-ої армії також виконувало наказ. Адже Петренко-Петриковський не аби з чого згадує Троцького та його агентів. І приклади з цього приводу існують, коли більшовицьке керівництво не зупинялось ні перед чим, щоб встановити жорстоку військову дисципліну в РСЧА, тим більш в Україні, де військові частини формувалися завдяки високому підйому національно-визвольного руху, спрямованому спочатку проти німецьких загарбників, а потім — білогвардійсько-російського військово-політичного табору. Та вони також усвідомлювали, що цей національно-визвольний рух у будь-яку мить може бути спрямований і проти більшовицької навали.

Примітки

[1] Щорський історико-меморіальний музей, документи і матеріали. (далі — ЩІММ ДМ). — Ювілейне видання «Сорок четвертая Киевская дивизия». — К., 1923. — С. 27–28.
[2] ЩІММ ДМ. — Машинописна довідка «Обстоятельства гибели героя Гражданской войны Н.А.Щорса». — С. 19.
[3] ЩІММ ДМ. — Там само. — С. 1–6.
[4] ЩІММ ДМ. — Там само. — С. 8.
[5] ЩІММ ДМ. — Там само. — С. 34–36.
[6] Ростова (Хайкіна) Фрума Юхимівна — дружина М.О.Щорса.
[7] ЩІММ ДМ. — Машинописна довідка «Обстоятельства гибели…». — С. 27–39.
[8] Щорс. Збірник. — К., 1984. — С. 93.
[9] ЩІММ ДМ. — № 472 (208). — С. 2.
[10] ЩІММ ДМ. — № 472 (205). — С. 1.
[11] ЩІММ ДМ. — № 472 (201). — С. 1.
[12] ЩІММ ДМ. — № 472 (202). — С. 1.

[13] ЩІММ ДМ. — № 472 «Судебно-медицинское заключение о смерти Щорса Н.А.». — С. 2.
[14] Центральний архів Федеральної Служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). — Спр. Р-23480. — Арк. 148–150.
[15] Черушев Н.С. Кто же убил Щорса? // Военно-исторический архив. — 2001. — № 1 (16). — С. 58.
[16] ЩІММ ДМ. — Машинописна довідка «Обстоятельства гибели героя Гражданской войны Н.А.Щорса». — С. 22.
[17] ЦА ФСБ РФ. — Спр. Р-47752. — Арк. 42–43.
[18] ЩІММ ДМ. — «Сорок четвертая Киевская дивизия». — С. 101.
[19] Державний архів Служби безпеки України, Харків. — Спр. № 012655. — Арк. 42–45 (оригінал заяви — на арк. 39–41).
[20] ЩІММ ДМ. — № 472. — С. 216–218.
[21] *Аралов С.И.* Ленин вел нас к победе. — М., 1962. — С. 164–167.
[22] Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. — К., 1987. — С. 566.
[23] ЩІММ ДМ. — Машинописна довідка «Обстоятельства гибели...». — С. 41–42.

Володимир Мельник
(Київ)

ДВА ЖИТТЯ Л.ЗІНЬКОВСЬКОГО-ЗАДОВА

«Единственным моим желанием на протяжении 13-летней работы, на которой я после возвращения в Советский Союз находился, это было искупить свои преступления и вину».

Лев Зіньковський-Задов [1]

Відомий радянський громадський діяч, колишній емігрант, письменник Олексій Толстой у своїй трилогії «Хождение по мукам» створив художній образ начальника контррозвідки повстанської армії Н.Махна Льови Задова як куплетиста-гультяя й пройдисвіта. Словами автора Льовка так про себе розповідав:

«*Одесса же меня на руках носила: деньги, женщины… Надо было иметь мою богатырскую силу. Эх, молодость! Во всех же газетах писали: Задов — поэт-юморист. Да ну, неужто не помнишь? Интересная у меня биография. С золотой медалью кончил реальное. А папашка — простой биндюжник с Пересыпи. И сразу я — на вершину славы. Понятно: красив как бог, — этого живота не было, — смел, нахален, роскошный голос — высокий баритон. Каскады остроумных куплетов. Так это же я ввел в моду коротенькую поддевочку и лакированные сапожки: русский витязь!.. Вся Одесса была обклеена афишами… Эх, разве Задову чего-нибудь жалко, — все променял шутя! Анархия — вот жизнь! Мчусь в кровавом вихре… Многие бледнеют, когда я говорю с ними… Но кому я друг, — тот мне предан до смерти… Шибко любят меня, шибко…*» [2].

На завершення цього О.Толстой представив Л.Задова таким, ніби його «*знали на юге все не меньше, чем самого батьку Махно*», і що він був катом *«удивительной жестокости»* [3].

Твір «Хождение по мукам» неодноразово інсценували. За його сюжетом було знято дві одноіменні кінострічки, в яких сценаристи, режисери й актори додали персонажу роману Л.Задову своєрідного колориту.

Олексій Толстой, коментуючи свою роботу над останньою книгою трилогії «Хмурое утро», писав: *«Мне широко предоставлены архивы истории гражданской войны и некоторые архивные материалы из истории белогвардейских и интервенционистских заговоров. Опасность — утопить выдумку, фантазию, живописность в историческом материале. Исторический материал нужно хорошо переварить, чтобы он из материала стал богатством образов и мыслей»* [4].

Не потопити фантазію в історичному матеріалі стурбованому Толстому в його відомому й популярному творі, напевно, вдалося. Разом з тим, представлена у ньому особистість — Льова Задов, який реально існував у житті та навіть міг зустрітися письменнику на вулицях багатьох міст країни, мав дещо відмінну від творчої вигадки письменника біографію, зовнішній вигляд та внутрішні орієнтири.

На той час, як О.Толстой завершував роботу над своїм твором, справжній Льова Задов, він же Лев Миколайович Зіньковський-Задов, оперуповноважений розвідувального підрозділу Одеського управління НКВС УРСР, перебував під слідством і сидів у камері внутрішньої в'язниці власного відомства, службі якому віддав тринадцять років життя. Чи міг про це знати Олексій Толстой?

Якщо штрихи до портрета і біографії герою роману є, як убачається, результатом творчої вигадки Толстого, то активна діяльність Зіньковського-Задова у збройних формуваннях Н.Махна, скоріше за все, почерпнута письменником з таких документальних книг як «Махно» І.Тепера (Гордєєва) або «Махновщина» М.Кубаніна, котрі вийшли приблизно за рік-два після повернення Толстого з еміграції і були, як одне із знарядь радянської пропаганди в антимахновській кампанії, далекі від об'єктивності. Сам Толстой свідком громадянської війни не був, хоча вивчав її історію, і навіть у 1928 р. з метою підбору матеріалу для своєї книги здійснив поїздку до південних областей України.

* * *

Зіньковський-Задов Лев Миколайович (Задов Лев Юдович) народився у квітні 1893 р. в колонії Весела Ново-Златопільського повіту Катеринославської губернії (нині — Дніпропетровська область) у сім'ї селянина. Його батьки, Юда та Єва Задови, мали п'ятеро синів і шестеро дочок. Оскільки життя в селі не склалося, родина Задових у 1900 р. перебралася до Юзівки (нині — м. Донецьк), де батько працював спочатку чорноробочим за наймом, а потім придбав пару коней і займався візництвом. У 1910 р. Юда Задов помер і його вдова та осиротілі діти почали свою боротьбу за виживання.

Трудове життя Л.Задова розпочалося у 1908 р. на приватному млині чорноробочим. До цього він закінчив два класи хедера — єврейської школи. У 1911 р. влаштувався на Юзівський металургійний завод каталем у

доменному цеху. Працюючи на заводі, вступив до організації анархістів-комуністів. У складі бойової групи почав брати участь у поширених серед екстремістськи налаштованої молоді «ексах» — експропріаціях — пограбуваннях з метою отримання коштів для потреб організації.

Протягом 1912 р. принаймні тричі, Л.Задов з побратимами здійснив експропріаторські напади — в Рутченково на артільника місцевого рудника, на поштову контору в с. Корань біля Маріуполя та на залізничного касира станції Дебальцеве. У 1913 р. вся група, яка нараховувала приблизно шість чоловік, була заарештована Юзівською поліцією і за розбійні напади та належність до анархістів віддана під суд. Задова за сукупністю злочинів Катеринославським окружним судом було засуджено на вісім років каторжних робіт. Покарання відбував у Бахмутській, Луганській та Катеринославській в'язницях.

Лютнева революція 1917 р. принесла Л.Задову очікувану волю. Після звільнення за амністією він повернувся до Юзівки і знову найнявся працювати каталем на металургійний завод. Користуючись авторитетом завдяки непересічним особистим якостям та як колишній політв'язень, обирався спочатку членом, потім старостою цехового комітету, а згодом — членом міської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів від доменного цеху Юзівського металургійного заводу.

Якщо революція особисто Задову подарувала свободу, то країні вона принесла громадянську війну, безжалісну, жорстоку й криваву. Виходець з бідноти, ідейно переконаний анархіст-комуніст, загартований на царській каторзі, він без вагань вступив до одного із загонів Червоної гвардії, у складі якого брав участь у боях проти частин отамана Каледіна та генерала Краснова. В автобіографії Зіньковського-Задова про цей період його життя зазначено (орфографію оригіналу збережено):

«*В декабре 1917 г. или январе 1918 г. вступил добровольно в партизанский отряд, именуемый тогда красной гвардией, и участвовал в боях во время налетов донских казаков на Донбас. В Апреле месяце 1918 г., во время прихода немцев, отступил с красногвардейскими отрядом под руководством анархиста Черняка. Отступали мы до г. Царицына. Под Царицыном наш отряд, как большинство анархистских отрядов, был разоружен, но через 8-10 дней наш один отряд был снова вооружен и брошен на фронт в районе станицы Потемкинской — против казачьих банд генерала Краснова. Через некоторое время я был избран начальником штаба боевого участка ст. Жутова станицы Потемкинской. Наш отряд входил в бригаду т. Кругляка. В Августе месяце 1918 г. к нам в отряд прибыло распоряжение из Царицына о том, чтобы именоваться Красной Армией, и были присланы деньги для выплаты зарплаты, где мне, как начальнику штаба боевого участка, полагалось 750 р., а красноармейцу рядовому — 50 р. Я, как анархист, с этим положением не согласился и с согласия Черняка выехал в Козлов, в штаб фронта, и оттуда был направлен на Украину — в тыл к немцам, для ведения подпольной работы*»[5].

Повернувшись на батьківщину і дізнавшись про те, що в Запорізькому повіті діє партизанський загін під керівництвом Нестора Махна, Л.Задов направився в Гуляй-Поле.

«*В составе группы 5–6 человек, из коих помню Черняка (где-то жив) Васильева и Георгиевского (убиты) мы направились к Махно, находившемуся со своим отрядом в с. Гуляй-Поле. Махно вел тогда бои с австро-немецкими оккупационными частями и гайдамацкими отрядами. Мне была поручена агитационная работа в селах, среди крестьян, для втягивания их в махновские отряды. Зимой 1918–19 гг., не помню тогда в каком месяце, я заболел сыпным тифом. Проболев месяца три, я после выздоровления был назначен помощником командира полка, который был вновь сформирован в Мариуполе, в обстановке боев с наступавшими на Украину деникинскими частями. В этом полку я пробыл сравнительно не долго, месяца полтора — два. Приблизительно в марте или апреле 1919 г. при штабе Махно была создана «Инициативная группа», руководимая анархистом Черняком. Я был переведен из полка для работы в эту группу... В называемой группе я находился до отступления из гор. Мариуполя, т.е. до половины или конца мая 1919 г. В этот период времени Махно связался с красными частями. Из числа его отрядов была создана Заднепрянская бригада, командиром которой был назначен МАХНО...*»[6].

За словами Л.Задова, саме з часу приходу в загін Н.Махна він змінив батьківське прізвище на Зіньковського. Будь-яких пояснень самого Задова щодо цього факту в архівних документах не знайдено, але його рідний брат Даниїл, який також обрав собі інше прізвище — Зотов, пояснював, що Задов «звучить не зовсім пристойно».

Знання людської психології, вміння відрізнити «свого» від «чужого» та інші особисті якості Л.Задова невдовзі звернули на себе увагу самого батька Махна, який призначив його начальником контррозвідки 1-го Донського корпусу, а через деякий час — помічником начальника Головної котррозвідки армії, очолюваної Левом Голіком. До цього Задов перебував у складі так званої «Ініціативної групи», обіймав посади помічника командира полку, члена штабу бригади тощо.

У 1920 р., під час ліквідації Врангеля в Криму, Л.Задова було призначено комендантом піхотної групи 9-ої армії Південного фронту. Після Кримської операції він увійшов до штабу армії. Згодом, вкотре переконавшись у хоробрості, кмітливості та надійності Л.Задова, Махно призначив його особистим ад'ютантом. Вірою і правдою служив він «батькові», не раз, рятуючи його від, здавалось, неминучої смерті.

Ліквідація у листопаді 1920 р. Врангеля в Криму, в якій махновці брали активну участь, остаточно завершила період співробітництва та мир-

ного співіснування Н.Махна з Радянською владою: Ради розпочали широкомасштабний наступ на анархістів, залучивши до цього найдосвідченіші кадри. Після тривалих кровопролитних боїв, які коштували сторонам не однієї сотні життів, покинутий вірним союзником — селянством, зазнавши численних втрат, виснажений від безперервних переслідувань і неспроможний надалі чинити опір червоноармійським частинам, Н.Махно вирішив залишити Україну.

28 серпня 1921 р., зробивши прорив до радянсько-румунського кордону та обеззброївши одну із прикордонних застав, Н.Махно разом із залишками своєї повстанської армії переправилися через Дністер. Так Л.Зіньковський-Задов, який був завжди поруч з «батьком», опинився в Румунії.

«На румынской стороне мы были обезоружены румынскими пограничными войсками. Все в течение 10 дней находились в м.м. Вадраткове и Бельцах, откуда все направлены были в г. Братов, в лагерь для интернированных, за исключением: Махно, его жены Галины, упомянутого мной Данилова и меня, коим румынскими властями разрешено было проживать в г. Бухаресте. Здесь в гостинице мы пробыли дней десять, после чего я и Данилов ввиду отсутствия средств к существованию, уехали в лагерь Братов, а Галина и Махно остались в Бухаресте.

До 1923 года, проживая в лагерях Братов, Орадио-Мары, Фогораш, я занимался отдельными черными работами. В этом году лагерь румынскими властями был распущен. Я с группой махновцев до 20 человек, устроился на работе в лесопильной фабрике м. Гимише, где проработал до весны 1924 года, переехав в г. Плоешты, работал там на постройках. Здесь находился до возвращения в Советский Союз, т.е. до июня 1924 года» [7].

Відмовившись надалі супроводжувати Н.Махна, який у квітні 1922 р. з невеликою групою прибічників перебрався у Польщу, Л.Зіньковський-Задов прийняв рішення «до кінця розділити долю своїх побратимів» і залишився в Румунії.

Перебуваючи за кордоном, він інколи брав участь у різних політичних акціях українських націоналістів та російських білоемігрантів, які активно намагались об'єднати свої зусилля в боротьбі з радянською владою. Слухаючи на конференціях та зібраннях їх суперечки, будучи людиною поміркованою, він зрозумів цілковиту безперспективність намірів контрреволюційної еміграції повалити Радянську владу.

Туга за рідною землею, небажання бути батраком на чужині спонукали Л.Зіньковського-Задова до перегляду минулого, все частіше породжували думки про повернення на батьківщину. Але чи простить йому влада вірну службу «батькові»?

Зваживши всі «за» і «проти», Л.Задов разом зі своїм рідним братом Даниїлом Зотовим, який також перебував з ним в еміграції, все-таки вирішили повернутися на рідну землю. Але яким чином можливо було це зробити? По-перше, відповідних документів, які б дозволяли вільно пересуватися територією Бессарабії, вони не мали. По-друге, для того, щоб перейти кордон, необхідно переправитись через Дністер, а плавати Задов не вмів. На човен розраховувати було нереально — уся прибережна смуга Дністра була під пильним контролем румунських прикордонників, про що брати добре знали. Вихід залишався один — запропонувати свої послуги сигуранци.

«Работая на постройках в Плоештах, мне приходилось сталкиваться по работе с бывшим петлюровским офицером-сотником Запорощенко Иваном Севастьяновичем. В неоднократных беседах с Запорощенко, последний высказал настроения о необходимости создания боевой группы, которая могла бы уйти, т.е. совершать налеты на Советской стороне, с целью грабежа и этим самым улучшить материальное положение. Я эту мысль подхватил, поделился с Зотовым и мы решили это дело использовать для того, чтобы остаться в Советском Союзе и явиться с покаянием к Советской власти» [8].

Запорощенко, не без радощів від того, що схилив махновців до співробітництва, негайно доповів про це агенту румунської сигуранци Євграфу Гулію, який невдовзі особисто зустрівся із Л.Зіньковським-Задовим і після двох проведених співбесід запропонував йому створити бойову групу з 5–6 осіб махновців для проведення терористичних акцій на радянській стороні. Задов виконав поставлене Гулієм завдання. Звичайно, про свої наміри здатися радянській владі, брати Задови нікому не розповіли.

«Примерно, в первых числах июня месяца 1924 года, при вторичном приезде в Плоешты Гулия, группа в два приема вместе с ним выехала в г. Яссы. Здесь мы имели свидание с офицером (полковник или майор) румынской разведки, который нас проинструктировал о цели нашего налета на Советскую сторону, т.е. что на Совстороне группа должна совершить налеты и стараться привести в Румынию несколько хороших лошадей.

Весь остальной инструктаж и раздачу оружия производил Гулий. Для меня было совершенно понятно, что Гулий имеет от разведки широкие полномочия в этом направлении... его главным образом интересовало, чтобы мы привезли побольше советских денег в червонцах.

Вместе с Гулием и еще одним мне известным лицом одетым в штатское (как видно, представителем разведки) отправились на границу в м. Водрашков, где в ночь с 5-го на 6-е июня 1924 года были переправлены лодкой на Совсторону, в районе Рашковской заставы» [9].

«Задачи политического характера как передо мной, так и перед группой в целом, румынской разведкой поставлены не были. Для меня понятно, что румынская разведка имела цель впредь создать из нас диверсионную группу и эта ходка явилась пробной» [10].

Л.Зіньковський-Задов розумів, що якщо він після переходу кордону прийде з повинною до радянських прикордонників, останні особливо не будуть розбиратися з ними і відправлять назад на румунську сторону. Це б призвело до вкрай небажаних наслідків. Здаватись доцільно було тільки чекістам — для них вони будуть неочікуваним подарунком.

У зв'язку з цим, після переправи через Дністер, група почала швидко заглиблюватись на радянську територію. Віддалившись від кордону на декілька десятків кілометрів, біля селища Баштанків Одеської області Л.Задов заявив учасникам групи про необхідність явки з повинною. Практично всі, крім Запорощенка, дали на це свою згоду. У той же день «терористи» з'явилися до голови Баштанківської сільради, якому повідомили, хто вони, звідки і що хочуть. До смерті переляканий голова, не вагаючись, направив їх до райцентру, а звідти — до Тульчина, де на той час дислокувалося окружне відділення Державного політичного управління УСРР. Місцеві чекісти, з'ясувавши, що до чого, терміново направили Задова до Харкова, у центральний апарат ДПУ.

З архівних документів вбачається, що Л.Задов відверто розповів співробітникам ДПУ про свою участь у загонах Н.Махна, про контакти за кордоном із представниками різних політичних угруповань, дав їм об'єктивну характеристику, покаявся у скоєних злочинах проти Радянської влади та висловив наміри добрими справами виправити свої помилки, якщо йому буде виявлена така довіра.

Керівництво ДПУ УСРР, переконавшись у його щирості, а також з огляду на можливості, що відкривалися при використанні Л.Задова, і перш за все у закордонній роботі по лінії боротьби з махновщиною, вирішило залучити його до співробітництва.

«*Совершенно секретно*
Регистрации не подлежит.

НАЧ. СО ОГПУ СССР тов. Дерибасу
Только лично

Спец-доклад № 1
по разработке «Скрипачей»
(об интернированных махновцах в Румынии)

9-го Июня 1924 года перешли границу с румынской стороны начальник махновской контрразведки Зиньковский-Задов Лев Николаевич, сотник Петлюровской армии Иван Запорощенко и 4 Махновца — Зиньковский Даниил (пом. нач. махновской контрразведки, брат Задова), Шамкала Андрей, Скомский Андрей и Бойченко Емельян. Упомянутые лица пришли из Румынии и имели задание от разведки 4-го Румынского корпуса выяснить

дислокации частей Красной армии на Правобережье Украины и целый ряд других заданий общего характера. Перешедшая группа была снабжена оружием, как то: 7 револьверов, 12 бомб, один карабин и 620 патрон.

Сейчас же по переходе границы вся группа добровольно явилась с повинной в Сельсовет села Бештаньково Подольской губернии, откуда была направлена в Тульчинское окротделение ГПУ, а затем в Харьков. Сдавшиеся в своих показаниях объясняют, что задание румынской сигуранцы ими взяты с целью свободного перехода границы, чтобы сдаться Совластям. Техническое получение заданий провел Запорощенко, при помощи русского офицера Павлова, работавшего в сигуранцы. Никаких явок и адресов сдавшиеся не имели.

Запорощенко использован по КРО по линии Петлюровщины, а Лев Зиньковский-Задов дал свое согласие работать в дальнейшем по линии Махновщины.

Кроме Левки также завербован нами и брат его Даниил.

Для проверки Левки Задова нами переброшен 18 октября с.г. в Румынию махновец Бойченко (кличка «Смуглый»), который вез туда письма от Левки и должен был связаться со всеми махновцами, находящимися теперь в Румынии.

[...]

В настоящее время «Смуглый» нами снова командирован в Румынию для связи с Румынскими Махновцами и переправы на Украину двух опытных Махновцев разведчиков, кои в дальнейшем будут держать непосредственную связь между Левкой Задовым и махновцами, находящимися в Румынии. Нами вырабатывается целый ряд действий по линии данной разработки; как Левка Задов, так и находящиеся в Румынии махновцы могут быть нами использованы под руководством Левки, как по линии СО, так и по линии КРО.

О дальнейшем ходе разработки сообщим в следующем спецдокладе.

Пред. ГПУ УССР (Балицкий)
Нач. СОЧ ГПУ УССР (Карлсон)
Вр. нач. СО ГПУ УССР (Абугов)

«25» декабря 24 года»[11].

За кордоном місцева влада з обережністю ставился до петлюрівців та махновців. Водночас ДПУ УРСР не виключали того, що румунська сигуранци активно залучатиме для проведення диверсійно-розвідувальної роботи на радянській території. За кордоном знаходився їх колишній ватажок Н.Махно, який не збирався сходити з політичної арени, і це викликало серйозне занепокоєння з боку радянського уряду.

Л.Зіньковський-Задов після повернення з Румунії

Щоб позбавити сигуранцу вербувальної бази, українські чекісти вирішили вивести з Румунії на територію України махновців, і перш за все тих, які могли викликати зацікавленість сигуранци. У цьому їм взявся допомагати Л.Задов. Звертаючись у листі до колишніх соратників з пропозиціями повернутися в Україну та переконуючи їх в тому, що вони не будуть репресовані радянською владою, він писав:

«*Друг Вася. Я жив, и все хлопцы, которые выехали со мной, живут дома. Я знаю, дорогой друг, что тебя это поразит, как, мол, могло случиться, что я, столь виновный перед Советской властью, помилован и живу на свободе. Подробности о нашем переходе и нашей явке тебе расскажет Вася* (Бойченко. — *Авт.*)*, а я напишу тебе следующее, что Белаш* (начальник штабу Н.Махна. — *Авт.*) *был задержан вскорости после нашего ухода за границу, тоже жив, и какая ложь, когда нам писали с Берлина о всех ужасах, которые творятся якобы Соввластью.*

Вася, приглашать тебя сюда лично на Украину не приходиться, так как ты в достаточной мере сознателен и всегда выступал по своим соображениям. Я хочу только тебя уверить, что Советская власть не мстит и даю тебе честное слово, [что] в случае твоего приезда ты будешь невредим, а что касается до всех наших хлопцев, то ты должен даже им оказать содействие в немедленном возвращении на родину.

Я знаю Вася, что ты уже наверно получил письмо от Б., а также из Берлина о том, что Левка сделался провокатором и призывает от воздержания от поездки на Украину и т.д. ...Знаю хорошо тебя, я знаю твои убеждения, уверен, что ты в душе со мной согласишься, но знаю также, что тебе будет трудно порвать с Б., а мне кажется, что сам Б. в конце концов должен признать свои ошибки перед Советской Властью и прийти сюда, и я не теряю надежды, что это будет, и если ему надо оказать содействие в чем бы то ни было, отсюда будет гораздо легче. Я прошу тебя, Вася, все обдумать и напиши ответ. Письмо это прочти всем хлопцам, находящимся возле тебя, а пока будь здоров, жду тебя. Привет Дарье Григорьевне.

П.С. Получи от Никиты 600 лей и от Макарков 300 лей и внеси в кассу. Привет всем нашим хлопцам. Напоминаю еще раз, что там вам не место, о жизни в России Вам расскажет Вася. Еще раз до свидания.

Твой друг Лев Зиньковский

Данилову» [12].

«*Здравствуйте дорогие друзья. Я нахожусь дома на родной украинской земле. Какая тут жизнь, Вам расскажет Вася, а теперь вот что — довольно быть в Румынии рабами. Пора до дому. Переход Вам будет устроен. Первые с Васей пусть едут Гришка, Никита, Яшка, ...Бугашко и Макар, а остальные направляйтесь по своему усмотрению. Всем слухам, что Советская власть расстреливает, не верьте, все это чушь. Если сами не рискнете ехать, то я за Вами еще пришлю. Напишите, кто хотит ехать. О всех подробностях расскажет Вам Вася. Где живет Данько, как живет Константинская группа, а пока будьте здоровы. Жду Вас. Ваш друг Лев Зиньковский.*

Всем хлопцам» [13].

Крім того, Л.Зіньковський-Задов брав участь в оперативних комбінаціях радянських органів держбезпеки з проникнення в агентурну мережу сигуранци, інших заходах розвідки та контррозвідки, виявивши при цьому неабиякі здібності. Відповідальні співробітники ДПУ УСРР, зважившись на природжену схильність Л.Зіньковського-Задова до оперативної роботи, зарахували його спочатку до негласного, а згодом і до гласного штату ДПУ.

З грудня 1924 р. він працював співробітником для доручень ДПУ УСРР в м. Харкові. З березня 1925 р. — співробітником для доручень, а з травня 1931 р. — уповноваженим Іноземного відділу (ІНВ) Одеського окружного, згодом — обласного, відділу ДПУ. З 28 січня 1934 р. — позаштатним помічником уповноваженого Одеського обласного відділу ДПУ, з 1 березня 1935 р. — таємним оперуповноваженим Одеського обласного управління НКВС УСРР, а з 1 січня 1936 р. і до арешту (4 вересня 1937 р.) — оперуповноваженим ІНВ того ж управління.

У 1927 р., на підставі поданих на ім'я Голови ВУЦВК Г.Петровського відповідних звернень, Л.Зіньковський-Задов був поновлений у правах як громадянин УСРР.

Л.Зіньковський-Задов під час роботи в радянських органах державної безпеки виявив себе самовідданим співробітником. В службовій атестації за 1934 р., складеній його безпосереднім керівником — начальником 1-го відділення ІНВ Одеського облвідділу ДПУ УСРР Пескер-Пискарьовим В.М., зазначається: «*Беспартийный, с XI–1918 г. по* [19]*21 г. был в отряде Махно начальником контрразведки и вместе с Махно эмигрировал в Румынию, откуда вернулся и добровольно явился в органы ГПУ с группой махновцев, по соцположению рабочий, отец кустарь (умер), образование низшее, много работал и работает над собой, как для поднятия общеобразовательного, так и политического уровня, в общественной работе участие принимает, но не достаточно активное, личный быт здоровый, знакомства из чекисткой среды, взаимоотношения с окружающими ровные, состояние здоровья слабое, вследствие болезни сердца;*

смелый, хладнокровный — в опасных положениях. К выполняемой работе относится хорошо…, инициативен; умеет ориентироваться в обстановке; дисциплинирован; поручения выполняет точно, за период [19]*31*–[19]*32 г.г. принимал участие в крупных следственных делах и проявил себя хорошим следственником. За период работы в ИНО неоднократно принимал участие в операциях, связанных с непосредственным риском для жизни, в том числе ликвидировал диверсионного бандита Ковальчука (*[19]*29 г.) и был ранен в руку... Вполне соответствует занимаемой должности»* [14].

За досягнення в оперативно-службовій діяльності Л.М.Зіньковський-Задов неодноразово заохочувався керівництвом ДПУ УСРР та Одеського облвідділу. У липні 1929 р. йому було оголошено подяку від колегії ДПУ УСРР із грошовою винагородою за ліквідацію зазначеного Ковальчука. У серпні того ж року керівництво Одеського окрвідділу ДПУ нагородило його маузером із золотим написом. У 1932 р. Одеський облвиконком вдруге нагородив його бойовою зброєю, а у 1934 р. колегія ДПУ УСРР — «за самовідданість та пильність» — грошима у розмірі місячного окладу.

Проте минуле Л.Зіньковського-Задова постійно його переслідувало. Дехто з його знайомих-«доброзичливців» почав звертатися з листами до органів влади, в яких висловлювали незадоволення та подив тим, що до органів НКВС прийнято на службу начальника контррозвідки армії Махна. Одні зверталися відкрито, інші — анонімно. Проте, керівництво республіканського НКВС не вживало заходів, на які розраховували дописувачі.

Подібного роду звернення надходили і до Москви, звідки невдовзі прийшла вказівка перевірити, чи не працює в органах НКВС колишній махновець Льова Задов. На цей запит центру заступник наркома внутрішніх справ України З.Кацнельсон 15 травня 1936 р. відповів: «*Прошлое Задова НКВД УССР известно и он об этом нигде не скрывал. Задов имеет особые заслуги в работе по линии ИНО, по активной борьбе со шпионажем и террором. Задов принимал непосредственное участие в задержании террористов, перебрасываемых к нам из закордона. На основании этого он оставлен на работе в органах НКВД и даже в 1934 г., за особые заслуги по поимке закордонных террористов, с согласия Наркома Внутренних Дел СССР — Генерального Комиссара Государственной безопасности т. Ягода переведен был в гласный штат ИНО. Сейчас работает секретным оперуполномоченным ИНО в Одесском Облуправлении НКВД*» [15].

Не дивлячись на таке ставлення керівництва НКВС України до Л.Задова, 27 квітня 1937 р. начальнику відділу кадрів НКВС УРСР надійшла вказівка з відділу кадрів НКВС СРСР про необхідність переведення Зіньковського-Задова Л.Н. на роботу поза Головним управлінням держбезпеки. У свою чергу, відділ кадрів НКВС УРСР направив відповідну

вказівку в Управління НКВС Одеської області, звідки у відповідь, на адресу наркома внутрішніх справ УРСР Леплевського І.М. та начальника відділу кадрів НКВС УРСР надійшли такі документи:

«*Совершенно секретно*
Серия «К»
Народному комиссару Внутренних дел УССР
Комиссару Государственной безопасности ранга
Тов. Леплевскому
г. Киев

В 3-м Отделе УНКВД, в должности секретного оперуполномоченного по закордонной работе, работает Зеньковский Л.Н. *

Прошлое его Вам известно лично. Подробные материалы о нем имеются в личном деле, находящемся в Отделе Кадров НКВД УССР.

Недавно тов. Зеньковский был вызван в г. Москву; там он получил личные указания от тов. Слуцкого по основной работе, детали которой он мне не изложил.

Наряду с этим мною на днях получены указания отдела кадров НКВД УССР об отстранении Зеньковского от оперативной работы в УГБ.

Непосредственное получение тов. Зеньковским особых оперативных заданий, по моему мнению, связано с его пребыванием на оперативной работе.

Прошу указать как необходимо в дальнейшем использовать тов. Зеньковского.

Начальник Управления НКВД УССР
по Одесской области старший майор
Государственной безопасности *(Розанов)*

100047
27.V.37» [16].

«*Совершенно секретно*
Начальнику отдела кадров НКВД УССР
старшему лейтенанту Государственной безопасности
тов. Северину
г. Киев

Отношение ОК НКВД УССР за № 1392260 от 17 мая 1937 года было предложено секретного Оперуполномоченного 3-го отдела УГБ Зиньковского-Задова Льва Николаевича перевести на работу вне УГБ.

---

* Тут і далі прізвище Зінковського подається за документами. — *Редколегія*.

26 июня 1937 года № 744811 на имя Народного Комиссара Внутренних Дел УССР, Комиссара Государственной Безопасности II-го ранга — тов. Леплевского, направлено сообщение о прошлом Зиньковского-Задова и недавней командировке его в НКВД СССР, по возвращению откуда, получил специальные оперативные задания, которые, на случай перевода Зиньковского вне УГБ, не могут быть выполнены.

Сообщая изложенное, просим ускорить решение вопроса о дальнейшем использовании Зиньковского-Задова на работе в органах НКВД.

Начальник Управления НКВД по Одесской области
Полковник *(Федоров)*

Начальник отдела кадров
Старший лейтенант Государственной безопасности *(Сквирский)*

«2» августа 1937 г.
г. Одесса»[17].

Залишається додати, що старший майор державної безпеки Розанов Олексій Борисович (Розенбардт Абрам Борисович) був заарештований колегами-чекістами 11 липня 1937 р. і розстріляний 8 вересня того ж року у м. Києві. Комбрига Федорова Миколу Миколайовича, депутата Верховної Ради СРСР, репресували пізніше — 20 листопада 1938 р. він був заарештований, а 4 лютого 1940 р. розстріляний.

Л.Зіньковський-Задов, фото середини 30-х років XX ст.

Було заарештовано і багатьох безпосередніх керівників Л.М.Зіньковського-Задова — начальника відділу УДБ НКВС УРСР Кареліна Володимира Петровича, начальника 2-го відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР Пескер-Пискарьова Володимира Максимовича, заступника начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Ратинського-Футера Аркадія Марковича, брата Зіньковського-Задова — Зотова Даниїла та інших, причетних до його служби і долі людей.

На допитах усі вони з часом «зізналися» у своїй співпраці з різними розвідками західних держав і використанні Л.Зіньковського-Задова та його агентурного апарату для зв'язку з іноземними розвідками.

31 серпня 1937 р. керівництво УНКВС Одеської області затвердило постанову про

арешт Л.М.Зіньковського-Задова, а 4 вересня 1937 р. — ордер на його обшук і арешт. Обшук у квартирі Зіньковських-Задових, що знаходилась у м. Одесі по вул. Жуковського, 5, проводився раніше, 26 серпня, про що свідчить залучений до кримінальної справи відповідний протокол. У кінці серпня — на початку вересня (точна дата в архівних документах відсутня) 1937 р. Л.М.Зіньковського-Задова заарештували.

Слідство у його справі проводилося УНКВС Одеської області, а потім, згідно з телеграмою НКВС УРСР від 7 жовтня 1937 р., Л.Зіньковського-Задова було направлено до Києва.

Д.Зотов — співробітник Молдавського ДПУ

Наприкінці грудня 1937 р. співробітники УДБ НКВС УРСР склали обвинувальний висновок, який затвердив 22 грудня 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР старший майор держбезпеки Степанов М.А. Він зафіксував таке:

«*Задов-Зиньковский Лев Николаевич — б[ывший] работник ИНО УГБ Одеского Облуправления НКВД. Арестован был Управлением Государственной безопасности НКВД УССР по подозрению в шпионской работе в пользу Румынии и в причастности к провалу ряда закордонных агентов ИНО УГБ НКВД УССР*.

Проведенным по настоящему делу следствием, связь Задова-Зиньковского с румынскими разведывательными органами не установлена, равно как и не установлена причастность последнего к провалу закордонных агентов»[18].

Далі у висновку було коротко викладено про те, що Зіньковський-Задов під час перебування у банді Махна брав участь у боях проти Червоної Армії, за що його справа підлягає направленню на розгляд Особливої наради НКВС СРСР. З цим рішенням погодився й військовий прокурор прикордонної і внутрішньої охорони УРСР.

Зазначений обвинувальний висновок підписав також колишній керівник Зіньковського-Задова по Одеському управлінню, помічник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан державної безпеки Сапир Абрам Володимирович. З часом його теж заарештували і в подальшому злочинний зв'язок з ним ставився в провину Зіньковському-Задову.

В січні 1938 р. у керівництві НКВС УРСР сталися зміни. На посаду наркома внутрішніх справ було призначено комісара держбезпеки 3 ран-

гу Успенського О.І., а його заступником — командарма 1 рангу Фриновського М.П. Їх попередників було репресовано. Слідство стосовно Л.Зіньковського-Задова, після невеликої перерви у зв'язку із зміною керівництва НКВС, продовжилося. 13 лютого 1938 р. Фриновський М.П. затвердив постанову про повернення слідчої справи «*по месту для доследования согласно отдельного указания 3-го отдела ГУГБ*»[19].

У постанові зазначалося: «*Задов-Зеньковский Л.Н... после разгрома банды эмигрировал в Румынию, откуда в 1924 году нелегально вернулся в СССР... был привлечен по подозрению в шпионаже в пользу Румынии, а также причастию к провалу некоторых закордонных сотрудников органов УГБ НКВД, однако, произведенным расследованием инкриминируемое обвинение Задову-Зеньковскому не доказано несмотря на наличие в деле достаточных материалов, изобличающих его, как румынского шпиона, дело которого должно рассматриваться на Военной Коллегии Верхсуда СССР*»[20].

30 квітня 1938 р. морально зламаний та фізично виснажений, Зіньковський-Задов власноручно підписав «зізнання» у своїй причетності до шпигунської діяльності, яку протягом восьми місяців категорично заперечував:

«*Вопрос: Следствием установлено, что Вы являетесь агентом иностранных разведывательных органов. Признаете ли Вы это?*

Ответ: Да признаю полностью»[21].

Вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду УРСР від 25 вересня 1938 р. Зіньковського-Задова Льва Миколайовича було визнано винним у скоєнні злочинів, передбачених ст. ст. 54–1 «б», 54–8, 54–11 та 54–13 Кримінального кодексу УРСР і засуджено до страти з конфіскацією майна. Того ж дня його розстріляли у м. Києві.

Така ж доля спіткала і його брата Зотова Даниїла. Вироком колегії Веховного суду СРСР від 25 вересня 1938 р. він був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна.

Тривалі роки дружина Л.Зіньковського-Задова Єва Веніамінівна та син Вадим Львович писали у різні інстанції листи з проханням розібратись у цій справі. Вони були впевнені в його непричетності до ворожої до радянської влади діяльності. Нарешті, у 1989 р. була визнана повна непричетність Зіньковського-Задова до інкримінованих йому злочинів.

Судом було встановлено, що колишній начальник ІНО ДПУ УРСР Карелін як особа, що нібито завербувала Зіньковського-Задова для проведення шпигунства на користь англійської розвідки, у справі не допитувався. У 1938 р. його було засуджено як агента німецької розвідки. У судовому засіданні він винним себе не визнав і ніяких показань стосовно Зіньковського-Задова не дав.

Пескер-Пискарьов, який за матеріалами справи нібито був спільником Зіньковського-Задова у шпигунській діяльності, в дійсності ніяких

державних злочинів не скоював. 22 липня 1958 р. справу стосовно нього Військовою колегією Верховного суду СРСР припинено за відсутністю складу злочину.

Ратинський-Футер та Сапір, з якими Зіньковський-Задов нібито був зв'язаний в антирадянській діяльності, у суді винними себе не визнали та показали, що під час попереднього слідства обмовили себе та інших осіб, бо до них застосовувались незаконні методи ведення слідства.

У той же час встановлено, що колишній співробітник держбезпеки Шаєв-Шнайдер, який брав участь у розслідуванні справи Задова, займався фальсифікацією кримінальних справ, за що у липні 1939 р. його було звільнено з органів НКВС.

Крім того, відповідно до п. 4 Постанови Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р. «Про амністію», підстав для притягнення Зіньковського-Задова до кримінальної відповідальності за службу в Махна взагалі не існувало, оскільки діяльність усіх учасників військових формувань Махна владою була амністована.

З урахуванням зазначених обставин, Пленум Верховного Суду СРСР своєю постановою від 29 січня 1990 р. постановив — вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 25 вересня 1938 р. стосовно Зіньковського-Задова Льва Миколайовича відмінити і справу з його обвинуваченням за ст. ст. 54–1 «б», 54–8, 54–11 КК УРСР припинити за відсутністю в його діях складу злочину, а за ст. 54–13 КК УРСР — внаслідок акту амністії.

Так було поставлено останню крапку в історії життя Л.М.Зіньковського-Задова.

Примітки

[1] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 75131-ФП. — Т. 1. — Арк. 48.
[2] *Толстой А.* Собрание сочинений в восьми томах. — М., 1972. — Т. 6. — Арк. 218.
[3] Там же. — Арк. 146.
[4] Там же. — Арк. 455.
[5] ДА СБ України. — Ф. 12. — Спр. 2262. — Т. 2. — Арк. 9.
[6] Там само. — Ф. 6. — Спр. 75131-ФП. — Т. 1. — Арк. 38.
[7] Там само. — Арк. 16, 17.
[8] Там само. — Арк. 18.
[9] Там само. — Арк. 16, 17.
[10] Там само. — Арк. 20.
[11] Там само. — Ф. 65. — Спр. С-9726. — Т. 1. — Арк. 52–54.
[12] Там само. — Арк. 9.
[13] Там само. — Арк. 10.

[14] Там само. — Ф. 12. — Спр. 2262. — Т. 2. — Арк. 26, 27.
[15] Там само. — Арк. 35.
[16] Там само. — Арк. 42, 43.
[17] Там само. — Арк. 44.
[18] Там само. — Ф. 6. — Спр. 75131-ФП. — Т. 1. — Арк. 55, 56.
[19] Там само. — Арк. 59.
[20] Там само. — Арк. 59.
[21] Там само. — Арк. 82.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Олександр Кучерук
(Київ)

ЩЕ ОДНА ВЕРСІЯ ВБИВСТВА МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ ПОЛЬЩІ Б.ПЕРАЦЬКОГО

В історії боротьби Організації українських націоналістів (ОУН) зі своїми політичними противниками важливе місце займає вбивство у 1934 р. бойовиком ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Ця подія практично відразу була міфологізована партійною пропагандою (що є річчю для будь-якої пропаганди цілком зрозумілою) і з часом набула ледве не хрестоматійного вигляду. Остаточні її трактування були дані в емігрантській літературі вже після Другої світової війни, а звідти повернулися в Україну вже як незаперечний історичний факт, що ні з якої точки зору не підлягає сумніву. Для прикладу можна назвати праці П.Мірчука, З.Книша, «Енциклопедію Українознавства» та інші видання.

Хоча все не так просто і однозначно. Згадаємо тогочасну ситуацію у Польщі. Державний переворот Ю.Пілсудського 1926 р., «уряд полковників» 1929 р., «пацифікація» на Галичині... Вибори 1930 р. до польського сейму відбулися з грубими порушеннями, що дозволило прихильникам авторитарного курсу Пілсудського отримати більшість місць у парламенті. Поступово, але дуже помітно, Польща перетворювалася на авторитарну державу, де відчутними були впливи як італійського фашизму, так і німецького націонал-соціалізму.

Конституція 1935 р. встановлювала режим особистої влади голови держави (те ж саме, що вождь, фюрер, дуче), прямі загальні вибори замінені на вибори колегії виборщиків. Водночас погіршилося соціально-економічне становище у державі: різко скоротився обсяг промислового виробництва, збільшилося безробіття. Особливої гостроти набуло питання щодо взає-

мовідносин з національними меншинами, які на 1926 р. становили майже 30% населення Польщі, а серед них найбільшу групу — 14% — українці, які компактно проживали на своїх етнографічних землях.

Зовнішня політика Ю.Пілсудського довший час була зорієнтована на Францію та Малу Антанту. Добрі відносини було налагоджено і з Італією, зокрема особисто з Б.Муссоліні, та Ватиканом. Німеччина й СРСР визнавалися головними ворожими державами. Союз цих держав був смертельно небезпечним для Польщі (що власне і було доведено у вересні 1939 р.), тому польською владою ставилася стратегічна мета всіляко перешкодити їх зближенню.

Працюючи на випередження, у 1932 р. Польща уклала з СРСР договір про ненапад. У цей час Німеччина вже відкрито ставила питання про приєднання до неї Помор'я і Верхньої Сілезії, а Польщі пропонувалося зайняти Литву. У 1933 р., після приходу до влади А.Гітлера, Ю.Пілсудський пішов на переговори з Німеччиною, в той же час він не підтримав пропозиції Франції про участь Польщі у багатосторонньому пакті про ненапад і взаємодопомогу, розуміючи, що шанси на укладення такої угоди були мінімальними, а загроза з боку Німеччини ставала все реальнішою. Отож у січні 1934 р. між Польщею і Німеччиною підписано угоду «Про мирне вирішення суперечок», в якому, на відміну від угоди з СРСР, не було пункту про визнання кордонів між країнами.

Українські політичні сили, особливо ОУН, які до цього використовували протистояння між Польщею і Німеччиною на свою користь, несподівано опинилися між «лещатами» німецько-польської дружби. Так само в Німеччині, де завершувалося остаточне утвердження при владі нацистів на чолі з Гітлером, було багато противників німецько-польського зближення. У нормальній ситуації цю угоду всі німецькі політичні сили сприйняли б як позитив, але в той час, коли всі вони були під страшним тиском гітлерівців, будь-який успіх Гітлера сприймався ними як власна поразка. Це стосується і німецько-польського порозуміння. Таким чином, певні німецькі кола (вермахт, зокрема військова розвідка — абвер, «Штальгайм», інші консервативні сили) вирішили будь-яким чином «посварити» Польщу з Німеччиною.

Кілька слів про «Штальгайм», тобто «Сталевий шолом». Ця воєнізована організація була заснована 1918 р. і складалася з ветеранів Першої світової війни, які мали погляди націоналістичного і монархічного спрямування. Її метою були протидія революційному руху в Німеччині, повернення до «твердого порядку». З самого початку організацію очолював майор Ф.Зельдте. Пік громадсько-політичного піднесення «Штальгайма» припадає на 20-ті — початок 30-х років.

На виборах 1932 р. провідник «Штальгайму» Т.Дуйстерберг балотувався в президенти Німеччини як незалежний націоналістичний кандидат, але зняв свою кандидатуру на користь А.Гітлера. Та це не врятувало «Сталевий шолом» — вже в грудні 1933 р. наказом А.Гітлера цю організацію ліквідовано. У березні 1934 р. її було відновлено, щоправда у значно послабленому вигляді, і під новою назвою — Націонал-соціалістична ліга колишніх військовослужбовців. Віднині вона перебувала під повним контролем нацистів.

У квітні 1934 р. помер Ю.Пілсудський, і ситуація боротьби за владу у Польщі видалася сприятливим моментом. Спадкоємці Пілсудського повели внутрішню політику Польщі далі вправо. Одним з виразників цієї політики був міністр внутрішніх справ Б.Перацький. В очах українців він певною мірою уособлював польські шовіністичні антиукраїнські сили.

У німецьких противників Гітлера з'явилася думка виконати замах на міністра Й.Геббельса, який мав прибути до Варшави з офіційним візитом у червні 1934 р. У цій справі абвер і «Штальгайм» порозумілися з відомим оунівським діячем Ріхардом (Ріко) Ярим, який був з ними у тісному контакті, і приступили до розробки операції. Згідно з планом, замах на Й.Геббельса маскувався під замах оунівців на Б.Перацького.

За десятиліття перебування в Берліні позиція Р.Ярого в Українській військовій організації (УВО), а відтак і в ОУН, стала дуже помітною, він вибився не лише в члени Проводу українських націоналістів (ПУН), а й став досить близькою до Є.Коновальця людиною. Був вхожим до керівників вермахту, налагодив дружні стосунки з чиновниками в міністерстві закордонних справ Німеччини, де видавав себе за неофіційного політичного представника українців.

У документі нацистських спецслужб від 3 вересня 1934 р. під назвою «Доповідна записка про шахрая Р.Ярого в Берліні» повідомлялося, що «в ОУН піднялося питання стосовно ідейних зв'язків з НСДАП. Ярий противився цьому, але завжди виступав за зв'язки з «штальгаймом»... У кінці 1932 р. Ярий зумів підшукати собі друзів в НСДАП... Після приходу до влади націонал-соціалістів Ярий підкорився обставинам...» [1].

Таким чином, Р.Ярий, як колишній військовик австро-угорської армії, тяжів до ветеранів «Сталевого шолому», серед яких, ймовірно, були його приятелі, з якими він разом навчався чи служив і з якими скоріше та легше, ніж з іншими німецькими діячами, знаходив спільну мову.

Та повернемося до подій навколо вбивства польського міністра. Для членів ОУН — виконавців теракту основною «мішенню» був Б.Перацький, замах на якого потрібно було виконати під час візиту Й.Геббельса до Польщі. Скоріше за все, основним варіантом була визначена бомбова атака у момент покладання квітів на могилу Невідомого солдата у Варшаві, адже проникнути з бомбою у закриті приміщення, де відбувалися зустрічі і переговори, було практично неможливо. Бойовики знали, що їм треба кинути бомбу туди, де буде саме Б.Перацький, а про те, що основним об'єк-

том нападу є Й.Геббельс, виконавці і не знали.

Партійний історик ОУН(Б) П.Мірчук твердить, що рішення про вбивство Перацького прийнято на зустрічі-нараді Є.Коновальця, Р.Ярого, Я.Барановського та С.Бандери наприкінці квітня 1933 р.[2], але це викликає сумнів, хоча факт обговорення минулих та майбутніх терактів відкинути не можна. Справа у тому, що попередні невдалі дії бойової референтури, зокрема провальний напад на пошту у Городку в листопаді 1932 р., призвели до масових арештів, і це викликало помітну деморалізацію серед членів ОУН на Галичині. Більше того, для підготовки і проведення нових актів не вистачало підготовлених людей, засобів і фінансів.

Згідно з тодішньою практикою, усі теракти, що готувалися ОУН, а перед тим УВО, після їх виконання (особливо при невдалих) обов'язково розглядалися організаційним судом, причому не для винесення вироку, а для організаційного контролю. З'ясовувалося, наскільки успішно або чому взагалі не була проведена акція, чи належним чином проведена підготовка до неї, заслуховувалися свідчення учасників і свідків, зачитувалися відповідні документи. Так було із невдалим нападом на пошту в Городку, коли двох бойовиків було вбито під час нападу, а двох згодом страчено за вироком польського суду. Наслідки цієї акції розглядав організаційний суд у квітні-травні 1933 р. і його висновки були винесені на розгляд наступної великої організаційної конференції, що відбулася 3–6 червня того ж року у Берліні.

У нараді взяли участь більше 20 осіб — практично всі діючі члени ПУН (за винятком тих, що перебували в ув'язненні) на чолі з Євгеном Коновальцем, шість осіб з Галичини, включно з виконуючим обов'язки Голови Крайової Екзекутиви Степаном Бандерою, та ін. Головна мета наради — підготовка до 2-го Конгресу українських націоналістів, що мав відбутися у 1934 р. За спогадами Є.Врецьони, який з березня 1933 р. перебував в Берліні при Проводі, на конференції, серед іншого, розглядалися питання революційної тактики ОУН. С.Бандера виступав прихильником внесення до програми діяльності ОУН такої форми, як терор.

Є.Коновалець виклав свій погляд на проблему. Він вважав, що треба говорити не про терористичні акції, а про бойові акції політичної організації, оскільки останні теракти, проведені бойовиками ОУН, виглядали акціями невиправданого терору з фатальними для ОУН наслідками — масовими арештами оунівців, політично невигідними для ОУН судовими процесами, що подавалися польською пресою для громадської думки усього світу як суди над бандитами. Він наголошував, що ОУН — організація політична, і Провід вимагає від Крайової Екзекутиви діяти саме в такому ключі, бо політичні партнери ОУН не будуть мати справу з терористами, кожен теракт зменшує кількість прихильників ОУН в політичних колах

Європи.

Інтереси справи загальноукраїнського визвольного самостійницького руху вимагали остаточного утвердження ОУН як політичної підпільної, але не терористичної організації. Отож, заводити мову про наступний теракт, у ситуації що складалася, було і неможливо, і недоцільно.

Версія про підготовку замаху на Й.Геббельса знаходить своє підтвердження в німецьких джерелах. Таємний партійний документ подає інформацію, що саме противники Гітлера у вермахті розробили план вбивства Геббельса за допомогою українців і вони «чекали від того великої шкоди для імперського уряду і, в першу чергу, для розладу польсько-німецьких стосунків. Р.Ярий говорив своїм прихильникам, що саботаж польсько-німецької угоди потрібен, тому що Німеччина буде підтримувати українців, коли вона буде у поганих стосунках з Польщею»[3].

У згадуваній «Записці...», на підставі інформації з українського середовища в Данцигу, повідомлялося, що «ініціатором Варшавського замаху являється Р.Ярий, він же його і фінансував... Передбачалося кинути бомбу під час публічного виступу міністра Геббельса у Варшаві, щоб убити також і Геббельса»[4]. З повідомлення можна зрозуміти, що інформатор, швидше за все, не здогадувався про участь і роль абверу та «Штальгайму» у цій справі.

Замах планувалося здійснити за допомогою саморобної бомби, яку було виготовлено у підпільній лабораторії ОУН у Кракові силами студента-хіміка Ягелонського університету Ярослава Карпинця. Передбачалося, що у разі невдачі з бомбою буде використаний пістолет. Бойовий референт Крайової Екзекутиви Микола Лебідь, розуміючи відповідальність справи, довго не міг вирішити, кому довірити її, хто мав би фізично виконати замах. Нарешті його вибір пав на Григорія Мацейка, який до ОУН вступив менше року тому, і його мало хто знав, відповідно і він мало що знав, а це треба було враховувати в разі арешту.

М.Лебідь, за його свідченнями на Варшавському процесі над учасниками вбивства Б.Перацького, в день замаху одразу по полудню разом з Д.Гнатківською відвідали могилу Невідомого солдата, ніби щоб подивитися на вінок, який поклав міністр Й.Геббельс, а про замах на Перацького довідався лише під вечір з газет.

На кого планувався замах насправді, бойовики не знали, для них основним був Б.Перацький, тому вони самочинно вирішили дочекатися, коли німецький міністр покине Польщу, відповідно заходи безпеки будуть послаблені і виконати завдання буде простіше. Отож Б.Перацького підстерегли вже наступного дня після від'їзду Й.Геббельса, коли польський високопосадовець приїхав на обід до одного з варшавських ресторанів. Недосконала конструкція бомби з хімічним запалом не спрацювала і тому було використано пістолет. Б.Перацький загинув від смертельних пора-

нень, а атентатчику вдалося втекти.

Ще одна деталь. До міністерства закордонних справ Польщі надійшли співчуття від деяких країн, зокрема від Німеччини, окремо від міністерства закордонних справ та від міністерства інформації і пропаганди за підписом Й.Геббельса. Від українців співчуття надіслали лише митрополит А.Шептицький та Українська парламентська репрезентація.

Виконавець атентату Г.Мацейко, незважаючи на всі старання польської поліції, не був встановлений і не був затриманий, він майже рік залишався на Галичині, хоч це було і небезпечно. Наступного року все ж був заарештований, але з іншої причини; відсидівши кілька місяців, вийшов на волю. Влітку 1935 р. він нелегально перебрався за кордон і таким чином врятувався.

У числі № 4 від 1934 р. «Бюлетеня Крайової екзекутиви ОУН» вміщено наступне коротке повідомлення: «Бойовик УВО виконав дня 15 червня 1934 р. у Варшаві замах на одного з катів українського народу. Бойовик УВО вбив міністра внутрішніх справ польського окупаційного уряду на Західноукраїнських Землях Броніслава Перацького». В 7–8 числі «Розбудови нації» за 1934 р. (це було останнє число, бо чехословацька влада за наполяганням Польщі заборонила подальший випуск часопису) також згадувалося про замах. Подібні інформації помістили інші українські часописи — «Наш клич» в Аргентині та «Вісник ОДВУ» в США. Зрозуміло, що про це дуже активно писала польська і українська легальна преса в Польщі, знайшло своє відображення вбивство Б.Перацького також в німецьких, чеських, румунських та газетах інших країн.

А що сталося з М.Лебедем? Того ж дня, 15 червня, пізно ввечері він негайно виїхав до Гдині, а звідти потягом — до Данцига, де за загальновідомою версією організаційним шляхом через данцигського провідника ОУН А.Федину (псевдо «Сак») отримав фальшиве посвідчення на прізвище Євгена Скиби, за яким 22 червня пароплавом відбув до німецького порту Свенемюнде (куди прибув наступного дня). Тут його затримало гестапо на прохання польської поліції, яка вже знала про причетність М.Лебедя до вбивства Б.Перацького, навіть називали його «здогадним вбивцею». Так трактується втеча М.Лебедя в працях П.Мірчука та З.Книша [5].

Гестапо при обшуку виявило у М.Лебедя, серед іншого, німецькомовну брошуру «Україна вчора й сьогодні», одним з авторів якої був Р.Ярий. Затриманого відвезли до Берліну, допитали і, незважаючи на прохання М.Лебедя надати йому політичний притулок, під сильним тиском польського посла в Німеччині передали полякам. Спеціальним літаком під суворим наглядом польської поліції його перевезли до Польщі.

В іншому таємному партійному документі від 22 вересня 1934 р. повідомляється, що М.Лебедю в німецькому генеральному консульстві в

Данцигу був виданий паспорт для виїзду з Данцигу до Берліну. Про свій приїзд до Данцигу він завчасно повідомив телеграфом німецькі установи в Свенемюнде. Така опіка над М.Лебедем пояснюється тим, що він діяв за «німецьким» планом і Р.Ярий, як його зверхник, через відповідні канали подбав про безпеку своєї людини. До того ж, повідомляється в цьому документі, «він привіз важливі військові документи з Польщі для рейхсверу в Німеччині, щоб їх здати в Берліні за винагороду» [6]. Автор «Доповідної записки...» пояснює , «що Скиба виїхав до Берліну, аби виправдатися перед Ярим за те, що терористи вбили тільки Перацького» [7], а Й.Геббельс залишився живим.

У листі від 28 червня 1934 р. Голова ПУН Є.Коновалець повідомляв, що «...у п'ятницю Сак у пристані всадив на корабель якогось утікача із ЗУЗ (тобто М.Лебедя. — *Авт.*), який через Свенемюнде мав переїхати до Карпата. Хто цим утікачем був, ще точно не знаю. У суботу ранком арештувала цього чоловіка німецька політична поліція в Свенемюнде... поліція зарядила арештування Карпата і Сака. Мало це місце в неділю, а в вівторок рано видано цього втікача в руки польської поліції. Для тої цілі приїхав із Варшави до Берліну окремий літак із польською поліцією... Карпат сидить далі. ...Думаю, що ця подія створить прірву між українцями і німцями» [8].

Про арешт Р.Ярого повідомляв один з провідних діячів ОУН в Німеччині М.Селешко, який працював разом з Р.Ярим в «Osteurqpaische Korrespondenz». З його слів, причиною обшуку і арешту Р.Ярого стало те, що у М.Лебедя знайшли лист на його ім'я. Отож, в неділю 22 червня ранком гестапо, зробивши обшук у помешканні Р.Ярого у Фалькензеє, арештувало його і повезло до місця його в редакцію «Osteurqpaische Korrespondenz» і зробили там обшук. Понад тиждень Р.Ярий просидів в ув'язненні і був випущений [9]. Арешт Р.Ярого пов'язувався Є.Коновальцем не лише з арештом М.Лебедя і взагалі з замахом на Б.Перацького, а й з доносами гетьманського середовища, з яким в той час велася досить гостра полеміка і боротьба за впливи на еміграційні структури в Німеччині, і в цих справах Р.Ярий брав активну участь.

Таким чином, дуже невдало завершилася для її ініціаторів операція по «розсваренню» Німеччини і Польщі. Та восени 1936 р. Польща поновила двосторонні договори з Францією і Англією, що автоматично відштовхнуло від неї Німеччину. Найбільше з вбивства Б.Перацького скористалася польська влада у внутрішній політиці. Первісно підозра по організації вбивства міністра впала на польські політичні сили, які були в опозиції до існуючого режиму, внаслідок чого багатьох з провідних політиків було заарештовано і запроторене до в'язниць. Коли ж з'ясувалося, що то була справа ОУН, поліція провела масові арешти не лише провідних діячів ОУН на Галичині включно з членами Крайової Екзекутиви, а й багатьох

рядових членів і симпатиків. Розгром крайової мережі ОУН на якийсь час відчутно послабив силу націоналістичного підпілля.

Примітки

[1] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 34. — Арк. 59.
[2] *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. — Т. 1. — С. 382.
[3] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 34. — Арк. 62.
[4] Там само. — Арк. 58.
[5] *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 1.; *Книш З.* Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби. — Торонто, 1986. — Т. 1–2.
[6] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 34. — Арк. 61.
[7] Там само. — Арк. 59.
[8] *Онацький Є.* У вічному місті: Записки українського журналіста. 1934 рік. — Торонто, 1989. — Т. 3. — С. 207–208.
[9] Там само. — С. 219–220.

Іван Дерейко
(Київ)

ВІД КОЛАБОРАЦІЇ ДО РЕЗИСТАНСУ: ДІЯЛЬНІСТЬ 115/62-го УКРАЇНСЬКОГО БАТАЛЬЙОНУ ШУЦМАНШАФТУ НА ТЕРЕНАХ БІЛОРУСІ І ФРАНЦІЇ В 1942–1944 рр.

Попри те, що події Другої Світової війни відходять від нас все далі у минуле, їх політичне значення тільки зростає, про що свідчать неодноразові спроби групи українських парламентарів надати статус ветеранів воякам дивізії «Галичина». Чи не найбільше непорозумінь у суспільстві виникає стосовно проблеми участі значної кількості українців у війні на боці Німеччини, зокрема у поліційних формуваннях. Така ситуація пов'язана із відсутністю належного висвітлення проблеми у вітчизняній історіографії, що дає широкі можливості для всіляких спекуляцій на цю тему.

Для подолання інформаційної неповноти згаданої проблеми видається необхідним неупереджене і всебічне вивчення історії українського військового колабораціонізму на основі архівних джерел. При цьому, враховуючи неоднорідність і локальність проявів співпраці з нацизмом в різних регіонах України, найповнішу картину явища дасть власне дослідження окремих його проявів. Дана стаття має на меті висвітлити шлях 115/62-го батальйону, одного з цілого ряду охоронних формувань, створених окупаційною владою з українців для забезпечення власного тилу.

З кінця 1941 — початку 1942 рр. на окупованій німецькими військами території України для боротьби з наростаючим партизанським рухом, окупаційною владою здійснювалося масове створення охоронних і поліційних підрозділів з місцевих жителів. Таке рішення, спочатку неприйнятне для нацистів, було викликане відсутністю у Німеччини достатніх сил для ведення затяжної війни.

З проблемою нестачі резервів довелося стикатися на окупованій території всім задіяним тут військовим і каральним інституціям: Вермахту (в Україні — група армій «Південь»), СД, поліції безпеки (зіпо), охоронній поліції (шупо), поліції порядку (орпо) [1], військам СС. У тиловій зоні Вермахту це вилилося у формування підрозділів гіва (Hilfswachmannschaft, тобто «допоміжна охорона» [2]).

Підрозділи орпо, шупо і польової жандармерії створювали місцеву допоміжну поліцію (Hilfspolizei, пізніше дістала назву Schutzmannschaft-Einzeldienst), пожежну охорону (Feuerschutzmannschaft), а з листопада 1941 — ще й окремі батальйони шума (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei). Так само створювали свої частини з українців СД та зіпо (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei) [3]. Крім того, стихійно і з ініціативи низових функціонерів РКУ виникла значна кількість окремих «козацьких сотень», загонів самооборони (Selbstschutz) і тому подібних формацій для охорони тих чи інших сіл, установ, заводів, що відновлювали роботу тощо.

Основним контингентом для формування таких частин слугували військовополонені, добровольці з місцевого населення і особовий склад самоорганізованих підрозділів. В останньому випадку окупаційна влада доволі часто стикалася із значними проблемами у знаходженні порозуміння з такими «союзними частинами», створеними представниками ОУН (Народна міліція) чи просто національно свідомими елементами (наприклад, Полк Холодного Яру). Із загостренням українсько-німецького конфлікту, дії німців здебільшого зводилися до арешту чи розстрілу командирів і повного переформування особового складу у відповідності з власними потребами [4].

З початком 1942 року кількість волонтерів до німецьких допоміжних підрозділів з числа цивільного населення значно скорочується. ОУН, яка спочатку ставила собі за мету створення української поліції на місцях для перейняття влади, перейшла в опозицію до окупантів. Більшість аполітичного населення після періоду очікування, а то й радості від приходу нової влади, була розчарована через збереження нацистами колгоспів, занепад міст, і взагалі відверто колонізаторську політику, та налякана жорстоким ставленням до військовополонених і євреїв.

Військовополонені Червоної армії, які до кінця війни були постійним джерелом поповнення німецьких допоміжних частин, не викликали довіри вищого німецького командування. Адже більшість колишніх радянських солдатів, що погоджувались на службу в армії чи поліції, робили це лише для того, щоб вирватись з концтаборів, і керувались перш за все суто побутовими, а не якимись ідейними чи «антирадянськими» мотивами.

Подібні обставини змусили керівництво Райхскомісаріату Україна навесні 1942 р. розпочати мобілізацію сільської молоді, як найменш «отруєної» більшовицькою пропагандою верстви населення, так як потреба у новому поліційних батальйонах для боротьби з дедалі більш поширеним партизанським рухом (особливо активним у Білорусі), ставала все нагальнішою.

Один із центрів формування цих окремих батальйонів місцевої поліції, що мали виконувати функції внутрішніх військ на окупованих територіях, знаходився у Києві, в казармах по вулиці Левашовській 7-а. Сюди в травні-червні 1942 р. доставляли придатних до військової служби юнаків 1924/1925 років народження, мобілізованих по селах Київської області «на роботи», і відібраних на біржі праці. Відібрані становили «1-шу категорію», а інші, що підпали під «2-гу категорію», здебільшого були відправлені до Німеччини. Після проходження медкомісії і заповнення необхідних анкет, новобранцям оголошували, що вони служитимуть в «німецькій армії». Для своєрідної легітимізації принципу добровільності місцевих підрозділів, новобранців таки питали, чи бажають вони служити у війську, хоча жодної альтернативи у них (поза дезертирством або відправкою до Німеччини) вже не було [5].

У казармах на той час розміщувався 115-й шуцманшафт батальйон, що складався здебільшого з буковинських добровольців, які приїхали до Києва на заклик ОУН-М «будувати Українську Державу», та замість тих ідейних антикомуністів, які були направлені німцями у поліцію. А рекрути, розбиті на роти і взводи, були зараховані до новостворюваного 118-го батальйону шума, але використовувались виключно для розбору завалів спаленого Хрещатика, відновлення будівель, на господарчих роботах. Їм не видали ні зброї, ні уніформи, тож виглядала ця частина доволі колоритно. Ніяких військових навчань також не проводилось.

Нарешті в серпні 1942 р. відбулось розформування 115-го батальйону, в результаті чого його особовий склад було розподілено між новостворюваними частинами шума на посади молодших командирів. З групи шуцманів-буковинців і новобранців 118-го батальйону було створено вже новий 115-й батальйон (115 Schutzmannschaft Batallion). Особовий склад отримав уніформу (зі складів колишніх литовської та латвійської армій) та зброю (трофейні радянські «трьохлінійки» Мосіна та Маузери чеського виробництва), і спішним порядком був відправлений до Білорусі на боротьбу з радянськими партизанами [6].

Дане рішення було продиктовано як слабкістю окупаційної влади на неспокійних білоруських теренах, так і типовою колонізаційною практикою за принципом «поділяй і владарюй». Тобто, коли українців відправляли воювати у Білорусь, то в Україні окупанти використовували литовські, латвійські, польські батальйони шума, а також частини Російської визвольної армії (РОА) та «Східні легіони» з азійських та кавказьких народів. Цим окупанти намагалися уникнути небажаних контактів між шуцманами та місцевим населенням, і спровокувати міжнаціональні конфлікти, в які б спрямовувалися сили місцевих рухів опору.

Група шуцманів 115-го батальйону в литовській уніформі. 1942 рік

Таким чином, новостворений 115-й батальйон шуцманшафту (який часто називають батальйоном української поліції) опиняється на початку осені 1942 р. у тренувальному таборі під Мінськом, де особовий склад проходить найпростішу військову підготовку, яка продовжується у будь-яку вільну хвилину впродовж всього існування частини — за принципом «солдат завжди повинен бути зайнятий».

З солдатської точки зору, як свідчать очевидці, це виглядало досить неприваблиро: «Підофіцери німецькі якісь незрозумілі люди, злі, надуживають дисципліною, роблять муштру, як з молодими рекрутами... Заняття військові проводилися так, щоб не було часу піти щось випити...»[7]. Проте саме цей засіб — постійна муштра — дозволяв підтримувати боєздатність і дисциплінованість даної частини навіть за відсутності у мобілізованих будь-якої особистої мотивації для ведення цієї жорстокої і безглуздої — для них — війни на чужій землі.

Власне восени 1942 р. остаточно оформлюється структура батальйону. Це типова «трикутна» схема — три роти по три взводи, але кожна

Підрозділ 115-го батальйону на марші. Попереду командир взводу Володимир Черниш

рота містить ще й по одному кавалерійському взводу (для розвідки і використання у вигляді мобільного резерву) і взводу вогневої підтримки, плюс окрема кавалерійська група (reitargruppe) при штабі. Озброєння батальйону — перш за все радянське: гвинтівки Мосіна, автомати ППШ та кулемети (станкові «Максими» і ручні ДП), у «важких» взводах — радянські 45-мм гармати і по кілька ротних і батальйонних мінометів[8].

Основним джерелом поповнення запасів зброї ставали трофеї — після боїв вояки для себе збирали пістолети і автомати вбитих партизанів, а організатори успішних операцій такого плану відзначались нагородами. Так, шуцмана Миколу Наконечного було нагороджено за здобуття ворожого кулемета[9], а українського командира 2-ї роти капітана Івана Зарічанського — за здобуття 45-мм гармати разом з конем[10].

Весь обоз батальйону послуговувався кінною тягою, при чому він не був об'єднаний в один для всієї частини, а розподілявся по ротах (12–15 коней, 7–8 возів, 5–6 осіб на кожну). З вищенаведеного видно, що при створенні батальйону його передбачалось застосовувати не єдиним цілим, а здебільшого поротно.

Грошове утримання рядового становило 24, а з 1943 р. — 37 рейхсмарок на місяць, що, разом з безплатним харчуванням і обмундируванням, становило непоганий заробіток на той час. Коли ж продуктів не вистачало, обозні рот мали право конфіскувати їх у місцевого населення; те саме стосувалось коней, возів, і навіть людей для господарчих робіт[11].

У грудні 1942 — січні 1943 рр. солдати батальйону поротно і окремими групами прийняли присягу, та підписали контракт на рік служби в поліції (хоча більшість так і не зрозуміла, що це вони підписують)[12]. Взимку 1943–1944 рр. батальйон було перейменовано із 115-го на 62-й. За загальною нумерацією батальйонів шума це означало підпорядкованість окупаційній адміністрації вже не України (номери з 100-го по 150-й), а Білорусі (з 40-го по 100-й), тобто повертати частину в Україну німці вже не планували. Воякам роздали німецьку польову уніформу (переважно зелену поліцейську — шупо — старого зразка) і каски[13].

Батальйон вважався військовою частиною, тож шуцмани мали не посвідчення поліцаїв, а солдатську книжку («Soldbuch»)[14]. Що дуже цікаво, шуцмани окремих батальйонів шума дуже чітко диференціювали себе — «солдатів» — і місцевих поліцаїв, яких за чорну уніформу називали «воронами» і всіляко зневажали, за висловом Гашека, як «цивіляків пришелепкуватих».

Схема командування у даній частині теж абсолютно типова для всіх українських поліційних формувань — на будь-якій керівній посаді (від батальйону до відділення) перебувало двоє командирів — українець і німець, при чому реальної влади в останнього було куди більше. Ця система, метою якої було, з одного боку — домогтися повного взаєморозуміння командирів і особового складу, а з іншого — не втрачати контролю над частиною, часто призводила до конфліктів у багатьох українських формаціях німецької армії і поліції. «Неугодних» українських офіцерів дуже легко звільняли, а то й знищували фізично, як це сталось, наприклад, з командиром 31-го батальйону шуцманшафту СД (т. зв. Волинський Легіон).

Не витримав такого контролю і перший командир 115-го батальйону, колишній майор Червоної Армії Дмитренко — вже на початку 1943 р. він сам іде з посади і повертається до Києва, зрозумівши, що йому відводиться лише роль посередника між німецькими офіцерами батальйону та його українськими солдатами. Його замінив колишній емігрант і член ОУН-М, капітан (незабаром — майор) Петро Захвалинський, якого, за деякими даними, німці згодом розстріляли[15].

З німецького боку батальйоном керував майор Пфаль, потім гауптман Ганс, а пізніше його змінив командир 3-ої роти лейтенант Лібе (з часом — теж гауптман). За аналогією з іншими подібними підрозділами, німецький офіцерський склад набирався з шупо, рідше — з фельджандармерії[16] або з понижених в чині за якісь провини офіцерів Вермахту[17]. Загальна чисельність батальйону разом з німцями сягала 300 осіб.

Основною зоною дій батальйону був Слонімський район Барановицької області, де його противниками були загони Ленінської партизанської бригади. Підрозділи двох рот несли гарнізонну службу в районах міст Слонім і — частково — Козловщина, охороняючи стратегічні об'єкти і

Українські офіцери 115-го батальйону в уніформі німецької охоронної поліції. На мундирах відсутні будь-які знаки приналежності

дороги від можливих нападів партизанів. В список стратегічних об'єктів потрапили ключові села, мости, млини, вапняний завод, паперова фабрика, і, звичайно ж, штаб батальйону. Одна рота завжди трималася в резерві, займаючись у цей час безперервними навчаннями. У випадку, коли місцева поліція чи агентура доносили про появу в околицях того чи іншого села партизанів, резервна рота виїжджала на місце, де здійснювала прочісування лісу для знаходження і знищення наявних партизанських загонів.

Власне за таких умов шуцманам батальйону довелося вступити у свій перший бій — ще не закінчивши навчання, і навіть до прийняття присяги. Вже наприкінці жовтня — на початку листопада 1942 року 1-ша рота була атакована силами партизанських загонів Булата і Олександрова в районі с. Рута Яворська, куди виїхала після сигналу місцевого старости, і зазнала перших втрат — 16 осіб вбитими[18].

В окремих випадках, коли були відомості про місцеперебування великого партизанського загону чи з'єднання, здійснювався виїзд всім складом батальйону, нерідко у супроводі німецьких підрозділів. Весь батальйон брав участь також у масштабних операціях окупаційних військ, передусім спрямованих на знищення партизанських зон.

Так, в липні-серпні 1943 р. німецьке командування силами кількох піхотних і поліцейських полків, за підтримки чотирьох батальйонів СС і двох батальйонів шума, здійснює операцію «Герман» для очищення від партизанів Налібоцької Пущі. 1-ша і 3-тя роти 115-го батальйону протягом півтора місяця здійснюють прочісування лісів до вказаного командуванням місця, де окопуються і сидять в обороні ще два тижні. В березні 1944 р. 115/62-й батальйон бере участь у масованому наступі на контрольовані партизанами території в районі містечка Докшиці в рамках операції «Сектор-24». Тут він зазнає чергових втрат, але вже не стільки від безпосередніх сутичок, скільки від мін — постачання партизанів цією важливою для них зброєю на той час суттєво покращилось.

А у квітні-травні 1944 р. відбувається остання і найбільш масштабна протипартизанська операція німецьких військ у Білорусі, мета якої полягала у знищенні Полоцько-Лепельської партизанської зони. Сюди, за наказом радянського командування, ще протягом зими було стягнено великі сили партизанів, які, в разі наступу радянських військ, повинні були захопити Полоцьк і перерізати шляхи постачання 3-ої танкової армії Вермахту. Окупанти ж, використовуючи оперативну паузу, вирішили знищити це угрупування силами своїх тилових формувань (в сумі близько шести дивізій, в тому числі кілька добровольчих частин).

115-й батальйон, спільно з російською бригадою Камінського (РОНА), з боями наступав від станції Молодечно в напрямку річки Березина. На середину червня батальйон виходить на задані позиції в 3–4 кілометрах від річки Березина і окопується. На цей час його солдати захопили близько 300 полонених (з двох з половиною тисяч всього захоплених німцями в цій операції), дев'ятьох українців відзначено нагородами — «Відзнаками для східних народів» двох ступенів (бронзовою і срібною) [19].

Крім бойових завдань, воякам батальйону іноді доводилося виконувати суто поліційні функції. Так, в листопаді 1943 р. українські шуцмани охороняють німецьку комісію в селі Накришки, яка займається відбором білоруської молоді на примусові роботи до Німеччини, і конвоюють відібраних до залізничної станції [20].

До сумнозвісних каральних акцій проти мирного населення батальйон не застосовувався, хоча не знати про них шуцмани не могли. Наприклад, в грудні 1943 р. відбулася коротка і вже звична операція з прочісування лісових зон довкола сіл Слижі і Москалі в Слонімському окрузі. В цій акції прочісування здійснювалось у два ешелони — першим йшов 115-й батальйон, а слідом — підрозділи місцевої поліції і німецька жандармерія. Партизани з сіл після короткого бою відходили, а населення залишалось. Після того, як шуцмани відганяли партизанів і наступали далі, в село вступала жандармерія і здійснювала каральну акцію — розстрілювала жителів і спалювала село «за підтримку банд» [21].

Зрештою, на початок літа 1944 р. 115/62-й батальйон становив собою цілком боєздатну частину із досвідченим і загартованим в боях особовим складом. Багато вояків дістали нагороди, більшість мали в солдатських книжках записи про участь у від сорока до сімдесяти бойових операціях різного масштабу. Німці вважали батальйон надійним в ідеологічному плані, хоча на 1944 рік його склад був доволі строкатим. Зазнаючи втрат в боях, поповнень з України батальйон не отримував, тому до його складу вливали добровольців з місцевих таборів військовополонених, а також з інших допоміжних частин.

Так, у червні 1943 р. до 115-го шуцбатальйону вливають 60 солдатів з розформованого через ненадійність 46-го батальйону [22]. Ця частина номінально теж вважалася українською, хоч і була сформована з військовополонених різних національностей — українців, росіян, білорусів. Крім того, протягом зими-весни 1944 р. до батальйону мобілізували білоруську молодь, здебільшого на допоміжні роботи. Власне з середовища колишніх червоноармійців і місцевих жителів походить переважна більшість дезертирів із 115-го батальйону, яких в сумі було близько 50 осіб [23].

Для проведення певного соціометричного зрізу особового складу батальйону було зібрано дані про 58 його вояків. З них 4 — росіяни (з військовополонених), 7 — білоруси (мобілізовані до батальйону в 1943–1944 рр.), решта — українці (1 повернувся з еміграції, 4 — буковинці, 1 — з Казахстану, 1 — з Ростовської, решта — з Київської, Полтавської, Кіровоградської, Миколаївської та Одеської областей).

Більше половини мобілізованих були 1924 року народження, четверо — 1925, двоє — 1926 [24]. Як мінімум 22 вояки раніше служили в РСЧА, з них 5 були офіцерами (саме вони і буковинці зайняли офіцерські посади в батальйоні). З цих 58 осіб 18 були нагороджені німецьким командуванням (за участь в бойових операціях), при чому 4 мали по дві, а один — три нагороди («Медаль для східних народів» обох ступенів і «Остмедаль» [25]).

З усіх вищеназваних людей лише 11 можна обґрунтовано назвати ідейними ворогами більшовизму: це політемігрант Захвалинський, колишній боєць армії УНР Нагребецький, четверо буковинських добровольців і ще п'ятеро, що походять з сімей, репресованих радянською владою. Таке визначення доволі умовне — в анкетах багатьох мобілізованих в графі про батьків сказано «помер/померла в 1932/1933/1937 рр.», і навряд чи ми зможемо колись встановити, як це трапилось і як вони (а зрештою і всі інші) ставилися до радянської влади. Проте всі ці люди досить швидко розчарувалися у новому союзнику, і при першій же нагоді (яка не передбачала переходу на бік більшовиків) виступили і проти нього. Решта ж стали колаборантами виключно з волі обставин.

Подальша доля цієї частини склалась доволі своєрідно. З початком радянського наступу в Білорусі (операція «Багратіон») 62-й батальйон,

спільно з іншими добровольчими і поліційними частинами спішно відвели в тил за маршрутом Мінськ — Молодечно — Вільно — Ковно — Східна Прусія — Плонськ (неподалік Варшави), де з них сформували т. зв. бригаду СС Зіглінга, яка, в свою чергу, в липні перетворилась у 30-ту гренадерську дивізію військ СС [26]. 62-й і більша частина розформованого 63-го українського батальйону [27] склали 2-й батальйон 76-го полку цієї дивізії [28], командування уніфіковано — вищі посади вже офіційно зайняли німці, український командир майор Захвалинський зник — офіційно він перебував у відпустці [29]. В кінці липня це сире, погано озброєне і непідготовлене до фронтових боїв з'єднання перекинули до Франції, для боротьби з новою загрозою — висадкою англо-американських військ у Нормандії.

Але тут мотивація до боротьби (співпраця з «меншим» ворогом проти «більшого» — більшовизму) остаточно зникла вже не тільки у простих солдатів батальйону, але й у їх ідейно стійких буковинських офіцерів. Зник також і єдиний стримуючий фактор: солдати, з їх же слів, перестають «боятися за батьків, що їх німці повісять за сина-партизана». Вже 25 серпня 1944 р., на сьомий день по прибутті дивізії до міста Діжон, з'явився перший факт переходу колишніх шуцманів 62-го батальйону на бік французького Руху Опору — це зробив санітар 3-ої роти з трьома друзями, хазяйновито прихопивши з собою підводу з медикаментами [30].

Далі події розвивались просто блискавично — ще 24 серпня, коли перші підрозділи дивізії прибули до містечка Вальдагон, де мали відбутись її останні приготування перед відбуттям на фронт, батальйонному перекладачу, буковинцю Брючковському, і ще двом офіцерам вдалося встановити зв'язок з французьким підпіллям і домовитися про перехід на їх бік. Про це довідалось німецьке командування, але негайних каральних акцій не провело, обмежившись позбавленням звань всіх українських офіцерів і оголошенням про наступне роззброєння батальйону. Але це вже нічого не вирішувало.

В суботню ніч з 26 на 27 серпня, о 2 годині, у розташуванні батальйону добре засвоєним військовим сигналом — червоною ракетою — була піднята тривога. Всі солдати і старшини швидко вишикувались, німецькі офіцери, які спали в окремому будинку, були знищені спеціально виділеною для того групою з 15-ти бійців 1-ої роти, озброєних пістолетами і гранатами, а весь батальйон похідною колоною з усім майном і гарматами вирушив на обумовлене з французькими повстанцями місце зустрічі в лісі в семи-восьми кілометрах від міста.

При відході вояки звільнили і забрали з собою близько 180 військовополонених-арабів (солдатів французьких колоніальних військ) з розміщеного тут-же табору. Прикривати відхід залишився 2-й взвод 3-ої роти, влаштувавши засідку на дорозі. Загальна чисельність 2-го батальйону 76-го гренадерського полку військ СС в цей момент (вже без німців) складала 491 особу [31].

F. F. I.

ATTESTATION

Le soldat NICZEPOROWICZ Arkadij

incorporé à compter du 26 août 1944 dans les Forces Françaises de l'Interieur a participé jusqu'à ce jour aux combats contre les forces armées allemandes.

Marseille le 10 oct 46.

Посвідчення стрільця українського батальйону в складі 1-го полку ФФІ Аркадія Ничипоровича

Новим командиром батальйону було обрано командира кавалерійського підрозділу 3-ої роти, колишнього учасника Визвольних Змагань 1917–1920 рр., сотника Нагребецького [32]. На його вимогу, в складі 1-го полку «фіфі» (від абревіатури FFI — Forces Francaises de L'Interier, Французька Внутрішня Армія) батальйон продовжував діяти як окрема одиниця, без розпорошення частини на дрібніші підрозділи чи переформування.

Більше півтора місяця батальйон, названий 2-им Українським батальйоном імені Тараса Шевченка [33], провів у безперервних боях зі своїми вчителями — німцями, які, треба визнати, зробили з нього доволі боєздатну частину. Він влаштовував засідки і розладнував роботу ворожого тилу, а з підходом фронту — брав участь у визволенні міст Безансон і Понторлі в складі 4-го Туніського полку армії Вільної Франції. У жовтні 1944 р. український батальйон потрапив у німецьке оточення під м. Бальфор, але успішно вирвався з нього і був виведений в тил союзних військ [34].

У розміщенні частини в Марселі зразу ж з'явились радянський підполковник Федотов і посол Богомолов, які почали переконувати вояків добровільно повернутись на Батьківщину, обіцяючи їм райдужне майбутнє, паралельно вимагаючи їх репатріації від французького уряду. Але французи повелися не так, як діяли в аналогічних ситуаціях Британія і США, і насильно передавати нікого не стали, запропонувавши натомість свою альтернативу — продовження військової служби в Іноземному Легіоні.

З бійців Українського батальйону, безумовно знайомих з радянською дійсністю, лише невелика група погодилась на повернення до СРСР, і через Італію, Єгипет та Іран прибули в Баку, де на них вже чекав спецтабір № 048 і гостинні обійми Управління військової контррозвідки «Смерш» Північнокавказького військового округу. Наївних шуцманів засудили до 15–20 років виправно-трудових таборів за ст. 54 Карного кодексу (зрада Батьківщині). Їхні справи переглянули тільки 10 років опісля, в 1954 р., а

Французька особова картка стрільця Українського батальйону ФФІ

ще через рік звільнили за амністією тих, хто дожив, офіційно знизивши терміни відбуття покарання до 10 років ВТТ [35].

Що ж до тієї більшості вояків, що залишилися в Іноземному Легіоні, то їх доля, за кількома винятками, невідома. Але враховуючи, що найкоротший строк контракту з цією інституцією складає 5 років, ми можемо сміливо припустити, що вже у вересні 1945 р. більшість з них разом з усім Легіоном поїхали на свою другу (а дехто і на третю) війну — у В'єтнам.

Тож, як ми бачимо на даному прикладі, далеко не всі українські поліційні підрозділи, створені нацистами під час Другої світової війни, були бандами здеморалізованих злочинців, що розвалювались за першої ж кризової ситуації, якими їх зазвичай зображають. Зі 115/62-го батальйону шума німцям вдалося створити цілком боєздатний військовий механізм з сильною внутрішньою спайкою бійців і командирів (йдеться, звичайно ж, про старшин-українців). Значну роль у цьому зіграло вочевидь те, що дана частина не застосовувалась для здійснення розправ над євреями і білоруськими селянами, адже старе військове правило каже, що коли армія починає воювати з народом — вона розвалюється.

Симптоматичним є і те, що для цього батальйону було нехарактерним стихійне дезертирство — типове явище для більшості «східних» формувань німецької армії. Навіть такий епізод, як перехід на бік ворога, відрізняється злагодженістю і чіткістю — тут спаяність і високий рівень підготовки частини зіграли злий жарт з її організаторами — німцями. Легкість же, з якою бійці організовано зрадили даній ними присязі, випливає, перш за все, із злочинної політики нацистів на окупованих територіях. Остання у будь-кого не могла викликати симпатій, а тим більше стійкого почуття обов'язку — навіть в самих німців (як це довели події 20 липня 1944 р. у самій Німеччині — антигітлерівська змова за участю колишніх високопосадовців Рейха).

А на загал, історія батальйону, зокрема доля тих його вояків, яким довелося пройти шлях зі Сходу на Захід та у зворотному напрямку, яскраво ілюструє трагічність долі народів, яким в час випробувань випала роль лише статистів і «гарматного м'яса» у кривавій геополітичній боротьбі двох диктаторів.

Примітки

1 Для зручності у даній статті використовуються типові для того часу скорочення назв німецьких поліційних інституцій, утворені з перших складів слів, що їх формують. Тобто, таємна державна поліція (Geheime Staatspolizei) — гестапо (Gestapo), поліція безпеки (Sicherheitspolizei) — зіпо (Sipo), охоронна поліція (Schutzpolizei) — шупо (Schupo), поліція порядку (Ordnungspolizei) — орпо (Orpo), добровільні помічники (Hilfswilligen) — гіві (Hiwi), допоміжні вартові підрозділи (Hilfswachmannschaft) — гіва (Hiwa), допоміжні охороні підрозділи (Schutzmannschaft) — шума (Schuma).

2 Таку назву носили допоміжні підрозділи тільки групи армій «Південь», в зонах дії інших груп армій вони носили інші назви — «самооборона» (Einwohnerkampfverbande, тобто «підрозділи місцевої самооборони» — «Північ») і «оді» (Ordnungsdienst, тобто «служба порядку» — «Центр»). Цей момент чудово ілюструє хаотичність і позаплановість їх виникнення.

3 *Егерс Е.В.* Партизаны и каратели. — Riga: Tornado, 1998. — С. 19–21; Дана робота є «піратським» перевиданням іншої праці (*Abbot P., Thomas N.* Partisan Warfare 1941–1945. — London, 1983) з британської військово-історичної серії Osprey-Military.

4 Див., наприклад: *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої Світової війни. — Нью-Йорк, 1980 — С. 66; Енциклопедія українознавства. В 3 т. — Мюнхен, Нью-Йорк: НТШ, 1949 // Т. 3. — Розділ ХХ. — С. 1186–1188; Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 5. — Спр. 66233. — Арк. 172.

5 ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65407. — Арк. 68, 89, 106.

6 Там само. — Арк. 71, 122, 207.

[7] *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995. — С. 154.
[8] ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65407. — Арк. 207, 212, 215
[9] Там само. — Спр. 65381. — Арк. 227 зв.
[10] Там само. — Спр. 65382. — Арк. 120.
[11] Там само. — Спр. 65407. — Арк. 90 зв., 111 зв., 189.
[12] Там само. — Арк. 89–90, 96.
[13] Детальніше про уніформу див.: *Дробязко С.И.*, *Каращук А.В.* Вторая Мировая война 1939–1945. Восточные добровольцы в Вермахте, полиции и СС. — М.: АСТ, 2000. — С. 28, 42.
[14] ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65381. — Арк. 92 зв.
[15] Там само. — Спр. 65407. — Арк. 78. Інформація про загибель Захвалинського подана у *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність... — С. 131–132.
[16] ДА СБ України. — Ф. 68. — Спр. 10. — Т. 1. — Арк. 95.
[17] Там само. — Ф. 5. — Спр. 65509. — Т. 1. — Арк. 21.
[18] Там само. — Спр. 65407. — Арк. 207; Спр. 65381. — Арк. 86 зв.
[19] Там само. — Спр. 65407. — Арк. 68–69, 72, 126, 141.
[20] Там само. — Арк. 72, 97.
[21] Там само. — Арк. 73.
[22] Там само. — Арк. 207.
[23] *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність... — С. 132, 149.
[24] Дані про рік народження наявні, на жаль, не про всіх, хоча непрямими орієнтирами служать такі показники, як спосіб потрапляння в батальйон — мобілізований чи взятий з таборів військовополонених, доброволець з інших підрозділів тощо.
[25] ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65407. — Арк. 97 зв.; Ostmedaille — німецька нагорода за участь в боях на Східному фронті, «Орден мороженого м'яса» (Gefrirerfleischorden) — солдатським сленгом.
[26] ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65407. — Арк. 127. Сам майор Г.Зіглінг був командиром задіяного у Білорусі 57-го українського батальйону шума, аж до розгрому останнього 2 липня 1944 р. в ході наступальної операції військ Червоної армії «Багратіон»; після відступу до Польщі переведений в війська СС, де, вже як СС-оберштурмбанфюрер (підполковник), намагався звести у бригаду (потім — дивізію) різношерсті поліційні підрозділи, що встигли відступити з Weissruthenien Verwaltungbezirke. (ДА СБ України. — Ф. 68. — Спр. 65509. — Т. 1. — Арк. 56, 79; *Windrow M., Burn J.* The Waffen SS. — London: Osprey, 1995. — P. 24; *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Byelorussia and Ukraine, 1941-44. — N.Y.: St. Martin's Press, 2000. — P. 152).
[27] ДА СБ України. — Ф. 68. — Спр. 10. — Т. 1 — Арк. 78; Т. 2. — Арк. 262.
[28] Windrow M., Burn J. The Waffen SS. — London: Osprey, 1995, — С. 24–25.
[29] ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65407. — Арк. 78.
[30] Там само. — Арк. 82–82 зв.

[31] Там само. — Арк. 99, 117 зв., 133, 149–149 зв.; Спр. 65381. — Арк. 63; *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність... — С. 158.
[32] Інший варіант його прізвища — Негребецький — див.: *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність... — С. 158–159.
[33] *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність... — С. 158; на той час в складі ФФІ вже воював 1-й Український батальйон ім. Богуна — колишній 102-й батальйон шуцманшафту.
[34] ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65407. — Арк. 150 зв., 151, 293–293 зв.
[35] Йдеться про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.»; ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 65407. — Арк. 97–98, 146, 151, 290–300.

Юрій Шаповал
(Київ)

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ І ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1943—1944 рр. У ДЗЕРКАЛІ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Полеміка, що розгорнулася навколо волинських подій у 2003 р. у Польщі і в Україні, міждержавні заходи по вшануванню жертв польсько-українського конфлікту повною мірою показали необхідність відповідального ставлення науковців до формування колективної історичної пам'яті поляків і українців про спільне минуле. Як відомо, це минуле не завжди було забарвлене рожевими тонами, а тому особливо важливо розібратись із фундаментальними та ситуативними мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, а також з його наслідками.

11 липня 2003 р. Президент Польщі Олександр Кваснєвський і Президент України Леонід Кучма виголосили Спільну заяву «Про примирення — в 60-ту річницю трагічних подій на Волині», в якій, зокрема, підкреслено: «З існуючої в той час ненависті, упереджень, соціальних та економічних проблем, помилкових ідеологій, політичних гріхів і застарілих образ вилилася страшна трагедія, яка поглинула життя десятків тисяч людей, перетворила на попелища села, храми і пам'ятники, принесла неуявленні страждання, посіяла глибокий біль та недовіру. Ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє»[1].

Важливим кроком на шляху до історичної правди, до неупередженої інтерпретації складних подій є опрацювання документів і матеріалів, що

зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБ України) в Києві та його регіональних структурах у Волинській, Рівненській, Тернопільській та Львівській областях. Найбільший інтерес представляють фонди, які містять документи із окремих слідчих справ на учасників польського і українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА), їх інформаційні матеріали, доповідні записки і аналітичні матеріали, оперативні зведення НКВД/НКГБ (МВД/МГБ), що стосуються українсько-польського протистояння.

Публікація цих документів частково вже розпочалася[2]. Наукове їх опрацювання вкрай важливе і з огляду на те, що в Польщі і в Україні з'явились публікації, що актуалізували волинську трагедію тенденційно, у певному напрямі, прагнули давати однозначні відповіді на вельми неоднозначні питання. У роки комуністичної влади в Польщі не заохочувалися згадки про західноукраїнські землі, щоб не дратувати керівництво тодішнього Радянського Союзу. Однак досить широко, наприклад, засоби масової інформації приписували українцям вбивство польської професури у Львові і придушення Варшавського повстання у 1944 році. Пізніше було доведено, що ні перше, ні друге твердження немає ніяких підстав, хоча, як пише академік Ярослав Ісаєвич, важко сказати, «чи висновки вчених з цього питання дійшли до широких кіл населення»[3]. Частина польського суспільства сприймає волинську трагедію (як мовиться частіше, «волинську різанину») як таку, що була детермінована передусім «органічним» націоналізмом українців.

Натомість в Україні часом лунають голоси, що, мовляв, з поляками немає про що дискутувати, адже волинських поляків нищили «на наших етнічних землях», що «поляки прийшли на Волинь непрошені і відійшли звідти нежалувані»[4].

Для наукових оцінок подій такого масштабу як польсько-український конфлікт такого роду ригористичні підходи неприйнятні. Це і є та історико-політична симплістика, що її завжди варто уникати, якщо ми хочемо зрозуміти джерела таких інфернальних подій, до яких відноситься волинська трагедія. Не підлягає сумніву історична «тяглість» українсько-польських контроверсій. Вони то загострювались, то вщухали, але «фермент» протистояння ніколи не зникав. Не підлягає сумніву, що з початком Другої світової війни поляки і українці опинились у жорнах двох диктатур — гітлерівської і сталінської.

Документи з ДА СБ України показують, що усвідомлення цього було, а тому були **спроби порозуміння, спроби польської і української сторін домовитись перед наявністю спільних ворогів**. Зокрема, важливими є свідчення керівника Крайового Проводу ОУН на ЗУЗ («Галичина») Михайла Степаняка («Сергія»), який на допиті 30 серпня 1944 р. дав докладні свідчення про те, як за дорученням Проводу ОУН(б) у середині 1942 р.

він разом з З.Матлою («Дніпровим») через священика УГКЦ Кладочного у Львові вступив у переговори з польським підпіллям [5].

Наприкінці літа 1942 р. у Варшаві представники ОУН вели переговори з представниками Делегатури края Лондонського еміграційного уряду. До них Степаняк не був причетний, але у вересні 1943 р. він особисто брав участь у переговорах з представниками польських підпільних організацій у Львові. Тоді польською стороною було заявлено, що «більша частина польських політичних і військових кіл вважають, що у політиці польського уряду упродовж 20 років стосовно українців було зроблено дуже багато помилок. Багато помилок було зроблено також українцями стосовно Польщі. Поляки нині не бажають повторювати помилки і слід сподіватись, що і в середовищі українців відбулась деяка зміна поглядів на польсько-українське питання. Нині і українці і поляки опинились під ударами того самого ворога — німців» [6].

Відбулися наступні зустрічі у 1944–1945 рр., але необхідних домовленостей не було досягнуто і, як свідчать архівні джерела, насамперед через те, що обидві сторони вважали Західну Україну «своєю». Збереглося надзвичайно багато документів різного характеру, які підтверджують це. Ось один конкретний приклад. 23 травня 1944 р. начальник Управління НКГБ по Рівненській області Федір Цвєтухін у спецповідомленні на ім'я наркома держбезпеки УРСР Сергія Савченка писав про викриття на території області кількох польських підпільних організацій, а з-поміж них «ПСЦ» («Паньствова Служба Цивільна»), на чолі якої стояв Ян Коханчик. За свідченням заарештованих членів цієї організації, загальне керівництво організацією здійснював лондонський емігрантський уряд, якому безпосередньо підпорядкований Крайовий центр у Варшаві, а йому підпорядковано структури у центрах колишніх воєводств. Далі йдуть повітові структури, яким підпорядковані низові структури. У спецповідомленні цитувалися свідчення заарештованої Роговської, за словами якої «ПСЦ» мала такі завдання:

«а) Боротьба за відродження Польщі у кордонах 1939 року шляхом збройної боротьби проти радянської влади за допомогою Англії та США;

б) Здійснювати агітаційну роботу серед польського населення про необхідність боротьби за Польщу від «моря до моря», повчаючи поляків, що за допомогою Англії і Америки Польщу буде відновлено у своїх колишніх кордонах;

в) Виховувати польську молодь у націоналістичному дусі;

г) Створювати і керувати польськими збройними загонами самооборони;

д) Надавати матеріальну допомогу полякам, які втекли від бандерівців тощо» [7].

Отже, кожна із сторін — польська і українська — вважала, що вона веде боротьбу за власну територію і вже це робило криваве зіткнення неминучим. Наступне важливе питання, над яким примушують роздумувати документи ДА СБ України, це питання **про причини кровопролиття на Волині**, про те, хто перший розпочав його.

Зіткнення розпочалося на Холмщині у 1942 р. Свого часу (а саме у 1937 р.) тут і на Підляшші з наказу польської влади було зруйновано 151 православну церкву, а 153 обернули на католицькі костели. Не випадково саме на цих теренах робота українських націоналістів по залученню до своїх лав молодих сил була успішною. Як зазначалося в одному з оунівських документів, «в роках 1940–41 ОУН охопила весь терен Холмщини та Підляшшя» [8].

Як вказувалося у складеному для оунівського видання «До зброї» переліку фактів терору проти українців у 1941–1943 рр., вже з весни 1941 р. поляки почали збільшувати свій протиукраїнський терор: «Тільки в самій Холмщині і Грубешівщині замордували вони в тому часі понад 600 українських учителів, священиків та інших громадських і суспільних діячів, як теж звичайних селян» [9].

У іншому документі ОУН підкреслювалося: «Друга форма боротьби поляків проти українців — це створення власних боївок, які при помочі куль і пожеж почали винищувати свідомий український елемент на ЗУЗ (**ЗУЗ — Західноукраїнські землі**. — *Авт.*). Почали це робити в квітні 1942 р. на Холмщині, де до весни 1942 р. вимордували 394 особи, найсвідоміших українців, відтоді поширили терор на Галичину і Волинь і кількість помордованих поляками жертв досягла вже кілька тисяч. Польські банди застосовували не тільки індивідуальний терор, але винищують цілі села, палять господарства та вирізують ціле населення, не щадячи жінок і дітей. Спеціально жорстоко проводять ці акції на Холмщині» [10].

Документи, наявні в ДА СБ України, дозволяють докладніше уявити ситуацію у 1942 р. З середини, а особливо з осені року в лісах почали концентруватися нелегали ОУН і неорганізована українська молодь, а у селах виникли команди «самооборони». Причиною для формування останніх було те, що німці почали мобілізувати українську молодь на роботу до Німеччини, а також на службу в німецькій армії. Проте невдовзі ситуація кардинально змінилась.

Наприкінці 1942 р. на Холмщині польські боївки здійснили низку репресивних заходів стосовно українців, обвинувачуючи їх у співпраці з німцями, причому репресії торкнулися не лише членів ОУН, а й неорганізованого українського населення. Саме відповідь на польські репресії проти українського населення, за твердженнями оунівських діячів, групи нелегалів на Волині, які переховувались в лісах, почали здійснювати «відплатні репресії щодо польського населення», що з поодиноких перетворилися на постійні напади на польські села і з Волині перекинулись на інші області Західної України [11].

Як обвинувачення проти поляків висувалась також співпраця з німцями і видача ними учасників ОУН. Полякам пропонувалось виїздити із західноукраїнських земель до Польщі, а коли вони відмовлялись це робити, то їх будинки спалювали, господарства грабували, а самих поляків вбивали.

За цих умов поляки також створювали бази самооборони для захисту польських сіл. Відомо, що підпільні структури Армії Крайової (АК) на початку 1943 р. створили на Волині близько 100 самооборонних баз, так званих пляцувок [12]. Ситуація загострювалась тим, що при організації баз самооборони саме німці давали зброю деяким польським селам. Це констатувалося не лише діячами ОУН, а й достатньо повно відбито у документах радянської спецслужби. Зокрема, нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной у своєму повідомленні на ім'я Микити Хрущова у лютому 1944 р. про події на Волині писав: «Зброя полякам, які здійснювали самооборону, видавалася німцями, але значна його частина нелегально купувалася самими поляками переважно у мадяр, частину яких було дислоковано у Волинській області. Внаслідок цього у польського населення зконцентрувалася велика кількість зброї» [13].

Архіви радянської спецслужби зберегли численні свідчення конкретних осіб про діяльність польської самооброни. Метою пляцувок, за свідченнями їхніх учасників, було «...виставляти варту (пост) на околицях поселень і при появі озброєних груп повідомляти німецьким властям і чинити збройний опір, а також вести спільну збройну боротьбу проти українських націоналістів бандерівців і бульбівців» [14].

У документах НКВД/НКГБ польські самооборонні структури кваліфікувались як «польсько-німецькі збройні групи «Пляцувки», а у ДА СБ України збереглися детальні описи масових польських репресивних акцій проти українського населення**.** На думку авторитетних українських дослідників, події 1942 р. на Холмщині надали імпульс подальшій ескалації польсько-українського насильства. Архівні документи не дозволяють зробити вичерпний висновок про «першоавторство» у цьому якоїсь однієї сторони. Вони радше значно доповнюють складну амальгаму цих подій, застерігаючи тим самим від спроб створити якусь однобічну схему.

Архівні джерела переконливо свідчать і про ту **провокативну роль, що її відігравали у польсько-українському протистоянні «треті сили»**. Йдеться насамперед про нацистів.

Описуючи згадані події на Холмщині і Підляшші, автори одного із оунівських документів зауважують: «Поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі є доволі підозріла. Раз ідуть на руку полякам, то знову стають ніби по стороні українців» [15]. Микита Хрущов, аналізуючи у червні 1943 р. загострення українсько-польських стосунків, зауважував: «Моя думка, що все це — справа рук німців» [16].

У сучасній українській історіографії висвітлено те, яку роль відіграв Берлін у конфлікті поляків і українців. Показано, зокрема, що після того, як німецьку поліцію на Волині і у Поліссі залишило близько 5 000 українців, які пішли в ліси, німці набрали нових поліцаїв, переважно з місцевих поляків. Однак не лише в поліції, а й в інших структурах були поляки. Наприклад, у Луцьку всі німецькі адміністративні заклади очолювали поляки. В уряді генерал-комісаріату з усіма його відділами чиновників польської національності налічувалось 80%, у гебітскомісаріаті — 60%, центральній установі для торгівлі зі Сходом — 60%, господарському банку — 30% [17].

Покликаючись на антипольські акції УПА, німці перекидали на Волинь польські жандармські частини з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до дій не лише проти УПА, а й проти місцевого українського населення. Як свідчив на допиті 13 січня 1946 р. колишній учасник оунівського підпілля Михайло Польовий, наприкінці 1942 р. на Волині «почали організовуватись загони під назвою «бульбівці». На придушення загонів «бульбівців» німці почали кидати поліцію з Польщі і поліцію Волині, які переважно складалися з поляків. Водночас німці почали видавати зброю польському чоловічому населенню, яке мешкало на Волині. Ця обставина викликала репресії у відповідь з боку «бульбівців», до яких стихійно приєдналися загони УПА» [18].

На думку українських дослідників, все це стало головним мотивом для започаткування і продовження антипольської акції на Волині у 1943–1944 рр., адже українських політичних керівників не могло не насторожити те, що місцеві поляки, всіляко намагаючись проникнути в адміністративний, господарський і торговельний апарат окупаційної влади, прагнули тим самим забезпечити умови для збереження свого впливу на цих землях. Саме таку ситуацію навесні-влітку 1943 р. зафіксували добре обізнані радянські розвідувально-диверсійні групи, німецькі функціонери і представники місцевої української громади [19].

Характерно, що стратегію проникнення в адміністративний та господарський апарат польське підпілля зберегло і після того, як нацистів було вигнано за межі Західної України. Так, 30 червня 1944 р. виконуючий обов'язки начальника Управління НКГБ по Тернопільській області Володимир Майструк у доповідній записці на ім'я С.Савченка, повідомляючи про викриті польські підпільні структури, писав про Трембовлянський повітовий комітет організації «Озон». Його члени «почали всіляко пробиватись на керівні посади до різних радянських установ і організацій, надаючи у цьому одне одному допомогу і на сьогодні вони зайняли ті чи інші керівні посади у радянських, торговельних і господарських установах і організаціях у м. Трембовля... У ході розробки зазначених осіб встановлюються факти, що вищезгадані націоналісти, до яких примикають також ксьондзи польського костьолу Шетельницький і Левандовський,

підтримують між собою тісний зв'язок, провадять активну націоналістичну пропаганду, суть якої полягає в тому, що як вони заявляють, невдовзі за сприяння Англії і Америки буде відновлено «Велику Польщу» у межах кордонів до 1939 року, а Червона Армія під тиском союзників очистить території Західних областей України і Білорусії»[20].

5 липня 1943 р. С.Савченко надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, в якій зроблено цікавий (як для керівника держбезпеки УРСР) висновок: основні плани поляків в Західній Україні українські націоналісти оцінювали правильно, оскільки поляки усілякими методами проникали у державний, адміністративний і торговельний апарат німецької влади. Для чого? Щоб зберегти той плацдарм, який би дозволив забезпечити ключові впливи на західноукраїнських землях після розгрому Німеччини, не віддавати ці землі[21]. І це при тому, що польська людність на Волині становила не більше 16% населення.

Архівні джерела підтверджують, що німці використовували боротьбу між поляками і українцями у власних розрахунках, оскільки це відволікало увагу населення від спільних завдань боротьби з нацизмом, а на загал сприяло знищенню народу на окупованій території**.**

Свою гру вів не тільки Берлін, а й Москва. Документи відбивають численні факти співпраці поляків з радянськими партизанами. Польське населення співпрацювало з розвідувально-диверсійними групами, які робили своїми базами польські поселення, примушували мешканців допомагати, в тому числі і продовольством. Ба більше, поляків інколи залучали до розвідницької та диверсійної антинімецької діяльності, а також до акцій проти УПА, зокрема, у складі «винищувальних загонів». Як констатувалося в одному з оунівських документів, «з весною 1944 р. ми є свідками спільних дій (хто повірив би) націоналістичних АК і АЛ (Армія Людова) з большевицькими бандами. Перед, очевидно, серед них вели москалі, яких поляки стали безвольним знаряддям»[22].

Разом з тим документи відбивають й інші факти. 2 квітня 1944 р. у доповідній записці до НКГБ «Про діяльність польських націоналістичних формувань» повідомлялось про діяльність «Таємної Армії Польської» («ТАП»), яка діяла під керівництвом Польського екзильного уряду у Лондоні: «На території к(олишньої) Польщі і Західній Україні керівництво здійснює т.зв. «Крайова делегатура» (відомості про «Крайову делегатуру» надходять вперше), центр якої знаходиться у м. Варшаві...

В період окупації у Рівненській області довгий час діяв збройний загін «ТАП» під командуванням капітана кол(ишньої) польської армії Булат.

Булат на початку своїх дій керував польською самообороною у селі Вирка, що у 4 км від с. Гута-Степанська Рівненської області, але внаслідок розгрому українськими націоналістами вказаної самооборони відійшов... в район Сарни-Костопіль...

З серпня 1943 р. загін Булата почав більш активно виявляти вороже ставлення до радянських партизанів, були випадки вбивства і роззброєння»[23].

Ще одна важлива тема, що її дозволяють піднімати документи ДА СБ України, це — **географія польсько-українського конфлікту**. Як відомо, наприкінці 1943 і на початку 1944 рр. конфлікт переноситься на Галичину, а у 1944 р. розпочалися антиукраїнські акції на Холмщині. Документи віддзеркалюють нищення українських сіл і загибель на Холмщині майже 3000 українського мирного населення[24]. Архівні джерела відбивають також одну з найвідоміших «деполонізаційних» акцій — знищення села Гута Пеняцька на Львівщині. За матеріалами радянської спецслужби, тут було знищено понад 700 осіб, спалено 120 будинків[25].

Ось уривок із протоколу від 21 квітня 1944 р. із свідченнями мешканки села Сагринь на Грубешівщині Анастазії Шуфель. Вона описує входження в село поляків і те, як вони з родиною втекли до сховища. Однак їх розшукали, ніби знали, де схрон: «Батько вийшов із схрону й попросив, щоб дарували життя та залишили родину. Вони обляли його вульгарно: «курва ваша маць, виходзіць, ми вас помордуємі, бо ви наших поляків мордуєцє»... Вийшло ще двох мужчин, мого чоловіка кузин і сусід. За чоловіками вийшла моя мама, за мамою наша комірниця вісімдесятиліття бабуся з дволітньою внучкою. Моя донька 12-літня на вид бандитів зімліла. Бандити наказали батькові віділляти її водою. Батько віділляв і дівчина прийшла до себе. Просила, щоб дарувати її життя і знов зімліла. Бандити знова наказали її відрятувати. Знову прийшло дівча до свідомості. Просила, щоб дарувати її життя, бо вона молода і хоче жити. На цей раз я вийшла із сховища і просила, щоб не вбивали моєї дитини, що ми нічого не зробили злого, що ми нічого не винні, що ми тут живемо. Один з бандитів промовив: «ми ідзєми паресет кілометрув ту до вас жеби вас вшисткіх вимордоваць до ногі». В тому часі бандити стрілили в мойого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина мойого чоловіка, а сусід вспів втекти.

Тепер приступили до моєї донечки, яка кинулась до мене на шию, просила простити її все. Цілувала мене, просила попрощати батька, ще раз звернулася до бандитів і просила помилування, але дістала кулю в шию. Я кинулася її рятувати, але бандити почали стріляти в мене. Дістала я три кулі... Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною вже кінець і кинулася до бабусі. Вбили її... Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли. Я в той час зібрала всі свої сили, встала попрощалася з донечкою, яка була мертва і поволі пішла до схрону»[26].

Збереглося багато архівних свідчень про те, що села, які були базою для УПА або оунівського підпілля (або були запідозрені у цих «гріхах») піддавалися репресіям з боку поляків. І тут є чимало цікавих аспектів. Зокрема, зафіксовані обставини, коли радянським військовим доводилось

захищати українське населення від нападів польських військових. Так, у спецповідомленні начальника відділу контррозвідки «Смерш» 6-ої армії полковника Горюнова начальнику відділу контррозвідки НКО Львівського воєнного округу генерал-майору Попереці від 31 жовтня 1944 р. було зазначено, що 30 жовтня до керівника одного з підрозділів «Смершу» звернулись дві жінки з села Дениска. Вони розповіли, що у селі знаходиться озброєний загін поляків, які грабують і вбивають селян.

До села надіслали групу вояків, які встановили, що «до села приходила автомашина з військовослужбовцями польської армії, польською міліцією і цивільними особами польської національності. Прибулі забирали у мешканців села корів, коней, харчі та різні речі. Крім того, по-звірячому вбили одного мешканця села Дениски, а іншого сильно побили» [27].

Як з'ясувалось, на чолі 15 військовослужбовців польської армії був капітан Авенір Ніколаєв, були також 6 співробітників польської міліції міста Ярчув на чолі з начальником міліції Йосипом Вавро і 5 цивільних поляків. Ніколаєв свідчив, що він є на службі у 6-ій польській стрілецькій дивізії на посаді заступника командира 3-го батальйону 18-го стрілецького полку. Цей батальйон дислокується у Томашуві і використовується для охорони штабу 3-ої польської армії. 30 жовтня Ніколаєв одержав наказ командира батальйону капітана Обухова виїхати до села Дениска. По дорозі вони «прихопили» ще польських міліціонерів і цивільних осіб. Далі у документі зазначалось: «Допитом Ніколаєва встановлено, що по прибуттю до села Дениска ті, хто приїхав, розсипались по ньому і почали у місцевого населення відбирати тварин, продовольство і особисті речі, а також вбили одного мешканця села Дениска, а іншого сильно побили» [28].

Йосип Вавро свідчив, що він «як начальник міліції, не мав розпорядження вищого начальства про виїзд до села Дениска, поїхав із озброєною силою з метою грабунку і розбою...» [29]. Все закінчилось тим, що речі і тварин селянам повернули, а затриманих скерували до відділу «Смерш» у місті Рава Руська.

Однією з ключових і активно дискутованих тем у контексті обговорення польсько-українського конфлікту є тема **наявності тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався**. Спираючись на джерела з ДА СБ України, ми можемо і у цьому випадку рішуче відкинути тезу про чиюсь односторонню провину.

Відомо, що у затвердженому у вересні 1942 р. генералом Грот-Ровецьким плані бойової діяльності польського націоналістичного підпілля повстанці розглядались як додатковий противник поляків. Саме тому визнавалась можливість збройної боротьби з ними у місцях компактної дислокації польських сил, що і сталося [30]. Наказом головного коменданта АК генерала Т.Комаровського («Бур») від 4 серпня 1943 р. було започатковано тотальну «відплатну акцію» проти українців, внаслідок якої, зокрема, на території Грубешівського і прилеглої до нього ділянки Томашівського повітів було спалено до червня 1944 р. близько 150 українських сіл, в яких мешкало близько 15 тисяч осіб [31].

Безпосередньо такого роду акціями займалися ліквідаційні загони Армії Крайової (АК), перед якими було поставлено такі завдання: «1) За наказом інспекторату «АК» виконувати терористичні акти щодо політичних супротивників «АК».

2) З метою фізичного знищення українського населення здійснювати збройні напади на українські села» [32].

Свідчення колишніх учасників цих польських загонів (маловідомі дотепер) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій. Наприклад, в одному із свідчень зазначалося: «Напади на українські села здійснювались за ретельно розробленим планом з включенням до ліквідаційного загону в якості провідника когось з поляків — мешканців села, на яке планувалось здійснити напад.

В нічний час загін входив до села, у вікна однієї частини будинків, в яких мешкали українці, кидали гранати, а другу частину будинків підпалювали. Коли мешканці вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційних загонів їх розстрілювали з автоматів і гвинтівок» [33].

І ще одна цитата: «Ми не з'ясовували, хто це, діти, жінки чи старі, всіх відправляли на той світ» [34].

З іншого боку, документи ДА СБ України відбивають дії керівників українського націоналістичного руху. Рішення про усунення або екстермінацію польського населення ухвалювалися на рівні Крайового Проводу бандерівської ОУН і Головного Командування УПА. У жовтні 1942 р. у Львові відбулася Перша військова конференція ОУН. Про неї практично не збереглося ніякої докладної інформації. Однак з оперативного повідомлення, що було надруковано 23 листопада 1944 р. у одному примірнику (фактично це була інформація особи із середовища ОУН, яка співпрацювала з комуністичною спецслужбою), можна скласти уявлення про те, що обговорювалось і вирішувалось на цій конференції, яку відкрив Микола Лебедь («Орест»). Він підкреслив, що скликав цю конференцію за наполяганням військових референтів ОУН, що скликано її вперше з огляду на умови війни.

На конференції було поставлено завдання у зв'язку з початком збройної боротьби за самостійність «за будь-яку ціну» розв'язати питання національних меншостей. Ось як виглядали рішення конференції у згаданому оперативному повідомленні: «1. Російських нацменів взагалі слід залишити у спокої, оскільки вони на Україні зжилися з народом і не являють загрози... А російських активістів, які борються з українцями, слід знищувати, попередньо взявши їх на облік, переважно у маленьких містах, бо вони є ворогами українців.

2. Євреїв не слід винищувати, але виселити з України, надавши їм можливість дещо вивезти з майна. Рахуватися з ними потрібно, оскільки вони мають великий вплив у Англії і Америці.

3. Поляків всіх виселити, надавши їм можливість взяти із собою, що вони хочуть, оскільки їх також будуть захищати Англія і Америка. А тих, хто не захоче виїздити — знищувати. Найактивніших ворогів і серед них всіх членів протиукраїнських організацій знищити в день перед оголошенням мобілізації. На облік їх буде взято завчасно районним і повітовими військовими командами. Знищенням буде займатись жандармерія і у окремих випадках СБ. Використовувати для цього вояків армії заборонено.

4. Мадьяр, чехів і румун не чіпати, пам'ятаючи про ліквідацію Західного фронту.

5. Інших нацменів СРСР не чіпати. Вірменів трактувати так само, як євреїв, пам'ятаючи, що вони віддані люди Росії» [35].

Відомим і часто цитованим на сьогодні джерелом щодо директивних документів про винищення поляків є свідчення командира Військової округи УПА «Турів» Юрія Стельмащука, які він дав на допиті 28 лютого 1945 р. Він згадує, що у червні 1943 р. представник Центрального Проводу ОУН «Клим Савур» передав йому усну секретну директиву про винищення польського населення, яке мешкало на території західних областей України [36].

У ДА СБ України збереглося багато свідчень того, як саме виконувалися такого роду вказівки. Серед них свідчення колишніх учасників УПА. Так, на допиті 3 січня 1945 р. Василь Горбатюк зазначав, що навесні 1943 р. було здійснено розправу із мешканцями села Горичі: «За наказом станичного Гродіюка я ходив палити будинки, що належали полякам. Всього я спалив три будинки у селі Болєславувка. Крім того брав участь у облаві на поляків у селі Горичі. Під час облави було вбито близько 38 осіб. Особисто я пострілами з гвинтівки вбив двох поляків. У більшості випадків вбивства поляків здійснювались лопатами, сокирами, вилами тощо. Стріляти було заборонено, оскільки німці могли почути і затримати нас. Серед вбитих були жінки, старі і діти» [37].

1 березня 1951 р. був допитаний Іван Гринів, уродженець села Павлівка (саме того, де у липні 2003 р. зустрічались президенти Польщі і України). Гринів свідчив про те, як відбувалось нищення польського населення у його рідному селі на початку липня 1943 р.: «...Напали на польський костел, а у цей час була у костелі служба божа, де знаходилось громадян польської національності до 200 осіб (**за довідкою Павлівської сільради від 21 червня 1951 р., там було понад 100 осіб**. — *Авт.*), старих і малолітніх дітей. Костел був оточений і почалось знищення громадян, було відкрито вогонь з кулемета у центральні двері і вікна, після чого було багато знищено тоді громадян і дітей, а яким вдалось втекти, то їх доганяли і вбивали на ходу» [38].

21–25 серпня 1943 р. відбувся Третій надзвичайний Великий збір ОУН. Важливі деталі про його роботу розповів вже згаданий М.Степаняк. На допиті 25 серпня 1944 р. він розповів про дискусію, що розгорнулася під час збору щодо «практичної діяльності УПА під керівництвом «Клима Савура», який здійснював масове знищення польського няселення» [39]. Степаняк розповів, що «на захист діяльності «Клима Савура» стосовно поляків виступали особливо різко «Горбенко», «Галина», «Іванів» і Шухевич. З критикою виступали я і «Рубан».

Оскільки на захист «Клима Савура» виступало все бюро «Проводу», «Великий збір» виправдав дії «Клима Савура», хоча у офіційних рішеннях конгресу це не було відбито... Були противники такого визначення, які вважали, що УПА скомпрометована своїми бандитськими діями проти польського населення...» [40].

Це засвідчує, що серед самих учасників українського руху не було одностайного схвалення антипольських акцій. Підтверджується це й багатьма іншими документами, що збереглися у ДА СБ України.

Нарешті, ще одна проблема — **масштаби польсько-українського протистояння**. Існує величезна розбіжність в оцінках чисельності жертв. Упродовж 2003 р. у засобах масової інформації і в публікаціях в Україні називались такі цифри: польські жертви — від 80 до18 тисяч; українські жертви — від 100 до 18 тисяч. У польських засобах масової інформації та інших публікаціях домінувала цифра 100 тисяч поляків, які стали жертвами.

Жодна з цифр не є остаточною і достеменно доведеною. До того ж в публікаціях українських дослідників обґрунтовано вказується на те, що коли у лютому 1945 р. Уінстон Черчілль у радіозверненні повідомив поляків, що за основу східного кордону Польщі взято «лінію Керзона», багато хто залишив Волинь. Через це встановити, хто загинув під час насильства, а хто емігрував, практично неможливо.

Звертає на себе увагу і той факт, що обидві конфліктуючі сторони прагнули перекласти провину одна на одну. Документи ДА СБ України дають дуже багато підтверджень цьому. І в польських, і в документах ОУН і УПА йдеться про «відплатні акції» та «оборону» населення, а відтак обидві сторони подають ті цифри, які відповідно вигідні кожній.

Насправді не існує якоїсь «узагальненої» статистики. В усякому разі, вона не присутня в архівних джерелах комуністичної спецслужби. Натомість в них можна віднайти фрагментарні цифрові дані. Наприклад, серед вилучених оунівських документів є витяг з протоколу зустрічі Митрополита-Адміністратора Святої Православної Автокефальної Церкви Полікарпа з генерал-комісаром Волині–Поділля Шене, яка відбулася 8 травня 1943 р. «По нашим підрахункам, — стверджував Шене, — до цього часу вбито около 15000 поляків» [41]. У протоколі допиту згаданого Ю.Стельмащука

йдеться про винищення у серпні 1943 р. понад 15 тис. польського населення у Ковельському, Седлещанському, Мацієвському і Любомльському районах [42].

Один з українських дослідників вважає, що «ретельний аналіз документів спростовує ті цифрові викладки, зокрема про втрати польського населення на Волині, якими оперують польські автори. Документи з українських архівів, які вводяться вперше до наукового обігу, дають можливість оцінити... реальну кількість втрат з обох сторін...» [43]. Те, що відкриті в останні роки в Україні архівні документи уточнюють, а в ряді випадків показують неправдивість даних, якими оперують деякі польські автори, це — правда. Однак стосовно реальної кількості жертв твердження цитованого автора, на жаль, все ще слід вважати риторикою. Немає такої цифри, що була б достеменно підтверджена. Цю кількість ще належить встановити.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що документи ДА СБ України, що стосуються волинської трагедії 1943 р. і подальшого польсько-українського протистояння, ще раз доводять хибність, сказати б, манихейського бачення і інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хороших» і «поганих» учасників цього процесу. Архівні джерела показують, що криваве протистояння було детерміноване польським і українським обопільним екстремізмом, що робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні і це — як і будь-яке насильство — підлягає засудженню.

Окремо слід акцентувати увагу на гострій необхідності публікації згаданих документів з ДА СБ України, щоб зробити їх надбанням якнайширшого кола дослідників. Саме це завдання покликаний розв'язати (бодай почасти) 4-й том спільної польсько-української серії «Польща та Україна у 30–40-х роках XX століття. Невідомі документи з архівів служб спеціальних», присвячений саме цій проблематиці.

Безумовно вітаючи сам факт підготовки цього тому, слід підкреслити виняткову важливість подальшої польсько-української концептуальної дискусії навколо подій 1943–1944 років. Дискусії, що має спиратися на ретельне, всебічне і критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми.

Примітки

[1] Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща «Про примирення — в 60-ту річницю трагічних подій на Волині» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 15 липня.

[2] Див.: Волинь і Холмщина, 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — 813 стор.; *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К., 2003. — 576 стор.

[3] *Ісаєвич Я.* 1943 рік у пам'яті поляків і українців // День. — 2003. — 15 березня.

[4] Цит. за: *Шаповал Ю.* Чи подолано «волинський синдром»? // День. — 2003. — 15 березня.

[5] Див.: Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 122–198.

[6] Там само. — Арк. 171.

[7] ДА СБ України, Рівне. — Спр. С-6. — Т. 1. — Арк. 363.

[8] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 37.

[9] Там само. — Т. 84. — Арк. 226.

[10] Там само. — Ф. 1. — Оп. 42. — Пор. 6. — Арк. 99.

[11] Там само. — Спр. 372. — Т. 4. — Арк. 141.

[12] Див.: *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. — К., 1999. — С. 225.

[13] ДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 87. — Пор. 19. — Арк. 146, 146 зв.

[14] ДА СБ України, Луцьк. — Спр. 1098. — Арк. 13.

[15] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 32. — Арк. 73.

[16] Цит. за: *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття. — Львів, 2000. — С. 68.

[17] Там само.

[18] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 4. — Арк. 236.

[19] Див.: *Ільюшин І.* Волинська трагедія: пошук правди. Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів // День. — 2003. — 3 квітня; *Ільюшин І.* До питання про волинську трагедію 1943–1944 рр. // Український історичний журнал. — 2003. — № 3. — С. 120.

[20] ДА СБ України. — Ф. 73. — Оп. 1. — Пор. 84. — Арк. 58, 58 зв.

[21] Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Ч. 1. — Спр. 227. — Арк. 56–74. Докладний аналіз цього документа див.: *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. — К., 2003.

[22] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 55.

[23] ДА СБ України, Рівне. — Спр. С-6. — Т. 1. — Арк. 299.

[24] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 291.

[25] Там само. — Ф. 26. — Оп. 2. — Пор. 2. — Арк. 208–211.

[26] Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 230.

[27] Там само. — Ф. 71. — Оп. 4. — Пор. 5. — Арк. 50.

[28] Там само. — Арк. 50 зв.

[29] Там само.

[30] Див.: *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. — С. 225.

[31] Див.: *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії // Голос України. — 2002. — 12 листопада.

[32] ДА СБ України, Львів. — Спр. 19159. — Арк. 23–24.

[33] Там само. — Арк. 26–27.

[34] ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Пор. 7. — Арк. 74.

[35] Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 37–38.

[36] Там само. — Ф. 65. — Спр. 49532. — Т. 1. — Арк. 168.
[37] ДА СБ України, Луцьк. — Спр. 20624. — Арк. 85–89.
[38] Там само. — Спр. 17850. — Арк. 15.
[39] ДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. 49532. — Т. 1. — Арк. 46.
[40] Там само.
[41] Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 45.
[42] Там само. — Ф. 65. — Спр. 49532. — Т. 1. — Арк. 168.
[43] *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни... — С. 89.

Валерій Єфименко
(Київ)

ВНУТРІШНЬООРГАНІЗАЦІЙНА БОРОТЬБА В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І РОЛЬ В НІЙ СПЕЦПІДРОЗДІЛУ ОУН(Б), 1940-ві рр.

Питання про участь і роль спеціального підрозділу під назвою «референтура СБ (Служба безпеки)» Організації українських націоналістів (Бандери) у внутрішньоорганізаційній боротьбі спочатку з представниками іншої течії оунівського руху — ОУН(Мельника), а у подальшому з «ворожими елементами» у власному середовищі є цікавим з багатьох точок зору та все ще маловивченим. Діяльність утаємниченої структури бандерівців привертає увагу як фахівців, істориків, так і широких кіл громадськості, для яких минуле і сьогодення України нерозривні, сприймаються ними як єдиний ланцюг історичних подій. Тому існує нагальна потреба пізнавати і об'єктивно оцінювати все, що мало місце в історії нашої Батьківщини, особливо деякі її суперечливі сторінки. До останніх можна віднести події Другої світової війни та повоєнного часу в західному регіоні нашої країни, пов'язані з боротьбою українських націоналістів за встановлення Української самостійної соборної держави (УССД).

Вивчення, аналіз і узагальнення маловідомих документів з історії СБ ОУН(Б) певною мірою допоможе сформувати неупереджене ставлення до діяльності націоналістичного підпілля бандерівського напряму та окремих його підрозділів. В цьому плані неабиякий інтерес представляє діяльність спецпідрозділу ОУН(Б), зокрема його участь в усуненні всіляких перешкод на шляху укріплення та розширення організаційної мережі ОУН(Б).

Беручи до уваги засоби, форми та методи, якими користувались представники спецпідрозділу, їх чисельність та характер виконуваних ними завдань, з певною долею умовності можна сказати, що вищезазначена бороть-

ба велась ними на всіх рівнях організаційної структури. Від керівних ланок — проводів (крайових, окружних, обласних, надрайонних) — до найнижчих ділянок — кущів, станиць, де діяли люди з повноваженнями СБ.

Боротьба за «чистоту» лав і укріплення ОУН(Б) була започаткована на найвищому рівні ще в лютому 1940 р., коли колишній керівник Крайової Екзекутиви Степан Бандера у колі своїх однодумців скликав конференцію ОУН, на якій виступив проти її керівника Андрія Мельника, звинувативши його у пасивному опортунізмі. Внаслідок цього на конференції стався розкол ОУН [1].

Окремі симптоми такого розколу визрівали ще з середини 30-х років, коли між керівництвом Проводу українських націоналістів (ПУН), що знаходилось далеко за межами українських земель, і Крайовою Екзекутивою, яка безпосередньо організовувала підпільну роботу на західноукраїнських землях, почали виникати розбіжності відносно тактики та методів діяльності українських націоналістів.

Старші учасники українського націоналістичного підпілля (пізніше вони згуртувались навколо А.Мельника і стали називатись мельниківцями), дотримувались вичікувальної позиції і були противниками активних антирадянських дій. Молоді члени організації, більшість з яких була зосереджена на західноукраїнських землях і підтримувала С.Бандеру, навпаки виступила за активізацію своєї роботи. Наприкінці 1940 р. частина її виступила проти Проводу ОУН і залишила лави організації [2]. Ці внутрішньоорганізаційні розходження певною мірою і обумовили характер та напрями боротьби в середовищі українських націоналістів, що велась працівниками спецпідрозділу аж до початку 50-х років минулого століття.

Після утворення двох течій в оунівському русі, перед керівництвом новоутвореної бандерівської структури постало одне з головних завдань — укріпити організацію і розширити свій вплив на все націоналістичне підпілля. Серйозною перешкодою на цьому шляху їм були мельниківці, серед яких було чимало таких, хто добре володів організаційною інформацією, знав засоби та методи таємної роботи. Важливою обставиною було те, що «внаслідок розколу в пол[ковника] Мельника залишився верховний та середній елемент організаційних кадрів, а група Бандери заволоділа низовими клітинами організації [3].

Тому діяльність бандерівського спецпідрозділу за тих умов зосереджувалась, в основному, на підготовці своїх кадрів інформаторів і конфідентів та використанню їх у боротьбі з мельниківцями. Деяка частина цих кадрів безпосередньо вступала в контакт з представниками протилежного табору з метою залучення їх на бік ОУН(Б), брала участь в різних їхніх зібраннях. Особистим позитивним ставленням до «нової революційної ОУН» вони намагались ідейно впливати на учасників підпілля, які вагались або були противниками розколу.

Інші інформатори мали більш складні завдання, а саме — увійти в повне довір'я до мельниківців і збирати максимально повну інформацію про процеси, що відбувалися в їхньому середовищі [4]. Підготовка таких інформаторів велась дуже обережно, з ними відпрацьовувались вірогідні ситуації, відповідні легенди щодо перебігу до мельниківців, окрема лінія поведінки. Так, наприклад, вони повинні були видавати себе відвертими противниками ОУН(Б), при любій нагоді демонструвати своє негативне ставлення до неї, не мати ніяких стосунків зі своїми однодумцями.

Для того, щоб у кожного члена організації виховувати належне ставлення до вимог конспірації, дотримуватися якої необхідно було у зв'язку з розколом підпілля, за участю працівників спецпідрозділу була підготовлена інструкція під назвою «Конспірація». В ній давалось роз'яснення самого поняття конспірації і деякі рекомендації відносно того, як себе поводити серед свого оточення.

Завдяки вміло поставленій роботі з інформаторами і конфідентами, працівники СБ мали досить вичерпну інформацію щодо планів і намірів своїх противників. Зокрема, від конфідента Івасіва, якому вдалось влаштуватись на постійну роботу в канцелярію мельниківського штабу в м. Кракові, бандерівці мали копії всіх документів, що там виготовлялись [5]. Зважаючи на те, що саме цей штаб на той час був однією із основних організаційних ланок мельниківців, то можна уявити, якими можливостями оперували бандерівці на самому початку протиборства з ОУН (М).

За короткий час, ще до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, працівники спецпідрозділу зуміли усунути або фізично ліквідувати близько 400 активних членів мельниківського табору. В свою чергу мельниківці знищили понад 200 бандерівців [6].

Ця боротьба не припинялася і надалі. Досить згадати факти загибелі восени 1941 р. ветеранів ОУН, провідних теоретиків націоналістичного руху О.Сеника і М.Сціборського, інших представників керівного складу мельниківців, зокрема Р.Сушка, коменданта «Українського легіону» [7]. Нині багатьма вважається вже доведеним, що вони загинули внаслідок терористичних акцій, організованих спецпідрозділом ОУН(Б). В одному із звітів німецької служби безпеки (СД) щодо зазначеного теракту було сказано: «Ходять поголоски про дальші вбивства прихильників Мельника... вимоги української інтелігенції і групи Мельника: вжити поліційних заходів проти керівництва групи Бандери» [8].

Враховуючи більш вигідне становище ОУН(М) в умовах нацистської окупації, працівники бандерівського спецпідрозділу намагались проникнути в організаційну мережу мельниківців, виявити на якій основі здійснювалася їх співпраця з німецькою владою, які саме стосунки складались у них з останньою і в якому руслі вони розвивались. Крім цього, намаглись

також з'ясувати, чим займається легалізована частина мельниківців, чи використовує їх німецька влада, якщо так, то якою мірою.

Не менше їх цікавило й те, хто з бандерівців підтримує дружні стосунки з мельниківцями, і які тут є можливості для поширення свого впливу на опонентів. Так, у своєму зізнанні колишній працівник спецпідрозділу М.Е.В. розповів наступне. За вказівкою керівника однієї з крайових референтур СБ «Міклуши» він, як агент-розвідник, працював деякий час по розробці легалізованих мельниківців. Основним його завданням було вступити в одну із мельниківських організацій, обійняти, по можливості, керівну посаду і вести внутрішню розкладницьку роботу в організації з метою схилення її членів на бік бандерівців [9].

Треба зазначити, що працівники спецпідрозділу мали непогані оперативні позиції серед членів мельниківського табору і отримували практично всі відомості, які їм були необхідні. Про це свідчать, зокрема, зізнання одного із керівників спецпідрозділу Г.Пришляка: «Головне завдання, яке було перед проводом (ОУН(Б). — *Авт*.) в 1941 р., було посилення впливу на українську молодь і учасників ОУН для того, щоб вирвати їх із-під впливу мельниківців. Для цього, окрім пропагандистської і агітаційної роботи, по лінії СБ мною була направлена агентура на виявлення зв'язків мельниківців та їх поведінку, щоб установити, хто до них заходить і хто із членів ОУН(Б) лояльно відноситься до мельниківців.

З цією метою мною був заохочений до роботи як агент учасник ОУН, який працював склографом в мельниківському проводі. Агент систематично інформував про стан справ у мельниківців і передавав зразки документів, віддрукованих на склографі. Всі мельниківські документи, до виходу в маси були нам відомі і ми могли своєчасно протидіяти своїми документами і прийняти міри, щоб мельниківська пропаганда не знайшла собі серед учасників ОУН благодатного ґрунту. В процесі агентурної роботи було виявлено, що крайовий референт СБ мельниківського проводу Соколовський, по спеціальності агроном-інженер, поряд з виконанням функцій есбіста, працює в гестапо. В 1943 р. він був нами страчений. Через агентуру, яка працювала серед мельниківців, був отриманий список на 50 чол., членів ОУН — бандерівців, які розшукувались німецькою владою для арешту» [10].

З відступом німецьких військ з території західноукраїнських земель, Центральний провід ОУН(Б) взяв курс на масове залучення до партизанства місцевого населення, відкидаючи будь-які компроміси з мельниківцями, особливо в питаннях керівництва підпільною боротьбою українських націоналістів, її стратегії і тактики. Виконуючи настанови керівництва, відділи спецпідрозділу ОУН(Б) безжалісно розправлялись з мельниківцями, які негативно ставились до примусової мобілізації до лав УПА. Зокрема, вони активно допомагали в ліквідації тільки-но створених влітку 1943 р. військових загонів ОУН(М) «Хріна», «Блакитного», «Волинця» та ін. [11].

Репресії СБ поширювались і на тих мельниківців, які не бажали переходити до бандерівців. Так, у липні 1943 р. загинув від рук есбістів член теренового проводу ОУН(М) на Дубинщині Т.Смоляр, який після роззброєння загону «Хріна» повернувся додому. Така ж доля спіткала і В.Дубовецького, який відмовився перейти до бандерівського табору, Н.Федорчука — члена Волинського проводу ОУН(М), референта пропаганди Угорського району ОУН(М) Стіженка та ін. [12].

Про ворожі відносини між бандерівцями і мельниківцями свідчили і документи УПА, що були захоплені у великій кількості радянськими партизанами весною 1944 р. в районі Любомиль на Рівненщині [13]. За цими документами, для викриття і знищення тих сил, які виступали проти ОУН(Б), повною мірою використовувався її спецпідрозділ, який мав необмежені права, оскільки «був законом і судом в підпіллі» [14].

Під гнітючим враженням від великих втрат, що понесло оунівське підпілля в 1945-1946 рр. внаслідок дій радянських органів державної безпеки, ватажки ОУН(Б) на Північно-східних українських землях (ПСУЗ) і т. зв. великого проводу, проводу-інспекторату, керованого «Смоком» (він до цього довгі роки очолював різні відділи СБ), розвернули широку чистку серед учасників ОУН і УПА з метою припинення діяльності агентів органів держбезпеки. Вони вбачали головну причину багатьох провалів місцевих ланок ОУН і невиправданих втрат УПА в діяльності ворожої агентури та мельниківців проти них.

За вказівкою «Смока» вся структура підпорядкованого особисто йому спецпідрозділу розвернула широку кампанію терору щодо багатьох учасників бандерівського підпілля. Внаслідок застосування ними тортур, велика кількість учасників ОУН і УПА, в тому числі і деякі представники керівного складу, «зізнавались» у своїй агентурній роботі на органи держбезпеки. Член Центрального проводу ОУН(Б) Василь Кук («Леміш»), який безпосередньо керував діяльністю українських націоналістів на території Рівненської та інших західних областей України, ознайомившись з одним із протоколів допиту СБ, іронізуючи написав на ньому, що при таких методах допиту, він, «Леміш», особисто дав би зізнання, що є абіссінським негусом.

Масовий терор есбістів проти членів ОУН і вояків УПА створив атмосферу суцільної недовіри і ворожнечі між учасниками підпілля, які іноді не мали межі. Керівник спецпідрозділу Крайового проводу «Одеса» «Далекий» критично відносився до вказівки «Смока» щодо проведення чистки серед підпільників, чим викликав підозру у зв'язках з органами держбезпеки. Ця підозра посилювалась тим, що деякі оунівці, потрапивши до рук СБ, під тортурами давали вигадані зізнання про агентурну роботу «Далекого» та інших ватажків.

Зі свого боку, «Далекий» і його оточення вважали, що чистка, яка проводилась під керівництвом «Смока» та його заступника «Верещаки», в

дійсності була ліквідаторською роботою, інспірованою органами МДБ. Все це посилювалось особистими рисами характеру обох цих керівників. «Смок» по натурі був кар'єристом, черствою, жорстокою, обмеженою і фанатичною людиною, з манією підозри до всіх і всього. «Далекий» відрізнявся від нього ліберальним складом характеру, розсудливістю і обережністю.

«Смок» із притаманною йому підозрілістю есбіста активно взявся за чистку в підпіллі, внаслідок якої його підлеглими і ним особисто було замучено і страчено велику кількість учасників ОУН і УПА. «Далекий» більш реалістично оцінював ситуацію в підпіллі, зокрема причини втрат, яких зазнало підпілля, зважено підходив до висування звинувачень з цього приводу і не мав таких результатів як «Смок». Це кваліфікувалося як бездіяльність «Далекого» у царині чистки кадрів, та дало «переконливі» докази «Смоку» і «Верещаку» для звинувачення «Далекого» у зв'язках його з органами держбезпеки.

Як саме проходило збирання компрометуючих матеріалів на «Далекого» видно із зізнання «Павла-Миколи»: «Групу, яку переслідували війська НКВС 23 вересня 1945 р. в Котовському лісі, очолював комендант СБ при командуючому УПА «Дядя», він же «Кость». Я знаходився біля цієї групи, як підслідний СБ по підозрі у зв'язках з органами... «Кость» вів допит мене, бив і вимагав, щоб я зізнався в співробітництві з органами НКДБ. Він заявив, що СБ має матеріали про мої зв'язки з НКДБ. Я не витримав тортур і зізнався, що являюсь агентом Тернопільської НКДБ з 1939 р., назвав всіх агентів, в тому числі і «Далекого», коменданта СБ на ПСУЗ, «Стального», одного із командирів з'єднань УПА, що діяв в Поліссі, «Левадного» — начальника особистої охорони «Верещаки», «Квартиренка»...

Також я сказав, що «Далекий» проти чистки ОУН, за що СБ йому не довіряє, і що він має вказівку НКДБ зірвати чистку з метою збереження агентури органів. На території, яку він обслуговує, не дозволяє проводити працівникам СБ вбивства і терористичні акти. Мабуть мої зізнання впевнили «Костю», і він неодноразово із задоволенням констатував: «Нарешті я дістав на «Далекого» язика, я давно підозрював в ньому сексота».

Під час допиту до «Кості» неодноразово наближались інші працівники СБ. Підходив також і «Данило» (керівник референтури СБ Центрального проводу ОУН(Б) Микола Арсенич. — *Авт.*). Їм «Кость» із задоволенням розповідав, що мовляв його міркування вірні. Східна група УПА і ОУН засмічені агентурою НКВД. Ми поки що східняків не чистили, на заході ми провели велику роботу і виявили велику кількість агентів. Ну нічого, скоро візьмемося за схід і я доведу, що я був правий» [15].

У зв'язку з появою цих матеріалів, «Смок» дав розпорядження «Верещаці», щоб він заарештував «Далекого». 1 грудня 1945 р. «Верещака» викликав на зустріч «Далекого» в ліс біля хутора Крук Тучинського району. Розмова велась в окремій будівлі, без свідків. Звинуативши «Далекого» в зраді, «Верещака» намагався його звалити і зв'язати, але останньому вдалося вирватися і вискочити у двір, де був його ад'ютант з кіньми і втекти в розташування своїх людей.

Після цього інциденту, «Далекий» повністю оцінив загрозу, що нависла над ним, і терміново зв'язався з вірними йому однодумцями. За короткий час він утворив самостійний опозиційний Крайовий провід під назвою «Одеса» і вийшов із підлеглості проводу «Північ», яким керував «Смок». Крайовий провід «Одеса» об'єднав навколо себе три надрайонні проводи, 17 районних і 13 підрайонних. Крім того, під контролем «Далекого» опинилась оунівська друкарня, за допомогою якої він розвернув широку пропагандистську кампанію, звернувшись до членів ОУН, вояків УПА і місцевого населення з попередженням про агентурну роботу «Смока», «Верещаки» і всіх інших, яким він не довіряв.

Такі дії «Смока», «Верещаки», «Далекого» та інших керівників досить важливої ланки ОУН(Б) в Рівненській та Волинській областях викликали не тільки дезорганізацію в бандерівському підпіллі, але й суттєво скоротили його організаційні можливості, перш за все, саму його мережу в цьому регіоні. Хоча «Далекий» та його прибічники і надалі вважали себе членами ОУН(Б).

Зі свого боку, «Смок» не бажав терпіти такий стан речей і, з метою послаблення впливу «Далекого» на підпілля ОУН та ізоляції Крайового проводу «Одеса», утворив т. зв. спеціальну ланку — провід-інспекторат. Крім того, «Смок» організував і спробував провести комбінацію по фізичному знищенню «Далекого». Він підібрав із своїх найбільш довірених людей підпільника «Юрка», якому шляхом містифікації (навмисно побите обличчя, порваний одяг) вдалося увійти в довіру оточення «Далекого» і впевнити останнього, що він ледве вирвався із рук «Смока» і сподівається одержати у них порятунок. Завдяки цій «легенді» «Юрку» вдалося декілька місяців знаходитись в оточенні «Далекого», але виконати завдання по його знищенню він не зміг і, застреливши керівника СБ «Зимного», знову втік до «Смока».

«Смок», одержавши від «Юрка» самі свіжі дані про місцезнаходження довірених людей «Далекого», в травні 1946 р. зумів ліквідувати деяких з них, зокрема провідника «Тараса» і керівника технічної ланки «Чулого». «Смок» продовжував слідкувати за діяльність проводу «Одеса» і намагався вплинути на найбільш авторитетних людей із оточення «Далекого». Зокрема, він написав листа керівнику крайового спецпідрозділу «Роману», в якому пропонував йому «подумати» над тим, на який шлях штовхають його такі керівники, як «Далекий». В цьому листі «Смок» неодноразово висловлювався позитивно на адресу «Романа» і пропонував йому порвати з «Далеким» і повернути на вірний шлях.

Водночас «Смок» написав низку листів і «Далекому», в яких намагався розтлумачити суть помилок останнього. Ці листи свідчили про високу ціну для оунівського підпілля протиборства між ними. Так, у листі від 25 серпня 1946 р. «Смок» писав: «Ви розпалюєте братовбивчу боротьбу. Ваші люди вбивають невинних членів організації, як Баса і Галю на Київщині і т.п. Я стверджую, що боротьбу з організацією Ви не виграєте. Припиніть свою шкідливу, для організації і українського народу, роботу. Я не вірю, що Ви свідомо пішли на зраду. Кожна одиниця для організації сьогодні дорога і Ви ще зможете виправити свою помилку» [16].

Зрозуміло, що керівне ядро ОУН(Б) не могло спокійно спостерігати за ускладненням відносин між двома авторитетними керівниками підпілля, якими були «Далекий» і «Смок». Так, «Леміш» у червні 1946 р. писав «Далекому»: «За дорученням Проводу повідомляю Вас д. «Далекий» і Вами утворений край «Одеса», що справу передано — щодо конфлікту між Вами і Проводом на ПСУЗ — на розгляд суду ОУН. Завіряю Вас від імені Проводу про повну особисту безпеку на шляху просування» [17].

Однак, «Далекий», добре усвідомлюючи ситуацію, в якій він опинився, не довіряв нікому із підпільників, окрім своїх однодумців. Його особиста підозра відносно «Смока» перекинулась і на інших керівників організації. Загалом, все це сприяло появі у нього сумніву щодо доцільності запровадженої керівництвом ОУН(Б) тактики підпільної боротьби.

Про це свідчать листи «Далекого» до «Смока». В одному з них — від 21 вересня 1946 р. — він писав: «Я вірив, що після ліквідації всієї УПА і ОУН на ПСУЗ і після моїх радикальних попереджень, Ви стукнетесь головою об сосну і зрозумієте до чого дійшли. Я вірив, що дасте можливість кому-небудь із Центрального Проводу ОУН зацікавитись Вашими справами і вивести Вас на правильний шлях. Але мої надії не справдились. Вас і Вам подібних Модестів (відомий працівник спецпідрозділу ОУН(Б). — *Авт.*) і в подальшому вважаю за ліквідаторів ОУН і УПА на ПСУЗі, саме як ліквідаторів буду викривати перед народом і до тих пір, поки Ви не припините своєї презирливої, зрадницької роботи. На ЗУЗ (західноукраїнські землі. — *Авт.*) могли до сьогоднішнього дня зберігатися навіть великі відділи УПА, бо вона, як Ви говорили в свій час, «свідома Галичина», а на ПЗУЗі не має такої можливості, так як це Волинь і тісне Полісся. Мені здається, що цю думку потрібно сформулювати так: На ЗУЗ могли зберегтися до сьогоднішнього дня навіть великі відділи УПА тому, що там не було «Смока» і «Модеста». На ПЗУЗі не залишилось навіть невеликих відділів УПА тому, що тут зібрались смоки, модести і їм подібні мітьки» [18].

В цьому листі «Далекий» поряд із псевдо авторитетних працівників СБ вжив, і зовсім невипадково, псевдо «Смока», який на той час очолив провід-інспекторат «Північ». Цей факт є досить симптоматичним, оскільки тоді вже були непоодинокі випадки, коли на чолі проводів країв або земель ставали ті працівники спецпідрозділу, які успішно справлялись з поставленим перед ними завданням. Організаційні ланки, керовані колишніми есбістами, вже декілька років були міцним підґрунтям діяльності спецпідрозділу у внутрішньоорганізаційній боротьбі.

Зокрема, так було при ліквідації структур Народної визвольної революційної організації (НВРО), що були створені в середині 1944 р. деякими ватажками УПА і керівниками місцевої мережі ОУН на Волині та інших західноукраїнських землях з метою придати нові організаційно-політичні форми боротьбі націоналістичного підпілля. В зв'язку з тим, що створення НВРО не було санкціоновано Центральним проводом ОУН(Б), який вважав такі нововведення надто серйозними, з огляду на можливу дестабілізацію усталеної практики підпільної боротьби, працівники СБ отримали завдання ліквідувати її.

За короткий час ними було встановлено, що все керівництво північно-західних і східних округів цієї нової структури дислокувалось, в основному, в північних районах Рівненської та Волинської областей. Звідси здійснювалось керівництво малими групами підпільних формувань, що зосереджувались на території інших областей. Зокрема, командир східного округу НВРО «Верещак» зі своїм штабом знаходився на території Рокитнянського району Рівненської області, а командир північно-західного округу «Дубовий» — в Рафалуфському і суміжних з ним районах цієї ж області [19].

У своєму зізнанні керівник надрайонної референтури СБ «Чубатий» розповів, що «вони переслідували і учасників НВРО за допомогою своїх СБ і польової жандармерії» [20]. Внаслідок такої боротьби були ліквідовані, причому саме як представники керівного складу НВРО, один із командирів з'єднань УПА «Ломонос» і курінний «Босота».

Після цього багато учасників підпілля, які позитивно поставились до нової структури, враховуючи розпочату внутрішньоорганізаційну боротьбу, намагались триматись самостійно в підпіллі, обмежуючи себе в контактах з іншими організаційними ланками, оскільки боялися вже не тільки органів радянської влади, але і можливої кари з боку СБ ОУН(Б).

Такий безлад ускладнював і без того досить важкі умови діяльності українського націоналістичного підпілля, пов'язані з наростаючими ударами по ньому органів НКВС-НКВД. Все це значно дезорганізувало підпілля і породило серед чималої її частини атмосферу недовіри. Дійшло до відкритої ворожнечі між керівниками окремих ланок СБ. Зокрема, районний керівник спецпідрозділу Демидівського району Рівненської області «Богдан» ворогував з надрайонним комендантом спецпідрозділу «Мамаєм» [21].

Деякі учасники керівного складу організації намагались уникати будь-яких контактів і зв'язків з іншими підпільниками. В цьому плані неабиякий інтерес становлять документи колишнього курінного УПА «Перебийніса» і коменданта військової округи УПА «Гуцульщина» — «Хмари», що

були свого часу направлені до керівництва Крайового проводу «Захід-Карпати», а 7 серпня 1950 р. знайдені співробітниками органів держбезпеки в одному із бункерів («схронів») в Жаб'явському районі Станіславської області [22].

В цих документах «Перебийніс» і «Хмара» писали, що їх підозрюють у зв'язках з ворожою агентурою і тому вони повинні ховатися від СБ. «Перебийніс» у своєму листі звинувачував керівників Коломийського окружного проводу у розвалі організаційної роботи і, даючи характеристику підпіллю на Коломиї, писав: «По всій території піднявся бунт і недовіра в організації. Вся сітка (організації ОУН(Б). — *Авт.*) чекала якої-небудь політичної ради від Провідника, щоб морально підняти свою мережу і знайти вихід із тяжкого стану, створеного більшовиками. Я знаю і бачу, що у нас не вистачає керівних кадрів, а я через кар'єристів вимушений сидіти у власному мішку. Ось до чого дійшов» [23].

Специфіка підпільної роботи вимагала від працівників спецпідрозділу неабиякої майстерності, зокрема вміння аналізувати оперативну інформацію під кутом виявлення ворожої агентури. Будь-які помилки в цьому питанні призводили до поглиблення недовіри між підпільниками і нових взаємних обвинувачень. Так, у листі вищезазначеного «Хмари» повідомлялося: «Окружний провід запевняє, що я зв'язаний з більшовицькою агентурою і є дуже небезпечним типом для організації всього округу. Якби я здався, то «заклав» би всю гуцульську територію округу, виходячи з цього мене потрібно обов'язково ліквідувати. В такому випадку потрібно якомога скоріше ліквідувати надрайонного і окружного, бо якщо вони здадуться, то «закладуть» весь округ [24].

Невдоволення між керівниками різних ступенів і працівниками СБ у зв'язку з провалами в роботі, згодом, стало домінуючим. Так, захоплений в полон керівник пропаганди Коломийського окружного проводу «Сергій» показав, що із всього складу проводу живими залишилися тільки його керівник «Борис» і керівник спецпідрозділу «Кіров». Вони звинувачують один одного за такий стан в підпіллі і між ними постійно точиться «гризня» [25].

Підозра навіть між самими працівниками спецпідрозділу зросла настільки, що і рядові його працівники, детально аналізуючи поведінку своїх керівників, нерідко брали її під сумнів. Так, в одному із протоколів допиту «Когута», колишнього охоронця керівника СБ Коломийського округу «Клима», (січень 1952 р.), він розповів про причини виникнення у нього підозри до свого керівника. Виявилося, що дружина «Клима», яку він гаряче любив, була захоплена внаслідок чекістської операції, і це завдавало йому важких душевних мук. Однак, з часом «Клим» заспокоївся, поновив зв'язки з авторитетними керівниками підпілля, здійснював рейди в інші місця, і це все проходило на фоні активної ліквідації націоналістичного підпілля [26].

Керівник одного із районних проводів ОУН(Б) «Стальний», дізнавшись, що командир відділу УПА Пащенко був ліквідований СБ як ворожий агент, сказав: «Люди, що ви собі думаєте? У нас такий стан, що якщо на мене покажуть пальцем, як на агента НКДБ, то і мене взяли б на «станок» (пристрій для здійснення тортур. — *Авт.*) [27]. До речі, він був недалеким від істини — працівники СБ Центрального проводу ОУН(Б) вели розробку «Стального» і курінного «Левадного» як можливих агентів НКДБ.

Водночас поширились листи із зверненням до підпільників колишніх учасників підпілля, в яких висловлювалася недовіра до своїх керівників. З цього приводу інколи навіть керівники СБ не мали змоги реально оцінити ситуацію, що склалась, і перебували у певній розгубленості щодо подальших своїх дій.

Так, у вбитого під час чекістсько-військової операції керівника СБ Печенежського районного проводу «Левка» було знайдено листування, зокрема, відкритий лист одного із авторитетних членів місцевої підпільної сітки «Громадянина» під назвою «Чому я вирішив порвати з Коломийським окружним проводом?». У листі викладалися конкретні факти розкрадання організаційного майна, несправедливого відношення до рядових підпільників з боку керівництва, їх невміння організувати конкретну роботу, а також безглуздого знищення членів ОУН. На цьому листі «Левко» власноручно написав «Куди ж тепер йти?» [28].

Однак, врешті-решт вони, як правило, вдавалися до нових репресивних акцій проти «ненадійних». Під впливом цих безпідставних репресій з боку «своїх» почуття безвихіддя і песимізму ще більше охоплювало учасників підпілля. Адже «ліквідація ненадійних» проходила у великих масштабах. Про всеохоплюючий характер взаємної підозри свідчить той факт, що нерідко районні розвідники СБ мали завдання слідкувати за діяльністю кожного члена ОУН [29]. Тому не дивно, що під час чисток, влаштованих спецпідрозділами ОУН(Б) в 1945 і 1949 рр., було знищено декілька тисяч учасників підпілля. Більшість з них лише вагалась щодо доцільності збройної боротьби [30].

Керівник СБ Центрального проводу ОУН(Б) Микола Арсенич на різних нарадах і в особистому спілкуванні з іншими керівниками спецпідрозділу намагався пояснити причини таких масштабів «чистки». У своєму листі до одного із таких керівників з цього приводу він зазначав: «...Біда в тому, що в низах багато людей було заарештовано, якщо не тепер, то в минулу окупацію (мається на увазі період з вересня-жовтня 1939 по червень-липень 1941 рр. — *Авт.*). Якщо не він, то його товариш або хтось із рідні. Зрозуміло, що не всі агенти. Можна було б експериментувати, якби для цього були більш кращі умови і більш інтелігентні люди. Мені доводилось багато говорити з цього питання з керівниками СБ, а тепер вони групують свої аргументи на захист профілактованих більшовиками наших членів» [31].

Зменшення кількості підпільників, особливо в тих місцях, де найбільш інтенсивно проводилась «чистка», бентежило керівників організаційних ланок ОУН(Б) всіх рівнів. Вище ми вже наводили висловлювання деяких з них. Та працівники СБ, наслідуючи приклад М.Арсенича, відстоювали своє бачення ситуації. На завершення цієї теми доцільним буде процитувати майже без скорочень характерний лист одного із працівників спецпідрозділу, з яким він звернувся до керівника Крайового проводу «Одеса» «Далекого». Отже, цитуємо:

«...Чистка агентури в зимній період нагрянула на нас несподівано, ми не були до неї готові, тому що здалась нам дивною і неможливою. Старші люди, загартовані життям і досвідом на звістку щодо агентури не хотіли вірити, але бачачи своїми очима, зрозуміли, що складається загрозлива ситуація. Після смерті керівника чистки друга «Ониська», ми опинилися в загрозливому стані. Залишається друг сотенний «Вовк», друг «Войка», я і «Мітька» з чотирма стрільцями. Бій 20.02.1945 р. приніс втрати і розпорошив нас...

Я взяв керівництво чисткою в свої руки, час був важкий. В процесі розслідування я вияснив, що НКДБ дуже добре орієнтується — хто веде чистку, кого розкрито, якими силами володіємо. Я встановив, що агентура складається із людей високого рівня і праця їх побудована мистецьки... Зустрівшись з вами на півночі в квітні місяці, я був здивований, я зрозумів, що ви втратили довіру до мене.

Основна ціль агентури (органів держбезпеки. — *Авт.*) — припинити чистку, скомпрометувати як саму чистку, так і людей які її здійснюють, розширити агітацію, що нищать невинних людей. Агентура зробила свою справу, вона робить все спокійно, невидимо і більш конспіративно. Це видно по Корецькому надрайоні: загони стоять там без найменшої конспірації, їздять на конях, ходять серед білого дня по хуторам без кінця, везуть і несуть молоко, борщ, сметану, що кому заманеться, нібито знаходяться на дачі, не гірше ніж в ресторані, місця стоянок не міняють по два, три дні.

Людвіпольський ВОП (Відділ особливого призначення. — *Авт.*) і друг «Іван» стояли біля Хрестівки день і їх ніхто не зачіпав. Порядок був жахливий, кожен ходив куди йому заманеться, без всякого дозволу. Пісням і музиці не було кінця. Тільки на півночі знайшлась агентура і тільки на півночі люди «подуріли» від хвороби, що називається агентурою. Хто розглядає справи всіх арештованих і випущених дезертирів Червоної армії і Донбасу, які на сьогоднішній день знаходяться в цьому ВОПі. Хіба є можливість провести зиму такому ВОПу на околицях сіл Биганівки, Міхошня, Хомня і Солпинсько-Клічетських лісах без будь-яких сутичок. Тільки один раз «військо» зустрів, а весь інший зимній час воно сиділо по хатам. ...Зі слів друга «Кузьми», половина Корецького ВОПу — це агентура... Слід проаналізувати смерть друзів «Карпа», провідника Корецького надрайона, «Панька» — коменданта СБ.

Ваші вказівки стосуються наступного — розвіяти привид агентури, заспокоїти людей і заборонити всім проводити чистку. Хто перевіряв такі клички людей, які прибули із східних земель, як «Катя», «Мар'яна», «Уляна», «Маруся», це все так і пахне агентурою. Відомо всім, що Березянський район із свого осередку випустив найбільшу кількість агентів і не яких-небудь, слід згадати «Багатого», «Гаркушу», «Бівопа» — не проведено ніякої чистки. Чому пропадає досвід СБ, отриманий під час чистки... Цю школу ми завоювали в нерівному бою і заплатили жертвами найкращих друзів — «Онисько», «Голубович», «Гапон», «Шершень», «Яничар», «Калина» та ін. Це кваліфіковані кадри СБ в любому секторі нашої роботи...

Дуже жаль, люди в теперішній час схвильовані, не знають що робиться, дивуються і сумніваються. Чому не бажаєте зустрітись з цими людьми. Між цими людьми і німецькими есбістами (тобто тими, хто пройшов спецпідготовку в німецьких спецпідрозділах. — *Авт.*) — велика різниця. Чому до агентів відносяться дипломатично і великодушно, панькаються з такими, а вони не припиняють своєї роботи. З чим ми зустрінемо підпілля і як ми до нього готуємося? Чому не займаємося пошуком інших засобів боротьби з агентурою?

В 1943 р. я був знятий з роботи по агентурі по НКДБ, був направлений групою «Загроза» як мобілізаційний референт і завідуючий транспортом на територію Ровенського надрайону. 01.04.1943 р. я організував 12 транспортів з продуктами, мобілізував 85 чол. Але у відповідь — спасибі. Докір мені, що взяв десь речі без квитанції і без згоди. Взимку 1945 р. я зрозумів — агентурна робота в 1943 р. будувалась з метою зашкодити ОУН, УПА, мою активність потрібно було зупинити.

Друг командир! Підводячи підсумок всьому разом, закінчую свій лист... робота СБ зкомпроментована, чистка не здійснена, люди на керівних місцях не знають що робиться по відношенню до тих, хто знаходиться в перевірці, стан не можливий. Затрачено півтора місяці такого цінного часу в такі вирішальні дні. Ваші співучасники уже мене «повісили» і «зняли з мене голову» (не знаю кому за це зняти голову). Ваші приятелі заявили мені в очі, що мені лише бути шпигуном, а не працювати в СБ. Ви зробили з мене людину, «хвору на агентуру». Ви людям не допомагаєте, а навпаки вмієте без причини вбивати всі їх переконання і устремління в роботі. Далі в СБ працювати не можу, тому що бачу, що спільної мови ми з вами ніколи не знайдемо, тому я повинен уступити.

Постій. 05.04.1945 р. «Мітька Чагар» [32].

Цей лист є досить інформативним і дає змогу об'єктивно оцінити дії тих працівників СБ, які захопившись ідеєю нищення ворогів, мали глибо-

ке переконання в необхідності здійснення тотальної перевірки членів підпілля. Якщо залишити поза увагою окремі акценти автора листа щодо його особистих відносин з керівником «Далеким», то все інше викладене в листі можна віднести до переконливих фактів порушення конспірації і дисципліни серед підпільників. Причини цього, на думку автора листа, були пов'язані з діями ворожої агентури.

Такий підхід працівника спецпідрозділу до оцінки отриманої ним інформації вказує на те, що есбісти-оунівці негаразди в організації в багатьох випадках пояснювали лише наявністю в ній таємних ворогів — агентів противника. До певної міри так воно і було. Однак, не це було тим чинником, що найбільше впливав на стан підпілля в післявоєнні роки. Вирішальним моментом стало посилення серед членів ОУН(Б) і населення, яке їм допомагало, розчарування і небажання платити своїм власним життям за примарну (за тих історичних обставин) ідею побудови УССД. Керівне ядро ОУН(Б) та віддані їм працівники СБ не бажали, за великим рахунком, визнати це і намагалися силовим шляхом виправити ситуацію на свою користь. Саме цим, а також наявністю вже певної історичної традиції (боротьба з мельниківцями), обумовлювалася активна участь спецпідрозділу ОУН(Б) у внутрішньоорганізаційній боротьбі в середовищі українських націоналістів у другій половині 40-х рр. XX ст.

Примітки

[1] *Коваль В.С.* За що і з ким боролась ОУН-УПА. Збірник наукових праць. Україна XX ст. Проблеми національного відродження. — К. Наукова думка, 1993. — С. 99.
[2] *Боярський П.К.* Українська внутрішня політика. — Женева, 1947. — С. 66.
[3] *Тарас Бульба-Боровець*. Армія без держави. — Львів: «Поклик. Сумління», 1993. — С. 46.
[4] *Книш З*. Б'є дванадцята. Спогади і матеріали до діяльності ОУН напередодні німецько-московської війни. — Торонто, 1941. — С. 55, 73.
[5] Там само. — С. 75.
[6] *Масловський В.* «Акт 30 июня». // Политика и время. — 1991. — № 12. — С. 78.
[7] *Коваль М.В.* Правда безнадійних змагань. Організація українських націоналістів: урок історії. // Політика і час. — 1997. — № 9. — С. 77.
[8] *Косик В.* Німеччина й українське питання (жовтень 1938 — грудень 1941 рр.). Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Київ, 1995. — С. 177.
[9] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 20. — Арк. 64.
[10] Там само.
[11] Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 677.

[12] Там само.
[13] *Сергійчук В.* Радянські партизани проти ОУН-УПА. — К.: ТОВ Українська Видавнича Спілка, 2000. — С. 64.
[14] *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945). — К.: Вид. Дім «Альтернатива», 1999. — С. 153.
[15] ДА СБ України — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 68 — Арк. 148–150.
[16] Там само. — Т. 83. — Арк. 96–97.
[17] Там само. — Арк. 97.
[18] Там само.
[19] Там само. — Т. 82. — Арк. 10.
[20] Там само. — Т. 85. — Арк. 3.
[21] Там само. — Арк. 12.
[22] Там само. — Т. 72. — Арк. 371–372.
[23] Там само. — Арк. 375.
[24] Там само.
[25] Там само.
[26] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 85. — Арк. 273–274.
[27] Там само. — Арк. 143.
[28] Там само. — Арк. 376.
[29] Там само. — Т. 32. — Арк. 259.
[30] *Шевчук В*. Українська повстанська армія // Політика і час. — 1991. — № 11. — С. 83.
[31] Там само. — Т. 23. — Арк. 118–119.
[32] Там само. — Арк. 142.

Олександр Іщук
(Київ)

ІДЕОЛОГІЧНО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН(Б) СЕРЕД МОЛОДІ (1944—1954 рр.)

Після звільнення від нацистської окупації, в Україні знову встановилася комуністична влада. Проте далеко не все населення, особливо в західному регіоні, підтримувало повернення радянського політичного устрою. Багато людей пам'ятали події попередніх років, передусім політичні переслідування та масовий терор з боку тоталітарного режиму. В цьому сенсі ситуація в Західній Україні, яка лише невеликий проміжок часу знаходилася у складі СРСР, але встигла зазнати багатьох прикрощів, була доволі специфічною.

Загалом реакція західноукраїнського населення (незалежно від того, чи це були за національністю поляки, чи українці) на повернення більшовиків була негативною. Це пояснювалося тим, що у період першого приходу радянської влади на ці землі у 1939–1941 р. місцеве населення переконалося у важкому житті в Радянському Союзі. Тому воно не очікувало особливих змін у внутрішній політиці СРСР і у повоєнні роки.

Ці побоювання були небезпідставними. В регіоні оновилися знищення усіх залишків колишнього «буржуазного» економічного та політичного устрою, організація колгоспів, насадження на вищі керівні посади лише членів комуністичної партії (переважно росіян або вихідців зі східних областей України) та т.і. Такі дії викликали супротив з боку місцевого населення, хоча деякі із заходів влади були вкрай потрібними (наприклад, відбудова старих і будівництво нових підприємств промисловості і транспорту).

За цих умов головною опорою радянської влади, як і раніше, залишалися силові структури — війська Червоної армії, органи Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) і Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС).

Одним з головних наслідків Другої світової війни в Україні стала недовіра населення до будь-яких заходів влади (спочатку німецької, потім радянської). За умов важкої економічної ситуації громадянам необхідно було більше думати не про політичні проблеми, а про те, як взагалі вижити. Щоб досягнути успіхів у проведенні своєї політики, керівникам УРСР доводилося постійно застосовувати силу. Чимало людей підкорилося, але багато не хотіло виконувати тих наказів, які вважали хибними та згубними для себе, своїх родин, своєї країни. Ховаючись від мобілізації до Червоної армії та переслідувань, сотні людей тікали у ліси, немало їх опинялося у лавах різноманітних антирадянських організацій [1].

Починаючи з 1944 р., на території Західної України розпочалося тривале протистояння ОУН і УПА з радянськими військами та органами державної безпеки, яке тривало до середини 50-х років XX ст.

Слід звернути увагу на те, що воно було не лише військово–політичним за своєю сутністю, як це могло б здатися на перший погляд. Зіткнення двох протилежних політичних систем — західноєвропейської демократичної, до якої звикли мешканці Західної України за часів існування Польщі, та радянської комуністичної, яка від 1917 р. встигла зміцнитися, спричинило серйозні зміни в усіх сферах життя Західної України. Вони охопили чимало його невід'ємних складових, у тому числі міжнаціональні та людські відносини, економіку, культуру, освіту, етику, виховання та інше [2]. Тому повоєнний стан у Західній Україні варто розглядати у більш широкому контексті, а саме, як зіткнення двох різних цивілізацій (Західної Європи та СРСР), а не лише двох протилежних політичних систем.

Ще до безпосередньої появи радянських військ у Західній Україні (та і згодом) ОУН у своїх виданнях висловлювала думки, які зводилися до того, що «по упадку більшовизму буде будуватися новий суспільний лад» [3]. Керівники організації закликали своїх членів залишатися на нелегальному становищі та спрямовувати свою діяльність на боротьбу проти СРСР.

Багато членів ОУН добре знало, на що вони йдуть та чого можна очікувати від цієї боротьби. Вони розуміли, що радянська влада не дасть їм можливості працювати легально, створювати якісь культурно-політичні осередки, не кажучи вже про партії. Із збережених документів ОУН видно, що майбутні заходи радянської влади не стали чимось несподіваним для керівників націоналістів, які протягом тривалого часу готувалися до вжиття відповідних заходів проти комуністичної системи. Тому уся організаційна структура ОУН залишалася у підпіллі і була непогано підготовлена до тривалого опору заходам нової влади.

Характерним прикладом цього протистояння була боротьба між комуністами та націоналістами за вплив на молодь. Метою як одних, так і других було її виховання у світлі власної ідеології та залучення у майбутньому на свій бік. Ось що з цього приводу можна прочитати у статті «Завдання

Зарицька Катерина Миронівна, псевдонім «Монета». Референт Українського Червоного Хреста Крайового проводу ОУН «Галичина», брала також активну участь у діяльності референтури «Юнацтва» цього проводу. Авторка низки статей під псевдонімом «Уляна Кужіль». Заарештована 21 вересня 1947 р. в м. Ходорів. Згодом засуджена до 25 років виправно-трудових таборів. Померла у 1986 р.

українського юнацтва», виданій у молодіжному журналі ОУН «Юнак»: «Вся українська молодь — це той людський матеріал, що незабаром буде творити зміст національного життя на всіх відтинках... Підкреслюємо, що завданням українського юнацтва є вказати всій молоді на засадничі обов'язки гідного члена спільноти, допомогти формувати своє національне обличчя, працювати над збереженням національної душі та кожного доставити на відповідну громадянську стійку...»[4].

Від пильного ока органів державної безпеки УРСР не вислизнув той факт, що успішна праця ОУН серед молоді була постійною та ґрунтовною ще з часу утворення ОУН у 1929 р., а також те, що молодь особливо легко піддавалася впливу ідей інтегрального націоналізму. Через це радянські владні органи докладали багато зусиль, щоб виховати західноукраїнську молодь у дусі марксизму-ленінізму, щоб у майбутньому мати змогу використати її для своєї підтримки[5]. Безсумнівно, що і в ОУН, і в радянських органах влади розуміли: від виховання молоді залежить те, як вона буде поводити себе далі, кого вона буде підтримувати у політичній боротьбі, яким буде майбутнє всієї країни через багато років, коли нинішня молодь нею керуватиме.

Завдяки доволі активній праці ОУН у 1930-х роках молодь, вихована за часів колишньої Польської держави, постійно підтримувала організацію та поповнювала її лави. Щороку тисячі юнаків вступали до молодіжних організацій, а після відповідної підготовки — до лав підпілля. Проте вже через кілька місяців, внаслідок дедалі більшого тиску органів держбезпеки на ОУН та УПА, умови праці ускладнилися та погіршилися, що призвело до великих втрат у людях. Керівники підпілля змушені були виробити нові форми організаційної роботи з молоддю, які характеризувалися більшою конспіративністю та індивідуальним підходом до кожного нового учасника.

Не слід вважати, що ОУН займалася вихованням лише тієї частини молоді, котра знаходилася у її молодіжних організаціях. Основними визначальними напрямками роботи ОУН серед молоді, згідно з інструкціями організації, були: 1) Залучення молоді до праці в молодіжній структурі ОУН «Юнацтво»[6]; 2) Агітаційна, виховна та навчальна робота з підростаючим поколінням (починаючи з дошкільного та шкільного віку)[7]; 3) Використання легально проживаючої молоді, як спостерігачів за діями радянської влади, розповсюджувачів листівок, помічників у зборі продуктів тощо[8].

Безсумнівно, найголовнішим завданням ОУН для збереження впливу на молодь залишалася робота по створенню та поширенню на території України ланок молодіжної організації ОУН «Юнацтво».

Керівник ОУН(Б) в Україні Роман Шухевич («Тур», ліворуч) та Йосип Дяків («Наум») — референт «Юнацтва» Крайового проводу ОУН «Галичина» в 1943–1944 рр.

З часів існування Польської держави та німецької окупації збереглася доволі поширена юнацька мережа ОУН. Якщо прослідкувати за структурою мережі «Юнацтва», то на момент приходу радянської влади у 1944 р. суттєвих змін вона спочатку не зазнала, залишаючись традиційною для ОУН, де кілька менших організаційних ланок утворювали одну більшу. Це підтверджується збереженими інструкціями з праці в «Юнацтві»[9], допитами заарештованих у 1944–1945 р.

членів Центрального проводу (ЦП) ОУН М.Луцького — «Андрієнка»[10] та М.Степаняка — «Сергія»[11] й іншими документами.

У складі ЦП ОУН після нападу німців на СРСР у 1941 р. та повернення багатьох відомих націоналістів з еміграції (таких, як Р.Шухевич, Я.Стецько, В.Кук, О.Гасин та ін.) було створено референтуру «Юнацтва». Їй були підпорядковані крайові та обласні проводи, у кожному з яких були дві основні референтури — організаційна (займалася справами всебічної організації діяльності), і вишкільна (планувала та контролювала навчання). Мережа «Юнацтва» мала свою окрему структуру, починаючи від станиці. Таким чином:

1. Станиця «Юнацтва» містила 3–5 ланок (звен, у кожному 3–5 юнаків);
2. Підрайон містив 3–5 станиць;
3. Район містив 3–5 підрайонів;
4. Повіт містив 3–5 районів;
5. Округ містив 3–6 повітів;
6. Область містила кілька округів.

Основними завданнями організацій молоді, згідно з однією із збережених інструкцій ОУН, були: 1) Створення сильного організованого ядра найкращих (з подальшим вихованням, навчанням та підготовкою молоді до участі в ОУН); 2) Охоплення виховними впливами всієї української молоді[12].

Основна увага, звісно, приділялася першому завданню. Діяльність «Юнацтва» ще з 30-х років XX століття здійснювалася за певною, давно виробленою, схемою:

1) Підбір кадрів до організації та відбір кандидатів;
2) Перевірка кандидатів;
3) Навчально-виховний процес;
4) Іспити;
5) Конкретна робота в організації та на території[13].

Підбір кадрів до юнацької мережі ОУН відбувався згідно із встановленими у підпіллі правилами. Зазвичай юнак, котрий хотів потрапити до організації, повинен був мати непогану репутацію та бути віком від 16 до 21 року. Кандидата тривалий час (в залежності від необхідності та конкретної ситуації) вивчали та перевіряли, щоб уникнути можливості появи в організації агента НКДБ-МДБ. В основному зверталася увага на деталі біографії та походження, особисті якості і здібності кандидата[14]. Зважаючи на ще слабкий контроль радянської влади у сільській (особливо високогірній та важкодоступній) місцевості, умови для роботи були відносно сприятливими.

Кандидата тривалий час готували до вступу в організацію, давали читати літературу та на зустрічах пояснювали, що саме чекає його в майбутньому. Строк перебування юнака у кандидатах у повоєнні роки був

різним. Згідно з інструкціями ОУН, він різнився — у містах був більшим, у селах — меншим. У залежності від різних обставин, щоб перетворитися з кандидата на учасника «Юнацтва», доводилося чекати від кількох тижнів до одного року.

Прийняття до організації за сприятливих умов здійснювалося на урочистій церемонії, а в інших випадках — таємно, лише за участю провідника. За традицією новий юнак після прийняття до лав «Юнацтва» отримував власний псевдонім, складав клятву та починав виплачувати членські внески[15].

Після перевірки кандидат подекуди мусив скласти іспити. Вони, насамперед, мали показати його освітній рівень та схильності, допомогти вихователям виявити сильні та слабкі якості юнака. Залежно від результатів іспиту юнак отримував навчальні завдання та приступав до праці в ланці «Юнацтва». Найважливішими матеріалами, які насамперед юнак мусив опрацювати, були: декалог, 12 заповідей та 44 правила життя українського націоналіста, вишкіл конспірації, програмні та агітаційні матеріали ОУН тощо.

Коли юнак вже вважався членом «Юнацтва», він потрапляв до ланки молодих людей із схожим рівнем освіти та починав опрацьовувати на зібраннях навчальні (виховно-вишкільні) матеріали. Сходини (зібрання) проводилися згідно з розробленими правилами. Програма цієї роботи мала три головні складові розділи: 1) Організаційно–політичний, який торкався минулого та нинішнього життя ОУН і національно–політичної думки; 2) Загальноосвітній, який складався переважно з вивчення української історії, географії та літератури; 3) Військовий, що сприяв виробленню у юнаків військових навичок. До кожного з цих основних напрямків, а також для іспитів першого та другого ступеня, були розроблені та надруковані великими накладками річні програми навчання і спеціальна література — хрестоматії з української літератури, підручники з історії, географії та ін. Для вивчення деяких наук були передруковані книги, написані відомими українськими науковцями та літераторами. Наприклад, найкращим підручником з географії слугувала книга Степана Рудницького «Географія України»[16].

В «Юнацтві» ОУН навчання складалося з першого та другого ступеня (кожен з них міг тривати цілий рік), які закінчувалися іспитами. Окремо після теоретичного іспиту, в залежності від нахилів та здібностей кожного, юнаки складали так звану практичну частину, виконуючи завдання організації на території, різні фізичні вправи, доручення своїх провідників, орієнтування на місцевості тощо[17].

Після завершення курсу навчання у «Юнацтві» та перевірки практичних вмінь, юнаку доручалася якась важлива організаційна робота серед молоді на території. Таким чином молодь поступово долучали до більш

серйозної діяльності в ОУН. Безсумнівно, новому молодому поповненню, яке потрапляло до лав організації, подобалось те, що з ними працюють такі ж самі, як і вони, молоді, але вже досвідчені підпільники. Розуміючи, що гарний контакт між двома молодими людьми встановити набагато легше, ніж між старим та молодим, ОУН часто доручала виховання юнаків підпільникам, які самі недавно ще були в «Юнацтві». З іншого боку, до подібної праці долучалися представники старшого покоління, які мали великий авторитет серед місцевих підлітків, наприклад, колишні вояки Української Галицької армії.

Виховників ОУН готували до праці з молоддю на підготовчих курсах досвідчені члени організації. Для підвищення їхньої кваліфікації іноді проводилися вишколи. Крім того, організацією постійно випускалася різна допоміжна література, з котрої вони могли дізнатися про те, як краще підбирати кандидатів, знаходити спільну мову з людьми та інші важливі деталі педагогічної роботи [18].

Окремо слід зауважити, що паралельно з чоловічою існувала також і численна жіноча молодіжна мережа ОУН. Вона мала подібну структуру та працювала з нею у тісному контакті. До її складу, теж після перевірки, приймали дівчат, котрі прагнули та здатні були долучитися до роботи у націоналістичному русі [19]. Окрім загальної освітньої підготовки дівчат навчали медичної справи, друкуванню на машинці, шиттю а також доручали розповсюджувати листівки, готувати для повстанців їжу та ін. Таким чином ОУН прагнула охопити своїм впливом не лише юнаків, але й дівчат, зважаючи на необхідність їхньої участі у боротьбі.

Загалом оцінюючи роботу ОУН із створення ланок «Юнацтва» та залученню до них української молоді, слід зазначити, що вона була доволі успішною. Так, за документами МДБ УРСР, чисельність членів «Юнацтва» та інших молодіжних організацій лише у Галичині в середині 1943 р. складала до 26 тис. осіб та ще 5 тис. юнаків прихильників [20]. Проте слід визнати, що незважаючи на широке територіальне поширення, ця організація не була в змозі охопити більшість молодих людей Західної України. Крім важких повоєнних умов життя ОУН необхідно було зважати на конспірацію. До «Юнацтва» не можна було брати заздалегідь небезпечних для організації молодиків: тих, хто міг несвідомо видати її, слабких духом та тілесно, занадто неслухняних, боягузів тощо. Через це, хоча «Юнацтво» було поширене в багатьох селах Західної України, її чисельність не могла бути надто великою.

Проте існуючу у 1944 р. структуру «Юнацтва» маленькою все ж не назвеш. Не дивно, що її одразу ж в багатьох місцях було виявлено органами державної безпеки УРСР. Заарештовані молоді люди, особливо дівчата, видавали на допитах членів ОУН, що призвело до великих втрат у людях [21]. Зважаючи на такий розвиток подій, з метою збереження кадрів, молодіжну

Йосип Дяків, псевдоніми «Горновий», «Цьвочок», «Наум», «605» та інші. Референт «Юнацтва» у складі Крайового проводу ОУН «Галичина» у 1943–1944 рр., редактор молодіжного журналу «Юнак». Автор низки статей для молоді. Згодом, з 1948 р. — керівник Львівського крайового проводу та член Центрального проводу ОУН. Загинув 28 листопада 1950 р.

референтуру Центрального проводу ОУН влітку 1944 р. було розпущено, а справи «Юнацтва» передано до організаційної, яка займалася всіма іншими ланками [22]. Таким чином, активна робота по залученню молоді до ОУН тривала і надалі, але в більш законспірованому вигляді.

Не варто думати, що мережа «Юнацтва» слугувала лише для виховання її учасників. Вона діяла також для «охоплення всієї молоді та закування її у карні рамки організованості». Так, при кожному проводі ОУН, починаючи з станиці, окрім провідника та його заступника передбачалася наявність суспільника (суспільного виховника), котрий слідкував за вихованням в українському дусі всієї української молоді на підлеглій організаційній ланці території, особливо учнів середніх шкіл та інших учбових закладів [23]. Звідси видно глибоке розуміння керівниками ОУН того факту, що лише вихована у національно-патріотичному дусі молодь зможе в майбутньому продовжити боротьбу за незалежність України.

В інструкціях про роботу з молоддю ОУН вказується, що є дві великі її групи — міська та сільська. Розуміючи, що ці групи сильно різняться між собою, було розроблено різні підходи до їх виховання [24].

Оскільки ОУН була переважно сільською організацією, не дивно, що найбільших успіхів у своїй роботі з молоддю вона досягла в цій місцевості. Для виховання сільської молоді застосовувалися наступні форми роботи: 1) Збори різного характеру та для різних цілей, як великі, на яких була присутня вся молодь села, так і середні та невеликі, починаючи від кількох чоловік; 2) Урочисті святкування з приводу національних свят; 3) Різноманітні збори та забави з метою фізичного виховання; 4) Розповсюдження різноманітної літератури тощо.

Ситуація у західноукраїнських селах була доволі сприятливою для діяльності ОУН. Значне, а подекуди і повне, неприйняття населенням но-

вої влади та віддаленість сільських поселень від міст, у яких знаходилася переважна маса представників нової адміністрації, призводили до того, що вона не мала контролю над місцевим населенням, яке підтримувало повстанців. У цілому часто малоосвічена, але дуже патріотично налаштована молодь західноукраїнських сіл досить легко піддавалася антирадянській агітації. До того ж, піонерські та комсомольські організації молоді в перші повоєнні роки фактично не були поширені в селах і їх часто доводилося насаджувати силою. Молодь бойкотувала їх і надалі. Тому вихованням молодого покоління займалися представники ОУН та вчителі середніх шкіл, серед яких незначна частина підтримувала владу та агітувала за радянський лад, а більшість (з місцевих та навіть зі сходу України) просто навчала дітей різним наукам, незважаючи на політичні та ідеологічні уподобання.

Через зазначені чинники члени ОУН у повоєнні роки знаходили можливості для виховання сільської молоді. На практиці подібна робота виглядала таким чином: створювалися різні самоосвітні та спортивні гуртки, у яких аматори-педагоги навчали молодь, проводили приховані збори тощо.

Наприклад, після завершення навчання у школі молодь збиралася у визначених заздалегідь місцях: на природі, у когось вдома, тощо. З нею виховник «Юнацтва» проводив різноманітну виховну роботу, переважно бесіди про правдиву українську історію, географію. Велике значення надавалося спорту, іграм, тощо [25].

Окремо треба відмітити той факт, що ОУН виробила інструкції по роботі з різними віковими категоріями молоді — дітьми дошкільного віку, школярами, доростом. Це пояснювалося розумінням того, що дітям дошкільного віку були цікаві зовсім інші забави та книги, аніж, наприклад, підліткам. При цьому в інструкціях вказувалося, що подібна навчально-виховна діяльність з боку повинна виглядати як звичайне аматорство, не вказуючи на наявність впливу організаційної мережі молоді.

Як це не дивно, успішній роботі серед молоді сприяло зосередження органами МДБ своєї уваги на полюванні за збройним підпіллям, яке становило найбільшу загрозу. Це відволікало їхню увагу від проблем, пов'язаних з вихованням молоді та її участі у діяльності підпілля. Проте, дещо пізніше, зрозумівши небезпеку того, що майбутні кадри ОУН виховуються серед молоді села, органи державної безпеки розпочали доволі активно стежити за всіма формами проявів антирадянської діяльності громадян, що врешті-решт і призвело до виявлення активної частини молоді та розгрому резерву підпілля.

Серед міської молоді керівники ОУН у своїх інструкціях виділяли такі групи: 1) Робітничу молодь; 2) Учнів середніх шкіл та вищих навчальних закладів (майбутню інтелігенцію та керівників); 3) Молодь, яка прибула на навчання із східноукраїнських земель [26].

Робота ОУН у місті мала свою специфіку, яка була зумовлена набагато міцнішими позиціями влади. Вони пояснювалися тим, що міста одразу ж після приходу радянських військ були зайняті і під їхнім прикриттям встановилася нова влада. Якщо у сільській місцевості тривалий час зберігався контроль УПА, що не давало комуністам змоги проводити свою політику, то в містах органи НКДБ майже одразу розпочали заходи, спрямовані на зміцнення режиму та виявлення антирадянськи настроєних людей. Унаслідок цього більша частина молоді опинилася під сильним впливом нового режиму, була залучена до піонерських та комсомольських організацій і постійно не без успіху оброблялася комуністичною агітацією.

У містах агітаційна робота ОУН здійснювалась дуже конспіративно через відчутну присутність та активну роботу МДБ. Збори проводилися серед перевірених людей з дотриманням необхідних вимог безпеки та були небагаточисельні. Велике значення мало розповсюдження підпільних друкованих видань. Молоді давали читати доволі різноманітну літературу. Так, інструкції ОУН рекомендували постачати молодим людям у залежності від їхніх уподобань та суспільного становища ті книжки, які були їм більш зрозумілими: робітникам — з поясненням системи економічного гніту працюючих у СРСР, студентам — наукову літературу з ґрунтовним аналізом стану в Україні, східним українцям — про історію України та сутність більшовицької політики, тощо. Велика увага приділялася впливу на шкільну молодь, з якої в майбутньому мали вирости нові учасники ОУН.

Діяльність «Юнацтва» серед молоді заохочувала її до активної участі у боротьбі за незалежну Україну. Чимало з тих, хто був присутній на заходах серед молоді, потім сам потрапляв до організації. Але все ж велика частина західноукраїнської молоді залишалася нейтральною та не підтримувала ані ОУН, ані владу. Це можна пояснити важким економічним становищем, побоюваннями репресій з боку карних органів УРСР, турботою за особисте майбутнє, усвідомленням безперспективності збройної боротьби ОУН проти набагато потужнішого супротивника та іншими чинниками.

Робота ОУН серед молоді поза межами «Юнацтва» також була доволі широкою. Оскільки подібна організація не могла охопити впливом усю українську молодь, то учасники ОУН і самі займалися активною діяльністю серед підростаючого покоління. Основними її видами були розповсюдження літератури та листівок, агітація, таємні збори, тощо. Тому не дивно, що більшість молоді західноукраїнських земель добре знала про діяльність ОУН, її цілі та завдання.

Як вже зазначалося, після посилення тиску радянської влади на населення з метою нав'язати свою політику, створювати організовані ланки та проводити організовану діяльність серед молоді у великих масштабах стало важко. Через можливість провалу недосвідченої в підпільній роботі молоді ОУН відмовилася від її масового залучення до «Юнацтва» та вимушена

ЖУРНАЛ ДЛЯ ЮНАЦТВА

Обкладинка-заголовок журналу «Молодий революціонер», який випускався Крайовим проводом ОУН на Північно-західних українських землях. Редактором журналу був керівник цього проводу у 1948–1953 рр. Василь Галаса («Орлан»). Всього вийшло 8 номерів журналу. Автор проекту заголовку — Ніл Хасевич («Зот»). Виконавець — «Мирон». 1949 рік.

була перейти до більш конспіративних і вишуканих методів роботи. Особливо яскраво це стало проявлятися після розгрому основних сил УПА у 1945–1947 рр. і переходу всієї ОУН до ще більш законспірованої діяльності.

Стурбованість керівників ОУН подальшою долею організації призвела до дискусій про нові форми роботи з молоддю. У деяких листах керівника ЦП ОУН Романа Шухевича, організаційного референта ЦП ОУН Василя Кука, керівника ОУН на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ) Василя Галаси та інших керівників ОУН висловлювалися різні думки стосовно молодіжної проблеми, які зводилися до необхідності продовження активної праці у цьому напрямі.

Так, наприклад, Р.Шухевич у листі до В.Кука писав, що головні зусилля членів ОУН треба спрямувати на дві проблеми — молодь та схід, тобто на реалізацію програм «Олег» (організація легальної мережі молоді) та «Орлик» (поширення впливу ОУН на східну Україну), оскільки «в іншому випадку може статися катастрофа»[27].

В.Галаса у 1949 р. в одному з своїх листів писав: «Всім керівникам ОУН від районного та вище необхідно взяти собі на виховання по одному юнаку з тих, які подають надії стати керівниками. Для нас справа виховання молодих керівних кадрів у найближчий час — питання життя та смерті»[28].

У повоєнні роки членами ЦП ОУН з метою збереження впливу на молодь була розроблена та втілювалася нова програма під назвою «Олег».

Вона передбачала такі основні завдання: 1) Підбір кандидатів із числа молоді для вступу в ОУН і працю з ними в індивідуальному порядку; 2) Створення мережі молодих симпатиків (прихильників) ОУН, які проживали легально для виконання різних не бойових завдань; 3) Втілення в життя нових форм і методів роботи з юнаками, які гарантували конспіративність у роботі тощо.

Також було вироблено цілий ряд інструкцій, в яких давалися доручення керівникам організаційних ланок стосовно діяльності у юнацькому середовищі. У них були розроблені нові принципи організації юнацької мережі ОУН та її симпатиків серед усієї молоді[29].

Програма «Олег» втілювалася у життя різними шляхами. Її успішне виконання багато в чому залежало від здатності конкретного керівника реалізувати теоретичний задум. На основі аналізу документів ОУН та органів МДБ видно, що підпіллям було заборонено створювати організації з учнів середніх шкіл, щоб не підставляти їх під удари МДБ. Натомість учасників підпілля було зобов'язано підбирати кандидатів до юнацької мережі ОУН, яких потім мали приймати та перевіряти керівники не нижче районних провідників. Також впроваджувався обов'язковий особистий підхід до праці з кожним учасником. Проте далеко не завжди у практичній роботі можна було виконати ці вимоги. Іноді, залежно від обставин, створювалися організації молоді, підпорядковані керівникам проводів ОУН.

Цікавими є свідчення з цього приводу керівних учасників ОУН, які вони дали після свого затримання органами державної безпеки УРСР.

Ось як пояснював зміст і значення вищезгадуваної програми «Олег» захоплений МДБ керівник Станіславського окружного проводу ОУН Іванишин Петро — «Курява»: «Під зашифровкою «Олег» підпіллям ОУН проводиться робота по насадженню легальних кадрів ОУН на території дії того чи іншого проводу. Ця робота здійснюється районними та підрайонними проводами під контролем окружних проводів. Створенням легальної мережі передбачається забезпечення резерву для майбутнього підпілля ОУН та проведення окремих його заходів через ці кадри у містах і селах. Для цієї мети дозволяється вербувати осіб із числа української інтелігенції, селян, робітників, як чоловіків, так і дівчат, незалежно від місця народження та належності до партії чи комсомолу, місця роботи, тобто хоч би і в партійно-радянських органах…

Порядок підбору, вербування та подальшої роботи в ОУН для цих осіб встановлено такий. Районний та підрайонний проводи підбирають кандидатури. Цією роботою займаються як керівники вказаних проводів, так і референти Служби безпеки (СБ) та пропаганди. В окремих випадках дозволяється цим займатися і керівникам кущових проводів. Підібрані для цієї мети кандидатури повинні відповідати таким вимогам: бути вольовими та рішучими, мати схильність до роботи в ОУН, вміти дотримуватись потрібної конспірації, не бути пов'язаними з органами МДБ та не бути заарештова-

ними цими органами за антирадянську діяльність раніше. До кандидатури на вербування в легальну мережу ОУН прикріплюється уповноважений (хтонебудь із складу проводу), який і проводить подальшу роботу з цією людиною в період її перебування у кандидатах та членстві в ОУН...

Особи, яких завербовано у селах, проходять кандидатський стаж 6 місяців, в містах — 1 рік. Цей стаж поділяється на 2 періоди: для сільських мешканців — по 2 та 4 місяці, для міських — по 4 та 8 місяців. У перший період проводиться перевірка вольових якостей кандидата, йому даються окремі завдання по розповсюдженню листівок, підпалу клубів, комбайнів, колгоспів тощо. У цей же період окружною референтурою СБ чи за її дорученням СБ надрайонних проводів перевіряються його родичі та оточення і вивчаються його можливості щодо використання в подальшому для виконання інших доручень. У другому періоді кандидатського стажу проводиться навчання та виховання в націоналістичному дусі, для чого кандидату дається література та контролюється, як вона засвоєна. Після цього від завербованого відбирається присяга про вірність ОУН і він стає учасником організації. Такий легальник ні з ким іншим не зв'язується, а має зустрічі по графіку 2 рази місяць з уповноваженим від проводу ОУН та виконує його вказівки. У період кандидатського стажу таким особам присвоюються псевдоніми. Окремим особам даються завдання на виконання терористичних актів в період кандидатського стажу...»[30].

Як випливало із свідчень заарештованого керівника Жовківського надрайонного проводу ОУН Щепанського Романа — «Буй-Тура», «Підпілля ОУН ставило за свою мету шляхом проведення серед молоді антирадянської націоналістичної роботи залучати її на свій бік. З молоді від 16 до 22 років, яка проживає легально, створювалася юнацька мережа. Принцип роботи з юнаками строго індивідуальний. Із метою конспірації та запобігання можливого провалу вони не повинні мати між собою зв'язку, тобто не знати один одного… Учасники юнацької сітки ОУН залучалися головним чином у якості інформаторів для збору даних, що цікавили підпілля. Їм також доручалося купувати та збирати продукти харчування, розповсюджувати серед населення оунівську літературу та листівки. Деякі господарства, в яких мешкали юнаки, використовувалися, як сховища для бандитів ОУН...»[31].

Таким чином, з аналізу документів видно, що форми організаційної роботи підпілля з молоддю зазнали істотних змін. Основними видами діяльності учасників молодіжних організацій у 1946–1954 рр. були:

1) Розповсюдження літератури, листівок та інших друкованих видань ОУН серед населення та (іноді) їх друкування;

2) Усна антирадянська агітація у найрізноманітніших формах (бесіди, збори, обговорення тощо);

Учасники референтури пропаганди Крайового проводу ОУН «Захід-Карпати». Зліва направо: 1 — Дяченко Михайло, псевдоніми «Марко Боєслав», «Гомін», «Славобор» та інші. Керівник друкованих видань крайового осередку пропаганди, автор багатьох віршів та оповідань для молоді. Загинув 22 лютого 1952 р.; 2 — Богдан Всеволод, псевдоніми «Всеволод Рамзенко», «Рамзес» та інші. Відомий підпільний автор. У 1950–1951 рр. — керівник референтури пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН. 3 — Кочій Омелян, псевдонім «Левко». Керівник референтури пропаганди Крайового проводу ОУН «Захід-Карпати».

3) Здійснення терористичних актів проти радянських активістів і представників влади;

4) Здобуття знань про історію, географію України з підпільної літератури та загальне підвищення свого освітнього рівня;

5) Робота по збору інформації, яка цікавила ОУН;

6) Виконання різних доручень керівників ОУН (доставка їжі, підготовка тимчасового укриття тощо);

7) Підготовка до участі у збройній боротьбі тощо.

Найбільшу небезпеку для молодіжних організацій ОУН складали агенти органів МДБ, які проникали до подібних організацій та видавали згодом їх учасників радянській владі. Ось як з цього приводу у 1950 р. висловився у листі до керівника Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ В.Галаси новопризначений керівник ЦП ОУН В.Кук: «Більшовики, знаючи про нашу роботу у середовищі молоді, роблять все, щоб у випадку включення молоді до організації долучити до нас свою агентуру. Для цієї мети вони підготували ряд молодих студентів і учнів середніх класів. Майже скрізь ми зустрічаємось серед молоді з провокаційними (начебто самостійними) організаціями у різних формах. Такі організації створюють кваліфіковані агенти, іноді через когось, хто зв'язаний з нашим підпіллям. Вони отримують літературу, виконують різні завдання тощо. Потім, через певний час після роботи такого агента, учасників організації заарештовують, а головні агенти тікають у підпілля. Небезпека полягає у тому, що це все робиться досить тонко та довго»[32].

Гаєвська Любомира Онуфріївна, псевдоніми «Рута», «Романна», літературний псевдонім «Ольга Іллінська». Керівник референтури пропаганди Львівського крайового проводу ОУН в 1950–1954 рр., авторка оповідань для молоді, які публікувалися у підпільних виданнях. Застрелилася у 1954 р. при спробі її захоплення працівниками КДБ.

Проте, незважаючи на переслідування комуністичної влади, молодіжних організацій створювалося дуже багато, і діяльність ОУН серед підростаючого покоління не припинялася. Більше того, знаходилися нові форми протидії. Молоді вдавалося проникати до комсомолу, навіть в партію та радянські установи, де вона виконувала різні доручення ОУН, такі, як приховану агітацію, саботаж, розшук потрібної інформації, тощо. Внаслідок цього ідеї ОУН розповсюджувалися дуже швидко, а ідеологічний вплив радянської влади на підростаюче покоління певною мірою обмежувався .

Згадуваний вище Щепанський розповів також на допитах про діяльність юнаків ОУН у лавах Радянської армії, комсомолі та школах ФЗН: «Згідно з інструкцією, яку я отримав від керівника Рава-Руського окружного проводу ОУН Шульган Мар'яна — «Білоуса» у 1950 р., учасники молодіжної юнацької мережі ОУН, які відбували до радянської армії, повинні були виконувати такі доручення:

1) Створювати собі авторитет серед військовослужбовців, підбирати однодумців, але антирадянської агітації не проводити та не проявляти свою

приналежність до ОУН. У випадку військових дій вести антирадянську пропаганду серед військовослужбовців, підштовхувати їх до дезертирства та переходу на бік ворога;

2) У випадку війни юнаки повинні дезертирувати з Радянської армії на бік ворога, після чого вступити до українських націоналістичних формувань, як то легіони і т.ін., або в діючі банди для ведення збройної боротьби проти Радянської влади;

3) Ті, хто відбуває на навчання до ФЗН, ВУЗів та ін. учбових закладів повинні створювати собі авторитет серед оточення (особливо українського), набувати фахових вмінь і займатися збором даних, які цікавлять підпілля ОУН, стосовно радянських активістів та осіб, котрі підозрюються у зв'язках з органами МДБ-МВС;

4) Учасники юнацької мережі ОУН, які навчаються в учбових закладах чи працюють на підприємствах, повинні розповсюджувати антирадянську літературу та складати так званий «квестіонар», тобто дати відповіді на спеціально поставлені підпіллям ОУН питання щодо певного учбового закладу;

5) Учасники юнацької мережі, які є членами комсомольської організації, поділяються ОУН на 2 категорії: перші з них повинні активно брати участь в усіх заходах Радянської влади та показувати себе з кращого боку з метою просування по службі та використання подальших можливостей для оунівської діяльності; другі повинні не виконувати комсомольських доручень, відвідувати церкву, не платити внесків, щоб їх виключили з комсомолу...» [33].

Подібні свідчення керівників підтверджуються й іншими архівними організаційними матеріалами ОУН, а також документами органів державної безпеки УРСР. Варто розглянути деякі характерні приклади.

У Державному архіві Служби безпеки України збереглося кілька «квестіонарів» ОУН, у яких студентами львівських ВУЗів (університету ім. Івана Франка, політехнічного та медичного інститутів) доволі детально описано внутрішню ситуацію в цих навчальних закладах — кількість і національний склад студентів та викладачів, дані про радянських активістів, розклади навчання, зміст лекцій тощо [34].

З протоколу допиту керівника Рогатинського особливого окружного проводу ОУН Зиновія Благія — «Шпака» видно, що член ЦП ОУН Василь Кук — «Леміш» за підтримки керівника Крайового проводу ОУН на Західних українських землях Романа Кравчука — «Петра» під час наради керівників організації, яка проходила з 1 по 15 липня 1948 р. в Іловському лісі Львівської області, висловився за створення широкої, глибоко законспірованої легальної розвідувальної молодіжної мережі з тим розрахунком, щоб ці ланки в кількості 2-3 осіб були в кожному селі, у старших класах середніх шкіл і на курсах університету. Щоб поповнити втрати

учасників підпілля, рішення про створення легальної мережі ОУН, як із молоді, так і з дорослих, було прийняте. Відповідальність за виконання рішення була покладена в сільських районах на керівників районних проводів, у містах і навчальних закладах — на надрайонних провідників [35].

Ці рішення впроваджувалися в життя. За документами МДБ, окремими керівниками ОУН на селі та в містах іноді створювалися організації молоді, які також розповсюджували листівки та літературу, збирали їжу та інші необхідні матеріали для повстанців, вчиняли теракти. Кидається в очі той факт, що керівники ОУН закликали працювати з перспективною молоддю, яка мала не менше 7 класів освіти, а особливо зі студентами. Прикладом може слугувати розкрита МДБ у травні 1949 р. у с. Раковець Тернопільської області молодіжна організація, створена за дорученням керівника куща «Рога». Її учасники збирали гроші та продукти у населення для ОУН, розповсюджували листівки, купували та переховували зброю (1 станковий та 3 ручних кулемети, 4 гвинтівки та понад 1000 патронів) [36].

У випадку розшифрування юнака органами державної безпеки, з метою збереження його для організації, керівники ОУН доручали йому здійснити якусь акцію (наприклад, теракт) та йти в підпілля. Найкращих юнаків після певного строку також могли взяти в бойовики, а подекуди керівники ОУН самі вимагали від юнака здійснити теракт і тим підтвердити свою вірність організації, обіцяючи одразу забрати у підпілля. Так, у с. Вовня Дрогобицької області 31 березня 1949 р. член ЛКСМУ Мартинишин убив місцеву мешканку, після чого одразу перейшов у підпілля, з яким підтримував зв'язок [37].

Подекуди молодіжні організації виникали стихійно, не маючи нічого спільного з ОУН, але фактично повністю підтримуючи націоналістичні погляди. Проте їх учасники добре знали про підпілля, таємно читали літературу. Часто вони намагалися знайти зв'язок з ОУН для того, щоб діяти разом. Ілюстрацією до вищесказаного є викрита МДБ УРСР у м. Гуляй-Поле Запорізької області молодіжна організація «Група українських підпільників» (ГУП), у справі якої було затримано 19 осіб. Вони зберігали зброю, розповсюджували листівки, шукали серед молоді нових кандидатів. Керівником ГУП Я.Трояном була розроблена програма організації та здійснені спроби через втікача з Тернопільської області П.Шишка встановити контакт з підпіллям у західних областях України [38].

Знаходить підтвердження і те, що частина молоді, обіймаючи посади (іноді навіть керівні) в комсомолі, залишалася вірною ідеям ОУН. За матеріалами МДБ, лише з 1 січня по 1 червня 1950 р. у сільських школах та ін. закладах Станіславської області було виявлено понад 100 націоналістичних організацій, заарештовано 700 активних учасників ОУН. До цих організацій входили 84 студенти ВУЗів та шкіл, 53 вчителя, 35 членів ВЛКСМ [39].

Проте все частіше молодь не наважувалася ризикувати своїм майбутнім, і в своїй більшості стала невід'ємною складовою радянського суспільства. Чисельність «Юнацтва» ОУН зменшувалася. Так із свідчень захопленого керівника Львівського крайового проводу ОУН Пришляка Євгена видно, що у його розпорядженні у 1951 р. було лише 40 юнаків [40]. Але все ж можна стверджувати, що значна кількість молоді (особливо сільської) прихильно ставилася до ОУН, а певна її частина підтримувала українських націоналістів до самого кінця їхньої боротьби.

Таким чином, діяльність молодіжних організацій ОУН у середині — другій половині 40-х років XX ст. була дуже різноманітною і спрямовувалася на відкритий та прихований супротив комуністичному режиму. На основі вищесказаного варто виділити два основні періоди в роботі ОУН серед молоді:

1) 1943–1946 рр. (а у деяких районах до 1948–1950 рр.), коли ОУН та УПА чинили активний опір радянській владі, контролювали територію, що давало змогу працювати розгалуженій структурі мережі «Юнацтва» та виховувати нове покоління у патріотичному дусі. У цей період велика частина всієї молоді (і, що важливо, більшість національно свідомої) була охоплена впливом ОУН.

2) 1946–1954 рр., коли великі збройні загони ОУН та УПА були розбиті, радянська влада вже тримала в своїх руках контроль над ситуацією в регіоні та укріплювалась у селах; коли широка (масштабів попереднього періоду) збройна боротьба припинилася і націоналісти перейшли до більш законспірованої підпільної діяльності — терактів, саботажу, розповсюдження літератури тощо. Активно впроваджувалася програма роботи з молоддю «Олег». З молоді в цей період відбиралися найкращі представники і готувалися до вступу в ОУН переважно в індивідуальному порядку, а для загалу юнаків переважно розповсюджувалася література. Кількість юних прихильників ОУН поступово зменшувалася. Проте з'являлося багато невеликих молодіжних організацій, а іноді створювалися і досить великі.

Діяльність, яка ними проводилася, носила різноманітний характер, тому її оцінка також не може бути однозначною. Навчальна, освітньо-виховна та патріотично-пропагандистська робота серед молоді призводила до її гартування та створення прошарку українського патріотичного молодого покоління, яке допомагало підпіллю ОУН. Чимало юнаків, які виховувалися пропагандистами ОУН, не відмовилися від ідей про незалежність України і потім, так і не сприйнявши радянський устрій. Недаремно мешканці західних областей України продовжували залишатися у розумінні більшості населення СРСР «націоналістами». Не варто оминати той факт, що розбудова незалежної держави була обґрунтована багато в чому книгами ОУН. Тому вплив ідей ОУН на виховання молоді знову проявився

За українську Самостійну Соборну Державу!
За волю народів і людини!

УКРАЇНСЬКА МОЛОДЕ!

Включайся в лави Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандери до боротьби за Українську самостійну державу!

Твоє місце на фронті боротьби за волю України і других поневолених народів!

Смерть Сталіну і його російсько-большевицькій імперіалістичній кліці!

Смерть зрадникам українського народу — українським большевикам!

Українські Революціонери

Друкарня ім. Клима Савура

Одна з листівок ОУН, спрямованих до молоді

вже в діях опозиційних утворень 1960–1980-х років та в ті роки, коли Україна знову стала незалежною.

Водночас, такі методи роботи, як вчинення терактів, викликають засудження будь-якого суспільства. Але слід зважити на те, що подібна діяльність частково виправдовується умовами життя, створеними радянською владою, та жорстокими переслідуваннями антирадянськи налаштованих людей.

Головним критерієм вірності національних ідей, на яких виховувалася молодь ОУН, є все ж те, що вони не загубилися в історії, і на них значною мірою зараз виховується сучасне покоління українських дітей.

Примітки

1 *Субтельний О.* Україна. Історія — К., 1991. — С. 424–426.
2 *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття — К., 1997. — С. 226.
3 Історія України. Випуск 2 // Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 12. — Арк. 123.
4 «Я. Р». Завдання українського юнацтва // «Юнак». — 1942. — Частина 12. — С. 1. // ДА СБ України. — Спр. 376. — Т. 26. — Арк. 40–41.

5 Справка о методах подрывной деятельности остатков оуновского подполья в западных областях Украины // Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 156–159.
6 Вказівки щодо праці з юнаками // Там само. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 265–280.
7 Методичні вказівки для виховання шкільної дітвори // Там само. — Арк. 340–342; До проблеми виховання дорасту (під увагу масовим пропагандистам та виховникам молоді) // Там само. — Арк. 262–264.
8 Надрайонным проводникам для исполнения (1945 г.) // Там само. — Спр. 372. — Т. 3. — Арк. 183; Завдання юнаків та юначок в підбільшовицькій дійсності // Там само. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 255–257.
9 «Я. М». Організаційні інструкції для уладу юнацтва // Там само. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 1–10; Інструкції // Там само. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 206–213.
10 Выписка из показаний Луцкого А.А. // Там само. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 59.
11 Описание к схеме организационного построения ОУН — Организации Украинских Националистов (составлено по материалам арестованного Степаняк М.Д., клички «Лекс», «Сергей», «Богдан») // Там само. — Арк. 262, 269, 273.
12 Тимчасові вказівки для виховання та вишколу в організації молоді // Там само. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 234–236.
13 Інструкції // Там само. — Арк. 206–213.
14 До проблеми виховно-вишкільної революційної роботи з юнацтвом ОУН // Там само. — Арк. 15–30.
15 Там само. — Арк. 49–57.
16 Інструкція // Там само. — Арк. 212–213; Програма навчально-виховної роботи з юнацтвом // Там само. — Арк. 258–260.
17 Інструкції // Там само. — Арк. 212.
18 Вказівки для виховників // Там само. — Арк. 293–314.
19 Протокол допроса Воробец Ф.В. // Там само. — Спр. 372. — Т. 4. — Арк. 253; Т. 5. — Арк. 273.
20 Там само. — Арк. 443–447.
21 Работа органов государственной безопасности по разгрому бандоуновского подполья в Тернопольской области // Там само. — Т. 8. — Арк. 53.
22 Выписка из показаний Луцкого А.А. // Там само. — Т. 5. — Арк. 60.
23 Інструкції // Там само. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 208–210.
24 Інструкція ч. 9 по вихованні молоді // Там само. — Арк. 231–232.
25 Практичні вказівки організації життя сільської молоді // Там само. — Арк. 241–246.
26 Інструкція ч. 9 по вихованні молоді // Там само. — Арк. 232.
27 Справка о попытках националистического подполья на Украине распространить своё влияние на молодёжь // Там само. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 235.
28 Справка о новой тактике бандитско–оуновского подполья // Там само. — Т. 27. — Арк. 50.
29 Воспитательно–учебная работа // Там само. — Т. 26. — Арк. 103–109.

[30] Выписка из допроса Иванишина П.М. // Там само. — Арк. 196–198.
[31] Выписка из протокола допроса Щепанского Р. Н. от 4 августа 1953 года // Там само. — Арк. 209–210.
[32] «До 155» // Там само. — Арк. 181–182.
[33] Выписка из протокола допроса Щепанского Р.Н. от 4 августа 1953 года // Там само. — Арк. 210–211.
[34] Там само. — Спр. 376. — Т. 19. — Арк. 7–29, 33–34.
[35] Протокол допроса Благий Зиновия по кличке «Шпак» от 5 февраля 1949 года // Там само. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 221–223.
[36] Справка о попытках националистического подполья распространить своё влияние на молодёжь // Там само. — Т. 26. — Арк. 251.
[37] Там само. — Арк. 296.
[38] Там само. — Арк. 269–271.
[39] Докладная записка о причинах ухода в бандоуновское подполье националистического елемента из числа молодёжи // Там само. — Т. 27. — Арк. 127.
[40] Выписка из протокола допроса Пришляк Евгения Степановича от 16 мая 1952 года // Там само. — Арк. 206–207.

Вікторія Туренко
(Київ)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОГО ОРГАНІЗОВАНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 40-х – 50-х років XX ст.

У сучасних суспільствах, що покладаються на певну логіку мислення, здебільшого випадків відкидаються міркування щодо природного ходу подій, сподівання на самоорганізацію суспільства, завдяки якій все само собою утвориться найкращим чином. Досить поширеними є погляди, що цілеспрямовані й узгоджені зусилля людей, які об'єднані певною ідеологією, можуть трансформувати суспільство.

Становлення ідеологій історично пов'язане з такими трансформаціями суспільства, коли вперше починає проявлятися потреба у соціальній інженерії й корекціях ходу розвитку суспільства. Тобто суспільна свідомість як би прогнозує майбутнє, починає готувати інструментарій для цих корекцій. Ідеології, таким чином, стають ефективним інструментом впливу на хід суспільних процесів.

Проте, якщо звернутися до такого історичного феномену, як націоналізм 40-х — 50-х років XX ст. в Україні (під яким ми розуміємо, головним чином, оунівський рух у західноукраїнському регіоні), то доводиться констатувати, що він, хоча і впливав на суспільну ситуацію, але докорінно змінити її не зміг. Ідеологія націоналізму не стала панівною у масовій політичній свідомості, не завоювала розум українців. Вірогідно, в умовах тоталітарного комуністичного режиму цього і не могло статися. Чи може опозиційний національний рух лише готував історичний грунт для сучасної розбудови української держави?

Виходячи з політичного принципу, що політичні та національні (національно-культурні) одиниці мають співпадати, націоналізм в Україні 40-х — 50-х років XX ст. мав всі підстави для існування. Відомий дослідник націоналізму Е.Геллнер підкреслює, що націоналізм приходить та іде, коли

для нього складаються певні історичні обставини [1]. Отже, спробуємо з'ясувати, наскільки концепція націоналізму 40-х — 50-х років XX ст. в Україні відповідала рівню національної свідомості українців.

Система цінностей керівництва націоналістичного руху в Україні цього періоду була традиційною для прихильників праворадикальних ідеологій. Абсолютна більшість провідників руху походила із Західної України, що з вересня 1939 р. стала складовою Радянського Союзу. Правлячий режим останнього усіляко намагався заволодіти «серцями й думками» населення цього регіону, наголошуючи, що «Совєти» прийшли як «прапороносці» високих гуманістичних принципів, що у своїх діях керувалися прагненням насамперед допомогти пригнобленим «панською Польщею» братам — українцям і білорусам.

При цьому «особливі зусилля робилися для того, щоб справити на західних українців враження «українськості» нового режиму» [2], який «нібито наголосив на своїх пріоритетах, збільшивши заробітну плату працівникам освіти та охорони здоров'я, ...а якщо додати до цього переведення преси і видавництв на українську мову, пропагування українського фольклору різноманітними хоровими, драматичними, хореографічними ансамблями та студіями, завезення зі східних областей великої кількості книжок українською мовою, то можна говорити про своєрідну українську культурну революцію в Західному регіоні...

Але разом з тим більшовики, утверджуючи українські радянські цінності, нещадно руйнували і без того слабкі культурницькі осередки та громадські центри, з якими були змушені рахуватися навіть польські колонізатори». Крім того, «...від осені 1939 по осінь 1940 років у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду та слідства близько 10 відсотків населення» [3].

Радянізація регіону супроводжувалася також іншими болісними змінами у всіх сферах його життєдіяльності, що вело не тільки до руйнування старих суспільних структур, але й породжувало кризу цінностей — цих вищих регуляторів людської діяльності. Кризу цінностей кожна людина відчуває як особисту біль і турботу. При цьому виникають альтернативи: одні набувають впевненості в собі та нову ідентичність, інші відчувають крах життєвих орієнтацій.

До першої групи можна віднести націоналістичних лідерів, бо вони вірили в харизму, в те, що вони саме ті, хто знає, як потрібно діяти в даній ситуації. За даними деяких дослідників їх свідомість можна віднести до формально-бюрократичної, догматичної, яка є модифікацією авторитарної, яка проявляється не тільки в вірі в харизматичного лідера, а й у «правильну лінію партії, руху, в можливість єдиного, вірного одного соціального вибору» [4]. Для авторитарного характеру дуже приваблива ідеологія, яка абсолютизує значення людської волі.

Частина населення України (насамперед національно-свідомої інтелігенції, молоді) підтримувала націоналістичний рух 40-х — 50-х років XX ст. В умовах відновлення радянської влади після німецької окупації психологічною основою поведінки цієї частини населення були почуття втрати ціннісних норм, стан депривації, нетерпимості. Вони позитивно реагували на політичну програму українських націоналістів, які в боротьбі за національну ідею, спираючись на традиційні цінності, використовували радикальні політичні засоби.

Багатостраждальна вітчизняна історія привчила більшість українців вірити в корекцію цінностей. Ця віра — властива риса української ментальності. Вести мову про національний характер українців — це аналізувати їхні помисли і ідеали, їхній світогляд, індивідуально національні риси характеру й життєдіяльності, основи та своєрідність духовності [5].

Національна установка, національний стереотип — складові ментальності. Установка, психологічна основа стереотипу, — це готовність сприймати явища або предмет певним чином і у відповідності до цього діяти в конкретній ситуації [6]. За концепцією відомого російського ученого Л.Гумільова, етнічний стереотип, як певна норма відносин має структуру. В ній відбиваються відносини: 1) між колективом і індивідом; 2) між індивідами; 3) в середині етносу; 4) між етносом і групами всередині» [7].

Світоглядні орієнтації народу віддзеркалюються в етнічних стереотипах будь-якого етносу. Показовою основою світогляду нації є її релігійність. Релігійність кожного народу є своєрідною. Вона має свої специфічні форми вияву, які є надбанням етносу і входять як неодмінна складова до її цілісного вираження.

Релігійність українського народу можна охарактеризувати, як кордоцентричну. Саме так її визначив український філософ П.Юркевич. Це означає, що в житті українця, в його світогляді, головну роль — мотиваційну й рушійну — відіграють не розумово-раціональні сили, а скоріше сили її емоцій, почуттів, образно кажучи, сила людського серця [8]. Українців, як зазначає багато дослідників, відзначає насамперед те, що вони ставляться до життя, до його складових перипетій, як уроджені філософи зі здоровим глуздом. Здоровий глузд, поміркованість проявляється у відповідному ставленні народу до будь-якої ідеології.

Радянська система, що ґрунтувалась на засадах марксистсько-ленінської ідеології, аби вижити і нормально функціонувати мала сформувати такий характер поведінки людей, який би їй відповідав. Тоталітарний режим Радянського Союзу тримався не лише репресіями. В праці «Витоки і сенс російського комунізму» М.Бердяєв зазначав: «...Російський комунізм більш традиційний, ніж зазвичай гадають, і є трансформацією і деформацією російської месіанської ідеї. З традиційним російським характером комунізму пов'язані і його позитивні, і негативні сторони: з одного боку

пошуки Царства Божого і цілісної правди, здатність до жертви і відсутність буржуазності, з іншого — абсолютизація держави і деспотизм, слабке усвідомлення прав людини і небезпека безликого колективізму»[9].

Важко не погодитися з цією думкою, адже комунізм — у російський спробі свого практичного втілення — виявився, як і російський месіанізм, тиранічним, антидемократичним для української ідеї.

Український етнос адаптувався до комуністичної системи не через те, що був психологічно недержавним народом, не через приречене примирення з політикою денаціоналізації, а через те, що історична доля українства полягала в еволюційному виборюванні незалежності через збереження етнічної ідентичності у розвитку індивідуального начала за рахунок громадського»[10]. Подрібненість родин, слабкість общинного ладу, перевага інтелекту і почуття над практичною діяльністю, творчість переважно в інтелектуальній та естетичній сфері відштовхували українців від будь-якого радикалізму.

Відмовляючись від неправильних уявлень про силу людського розуму, вираженого в ідеології, і роблячи ставку на збереження традицій і культури, українство зберегло себе як явище, як самість. У зміцненні позитивної етнокультурної ідентичності в консолідації і фіксації етнічної групи особлива роль належить етнічним стереотипам[11].

Певною мірою типовими виразниками духу українства, його світогляду, були І.Вишенський, Г.Сковорода, Т.Шевченко. Якщо моральний ідеал шевченківської людини — вільний дух, що самовизначається, на прапорах якої виписане гасло «Боріться — поборете», то для сковородянської характерна віддаленість від життя, проповідь від нього. А ідеал людини І.Вишенського — православний віруючий з рисами крайньої інтроверсії[12].

Мозаїка цих психологічних рис відбилась у національному характері українців, в їх етнічних стереотипах. У радянську добу збереження етнічної ідентичності української нації відбувалось в умовах конфлікту радянської і національної української культури. Конфлікт культур — це суперечність, зіткнення протилежних цінностей, традицій, норм моралі.

Суспільна наука виділяє кілька способів вирішення такого роду конфліктів: гетоізація, асиміляція, часткова асиміляція. Останній спосіб можна було спостерігати в Україні радянської доби. Це проявлялось в тому, що індивід жертвував своєю національною культурою на користь нової радянської лише частково. Так, на роботі, в офіційній обстановці, українець керувався нормами і вимогами радянського культурного середовища, а в сім'ї, в колі близьких людей — своєю рідною культурою, традиціями.

Цей конфлікт породжував особливий тип свідомості, в тому числі і політичної, що відрізняється вираженою суперечливістю, подвійністю орієнтацій — амбівалентну з конформтною спрямованістю. Людина з амбівалентним типом свідомості, перебуваючи при повному розумі, може

водночас висловлювати в різних місцях протилежні думки. Наприклад, на партійних зборах, в установах, заради кар'єри або сімейного благополуччя може всіляко висловлювати підтримку політиці комуністичної партії і радянського уряду, а вдома — критикувати, заперечувати існуючий режим. Непересічний українець, відкидаючи негатив амбівалентної свідомості, спираючись на її позитивний бік, що відбивалося в захисній функції етнічних стереотипів, зберігав національні традиції, а отже і культуру.

Духовною же основою українського націоналізму 40-х — 50-х років XX ст. стало гасло «Боріться — поборете». Причому під боротьбою розумівся арсенал всіляких засобів і методів, але головними були революція і політичне насильство. «Основним засобом боротьби проти окупанта ми робимо насилля, фізичну боротьбу з ворогом»[13], — виголошувалось в програмових і пропагандистських документах націоналістичного руху та послідовно здійснювалось в політичній практиці.

Така постановка питання абсолютно логічна з точки зору механіко-раціоналістичної теорії щастя. За цією концепцією, проблема людського щастя, свободи людини і навіть нації — це проблема зовнішнього устрою суспільства. І оскільки причини усіляких негараздів тут зовнішні, то їх можна усунути зовнішнім механічним прийомом. Через те облаштування людського щастя, з цієї точки зору, є за своєю суттю не творчим актом, а справою, що полягає у розчистці, усуненні перешкод, тобто руйнуванням.

Українські «націонал-радикали» 40-х — 50-х рр. розробили особливу концепцію методів політичної боротьби, які вони називали революційними і пояснювали так: «Під революційними методами, за допомогою яких [ми] успішно здійснюємо нашу визвольну боротьбу і які забезпечують нам перемогу, ми розуміємо наступне:

...2. Ведемо боротьбу у формі оборони, опору, наступу, — на всіх ділянках суспільного життя нашого народу (в духовній, культурній, політичній, економічній та інших)...

4. Ведемо боротьбу за будь-яких умов, при будь-якій окупації, не звертаючи уваги на зусилля і жертви, якщо вони тільки виправдані...

6. Визнаємо насильницькі і радикальні методи боротьби (антизаконні з точки зору окупанта)...»[14].

Виправдовувалися ці методи і засоби великою метою — визволенням нації, а також тим, що не було кращого засобу боротьби проти свавілля радянського тоталітарного режиму, ніж протиборство з ним його ж методами.

Але, як справедливо підмічено філософом Д.Локком, «зло, яке виражається в соціальній ненависті і несправедливості, неможливо зовні і механічно ліквідувати»[15]. Зло повинно долатися тільки зі збереженням цінності особистості і духовної свободи.

Український організований націоналізм 40-х — 50-х років XX ст. виголошував, що цей рух «не може бути за необмежену свободу людини, а

одне з головних завдань — в ім'я добра народу обмежувати межі свободи громадян» [16]. Тим самим він фактично пропонував українцям життя за принципами радянського тоталітаризму, коли людина позбавлена свого сутнісного права — вільного вибору.

Як відомо, будь-яка тоталітарна система регламентує не тільки образ життя людини, але й образ думок. Якщо зважити на те, що український народ завжди мав нахил заглиблюватись у своє внутрішнє життя, жити своїми почуваннями, своїми думками — мріями, то можна зрозуміти поведінку типового українця радянської доби, звинуваченого націоналістами у компромісовій волі.

Останню оунівські ідеологи вбачали в занедбанні українцем свого відношення до зовнішнього світу [17]. Існує також думка, що селянський побут зробив українця залежним від природи, а не від іншої людини. З цього випливали характерні для нього спрямованність, насторожене ставлення до світу, недовіра до авторитету і влади, яскраво виражений стиль життя (Vita minima) [18].

Vita minima, життя як Бог дасть, відповідає релігійній свідомості людини. Релігія задає абсолютно вічну систему координат, яка торкається тієї області душі, де цілковито панує Господь. Це острівок свободи людини, який недоступний тоталітарній державі і відповідним ідеологіям. Якщо для релігійного світогляду не має і не може бути нічого більш чинного і важливого, ніж особисте самовдосконалення людини, то для будь-якої радикальної ідеології це не суттєво. Як радикальний націоналізм, так і «лівий» екстремізм в ім'я таких цілей, як визволення нації або трудящих, виправдовують будь-яке насильство, будь-який злочин.

Провідний ідеолог радикального націоналізму «П.Полтава» запевняв, що їх рух «рішуче відкидає маркситську ідеологію як ціле» [19]. Але в програмових документах ОУН можна знайти утвердження маркситських ідей про безкласове суспільство, знищення експлуатації людини людиною [20], і навіть заперечення приватної власності [21]. Цілком очевидно, що в умовах радянської дійсності за допомогою цих ідей провідники націоналістичного руху 40-х — 50-х рр. намагалися вирішити свої завдання, відверто заявляючи: «Націоналізм завжди буде вирішувати соціальні проблеми з відповідною увагою, хоча б таке вирішення було близьким до того, що дає соціалізм» [22].

Справедливо зазначаючи, що кожний націоналізм шукає розв'язання всіх питань зі справами його нації, українські націоналісти дотримувались цієї заповіді однобічно. Вірогідно, при виробленні політичної тактики не враховувалось те, на що свого часу звертав увагу О.Борковський: виборювачам незалежності треба зважати, що «окрім малого досвіду державного творення і своєрідного географічного положення, український народ має низку внутрішніх слабкостей, обумовлених зовнішніми і внутрішніми обставинами, які гальмують утворення і розвиток української нації, від чого, в свою чергу, залежить її історична доля і державно-політичне виявлення» [23].

До тогочасних суб'єктивних ознак українського народу він відніс, окрім «фрагментарного і в цілому недорозвинутого суспільного організму та недовершеної племінної седиментації, по-перше — психонаціональний диформізм, що є причиною антагонізму між наддніпрянцями і галичанами.

Цей антагонізм не може бути усунений шляхом прищеплення обом частинам українського народу позитивно-соборницької ідеології...» [24]. Але саме останньому присвятили свою політичну діяльність українські націоналісти. Хоча розуміли, що націоналізм має відповідати рівню розвитку нації, а процес її відродження — органічний.

Через те, що радикалізм як явище політичного життя чужий українській ментальності, націоналістичний рух 40-х — 50-х рр. в Україні переживав суттєві проблеми. Про це свідчать політичні документи ОУН. Так, на одному із засідань бандерівського Центрального Проводу у листопаді 1944 р. зазначалось, що «українські маси західно-українських земель стовідсотково вороже сприйняли прихід після німецької окупації Радянської влади. Але в Східній Україні сприйняли повернення Радянської влади як видиме полегшення порівняно з періодом німецької окупації, вважаючи свій більшовизм меншим злом, ніж чужа, тобто німецька окупація» [25].

Критично оцінюючи свої можливості, учасники засідання далі зазначали, «сили, які в нас є, можна образно уявити у вигляді людської фігури, що має величезний живіт і маленьку голову» [26]. А тому вважали, що конче необхідно «підтягнути в політичному відношенні населення східноукраїнських земель. Підвищити його національну свідомість, інакше виникає загроза втрати впливу в народі» [27].

Безумовно, що ставка на свідомість людини в політичній діяльності має рацію. «Висока свідомість людської діяльності характеризується тим, в якій мірі загальні цілі (добро нації) стають особистими для кожної людини» [28]. Підкреслюючи, що «маси не потрібно викликати на криваву боротьбу, коли вона, ще не готова і не назрів момент виступати», українські націоналісти в той же час вважали, що оскільки «маса у своєму діянні дає перевагу інстинктам над розсудом, а мотивуванням її дій є різні настрої — настрої любові до Батьківщини, ненависті, гніву, репресій, — легко піддається сугестії, то її легко можна скерувати в сугестований напрям» [29].

Але, за відомим твердженням основоположників марксизму, лише ідеї, що оволодівають думкою, стають переконаннями, до яких розум приєднує нашу совість, з лещат яких не можна вирватись, не розірвав свого серця, — лише за цих умов ідеї стають основою соціальної масової поведінки великих груп людей [30].

У 40-х — 50-х рр. XX ст. для абсолютної більшості українців такими ідеями не стали ані націоналізм, ані більшовизм. Природна поміркованість українця не брала до серця як гасла націоналістів, що мораль — це те, що сприяє боротьбі нації за її ідеали [31], так і твердження ленінців про те, що «наша мораль підкорена інтересам класової боротьби пролетаріату» [32].

Сьогодні вже очевидно, що не ці ідеї вели і ведуть українську націю шляхом відродження до завоювання і розбудови державної незалежності. Нація як складний самоорганізуючийся феномен формується, розвивається, еволюціонує не тільки і не стільки за рахунок ідеї, а через систему саморозвитку суспільства, основами якого є громадяни, особистість.

Примітки

[1] *E.Gellner.* Nations and Nationalizm, 1983.
[2] *Субтельний О.* Історія України. — К., 1992. — С. 393.
[3] Історія України: Нове бачення. Під ред. В.Смолія. — К., 2002. — С. 336-337.
[4] *Козлова Н., Рылеева С., Степанов Е., Федотова В.* Ценностные ориентации — предпосылки программ переустройства, общества // Общественные науки и современность. — 1992. — № 1. — С. 3.
[5] *Кононенко П.* Українознавство. — К., 1996. — С. 371.
[6] *Гасанов И.* Национальные стереотипы и образ врага // Психология национальной нетерпимости. — Минск, 1998. — С. 190.
[7] *Гумилев Л.* Психологическое несходство этносов // Психология национальной нетерпимости. — С. 66.
[8] *Бердяев М.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 152–153.
[9] Там же. — С. 100.
[10] Украинский вопрос. — М., 1917. — С. 15–16.
[11] Див.: *Солдатова Г.* Психология межэтнической напряженности. — Минск, 1998. — С. 85.
[12] Див.: Історія релігії в Україні. Під ред. А.Колодного, П.Яроцького. — К., 1999. — С. 585–586.
[13] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 11. — Арк. 73.
[14] Там само. — Т. 10. — Арк. 190–192.
[15] *Локк Д.* Избранные философские произведения. — М., 1960. — Т. 2. — С. 89.
[16] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 14. — Арк. 3.
[17] Там само. — Т. 12. — С. 21.
[18] *Федів Ю., Мозгова Н.* Історія української філософії. — К., 2000. — С. 426.
[19] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 10. — Арк. 61.
[20] Див.: Хто такі бандерівці і за що вони борються. — Київ-Львів, 1950.
[21] Див.: ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 10. — Арк. 37.
[22] Там само. — Арк. 17.
[23] *Бочковський О.* До проблеми української нації // Визволення. — 1923. — Ч. 3. — С. 17–24.

[24] Там само.
[25] О заседании бандеровского Центрального провода ОУН — УПА, ноябрь 1944. — С. 187.
[26] Там же. — С. 5–6.
[27] Там же. — С. 4.
[28] ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 14. — Арк. 25.
[29] Там само. — Арк. 4.
[30] Див.: *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. 1. — С. 118.
[31] ДА СБ України. — Ф.13. — Спр. 372. — Т. 13. — Арк. 25.
[32] *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. — Т. 41. — С. 309.

Олександр Вовк
(Київ)

ОСТАННІЙ ГЕНЕРАЛ УПА: ДО БІОГРАФІЇ ВАСИЛЯ КУКА

Не дивлячись на дослідження і висвітлення за роки української незалежності діяльності Української Повстанської Армії, зокрема її найвищого командування — генералітету, певні інформації ще лишаються невідомими. У працях сучасних істориків названо тільки три генерали УПА: Дмитро Грицай, Леонід Ступницький, Роман Шухевич [1]. В дійсності їх було більше. У нашому випадку мова йтиме про загальну кількість генералів повстанської армії та про її останнього Головного командира Василя Кука («Василь Коваль», «Леміш») і його військові ранги («степені»).

Для з'ясування цього незамінними стають фонди Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБ України), в яких збереглися захоплені радянськими органами державної безпеки трофейні документи Головного військового штабу (ГВШ) УПА та Генерального секретаріату Української Головної Визвольної Ради (ГС УГВР), що діяли на території УРСР у 40–50-х рр. XX ст.

Згідно з інструкцією число (ч.) 3/II (від 19 грудня 1943 р.) організаційно-персонального відділу ГВШ у діючій УПА вводився поділ на військові звання — рядові, підстаршинські, старшинські та генеральські. Генеральські звання були такі: генерал-хорунжий, генерал-поручник, генерал-полковник, генерал армії, маршал. На генералів іменувала УГВР за поданням Головного командира УПА [2]. За наказом ч. 3/44 (від 27 січня 1944 р.) в УПА впроваджувалися військові нагороди (відзначення) за бойові заслуги, працю для українських збройних сил і поранення [3].

Першим генералом УПА згідно з наказом ч. 2/45 (від 27 квітня 1945 р.) організаційно-персонального відділу ГВШ став колишній полковник армії УНР, шеф військового штабу (ШВШ) УПА-Північ та УПА-Південь Леонід Ступницький («Гончаренко») [4]. Номінування здійснювалося на основі рішення УГВР від 22 квітня 1945 р., з датою старшинства — 30 червня 1944 р. [5].

Наступним генералом УПА згідно з наказом ч. 4/45 (від 11 жовтня 1945 р.) на основі рішення УГВР від 8 жовтня 1945 р. номіновано колишнього полковника армії УНР, шефа оперативного відділу штабу з'єднання груп «44» (УПА-Пініч) Івана Трейка (Терейко, «Дибов») [6], з датою старшинства — 24 квітня 1945 р. [7].

Чергове генеральське звання присвоювалося ШВШ УПА майору Дмитрові Грицаю («Перебийніс») [8] за наказом ч. 1/46 (від 15 лютого 1946 р.), з датою старшинства — 1 жовтня 1945 р. Номінацію здійснено на основі рішення УГВР від 9 лютого 1946 р. [9].

Цим же рішенням УГВР було підвищено до генеральського рангу Головного командира УПА, провідника ОУН, голову ГС УГВР підполковника Романа Шухевича («Тарас Чупринка», «Роман Лозовський», «Тур»), з датою старшинства — 22 січня 1946 р. Про це було повідомлено у центральному органі УГВР часописі «Самостійність» (№ 1, 1946 р.) [10].

Напередодні святкування 14 жовтня 1952 р. учасниками національно-визвольного руху 10-ої річниці створення УПА «за великі заслуги в організації УПА, у військовому і політичному вишколі та вихованні кадрів УПА» ГВШ УПА згідно з наказом ч. 3/52 (від 12 жовтня 1952 р.) на основі рішення УГВР від 11 жовтня 1952 р. було посмертно надано військові ранги:

генерала — ШВШ УПА полковникові Олексію Гасину («Лицар»), з датою старшинства — 30 січня 1949 р. (дата загибелі);

генерала-політвиховника [11] — колишньому військовому референтові ОУН Івану Климіву («Легенда»), з датою старшинства — 4 грудня 1942 р. (дата загибелі);

генерала-політвиховника [11] — колишньому політичному референту ОУН Дмитрові Маївському («Тарас»), з датою старшинства — 19 грудня 1945 р. (дата загибелі);

генерала контррозвідки [11] — колишньому референтові СБ ОУН Миколі Арсеничу («Михайло»), з датою старшинства — 23 січня 1947 р. (дата загибелі) [12].

З восьми вищеназваних номінантів на генеральські «степені» більшості присвоєно перший генеральський ранг — генерал-хорунжого, трьом останнім ранги — генералів-політвиховників і генерала-контррозвідки. Всі, крім Головного командира УПА Романа Шухевича були підвищені посмертно. Р.Шухевич загинув 5 березня 1950 р. у сутичці з оперативною групою МДБ УРСР під час проведення спецоперації по його затриманню. Після цього, згідно з повідомленням від 8 липня 1950 р. інформативного органу УГВР часопису «Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради» (№ 8, 1951 р.) посаду голови секретаріату УГВР та Головного командира УПА, з наданням звання полковника, обійняв Василь Кук («Василь Коваль») [13].

Офіційна біографія В.Кука досить насичена і водночас лаконічна. Народився 13 січня 1913 р. в с. Красне Золочівського району Львівської області. Син залізничника. Одружився в підпіллі. Член Пласту, Української військової організації (УВО) від 1929 р., організатор юнацтва ОУН від 1930 р. Член повітової екзекутиви ОУН та зв'язковий до краєвої екзекутиви у 1933 р., політв'язень польських тюрем (1933–1936 рр.). Учасник підпілля, повітовий провідник Золочівщини (1937–1939 рр.). У 1940–1941 рр. член Проводу ОУН (під керівництвом Степана Бандери) та його організаційний референт, учасник військових курсів ОУН у Кракові, один з керівників похідних груп ОУН (1941 р.).

Крайовий провідник ОУН Південно-східних українських земель (1942–1943 рр.), Осередньо-східних українських земель (1943–1949 рр.); командир УПА-Південь (1944–1949 рр.). Від 1947 р. заступник голови Проводу ОУН, заступник голови ГС УГВР. У липні 1950 р. (згідно з вищеназваним повідомленням) іменований УГВР полковником, затверджений Головним командиром УПА, головою Проводу ОУН, головою ГС УГВР. Заарештований органами МГБ УРСР 23 травня 1954 р.[14].

Тривалий час наведені біографічні дані Василя Кука були відомими. Проте документи ДА СБ України дають можливість внести певні важливі уточнення до його військово-політичної біографії. Зокрема, щодо військових рангів і нагород. Зокрема, виявлений в архіві текст рішення УГВР свідчить про іншу, ніж у вищеназваному повідомленні від 8 липня 1951 р. (часопис «Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради» — № 8, 1951 р.), хронологію обрання В.Кука на голову ГС УГВР та присвоєння йому звання полковника. Текст рішення УГВР датовано 15 липня 1950 р., а дата старшинства — 21 січня 1950 р. Різні дати у пресовому повідомленні можна пояснити конспіративними причинами.

Новий вагомий штрих до військової біографії В.Кука ставить нововиявлений у справі реабілітованого колишнього члена УГВР, провідника Північно-західних українських земель Василя Галаси документ (рукописна копія — «відпис»)[15]. За ним, відповідно до постанови УГВР від 20 жовтня 1952 р., Василю Куку було присвоєно військовий ранг генерала-хорунжого, з датою старшинства — 14 жовтня 1952 р. (див. додаток). Отже, він став останнім, дев'ятим — згідно з виявленими документами, генералом УПА.

Залишається додати, що за діяльність у національно-визвольному русі В.Кук був відзначений такими нагородами: медаллю «За боротьбу в особливо важких умовах» (1948 р.)[16], Золотим Хрестом Заслуги (1949 р.)[17], медаллю «Х-річчя УПА» (1952 р.)[18].

Додаток

Відпис

Постанова

Українська Головна Визвольна Рада постановляє надати Головному Командирові Української Повстанчої Армії полк. Василеві Ковалеві військовий степень генерал-хорунжого, з датою старшинства від дня 14 жовтня 1952 р.

В Україні, 20 жовтня 1952 р.

Українська Головна Визвольна Рада

Примітки

1 *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1994; *Колянчук О.*, *Литвин М.*, *Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 рр. — Київ: Тиражувальний центр УРП, 1995.

2 Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 218.

3 Волинь і Полісся. // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто: Літопис УПА, 1989. — Т. 1. — С. 164–167.

4 Загинув 30 липня 1944 р. у сутичці з підрозділом Внутрішніх військ (ВВ) НКВС.

5 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 4а. — Арк. 30.

6 Загинув 18 липня 1945 р. у сутичці з підрозділом ВВ НКВС.

7 ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 242.

8 При спробі прорватися через чехословацько-німецький кордон Д.Грицай був затриманий чехословацькими прикордонниками. Напередодні передачі органам НКДБ СРСР — 22 грудня 1945 р. повісився у тюрмі чехословацького Міністерства безпеки (м. Прага).

9 ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 249.

10 Там само. — Т. 5. — Арк. 221. Також опубл.: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. 1946–1948. // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто: Літопис УПА, 1982. — Т. 9. — С. 143.

11 Наказ ГВШ УПА про таке звання не виявлено.

12 ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 281.

13 Там само. — Т. 5. — Арк. 176–178.

14 *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943–1949. Довідник. — С. 90–92.

15 ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914. — ФП (Архівно-кримінальна справа на Галасу В.М.). — Т. 4. — Арк. 197.

16 Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 262.

17 Там само. — Арк. 272.

18 Там само. — Арк. 283.

ЦЕРКВА І ВЛАДА

Ірина Преловська
(Київ)

СЛІДЧІ СПРАВИ БРАТІВ ЧЕХІВСЬКИХ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ БІОГРАФІЙ РЕПРЕСОВАНИХ ДІЯЧІВ УАПЦ (1921—1930 рр.)

Документи з фондів Державного архіву Служби безпеки України вже частково залучені до наукового обігу у справі вивчення процесу репресій в УРСР 1920–1930 рр., в тому числі проти діячів Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на чолі з митрополитом Василем Липківським [1]. Але є можливість поглибити ці знання для подальшого з'ясування обставин діяльності цієї церкви наприкінці її існування в Україні, уточнення життєписів церковних діячів, активістів і близьких до них осіб, різноманітних організацій та установ.

Важливим для збільшення кола оригінальних документів, які мають найбільшу репрезентативність для вивчення багатьох проблем мають фонди інших архівів. Фонд № 3984 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) під назвою «Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий» є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних матеріалів канцелярії Всеукраїнської православної Церковної Ради (ВПЦР), де накопичені найголовніші документи практично за весь час діяльності УАПЦ.

Щоправда, хронологічні межі документів цього фонду охоплюють період діяльності УАПЦ тільки до 1929 р., а це означає, що проміжок часу до 1934 р., коли діяльність цієї церкви припинилась, треба вивчати за іншими джерелами. Саме документи з ДА СБ України дають можливість вивчити протоколи допитів чільних діячів УАПЦ, які проходили по процесу «Спілки визволення України» 1930 р., де вони оповідають про події до 1929–1930 рр.

У статті поєднано ту інформацію слідчих справ діячів УАПЦ — братів Володимира і Миколи Чехівських, що зберігаються в ДА СБ України, з відомостями, які вдалося відшукати серед документів ВПЦР, а також в діаспорних виданнях. Йдеться, зокрема, про часопис «Церква і Життя», який видавало Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського в США у 1960–1970 рр. З огляду на малодослідженість цієї проблеми у вітчизняній історіографії, поєднання документальних матеріалів з різних джерел надає можливість уточнити чимало фактів з біографій діячів Українського «розстріляного відродження».

Матеріали з фонду № 3984 ЦДАВО України містять програмні документи з історії УАПЦ в цілому, І і ІІ Всеукраїнських Церковних Соборів 1921 та 1927 рр., діяльності Софійського осередку цієї Церкви (Старокиївської парафії УАПЦ), оригінали мандатів делегатів Соборів та зібрань, богословські праці, особові справи діячів УАПЦ 1920 рр., які зібрані в окремий опис № 2, де зосереджено близько півтори тисячі справ. Але у зв'язку із процесом «Спілки визволення України» 1930 р. особові справи найбільш відомих діячів з керівництва УАПЦ були вилучені з цього фонду і, напевно, використані під час слідства. Можливо, колись з'явиться інформація, яка дозволить дати більш конкретну відповідь на це питання.

Постать Володимира Чехівського привертала пильну увагу істориків через свою належність до політичних партій до 1917 р., а також участь у діяльності українських урядів 1917–1919 рр., зокрема уряду Директорії УНР, де він був прем'єр-міністром та міністром іноземних справ. Власне, це йому й було інкриміновано під час слідства 1929 р., коли почалася підготовка до майбутнього процесу «СВУ» і були заарештовані потенційні дійові особи. Через повну заборону в радянський період вивчати діяльність УАПЦ, факти з його біографії, які відносяться до церковної діяльності, були практично невідомі. Тільки в діаспорі публікувалися деякі матеріали про діяльність В.Чехівського, але всі вони мали оглядовий характер або були публікацією його творів [2].

Разом з початком вивчення політичної історії України під новим кутом зору з 1990-х рр., з'являються згадки про нього, але тільки в загальних оглядах діяльності українських урядів [3]. Окремо слід відзначити дослідження, пов'язані з вивченням процесу «СВУ» та публікацією документів стосовно цієї справи [4].

Про церковну діяльність В.Чехівського майже нічого не написано, окрім кількох праць, дотичних до документальних видань Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України [5]. Короткий біографічний нарис, але без згадки про церковну діяльність було опубліковано серед біографічних довідок діячів Української Центральної Ради [6]. Про Миколу Чехівського поки не віднайдено спеціальних біографічних праць, окрім коротеньких згадок у контексті «СВУ».

На процесі «Спілки визволення України» в 1930 р. Володимир Чехівський репрезентував собою всю УАПЦ, яку звинуватили в антирадянській діяльності. Фігура Чехівського була дуже зручною, оскільки його причетність до діяльності українських партій до 1917 р., а також посада головного ідеолога (Благовісника) УАПЦ зробили його уособленням церковної «антирадянської» діяльності. Саме з цієї причини в ДА СБ України є не тільки декілька томів слідчих справ самого В.Чехівського, але й багато згадок про нього в інших слідчих справах, які проходили по процесу «СВУ».

Його брата Миколу під час слідства, напевно, вирішено було зробити такою постаттю в церковному середовищі, яка мала на процесі демонструвати, яким чином колишні петлюрівські вояки і офіцери «переховувалися під виглядом попів» і нібито користувалися толерантним ставленням держави до церкви, аби приховати своє «темне минуле», коли вони воювали з більшовиками. З цією метою слідчу справу М.Чехівського за 1927 рік, закриту за відсутністю злочину, у 1929 р. було долучено до нової слідчої справи майбутнього процесу «СВУ».

Володимир і Микола Чехівські — рідні брати, які походили з великої родини Чехівських. Їх батько — Мусій Вікторович Чехівський був священником храму с. Гороховатка і благочинним Київського повіту при повітовому відділенні єпархіальної училищної ради [7]. Про свого батька більше інформації під час допитів залишив Микола Чехівський, оскільки Володимир Чехівський більше цікавив слідчі органи як політичний і церковний діяч з величезним послужним списком.

Дещо про родину Чехівських дізнаємось із «Заяви громадянина С.С.Р.Р.» Володимира Чехівського до Київського Окружного Відділу Державного Політичного Управління УСРР, в якій він клопотався за те, щоб меншого брата Миколая «зняли з категорії ненадійних з революційного боку» у 1927 році [8]. Володимир зазначав, що їх батько — бідний сільський священик і через свою бідність не міг дати дітям умов життя, «що були б привілеями пануючої верстви» [9].

Окрім Володимира і Миколи у родині Чехівських були й інші діти — Борис (глухонімий, працював шорником, як зазначено в анкеті Миколи Чехівського), сестри Валентина та Анастасія [10]. Федір у в своїй статті, присвяченій 100-річчю з дня народження Володимира Чехівського (1876–1976) і опублікованій у часописі «Церква і Життя» в США, називає іншу кількість дітей в родині Чехівських — 6 синів і 4 дочки [11]. Завдяки слідчим справам, є можливість уточнити дати народження братів. Якщо дата народження Володимира була відома вже давно (1 серпня 1876 р.) [12], то дату народження його брата Миколи вдалося віднайти тільки в анкеті, яка є в слідчій справі — 17 травня 1884 р. [13].

Щодо родинного життя самого Володимира Чехівського, то з інших джерел відомо, що він був одружений на Олені Січинській (26 лютого

1882 р., м. Сарни — 10 листопада 1969 р.). Вони познайомилися десь у 1902–1903 рр. в домі її дядька — видатного церковного, громадського і наукового діяча, о. Юхима Січинського. Шлюб Олени Володимирівни і Володимира Мусійовича відбувся у 1906 р. в с. Топала біля м. Балти, де її батько о. Володимир Січинський був священиком [14]. Останні 18 років свого життя Олена Чехівська провела серед української громади у Філадельфії (США). Померла вона 10 листопада 1969 р. у шпиталі. Похована на українському цвинтарі в Бавнд Бруці [15].

Їхня донька Люба народилася у 1907 р. в Одесі. Але їй не судилося довго прожити — вона несподівано померла після ускладнення на серце від скарлатини 16 жовтня 1923 р. Похорон був пишним, з катафалком із живих квітів, співав хор храму Святої Софії Київської, сам митрополит Київський о. Василь Липківський у повному митрополичому вбранні супроводив похорон до Покровської церкви, де і було поховано Любу Чехівську. Згодом, коли цвинтар було ліквідовано владою у 1934 р., Олена Чехівська перенесла могилу доньки на Лук'янівський цвинтар разом із кущем калини, що, звичайно, коштувало батькам страждань і турбот [16].

В слідчій справі про смерть єдиної доньки сам Чехівський буде оповідати під час допиту 20 липня 1929 р. у зв'язку з питанням слідчого щодо зустрічей з молоддю [17]. Під час допиту Чехівський не бажав називати жодного прізвища відвідувачів, просто зазначав, що «і мені, і матері хотілось після смерті єдиної дитини хоч іноді бачити її товаришів. З початку приходило більше, потім менш і менш. Останніми роками дуже мало хто і то рідко заходив» [18].

Відомості про деякі обставини життя Володимира Чехівського не вдалося відшукати у слідчих справах, і тому використано інформацію з інших джерел. Обидва брати закінчили в різні роки Київську духовну семінарію, але Володимир, як більш здібний пішов до Київської духовної академії, де навчався у 1897–1900 рр. [19]. Дипломна робота Володимира Чехівського, випускника КДА, була присвячена вивченню діяльності Київського митрополита Гавриїла Банулєско-Бодоні (1799-1803) і була настільки вдалою, що її двічі було надруковано — в часописі «Труды КДА» за 1904 рік та окремою книжкою у 1905 р. [20].

Далі Володимирові запропонували роботу в одній з російських семінарій, але він відмовився і працював вчителем в селах Янівці та Гороховатці. У 1901 р. він — помічник інспектора в Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Щоправда, його викладацька кар'єра закінчилася скандалом. На закінчення 1903-1904 навчального року було зроблено загальну фотографію семінарського курсу. Замість фото єпархіального архієрея, ректора семінарії та викладачів, в центрі фотографії 100-го ювілейного випуску семінарії перейняті національними ідеями учні, з подачі молодого викладача, умістили фото самого Чехівського, Тараса Шевченка

та Миколи Костомарова. Після інспекції від Св. Синоду на чолі з обер-прокурором В.Саблєром і тривалих допитів, Чехівського у 1904 р. перевели з попередженням до Київської семінарії на посаду помічника інспектора [21].

З 1905 р. за ним встановлено поліційний нагляд. Незважаючи на те, що Чехівського було обрано до складу російської Державної Думи, у 1906 р. його було заарештовано і заслано під нагляд поліції до Вологодської губернії. Через клопотання української думської фракції він повернувся із заслання у 1907 р. У цей період він остаточно формується як активний соціал-демократичний діяч — у березні 1907 р. його обрано до складу ЦК РУП та УСДРП разом з П.Блонським, А.Жуком, М.Поршем та М.Шадлуком [22].

Володимир Чехівський з 1908 по 1917 рр. мешкав в Одесі, де служив директором Михайло-Семенівського сирітського будинку, а також викладав гуманітарні науки в першій та третій міських гімназіях, брав участь в діяльності місцевої «Просвіти», від української громади читав політичні лекції в робітничих клубах, редагував одеську газету «Українське Слово». Про неабиякий хист Чехівського-пропагандиста свідчить той факт, що весною 1917 р. робітники м. Одеси вийшли на демонстрації під українським прапором. 21 квітня 1917 р. Чехівського було обрано до Центральної Ради від м. Одеса у складі 115 представників.

З 1917 р. починається діяльність Чехівського в Українських урядах. З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського він працює в Міністерстві сповідань, яке тоді очолював Василь Зіньківський. Про діяльність Чехівського у складі Видавничої комісії при Міністерстві, яку очолював проф. В.Екземплярський, вказує в своїй книзі Василь Ульяновський [23]. Але більшого значення постать Чехівського набула з приходом до влади уряду Директорії УНР. Пізніше саме цей період стане об'єктом пильного дослідження його діяльності під час допитів у 1929 р. Під час зустрічі Симона Петлюри 21 грудня 1918 р. він, як член Українського Революційного Комітету, був на вокзалі разом з Євгеном Коновальцем, звідки всі рушили на Софійський майдан для урочистостей [24].

Після приходу до влади уряду Директорії УНР у прихильників автокефалії з'явилась можливість впливати на події за допомогою державної влади, яка на відміну від попередніх урядів стала провадити більш рішучий курс на українізацію. Перебуваючи на посаді прем'єр-міністра в уряді Директорії УНР, Чехівський ініціював прийняття «Закону про віру», яким проголошувалася автокефалія Православної церкви в Україні [25].

Згодом, під час допитів у 1929 р. слідчий буде постійно повертатись саме до цих подій, допитуючи Чехівського про його ставлення до урядів, партій, політичних діячів. Відповідно і Чехівський буде без кінця повторювати тезу про те, що і керівники Центральної Ради, і Директорії скеровували український рух вбік «від правдивого шляху соціяльного і національного визволення на Україні і на міжнародному полі» [26].

Після повернення більшовиків до Києва у лютому 1919 р. він виїхав до Кам'янця-Подільського, де працював в університеті. Але найбільше він прислужився до створення Кирило-Мефодіївського Товариства. А саме, зреалізувавши свою давню ідею, поклавши в основу однойменного Товариства в 1840-х роках, твір Миколи Костомарова «Книга буття українського народу». Про те, що Чехівський був причетний до діяльності цього Товариства говорить документ, який зберігається в ЦДАВО України: «Посланіє Кирило-Методієвського Брацтва Православним Християнам на Україні» [27]. Доповідь з такою назвою робив Володимир Чехівський на зборах товариства у складі 83 осіб 16 серпня 1919 р.

У 1920 р. Чехівський переїхав до Вінниці, де працював викладачем і в 1921 р. повернувся до Києва. За деякими відомостями, він викладав у Київському медичному та політехнічному інститутах. 6 січня 1921 р. його було заарештовано і він пробув кілька місяців в ув'язненні. Про цей факт на слідстві 1929 р. він оповідав коротко: «...судився в 1921 р. Верх[овна] Слідча ком[ісія] при Совнаркомі УСРР визнала, що Чехівський «совершенно реабилитирован от обвинений в петлюровщине» [28]. Через це він вважав, що радянська влада, засудивши його один раз за діяльність в небільшовицьких партіях та урядових структурах, вже не повинна звинувачувати його за цю діяльність.

Чехівський відразу включився до діяльності Всеукраїнської Православної Церковної Ради, яку очолювали Михайло Мороз [29] та прот. Василь Липківський [30]. У 1921 р. він займався справою влаштування пастирських курсів для підготовки священиків та благовісників УАПЦ, сам як мирянин займався благовісництвом — виголошував палкі проповіді в Софійському соборі, який став осередком Старо-Київської парафії УАПЦ.

У своїй книзі митрополит Василь Липківський згадував про діяльність Чехівського так: «Сам В.Чехівський завжди виступав з промовами як в Софіївському Соборі, так і в інших Київських церквах, часто й виїжджав на благовістя. Але головна вага благовісницького відділу, це була підготовка благовісників і взагалі священиків... При Софіївській парафії В.Чехівський заснував «Брацтво робітників слова». Тут він викладав у промовах Св. Письмо і викликав бажаючих на листівне і словесне викладання своїх думок» [31]. Влаштування ВПЦР духовно-навчальних закладів у 1920 рр. взагалі є малодослідженою темою. За 1920-ті роки збереглися тільки фрагментарні відомості про діяльність Пастирських курсів УАПЦ. Професор Іван Власовський зазначав, що взагалі не має ніяких відомостей про їх діяльність [32]. Протоколи нарад лекторів пастирських курсів, на яких викладав Володимир Чехівський, свідчать, що на цих засіданнях вирішувалося багато питань, пов'язаних з діяльністю курсів.

На засіданнях були присутні М.Мороз, прот. Василь Липківський, о. Ксенофонт Соколовський, секретар ВПЦР І.Тарасенко, Л.Старицька-

Черняхівська, Г.Стороженко, Д.Ходзицький, Є.Тимченко, В.Чехівський і А.Троїцький. 23 червня 1921 р. нарада лекторів ухвалила розподіл лекцій та практичних занять між викладачами і В.Чехівський мав читати предмет «Філософія релігій». Урочисте відкриття з відправою молебну було заплановано на 3 липня 1921 р. Ввечері того ж дня о 6 год. вечора в Іваново-Богословському приділі храму Св. Софії Володимир Чехівський мав читати першу лекцію на тему про завдання Пастирських курсів.

Іншою важливою подією, яка суттєво вплинула на життя Володимира Чехівського, став організаційний Перший Всеукраїнський Собор УАПЦ, який відбувся в Києві 14-30 жовтня 1921 р. в соборі Святої Софії. Без перебільшення можна твердити, що ідеологія народної церкви, грунтована на ідеях первісного християнства перемогла на Соборі саме після доповідей Володимира Чехівського, якого було обрано до Президії Собору. Головною подією собору була висвята Всеукраїнського митрополита Василя Липківського і утворення єпископату УАПЦ.

Розкол між учасниками Собору 1921 р. з цього питання виник після доповідей Володимира Чехівського і свящ. Ксенофонта Соколовського. Доповідь останнього цілком ґрунтувалася на традиційній у російському православ'ї системі викладу аргументів на користь єпископської висвяти з наведенням фактів анатемування відступників від неї в працях св. отців церкви. Натомість, доповідь Володимира Чехівського будувалась на неординарному погляді на загальноцерковну історію, а саме в питанні про висвяту єпископа чином, який існував в Олександрійській церкві до 250 р. н.е.

Особливе місце у справі дослідження друкованих джерел з ідеологічних підстав УАПЦ є праці Благовісника Володимира Чехівського, зокрема його робота «За церкву, Христову громаду, проти царства тьми», яка витримала кілька видань за життя автора, і після його смерті. Останнє видання було здійснено у Нью-Йорку в 1974 р., де були вміщені короткий життєпис та світлини Чехівського і акту висвяти митрополита Василя Липківського в храмі Святої Софії м. Києва [33].

Ця праця Володимира Чехівського є цінним джерелом для історії УАПЦ. По-перше, це спроба богословського обгрунтування пресвитерської хіротонії митр. Василя Липківського. По-друге, ця робота може слугувати цінним джерелом для вивчення не тільки зразків аргументації на користь відокремлення від Російської церкви, але й у справі вивчення розвитку богословської думки часів церковно-визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. Специфікою мови даного джерела є те, що з біографії Чехівського відомо про його належність до соціал-демократичних кіл, відповідно в богословській думці несподіваним чином поєднались міркування про походження християнства та першохристиянських громад з ідеями про рівність та братерство, а також про «визволення від гноблення пануючих верств».

Під час дискусії з опонентами УАПЦ з числа прихильників Екзархату Російської церкви в Україні («тихонівців») та обновленського напрямку Православної Церкви («синодальці», «обновленці») щодо канонічності УАПЦ Чехівський, як головний ідеолог УАПЦ, не міг залишатися осторонь церковно-ідеологічного протистояння в Україні. З метою ідеологічного обґрунтування позиції УАПЦ щодо законності пресвитерської хіротонії митрополита Василя Липківського він пише богословську працю «Основа визволення церкви від князівства тьми віку цього (Ефес. 6:10–13)».

Скорочений і неповний варіант тексту цієї праці було надруковано частинами у часописі УАПЦ «Церква і життя» за 1927–1928 рр. Оригінал повного машинописного тексту з авторськими правками і підписом зберігається серед рукописних та машинописних матеріалів редакції цього журналу. Деякі частини цієї праці він підписував своїм псевдонімом «Ілля Побратим» або «Ілля Братерський», інші — від руки чорнилом: «Вірний В.Чехівський». Всі тексти надруковано на машинці (в архівних справах ЦДАВО України збереглися тільки копії), і до них внесено правки чорнилом рукою автора (це стосується іншомовних назв та термінів — грецькою, німецькою, французькою, латинською мовами.

Окрім великої богословської праці, Володимир Чехівський створив дві проповідницькі відправи «Слово Хресне» і «Визволення». До І Собору УАПЦ 1921 р. діячі ВПЦР тільки перекладали текст Літургії св. Івана Золотоуста українською мовою і утворили багато перекладів різної якості. Зберігся оригінал передмови Володимира Чехівського до його проповідницької відправи «Визволення», яка має свою власну назву «Життя в богослужінні» [34].

Володимир Чехівський змушений був спілкуватись і з органами НКВС у справі митрополита Василя Липківського. Починаючи з 1926 р., коли весь склад ВПЦР було заарештовано, а приміщення на Володимирській 24 (Софійський собор та приміщення колишньої духовної консисторії на подвір'ї монастиря) опечатано, влада почала тиснути на УАПЦ, вимагаючи усунення митрополита від церковного управління.

Щодо 1926 р., точніше розкидання листівок з ім'ям Симона Петлюри з хорів Софійського собору під час панахиди по Іванові Франкові, було перше питання слідчого під час першого допиту після арешту Чехівського 17 липня 1929 р. В протоколі допиту Чехівський говорить, що він «проти цієї справи... тоді ж протестував... про комітет вшанування Петлюри мені нічого не відомо і в ньому я участи не брав... бо ніколи ні перше, ні тепер я не співчував його політичній роботі і напрямку її» [35].

Про цей же комітет слідчий знову спитав Чехівського наступного дня 18 липня 1929 р. І знову про події 1926 р. Чехівський твердить те ж саме: «Про Комітет вшанування пам'яті Петлюри і про збір грошей на вшанування я довідався лише з допиту... Ніякої участи в комітеті не брав і грошей... не збирав... Чув я, не можу пригадати від кого..., що ніби збір гро-

шей десь проводиться на пам'ятник Петлюрі... Вшанування роботи Петлюри було й є для мене річчю супротивною і неприпустимою»[36].

Це ж саме він стверджував і на допиті 20 липня 1929 року[37]. І далі Чехівський посилається на звільнення його від підозр після відсидки у 1921 р. Але тоді ця справа не отримала продовження і випливла вже напередодні процесу «СВУ». Як розвивалася справа з відстороненням Липківського і яким чином Володимир Чехівський був втягнутий у її вирішення почасти можна бачити у матеріалах Передсоборної наради ВПЦР, яка відбулася в липні 1927 р., а також під час II Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. в Софії Київській.

Дозвіл на скликання цього Собору ВПЦР просила в НКВС УСРР листом від 5 серпня 1927 р., зазначаючи, що «Канони й життя УАПЦ давно вже вимагають скликання 2-го Всеукраїнського... Собору для розв'язання важливих ідеологічних і практичних питань... Предсоборна Нарада, що відбулася 26-30 липня... остаточно розробила проект програми того Собору, визначила відповідальних доповідачів й обрала Предсоборну Комісію, по підготовці до 2-го... Собору»[38].

У Протоколі Предсоборної Наради УАПЦ, що відбулася в храмі св. Софії м. Києва 26–30 липня 1927 р. зазначено, що Брат Володимир Чехівський виступав з наступною пропозицією: «Загальний напрямок Собору — розрішення ідеологічних питань... Ідеологічну сторону ні відкидати, ні скорочувати не можна. Ідеологія та практика мусять суцільно поєднатися... Собор мусить дати відповіді на всі питання так само ідеологічні, як і практичні»[39].

У списках делегатів II Всеукраїнського Собору УАПЦ 1927 р., на відміну від інших делегатів, про Чехівського майже нічого не написано. В «Списках» інформацію про нього зведено до наступної: «1. Чехівський Володимир Мойсеєвич, 49 років, освіта — вища, стан в УАПЦ — мирянин, делегований Київською церковною округою»[40].

Вже на Соборі на засіданні 18 жовтня 1927 р. Володимир Чехівський читав доповідь «Сучасний стан релігії взагалі і християнства зокрема в світовому житті». В своїй доповіді він зазначив, що всі християнські церкви світу переживають боротьбу і в цій боротьбі проти неї виступають дві ворожі сили: «Перший з супротивників — це старі гнобительські верстви суспільства... Він на очі видає себе за прихильника, покровителя й віри, й церкви. В дійсності, справді ці гнобительські верстви й безбожні, і протицерковні... Друга ворожа релігії й, зокрема, християнству течія виникла від першої... виходить з розуміння релігії лише як засобу панування першої. Приймаючи за релігію лише перекручення релігії руками гнобительських верств, друга течія... веде боротьбу, взагалі, проти релігії й антирелігійною пропагандою й різними іншими засобами»[41].

Розуміючи, що, незважаючи на його бажання головувати на Соборі, йому все одно доведеться вирішувати справу звільнення митрополита Василя Липківського від церковного служіння, Чехівський узяв на себе справу переговорів з представниками НКВС. 19 жовтня він повідомив присутніх на Соборі про те, що мав побачення з представниками Уряду і за домовленістю бажано завтра о 10 годині делегації бути у представника Уряду за згодою останнього. Увечері того ж дня знову вирішувалося питання про обрання від Собору комісії стосовно ставлення уряду до УАПЦ[42].

На засіданні 20 жовтня 1927 р. трапився інцидент, коли під час читання архієп. Нестором Шараївським доповіді Євгена Бачинського[43] «Відношення УАПЦ до інших християнських течій» до храму Св. Софії увійшли представники уряду, відсунувши членів мандатної комісії, які загородили їм дорогу. Голова Собору в цей день П.Сторчієнко звернувся до гостей з тим, що Президія просить їх залишити перший поверх храму, «інакше вона буде примушена прийняти конкретні заходи». Невідомо чим саме міг загрожувати представникам уряду голова Собору, але вони залишили перший поверх храму і піднялися на хори. Під час слідства у 1929 р. Чехівського знову будуть запитувати про зв'язки із закордоном, зокрема, про листування ВПЦР з представником УАПЦ в Західній Європі Євгеном Бачинським.

На Соборі Володимир Чехівський надав слово представникові делегації від Собору до Держуряду О.Нестеровському, який повідомив, що делегація відвідала представника Держуряду і своїми запитаннями до нього з'ясувала ставлення Уряду до Церкви. Делегації було зауважено, що в липні 1927 р. у зв'язку з діяльністю о. Митрополита Василя Липківського, «яка Урядом визнається за протирадянську, Церква повинна зробити відповідні висновки». Представник влади нагадав факти обвинувачення митрополита і висунув нове обвинувачення, яке торкалося відмови о. Митрополіта підписати спростування ВПЦР тих неправдивих інформацій про церковне життя, що подавалися у часописах УАПЦ в Америці.

Шостий день засідань Собору, в суботу 22 жовтня 1927 р. розпочався виступом Володимира Чехівського, пов'язаним із заявою уряду про недопустимість будь-яких спроб залишити Василя Липківського на митрополичому служінні. Далі В.М.Чехівський, як голова Собору, зробив заяву про те, що Президія Собору й ВПЦР ухвалили приступити до розв'язання тих питань, які потрібно Собору перевести при найбільшій кількості членів, а саме — до виборів нового митрополита і Президії ВПЦР. Під час голосування щодо процедури переобрання нового митрополита УАПЦ, Брат Володимир Чехівський набрав тільки 5 голосів. Митрополитом Київським і всієї України для УАПЦ було обрано єп. Миколая Борецького[44].

Наприкінці 1920-х років починається інспірований більшовицькою владою перехід від ідеологічної боротьби з релігією до репресій проти церковних діячів. Розгортаючи масовий безбожницький рух, до якого примусово залучались робітники, селяни, школярі, студенти, всі верстви на-

селення, керівництво більшовицької партії переходило до ліквідації осередків «темноти і забобонів», на практиці — до фізичного знищення носіїв «шкідливої ідеології». Церква оголошувалась «осередком мракобісся та контрреволюції», що в умовах реалізації партійного лозунгу про загострення класової боротьбі мало певні «оргвисновки». Розгорнулися масові арешти діячів автокефальної Церкви.

До справи ліквідації УАПЦ спричинився також процес «Спілки Визволення України». Головне звинувачення у «контрреволюційній діяльності» на цьому процесі було висунуто проти Володимира Чехівського, як Благовісника УАПЦ. Звинувативши його у контрреволюційній та антирадянській діяльності, НКВС тим самим мала на меті розпочати процес проти всієї УАПЦ, її осередків та діячів по всій Україні. Процес «СВУ» готувався заздалегідь. 24 жовтня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням доручило голові Раднаркому УСРР В.Чубарю «погодити в ЦК ВКП(б) питання про публікацію у справі «СВУ» [45]. У повідомленні, підписаному Головою ДПУ УСРР Владиславом Балицьким зазначалось, що «СВУ» об'єднувала, крім колишніх учасників петлюрівського руху, діячів УАПЦ.

Ще до початку процесу «Спілки Визволення України» фабрикація справ над УАПЦ мала поставити крапку в її історії. Для обґрунтування цієї тези ДПУ «викрило» низку підпільних націоналістичних організацій. Цим викритим осередкам інкримінувалися найжахливіші ідеологічні злочини: повалення радвлади, «відокремлення України від СРСР» та «продаж» її чужоземним державам. З цією метою було проведено політичні процеси і «чистки», які супроводжувалися гучною кампанією в радянській пресі. Ось заголовки газет тих років: «Чистка ВСНХ СРСР», «До чистки апарату НКЮ», «Проти дурману попівської паски», «Викриття контрреволюційної організації в Наркомземі України», «Українська контрреволюція перед радянським судом» (справа «СВУ»).

Наприкінці 1929 р. в газетах з'явилися повідомлення про «викриття» підпільної самостійницької організації «СВУ», до діяльності якої ДПУ намагалось довести причетність УАПЦ, маючи на меті одночасну ліквідацію і кращих представників державницьких українських сил і Української автокефальної православної Церкви. Було висунуто штучні звинувачення, якими були переповнені сторінки преси — проти ВУАН («центр контрреволюційної організації»), Українського інституту мовознавства, Медичного відділення Академії наук («осередок медичного терору» проти радянських вождів), а також професорів університетів, письменників, провідників кооперативного руху та ін.

Окремо планувалося «сформувати» молодіжний сектор контрреволюційної організації націоналістичного спрямування. Тому під час допитів з самого початку слідчий підводив Чехівського до «потрібної» відповіді. Якщо під час перших допитів розмови взагалі йшли щодо тематики бесід з молодю, яка відвідувала доньку Чехівського (протоколи допиту за 17, 18, 20 липня 1929 р.), то під час допиту 23 липня 1929 р. мова йде про конкретну організацію — СУМ, існування якої Чехівський заперечив, зазначивши, що нічого не знає про нелегальні товариства так само як і про «СВУ» [46].

Такого типу зізнання він давав до 23 липня включно, але при подальшому огляді справи виявилось, що в додатку до протоколу від 23 липня 1929 р. на запитання про організацію панахиди в Св. Софії у 1926 р. та утворення нелегального угруповання молоді як складової частини «СВУ» Чехівський дає не тільки ствердну відповідь, а взагалі переходить до каяття: «Визнаю свої провини перед Радвладою в тому, що я спричинився до нелегального угруповання молоді, спричинився до привнесення в панахиду по Іванові Франкові скритого поминання С.Петлюри політичного характеру і що я, колишній діяч УСДРП... сприяв ухилу до єдиного національного фронту... Цілковито і остаточно осуджую всі ці мої ухили. Йтиму далі неухильно радянською лінією громадянського життя» [47].

Більше того, у «протоколі-заяві» від 4 серпня 1929 р. він не тільки не ухилявся від відповіді, як це робив раніше (хтось приходив, не пам'ятаю), а почав писати конкретні свідчення і прізвища відвідувачів, які слідчий друкував великими літерами: «Більш заходили Христосенко Ол., Павлушко М., Димнич В., Солочинський В., Мазуренко Вік., Мазуренко Г., Скрипник М., Олтаржевська В., а також своїх знайомих — В.Дурдуківського і П.Кияницю» [48]. Особливо важливі з точки зору мети слідства вислови, слідчий відзначив олівцем у тексті протоколу.

Спеціально церковної діяльності стосувалися запитання слідчого на допиті Володимира Чехівського від 7 серпня 1929 р. Тут він пригадав свою церковну діяльність з самого початку. 1918 рік він згадав як такий, коли виступав на «церковних зібраннях з лозунгом: церкву визволити від використовування її буржуазними верствами для ствердження ними їх панування» [49]. Далі він докладно зупинився на своїх внесеннях під час І Всеукраїнського Собору 1921 р. [50]. Важливою інформацією для вивчення життєпису Чехівського і діяльності ВПЦР є показання в протоколі за 7 серпня 1929 р. про те, що ВПЦР у 1928 р. заборонила йому роботу в церкві через наступні причини: 1) під час похорону письменниці М.Загірньої, допущено було демонстративний вінок; 2) що робилися збори на висланця Гордовського; 3) що був нелегальний гурток любителів художніх співів; 4) припускались з кафедри Софії промови незаконного змісту. Тут же він наводить і свою посаду — голова парафіяльної ради [51].

Під час наступного допиту 4 вересня 1929 р. Володимир Чехівський вже сам звинуватив ту частину діячів УАПЦ («націоналістична частина громадянства, що потерпіла поразку на політичному полі»), яка після І Собору 1921 р. внесла в церковне життя «націоналістичний напрямок» [52]. У цьому протоколі можна прочитати і питання, яке поставив слідчий: «запи-

тання про націоналістичний протирадянський напрямок в українській автокефальній церкві і громадянстві, та про їх сполучення в СВУ»[53].

Далі Чехівський розповів про діяльність «Харківської групи Доменка» у 1924–1926 рр., яка намагалася сполучити церковну діяльність з «націоналістичними нецерковними прагненнями»[54]. В подальших протоколах до кінця 1929 р. Чехівський, напевно з подачі слідчого, зосередився саме на обставинах церковної діяльності. Він згадав багато подробиць з життя та діяльності, прізвищ церковних діячів, обставин діяльності, причому сам же і систематизував ці свідчення.

Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким мав стати показовий процес «Спілки Визволення України», вони обрали діячів, які найбільш повно уособлювали в собі епоху національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. і тому були найбільш небезпечними символами щойно знищеної Української Державності. За період з 26 лютого по 9 березня 1930 р., коли розпочався в Харкові процес «СВУ», в газеті «Вісті» щодня друкувалося по 2–3 «підвали» з викриттям тих, хто на думку карних органів належав до цієї фактично неіснуючої організації. УАПЦ судилося бути однією з перших національних Церков та інституцій, які були зліквідовані в цій шовіністичній кампанії. Віддана ідеалові релігійної та духовної незалежності України від Москви, ця Церква згуртувала навколо себе частину національно найсвідомішого населення, залучила до своїх лав творців УНР, і тому служила перепоною «совєтізації».

За вироком у справі «СВУ» Чехівському Володимиру, як Благовіснику УАПЦ, було інкриміновано використання «служителів УАПЦ й контрреволюційного куркульства» й засуджено до 10 років ув'язнення плюс 5 років позбавлення прав.

Перебуваючи з 1933 р. на Соловках, він зміг переслати до Києва кілька листів до дружини — Олени Чехівської, в яких розповідав про таборове життя, оскільки ніяких послань іншого змісту пересилати на волю не дозволялось. Після останнього листа від 17 листопада 1937 р. від нього більше звісток не було. Незважаючи на тривалі розшуки чоловіка, Олена Чехівська не змогла його знайти. Листи вона згодом на еміграції передала діячеві УАПЦ Федорові Бульбенку, а після його смерті їх було передано до архіву УВАН в Нью-Йорку[55]. В листах він неодноразово згадує брата Миколу, дає поради щодо його праці, цікавиться обставинами його життя[56]. Згадує і доньку «Любусю», фото якої йому в таборі дозволили залишити, а дружини чомусь відібрали.

* * *

Зовсім інша була доля у рідного брата Володимира Чехівського — Миколи. Про його життя практично немає ніяких відомостей, оскільки зацікавлення долею Володимира в істориків було більшим через його причетність до державного і партійного життя в період національно-визвольних змагань. Миколу Чехівського згадувано тільки в деяких публікаціях у зв'язку з процесом «СВУ» в цілому.

Докладні відомості з своєї біографії Микола Чехівський почав давати під час допитів. Ордер № 215 на «проведення трусу та арешту у гр-на Чехівського Миколи Мосієвича, мешкаючого у м. Харкові Нова-Проектована вул. № 16» було видано 13 липня 1929 року[57]. У протоколах допитів від 13 липня по 24 вересня 1929 р. (Миколу допитували слідчі Козельський і Фішер) він відповідає на ті ж запитання, які були поставлені і Володимиру — про участь в панахиді по Іванові Франкові, про знайомих у спільних справах таємної політичної організації.

Єдине цікаве біографічне свідчення щодо життєпису самого Миколи Чехівського знаходимо про те, що він був одружений на рідній сестрі члена Києво-Святошинської парафії УАПЦ Леоніда Йосиповича Павловського і вінчання відбулося 14 вересня 1928 року[58]. Під час допитів Микола відкидав усі звинувачення проти свого брата Володимира, намагаючись оповідати про родинні та власне церковні зв'язки.

Починаючи з 24 вересня 1929 р. Микола почав докладно оповідати про свій життєвий шлях. Наприклад, він свідчить, що через конфлікт у школі з вчителями[59], хотів піти ченцем до Києво-Печерської Лаври, але його брат Володимир відмовив його від того. Потім він обрав військову службу, хоча його батько дуже шкодував за тим, що жоден з братів не обрав священиче служіння[60].

Про його подальшу освіту і служіння відомості є в Анкеті для колишніх офіцерів Білих армій, яка знаходиться в останньому томі слідчої справи Миколи Чехівського[61]. Цю справу, яка була заведена і закрита через відсутність доказів провини, було долучено до слідства у 1927 р. і через це в анкеті він вказав, що не одружений. З Анкети 1927 р. виходило, що на військову службу він поступив у 1899 р., закінчив Чугуївське юнкерське училище у 1902 р. В період Лютневої революції 1917 р. був в чині підполковника, пізніше був взятий в полон у Німеччині[62].

Неодноразово був поранений: «в империалистическую войну дважды ранен и один раз тяжело контужен в чине капитана... и подполковника, командуя батальоном». Нагороджений орденами «все до Владимира 4-ой степени включительно»[63]. Найбільше зацікавлення викликає пункт про визначення схильності роду діяльності — Микола Чехівський написав в анкеті не військове і не священиче служіння, а тільки схильність до сценічної діяльності[64]. Останнім документом в попередній слідчій справі Миколи Чехівського була постанова від 3 грудня 1927 р. про припинення слідства і закриття слідчої справи № 217[65].

У протоколах допитів, після арешту, у 1929 р., Микола докладно оповідає про свої поневіряння під час перебування в концтаборі, куди потра-

пив з Тифлісу, сидіння по тюрмах, і про своє рішення повернутись в Україну. В Києві після поневірянь та пошуків роботи, згадав про свій дар — гарний спів і пішов співати до хору в храмі Св. Софії Київської, де йому запропонували дияконське служіння в храмі. Потім він висвятився на священика УАПЦ і пішов служити до храму в с. Германівська Слобідка, де народилася і виросла мати братів Чехівських [66].

Після допитів, які тривали до кінця 1929 р. і на початку 1930 р. він був у складі 45 осіб, які опинилися на лаві підсудних на процесі «СВУ» в Харкові в березні-квітні 1930 р. Довідку про закінчення життєвого шляху Миколи Чехівського уміщено серед коротких життєписів у документальному виданні «Мартирологія Українських Церков». Зазначено, що він на самому процесі був засуджений на 3 роки ув'язнення, які відбував у Ярославському політізоляторі, а у 1933 р. додатково засуджений на 10 років ув'язнення. Місцем смерті вказано Якутію [67], але через обмеженість інформації щодо репресованих діячів УАПЦ, яку мали видавці діаспорних видань, ця інформація є непевною і тому ця проблема вимагає додаткових пошуків.

Примітки

[1] *Білокінь С.* НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. — К., 1993. — С. 102–117; *Білокінь С.* Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. — К., 1992. — № 4. — С. 27–34 Або: Український Православний Календар. — Саут-Бавнд-Брук: Вид. Української Православної Церкви в США, 1993. — С. 107–113; *Білокінь С.* Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. — 1997. — № 3. — С. 66–73; *Зінченко А.* «Це влада не від Бога, а від дракона»: ДПУ-НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. — К., 1991. — № 4. — С. 157–163; *Зінченко А.Л.* Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. — К.: Дніпро, 1997. — С. 148–408.

[2] Мартирологія Українських Церков: В 4 т. — Т. І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. — Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. — 1207 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. К., 1998 — Т. IV. — Ч. 1; *Чехівський В.* За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. — Харків: Вид. Церковної Ради 1-ої парафії Української Православної Церкви Миколаївського Собору, 1922 — 52 с. (Репринтні видання — 1) Франкфурт/Майн, 1947. — 40 с.; 2) Нью-Йорк, 1974. — 51 с.

[3] *Андрусишин Б.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). — К.: Либідь, 1997. — 176 с.; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К.: Либідь, 1997. — 320 с.

[4] *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України» // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. /Відп. ред. А. Зінченко/. — К.: Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997. — С. 163–172; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. — Київ, 1995. — 448 с.

[5] *Преловська І.* Ідеї раннього християнства (I–IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами І Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. в Києві) // Наук. записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К.: Вид. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1996. — Т. 1. — С. 321–342; *Вона ж.* Відправа Благовісника // Розбудова держави. — К., 1996. — № 1(42). — С. 45–51; *Вона ж.* Діяльність В.М.Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К.: Вид. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. — 1997. — Т. II. — С. 295–321; *Вона ж.* ВПЦР — організаційний осередок УАПЦ (1917–1921) // Український церковно-визвольний рух... — К.: Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997. — С. 29–49.

[6] *Верстюк В.*, *Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998.

[7] Памятная книжка Киевской губернии. — К.: Киевская Губернская Типография, 1892. — С. 110. Всі подальші роки М.В.Чехівський згадується на цій посаді аж до 1915 р. Див.: Памятная книжка Киевской губернии. — К.: Киевская Губернская Типография, 1915. — С. 106.

[8] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Спр. 67098-ФП. — Т. 131. — Арк. 19. Загалом у ДА СБ України зберігається 237 томів слідчих справ, які стосуються процесу «Спілки визволення України». Справа з матеріалами на Миколу Чехівського обіймають 129, 130, 131-й томи. Натомість слідчі справи Володимира Чехівського мають номери значно ближчі до початку — №№ 45–46.

[9] Там само. — Арк. 16.

[10] В «Анкете для бывших офицеров Белых армий /проставляется комиссией/» Микола Чехівський в графі щодо родичів вказав саме такий склад родини. — ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 131. — Арк. 8. Але навіть в самих справах братів Чехівських є відомості про брата Віктора, який «наклав головою в першому бою 13 серпня 1914 р., закликаючи товаришів-солдат до відмовлення від бою з такими ж людьми, як і вони, — робітниками і селянами, українцями». — Там само. — Спр. 67098-ФП. — Т. 131. — Арк. 16.

[11] *Бульбенко Ф.* Століття з дня народження Всеукраїнського Благовісника Української Автокефальної Православної Церкви Володимира Чехівського (1876–1976) // Церква і Життя. Орган Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського. — Чикаго, США, 1976. — № 2/113. — С. 7.

[12] *Преловська І.М.* Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // На-

укові записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. — К., 1996. — Т. 2. — С. 295–321.

[13] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 131. — Арк. 8.

[14] *Бульбенко Ф.* Олена Володимирівна Чехівська // Церква і Життя. — 1970. — № 3/78. — С. 25.

[15] Там само. — 1970. — № 5/80. — С. 23–26.

[16] Там само. — 1970. — № 4/79. — С. 19.

[17] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 14. Вперше на протоколі допиту 20 липня 1929 р. з'являється прізвище слідчого — Горожанин.

[18] Там само. — Арк. 14.

[19] Важливо зазначити, що в самозізнанні Чехівський визначив 1897 рік як такий, коли він став соціалістом, причому поєднав «соціальну визвольну боротьбу з боротьбою за визволення церкви від використування її пануючими гнобительськими верствами». — ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 87.

[20] *Чехівський В.* Киевский митрополит Гавриїл Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.). — Труды Киевской Духовной Академии. — К., 1904. — № 7. — С. 355-431; № 8. — С. 490–588; № 9. — С. 65–108; № 10. — С. 238–281; *Чеховский В.* Киевский митрополит Гавриїл Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.). — К., 1905. — 2+306 с.

[21] Українська мала енциклопедія. Під ред. Є.Онацького. — Буенос-Айрес: Вид. накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині, 1967. — Кн. XVI. — С. 2053–2054.

[22] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3807. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 174 зв. За кн. *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії соціал-демократії поч. XX ст. — К.: Майдан, 1996. — С. 104.

[23] *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997. — С. 60.

[24] *Ільченко І.*, *Пилявець Л.*, *Преловська І.* Три промови Василя Липківського // Український археографічний щорічник. Вип. 3–4. — Т. 6/7. — К., 1999. — С. 475-488.

[25] Трибуна. — К., 1919. — 2 січня. — С. 1.

[26] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 14.

[27] ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 50 зв.

[28] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 5.

[29] **Михайло Мороз** (1876–1938) — голова II Всеукраїнської Православної Церковної Ради (1919–1924), організатор українського церковно-визвольного руху в 1920-х роках, голова президії Першого Православного Церковного Собору УАПЦ в м. Києві 14–30 жовтня 1921 р., митрофорний протоієрей УАПЦ. Відійшов від УАПЦ в 1924 р. через внутрішній конфлікт всередині ВПЦР і перейшов на роботу держслужбовця. На процесі «СВУ» (9 березня –19 квітня 1930 р.) виступав свідком проти УАПЦ. В ДА СБ України поки що вдалося віднайти «Обзорную справку» (друк. бланк, запис чорнилом), яку підшито до справи іншого діяча УАПЦ К.Бутвиненка № 42180, де зазначено, що Мороз був «арестован 4 отд. УНКВД Черниговской обл. 15 апреля 1938 г. и 29 августа 1938 г. решением тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР осужден к ВМН — расстрелу с конфискацией имущества». Розстріляний 28 вересня 1938 р.

[30] **Липківський Василь** (1864–1937) — І Митрополит Київський і всієї України УАПЦ. Був висвячений на митрополита в надзвичайний спосіб (пресвитерська хіротонія) членами І Всеукраїнського Православного Церковного Собору 23 жовтня 1921 р. і був на цій посаді до II Собору УАПЦ 1927 р., після чого 10 років проживав у Києві, позбавлений церковного спілкування. З 1923 р. неодноразово заарештовувався. Після останнього ув'язнення в Лук'янівській в'язниці за вироком трійки НКВС його було розстріляно 27 листопада 1937 р. Огляд слідчої справи митрополита Василя Липківського подав С. Білокінь. Відбиток витягу з протоколу про рішення розстріляти та виписку з акту про розстріл митрополита Василя Липківського опубліковано в кн. *Зінченко А.Л.* Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. — К.: Дніпро, 1997. — С. 318.

[31] Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ УII: Відродження Української Церкви. — Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. — С. 86.

[32] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. — К., 1998. — Т. IV, Ч. 1 (XX ст.). — С. 244.

[33] *Чехівський В.* За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. — К.: Вид. В.П.Ц.Р., 1922. — 52 с. Репринтні видання цієї книги були здійснені спочатку у Франкфурті-на-Майні у 1947 р., а останнє — в Нью-Йорку у 1974 році. Додаткові матеріали вміщені в цьому виданні на стор. 44–47.

[34] ЦДАВО. — Ф. 3984. — Оп. 4. — Спр. 273 «Стаття В. Чехівського «Життя в богослужінні».

[35] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 6.

[36] Там само. — Арк. 8.

[37] Там само. — Арк. 13.

[38] ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 4. — Спр. 167. — Арк. 21. Машинопис.

[39] Там само. — Арк. 97.

[40] Там само. — Спр. 168. — Арк.2–2 зв.

[41] ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 4. — Спр. 175. — Арк. 12 (вечірнє засідання Собору). Копія. Машинопис.

[42] Там само. — Арк. 28.

[43] **Бачинський Євген** (1885–1978) — церковний і громадський діяч, єпископ УАПЦ в Західній Європі (1955 р.). З 1908 р. в еміграції. Фундатор і скарбник «Української громади» в м. Парижі. 1908–1914 рр. — співробітник часописів «Дзвінок» (Львів), «Діло» (Львів), «Рада» (Київ), «Сніп» (Харків), «Рідний Край» (Полтава), «Парижский вестник» (Париж). З 1915 р. фундатор і секретар українського товариства «Громада» в Женеві, видавець церковного бюлетеня «Екклезія». У 1917 р. спільно з П.Чекаленком заснував в Лозанні «Українську книгарню». 1919–1922 рр. — фундатор і головний секретар Торговельної Українсько-Швей-

царської Комори і редактор її «Вісника». У 1955 р. в Італії, за попередньої листівної домовленості з митрополитом УАПЦ Василем Липківським, був висвячений єпископом із старокатолицької ієрархії на єпископа УАПЦ за кордоном.

[44] **Борецький Миколай** (1879–1934) — II Митрополит Київський і всієї України УАПЦ у 1927–1930 рр. Народився в м. Сарни на Волині. Закінчив Київську духовну семінарію. В 1904–1914 рр. працює священиком на різних парафіях Поділля. Восени 1914 р. йде добровольцем на фронт, де його було призначено благочинним 65-ї дивізії. З 1917 р. — настоятель собору в м. Гайсині. В 1922–1927 рр. єпископ УАПЦ Гайсинської округи. 1927–1930 рр. — митрополит УАПЦ. У січні 1930 р. агентами ДПУ змушений був підписати «акт самоліквідації» УАПЦ. Після арешту, перевезений до тюрми в м. Ярославль, де тортурами доведений до божевілля. З 1933 р. — на Соловках. Помер у психіатричній тюрмі в Ленінграді, куди був переведений у 1934 р.

[45] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. — С. 13.

[46] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 29.

[47] Там само. — Арк. 30–31. Додаток до протоколу від 23 липня 1929 р.

[48] Там само. — Арк. 69. Протокол-заява від 4 серпня 1929 р. У машинописному вигляді цей протокол має значний обсяг (з 68 по 86 сторінку), причому до справи підшиті тексти, які друкувалися на двох машинках почергово. Про церковні справи він в протоколі майже нічого не говорить, все обертається навколо «молодіжного питання», спогадів про Кам'янець-Подільський період, партійну діяльність.

[49] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 87.

[50] Всі перераховані в протоколі позиції щодо церковної боротьби проти експлуатації національної і соціальної див. «Канони» і «Ухвали» І Всеукраїнського Собору 1921 р. — Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упорядники: *Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І.* — Київ-Львів: Жовква, 1999. — С. 375–400.

[51] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 45. — Арк. 89.

[52] Там само. — Арк. 98.

[53] Там само. — Арк. 98.

[54] Там само. — Арк. 99.

[55] Мартирологія Українських Церков: В 2 т. — Т. І. — С. 503–528. Тут уміщено не тільки тексти листів, але й їх факсиміле, фото дружини — Олени Чехівської і навіть одну сторінку протоколу обшуку помешкання Володимира Чехівського на день арешту 17 липня 1929 р.

[56] Там само. — С. 509, 511.

[57] ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 129. — Арк. 4.

[58] Там само. — Арк. 10.

[59] Докладніше про це пише в своїй заяві сам Володимир Чехівський. — ДА СБ України. — Спр. 67098-ФП. — Т. 131. — Арк. 16.

[60] Там само. — Т. 129. — Арк. 32.

[61] Там само. — Т. 131. — Арк. 8–9.

[62] Там само. — Арк. 8.

[63] Там само.

[64] Там само. — Арк. 9.

[65] Там само. — Арк. 39. Машинопис. У машинописному примірнику не надруковано дату «3.XII» — її дописано олівцем вже після підписів на бланку постанови. Цю справу логічно було б за хронологією поставити за № 129, оскільки вся вона за 1927 рік. Але серед томів слідчих справ по процесу «СВУ» вона йде під № 131, а протоколи допитів Миколи Чехівського вже у 1929 р. ідуть під №№ 130 і 131.

[66] Там само. — Т. 129. — Арк. 37.

[67] Мартирологія Українських Церков. — Т. І. — С. 986.

Володимир Пащенко,
Роман Сітарчук
(Полтава)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У 20–30-ті рр. XX ст. (на прикладі громад баптистів та євангельських християн Полтавщини)

З'ясування стосунків між радянською державою та релігійними конфесіями розпочалося відразу після жовтневого перевороту. У січні 1918 р. в Росії, а в 1919 р. — в Україні були опубліковані декрети «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Але ці документи не внесли у стосунки влади і релігійних організацій спокою та взаєморозуміння, а навпаки, визначивши послідовність більшовиків у своєму негативному ставленні до релігії, ще більше загострили ситуацію.

Починаючи з 1918 р., радянське керівництво фактично розпочало «війну з релігією». Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні. Обидві сторони намагались заявити своє беззастережне право на істину, бути духовним вождем народу. Гадаємо, що перший крок до діалогу мала зробити держава, оскільки саме вона започаткувала ідеологію, супротивну багатомільйонним масам віруючих. Це дозволило б їй не тільки виправити власні помилки, але й кинути зерно миру в розтривожене суспільство. Впевнені у перемозі соціалістичного суспільства, в якому немає місця релігії, більшовики не зробили кроку назустріч віруючим. Складалася парадоксальна ситуація: релігійні організації були більше зацікавлені у виконанні властями декрету про відокремлення церкви від держави.

Тривала братовбивча громадянська війна, здавалося б, мала спонукати партію та державу відійти від революційного максималізму в питаннях, що стосувалися релігії. Адже наприкінці 1920 р. протестантські, православні та інші церкви у своїй масі все більше дотримувалися курсу аполітичності та нейтралітету у справах земних.

Планомірний наступ на релігію і церкву вже був започаткований VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р. У п. 13 його резолюції наголошувалося: «Щодо релігії, РКП(б) не задовольняється декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви... Партія прагне повного зруйнування зв'язків між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню мас від релігійних забобонів і організуючи найширшу науково-освітню та антирелігійну пропаганду...»[1].

Проте реалізувати програмні установки партії на боротьбу з релігією в умовах громадянської війни не вдалося. Ймовірно, така позиція партійного керівництва була викликана тактичними міркуваннями, спробами не загострювати стосунки між молодою радянською владою та віруючими. Тому визначений VIII з'їздом партії тотальний наступ на релігію розпочався дещо пізніше.

У травні 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), постанова якого не друкувалася навіть в офіційних збірниках партійних документів того часу. У тексті постанови пленуму зазначалось: «Завдання всієї цієї роботи (антирелігійної. — *Авт.*) загалом повинно полягати в тому, щоб на місце релігійного світорозуміння поставити стрункy комуністичну наукову систему... Потрібно систематично підкреслювати, що РКП бореться не з якими-небудь окремими релігійними групами, а з усім релігійним світоглядом взагалі»[2].

1922 р. з'явився ще один документ ЦК РКП(б) про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання — «Директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам у питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп взагалі».

Незабаром при ЦК партії була утворена Антирелігійна Комісія, яка планувала й організовувала боротьбу з релігією та віруючими на всій території країни. Аналогічні комісії утворювалися і на місцях. З цього часу, як слушно зауважують окремі дослідники, духовне життя країни проходило ніби на окупованій території, де окупант — державна ідеологія. До складу комісій, як правило, входили люди, які не розумілися на специфіці релігії. Члени комісії на чолі з Ом. Ярославським (справжнє ім'я: Міней Ізраїльович Губельман. — *Авт.*) паплюжили і громили цілі напрямки релігійної та моральної думки.

Православна церква, втративши статус державної, першою зазнала удару радянської антирелігійної машини. Не без допомоги влади вона була розколота на кілька течій, що, безумовно, негативно вплинуло на її становище. За таких обставин у протестантських течій з'явилася можливість значно розширити свою сферу впливу. Віруючих приваблювали не лише ідеї любові та ненасилля, але і специфічна організація протестантів. Серед загального хаосу їх громади сприймалися як острівки колективізму,

єднання, як сфера виявлення людських відносин і почуттів. До того ж, сектанти (таку назву мали протестантські організації на той час. — *Авт.*) нерідко проводили різноманітні благодійні акції, безкоштовні обіди тощо. Тому темпи зростання кількості прибічників протестантських конфесій на початку 20-х років були значними.

На той час найчисельнішими в Україні і, зокрема на Полтавщині, залишалися церкви баптистів та євангельських християн. Щоправда, громади останніх на початку 20-х років у Полтаві були представлені лише невеликою кількістю віруючих. Міська ж баптистська громада нараховувала в 1920 р. 30 членів [3]. З 1917 р. її очолював пресвітер Р.Д.Хомяк. На цю посаду його рекомендувала Всеросійська Спілка Баптистів (ВСБ). Відтоді і до останніх днів життя діяльність Романа Дем'яновича була тісно пов'язана з Полтавщиною.

Спочатку очолювана ним громада не мала власного молитовного будинку. Вона орендувала для своїх зібрань приміщення школи, а потім — лютеранської кірхи, що знаходилися на вулиці Троцького (нині — Монастирській). Але завдяки енергійній діяльності молодого пресвітера, баптистський рух у губернії швидко зростав і у 1920 р. до нього приєднувалось 300 віруючих [4]. Згодом зусиллями Р.Д.Хомяка була утворена обласна спілка, яку він і очолив.

Одночасно з цим посилювалися та урізноманітнювалися антирелігійні урядові заходи. Релігійні громади були позбавлені права юридичної особи, уряд увів для них обов'язкову реєстрацію, яка потребувала значних матеріальних витрат. Служителі культів були позбавлені виборчого права, обмежені у виборі роботи, користуванні землею, тощо. До цієї категорії влада віднесла і всіх баптистських та євангельсько-християнських пресвітерів та проповідників, які в переважній своїй більшості не жили за рахунок віруючих.

На початку 20-х років була введена практика щомісячних звітів місцевих відділів культів Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (утворені в 1923 р. замість ліквідкомів при Народному Комісаріаті Юстиції) перед Антирелігійною Комісією про стан релігійного руху на місцях. Так, у доповіді Державного Політичного Управління про діяльність баптистів на Полтавщині в лютому 1922 р. говорилося: «Керівником (обласної спілки. — *Авт.*) є Р.Д.Хомяк. За звітний період проведено чотири зібрання-богослужіння, на яких пройшли бесіди на релігійні теми. Був організований збір хліба для голодуючих баптистів. Пожертвування направляються до Москви у Всеросійську Спілку Баптистів (ВСП). Політичної діяльності не було. У Зіньківському повіті у містечку Більське відбувся районний з'їзд баптистів. Зв'язок із центром підтримується через Хомяка. Через нього надходить і література. Власних видань у Полтавській губернії у баптистів немає» [5].

Такі політзведення, якщо відкинути їх ідеологічну спрямованість, є досить важливим джерелом вивчення життя місцевих баптистських громад, зокрема полтавських. Із аналогічного звіту за грудень 1922 р. дізнаємося про те, що в губернії з'явилися «лжебаптисти» (п'ятидесятники. — *Авт.*). Вони закликали місцевих баптистів вступати до їхніх громад, не жертвувати на справу місії, тощо. Про деякий успіх такої агітації говорив той факт, що певна частина баптистів, яка піддалася впливу п'ятидесятників, була виключена пресвітером Р.Д.Хомяком із громади. Далі повідомлялося, що в губернії була створена кооперація «Братська допомога». Члени громад пообіцяли пожертвувати для її діяльності по 70–100 пудів хліба, але за умови надання Всеросійською Спілкою Баптистів (ВСП) сільськогосподарського реманенту. Загалом збір хліба проходив повільно, оскільки на селян були накладені великі податки [6].

Матеріали архівів надають можливість про подальше кількісне зростання баптистів на Полтавщині. На початку 1923 р. Полтавська обласна спілка мала 15 проповідників [7], більше 30 громад із загальною кількістю її прихильників понад 1000 [8]. Громада Полтави складалася із 118 осіб [9].

У 1924 році баптисти разом із євангельськими християнами, які організаційно оформилися на Полтавщині лише в середині 20-х років, нараховували 2716 прихильників. У самій Полтаві було 135 членів баптистської громади [10].

У 1925 р. на Полтавщині було зареєстровано 73 громади баптистів і євангельських християн із загальною кількістю членів 3878 [11].

Вищенаведені дані взяті із офіційної статистики, яка щороку надходила до Всеукраїнської АК. На наш погляд, вони не можуть претендувати на абсолютну достовірність, оскільки, за визнанням секретаря ВАКу Вікторії Уласевич, їхнім збором і обробкою займалися різні урядові підрозділи, які, здебільшого, не доводили розпочаті справи до кінця.

До того ж, після проведення у 1925 р. адміністративної реформи на теренах колишньої Полтавської губернії було утворено Лубенську, Кременчуцьку, Полтавську округи з перерозподілом територій, що ще більше ускладнювало облік релігійного руху. Крім того, із середини 20-х років релігійні громади при поданні відомостей у відділення культів, свідомо зменшували кількість своїх членів, оскільки боялися говорити про своє чисельне зростання громад в той час, коли антирелігійний наступ набирав обертів і уряд оголосив про «досягнення значних успіхів» у боротьбі з релігією.

Навіть за таких умов статистика свідчила про зростання чисельності протестантів наприкінці 20-х років. Наприклад, лише у Полтавській окрузі у 1927 р. було 20 громад баптистів і євангельських християн із загальною кількістю 2315 членів [12]. Щоправда, темпи їх зростання значно уповільнилися порівняно із серединою 20-х років. Причинами такого ста-

новища, на наш погляд, були: частковий відхід членів громад баптистів до п'ятидесятників, позбавлення пільг щодо військової служби, а також усілякі переслідування з боку влади.

Одним з аспектів діяльності релігійних громад був господарський. Про господарські об'єднання євангельських християн і баптистів на Полтавщині залишилося досить мало свідчень. Нам відомо, що в середині 20-х років у Лубенській окрузі діяла кооперативна лавка громад євангельських християн с. Бригадирівки, яка надавала для користування у кредит трактор для обробки землі як членам громад, так й іншим односельцям [13]. У с. Левенці Карлівського району в 1928 р. діяв колектив євангельських християн господарчого характеру «Братський труд». Він складався із 81 члена, мав у розпорядженні 288 десятин землі (в середньому по 3,5 десятини на кожного, тоді як норма по району — 1,2 десятини) і певну кількість худоби на загальну суму близько 3700 крб. Із часом цей колектив втратив кузню, столярну і швейну майстерні [14]. З початком колективізації господарство занепало. Загалом можна впевнено стверджувати, що господарські організації серед євангельських християн і баптистів Полтавщини не були поширеними, а тому громади не мали вагомої матеріальної бази.

Важливою віхою у житті протестантських церков було вирішення питання військової повинності. Відповідно до декрету «Про звільнення від військової повинності за релігійними переконаннями», прийнятого 4 січня 1919 р. Радою Народних Комісарів РСФРР, а 25 січня 1921 р. — РНК УСРР, віруючі-протестанти за рішенням суду могли бути звільненими повністю або частково від військової служби. Але відразу після проголошення законів, влада розпочала боротьбу за обмеження можливостей сектантів скористатися наданими пільгами. Більшовицькі керівники добре розуміли, що визнання протестантами стройової служби істотно зменшить приплив до їх організацій молоді. А це, в свою чергу, негативно вплинуло б на зростанні чисельності конфесій. Тому, керуючись партійними інструкціями, органи ДПУ провели відповідну роботу серед протестантів, особливо серед їх керівників.

У зв'язку з цим у 1923 р. Всеросійський з'їзд євангельських християн, а в 1926 р. Всесоюзний з'їзд баптистів, прийняли резолюції про обов'язковість несення їх віруючими військової служби у всіх її формах. Ці рішення на місцях були сприйняті по-різному: від повного схвалення до цілковитого заперечення. Деяка частина віруючих навіть вийшла із зареєстрованих організацій, таким чином започаткувавши розкол у церквах баптистів та євангельських християн.

На Полтавщині, як і в більшості регіонів України, процес визнання та виконання резолюцій центральних з'їздів проходив не зовсім легко і тривав до кінця 20-х років. Останній раз на окружному рівні питання про виконання військової повинності ставилося баптистами Полтави на 3-му з'їзді

в жовтні 1927 р. За позитивне його вирішення виступило все правління обласного об'єднання, а саме: Р.Д.Хомяк, О.І.Сало, Н.С.Лемешко, П.І.Павелко та інші. Загалом, із 56 делегатів лише 4 утрималося, всі інші проголосували — за [15]. У листопаді 1927 р. баптисти Кременчуцького обласного об'єднання на чолі з пресвітером Г.С.Остапцем також прийняли резолюцію всесоюзного з'їзду [16]. А в березні того ж року євангельські християни Полтавської округи на своєму І з'їзді підтвердили рішення Ради Всеросійської Спілки Євангельських християн щодо обов'язковості відбування військової служби [17]. Відомо, що в наступні роки на рівні регіональних об'єднань рішення про виконання баптистами та євангельськими християнами військової повинності не розглядалися, оскільки переважна більшість місцевих організацій їх дотримувалася.

Вже на початку 20-х років поряд з антирелігійною пропагандою влада, особливо місцева, щодо протестантів почала застосовувати й інші засоби примусу. Наприклад, у Полтаві в червні 1923 р. під час здійснення баптистами обряду поховання члена своєї громади Є.Хамінської начальником міліції було заарештовано 4-х баптистів за звинуваченням в антирадянській пропаганді. Лише після втручання представників ДПУ конфлікт вдалося врегулювати [18].

Про порушення прав людини свідчив і той факт, що в Полтаві органами ДПУ систематично контролювалися, а іноді і вилучалися листи, адресовані пресвітеру громади баптистів Р.Д.Хомяку [19].

У 1923 р., після неприйняття Радою ВСБ резолюції з військового питання у бажаній для уряду редакції, було заарештовано майже все керівництво баптистської спілки. Частину з них було засуджено за начебто антирадянську пропаганду на заслання до Наримського краю. Серед ув'язнених був і Р.Д.Хомяк, у якого вдома залишилося п'ятеро дітей і вагітна дружина [20]. Обов'язки пресвітера Полтавської громади було покладено на Д.В.Шорнікова.

Незаконні, а часто і злочинні дії місцевих органів радянської влади щодо членів протестантських конфесій набули настільки значних масштабів, що Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет змушений був видати в 1923 р. спеціальний циркуляр з метою припинення свавілля [21]. Щоправда, він носив лише декларативний характер, оскільки курс на застосування силових засобів боротьби проти віруючих уже був взятий більшовицькою партією.

Друга половина 20-х років характеризувалася подальшим зміцненням позицій тоталітаризму в СРСР. Починаючи з 1929 р. різними владними структурами було прийнято цілу низку законодавчих актів, які ще більше обмежували і без того незначні права релігійних організацій. Особливо відчутного удару протестантському рухові завдала постанова ВЦВК СРСР від 29 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Вона забороняла ство-

рювати каси взаємодопомоги, організовувати богослужіння чи інші заходи для власних дітей, молоді, жінок, зібрання для вивчення Біблії, навчання ремеслу тощо. А після внесення поправки до ст. 4 Конституції РСФРР, релігійні громади втратили право пропагувати Євангеліє, що фактично зробило марним їх подальше існування.

У цілому по Україні баптистська спілка розпалася у середині 30-х років. На Полтавщині остання, відома нам згадка про легальні дії баптистів, зокрема про спробу охрещення нових членів Кременчуцької громади, датована 1930 р. Проте Церкві євангельських християн вдалося якимось чином , хоч і у примітивному стані, зберегти свою організаційну структуру в 30-х роках.

Не задовольнившись тільки законодавчою сферою боротьби з релігією, держава розпочала формувати розгалужений репресивний апарат. Йому ж потрібно було виправдовувати своє існування. Суспільство вразила «ярликова хвороба». Під посиленням виховної роботи, про що тоді всюди говорилося, мали на увазі боротьбу проти так званих «ворогів народу». До цієї категорії ЦК партії зарахував і духовенство, активних віруючих, органи церковного управління. Так, у 1929 р. органами ДПУ було «знешкоджено» начебто шпигунську групу, очолювану баптистом Шевчуком, який «знаходився на службі» в польській розвідці [22]. У цей же час був знову заарештований Р.Д.Хомяк, а також З.Я.Павленко — пресвітер Миколаївської громади, Ф.А.Жадкевич — пресвітер Вінницької громади та інші. За «проведення роботи по завданню антирадянської закордонної організації, за пересилку провокаційних шпигунського характеру повідомлень про життя в УСРР» їх було засуджено в листопаді 1929 р. до 3-х років ув'язнення у концтаборі і направлено на Соловки [23]. Насправді ж, лідерів релігійних об'єднань засуджували лише за належність до цих громад і за активну діяльність у них. Оскільки влада добре розуміла, що позбавлена лідера організація існувати не може.

Перебуваючи у Харківській в'язниці, Р.Д.Хомяк тяжко захворів, оскільки, за свідченнями його доньки Л.Р.Довбні, батькові в їжу клали отруту. Зважившись на прохання рідних, органи харківського ДПУ дозволили забрати Романа Дем'яновича додому, де він і помер 13 травня 1930 р. У 30-х роках репресії щодо полтавських баптистів продовжувалися. Із загального складу міської громади (190 членів) їх зазнали більше 10-ти, серед яких була і Н.М.Хомяк, яка померла у 1943 р. в Саратові [24].

Про кількість вироків, які були винесені служителям культу на Полтавщині протягом 30-х років, поки що невідомо. Деяке уявлення про розмах репресій проти віруючих дають окремі документи архівів. Лише за жовтень-грудень 1937 р. УНКВС по Полтавській області заарештував 285 «церковників і сектантів». Саме так називались вони у звітах обласного управління. Не менш вражаючими були наслідки боротьби з «контрреволюцією» духовенства області й у січні-червні 1938 р. Тоді арешту піддали 142 служителя культу [25].

Загалом по колишньому СРСР до 40-х років влада репресувала майже 25 тисяч баптистів. Переважна більшість із них була реабілітована посмертно.

Отже, на кінець 30-х років більшість протестантського духовенства, церковних активістів були виявлені і розстріляні чи вислані у віддалені райони СРСР на тривалі терміни. Проте, репресивні заходи не принесли більшовицькій владі бажаних результатів. Із знищенням духовного керівництва та руйнуванням організацій протестантів не зникла потреба певної частини населення у їх вірі.

Примітки

1 Критика религиозного сектанства (опыт изучения религиозного сектанства в 20-х — начале 30-х годов). Общ. ред. А.И.Клибанова. Сост. и авт. примечаний Г.С.Лялина. — М., 1974. — С. 12.

2 До питання про порушення п. 13 Програми і про постановку антирелігійної пропаганди // Про релігію і атеїстичне виховання. — К., 1979. — С. 101.

3 *Коваленко Л.*. Облако свидетелей Христовых (для народов России в XIX–XX вв.). — К., 1997. — С. 122. Див. також: История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 184.

4 Там же.

5 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф.П.-9032. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 6.

6 Там само. — Спр. 49. — Арк. 125.

7 Там само. — Спр. 80. — Арк. 8.

8 Там само. — Арк. 149.

9 Там само. — Арк. 90.

10 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.5. — Оп. 2. — Спр. 213. — Арк. 143.

11 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 95.

12 ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1056. — Арк. 54.

13 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2007. — Арк. 18 зв.

14 ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1056. — Арк. 57.

15 Там само. — Спр. 264. — Арк. 61.

16 Там само. — Спр. 263. — Арк. 133.

17 Там само. — Оп. 2. — Спр. 2180. — Арк. 121.

18 ДАПО. — Ф. 9032. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 90.

19 Там само. — Арк. 53.

20 Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Спр. 74156. — Арк. 2 зв.

[21] ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2185. — Арк. 19.
[22] *Майский Ю.* О сектантах. — М.: Государственное военное издательство наркома обороны Союза ССР, 1940. — С. 25.
[23] ДА СБ України. — Спр. 74156. — Арк. 104.
[24] *Коваленко Л.* Облако свидетелей... — С. 11.
[25] *Пащенко В.О.* Православ'я в Україні (державно-церковні стосунки. 20–30-ті рр. XX ст.). — Полтава, 1995. — С. 209.

Наталія Сердюк
(Київ)

СПРАВА ІЄРАРХІВ УГКЦ (1945 р.): ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Після приєднання у вересні 1939 р. західноукраїнських земель до СРСР Українська греко-католицька Церква відразу відчула особливе ставлення нової влади до релігії та церковних інституцій. Духовенство було обкладене надмірними податками, церковні землі конфісковані, зв'язок з Ватиканом через «залізну завісу» втратився. Будь-які відомості доходили до Апостольської Столиці лише за допомогою таємних кур'єрів.

У листопаді 1939 р. митрополит Андрей Шептицький у листі звернувся до папи Римського Пія XII, зокрема, з проханням надати йому дозвіл на призначення свого наступника. Приблизно тоді ж глава Вселенської Церкви надав спеціальні канонічні повноваження усім католицьким ієрархам, що опинилися на теренах, опанованих комуністичною владою. Кожен єпископ дістав право на таємне призначення своїх наступників. Отже, Львівський митрополит 22 грудня 1939 р. у каплиці при своїй резиденції, не розголошуючи цієї події, за присутності дуже вузького кола довірених осіб, висвятив на єпископа ректора Львівської духовної академії Йосифа Сліпого, водночас призначивши його своїм помічником із правом наступництва.

Ця кандидатура була обрана не випадково. Йосиф Іванович Сліпий (справжнє прізвище — Коберницький-Дичковський; 1892–1984 рр.) належав до улюблених учнів митрополита Шептицького. Виходець із української хліборобської родини, що мешкала у с. Заздрість Теребовлянського повіту на Тернопільщині, він був вихований у глибокій християнській вірі, котра спрямувала його шляхом здобування знань і наукової праці[1]. Завдяки неабияким здібностям і наполегливості майбутній митрополит зумів здобути блискучу європейську освіту. Після закінчення Тернопільської гімназії він настільки успішно навчався у Львівській духовній семінарії, що був помічений владикою і направлений для продовження освіти до Католицького університету в м. Інсбрук (Австрія). Богословські студії

Йосиф Сліпий

Йосиф Сліпий продовжив у Римі у міжнародному папському інституті св. Томи Аквінського (Анжелікум) та університеті отців-єзуїтів (Грегоріянум), де здобув знання, окрім теологічних дисциплін, з багатьох наукових галузей та досконало опанував декілька мов (давньогрецьку, латинську, італійську, німецьку, англійську, французьку).

З благословення митрополита Андрея він 30 вересня 1917 р. став священиком, а невдовзі, 1918 р., захистив докторську дисертацію з теології. Наукові дослідження молодий священик не припиняв і тоді, коли після студій повернувся на батьківщину і з 1921 р. почав викладати богослов'я у Львівській духовній семінарії УГКЦ. Після захисту двох габілітаційних праць (1923 і 1924 рр.) Йосиф Сліпий 1926 р. очолив цю семінарію, а 1928 р. митрополитом Шептицьким на його плечі була покладена відповідальність за налагодження роботи Богословської академії, яку УГКЦ тоді організовувала у Львові. Завданням цього вищого наукового закладу, що розпочав роботу восени 1929 р., його організатор і перший ректор — Йосиф Сліпий — визначив плекання духовної еліти українського народу.

Душпастир, викладач, теолог, засновник та редактор багатьох наукових часописів, Йосиф Сліпий 1930 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Знавець і шанувальник українського мистецтва, він створив при Богословській академії Музей церковних мистецтв, а також входив до складу кураторії Українського національного музею у Львові. Своїм обов'язком священнослужитель вважав також провадження громадської праці, тому з 1931 р. був заступником голови Української католицької спілки, що об'єднувала галицьку інтелігенцію.

Отже, незважаючи на свій ще досить молодий вік (сорок сім років), нововисвячений у 1939 р. єпископ уже мав великі заслуги перед Церквою, національною культурою і українською спільнотою Галичини.

Входження західноукраїнських земель до УРСР керівництво УГКЦ сприйняло як небезпеку для Церкви і водночас як шанс для ведення місійної діяльності на Сході. Тому митрополит Андрей призначив свого майбутнього наступника екзархом Великої України з резиденцією у м. Києві. Однак єпископу Сліпому не вдалося потрапити до столиці як на початку Другої світової війни, так і за гітлерівської окупації України. 12 квітня 1942 р. він повідомляв Апостольській Столиці про надзвичайно важке становище в Україні, а також про своє прагнення прибути до Києва. Проте від

цього наміру довелося відмовитися внаслідок розгортання нацистським режимом антиукраїнських репресій, а також під впливом подій у Мінську, де був арештований німецькою поліцією і невдовзі страчений єпископ Антоній Неманцевич — екзарх греко-католиків Білорусі, присланий туди також митрополитом Шептицьким [2].

Через три місяці після повернення Червоної армії, 5 листопада 1944 р., коли Львів прощався з главою УГКЦ, влада дозволила влаштувати урочистий і багатолюдний похорон митрополита Андрея. Його наступник владика Йосиф Сліпий, інтронізація якого також відбулася без перешкод, сподівався, що очолювана ним Церква, незважаючи на негативний досвід довоєнних часів, зможе пристосуватися до радянського ладу, і заради цього робив усе, що від нього залежало. У листі, надісланому до Москви, він запевняв кремлівське керівництво як у власній лояльності, так і в тому, що очолювана ним Церква стоїть поза політикою, військовими та світськими справами. Водночас він постарався завершити оголошений ще покійним митрополитом збір коштів на користь поранених і хворих червоноармійців і з цією метою передав до Москви 100 тис. руб. — пожертву галицьких греко-католиків у фонд Червоного Хреста.

На вимогу влади, аби ієрархи УГКЦ самі з'явилися і засвідчили свою готовність до співпраці, Йосиф Сліпий відрядив до столиці СРСР делегацію на чолі з братом митрополита Андрея — архімандритом Климентієм Шептицьким. Його посланці 22 грудня 1944 р. були прийняті у Раді в справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів СРСР, де їх запевнили, що органи влади не чинитимуть перешкод богослужбовій діяльності УГКЦ.

Однак сподівання нового митрополита про можливу толерантність комуністичного режиму щодо очолюваної ним Церкви, як невдовзі виявилося, були марними. Навесні 1945 р., коли Червона армія вже була на Одері, Народний комісаріат державної безпеки УРСР здійснив масштабну операцію щодо ліквідації найвищої ієрархії УГКЦ. У ніч з 10 на 11 квітня 1945 р. у святоюрській резиденції було здійснено обшук. Працівники радянської держбезпеки заарештували митрополита Йосифа Сліпого, єпископів Миколу Чарнецького [3] та Микиту Будку [4]. У Станіславі в цей час опинилися у в'язниці ординарій місцевої єпархії УГКЦ владика Григорій Хомишин [5] та його заступник єпископ Іван Лятишевський [6].

Архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України, дають змогу сучасним історикам детальніше вивчити обставини цих арештів та подальшої долі ієрархів УГКЦ. Насамперед, йдеться про справу № 68069-ФП «По звинуваченню Сліпого Йосифа Івановича, Чарнецького Миколи Олексійовича та інших за арт. 54–1 «а» і 54–11 Карного кодексу УРСР». Ця справа складається із семи томів загальним обсягом 1963 арк. (т. 1 — 298 арк.; т. 2 — 309 арк.; т. 3 — 212 арк.; т. 4 — 288 арк.; т. 5 — 265 арк.; т. 6 — 292 арк.; т. 7 — 299 арк.) [7].

До справи не долучено документів про підготовку цієї акції. Однак, про те, що вона була задумана і спланована у набагато вищих кабінетах, аніж Управління НКДБ по Львівській області, свідчать, зокрема, затверджувальні резолюції народного комісара державної безпеки УРСР С.Р.Савченка на постановах про арешти митрополита Сліпого та інших ієрархів УГКЦ, датовані 11 квітня 1945 р.[8]. Ще однією і надзвичайно показовою ознакою цілеспрямованого задуму та ретельної підготовки до його реалізації є те, що задовго до цих арештів у Києві при Наркоматі державної безпеки УРСР була сформована оперативна група, що мала спрямовувати і координувати дії працівників органів держбезпеки в Західній Україні стосовно духовенства УГКЦ. Очолив цю групу полковник НКДБ С.Т.Карін, який ще в 20-х — 30-х роках спеціалізувався на церковних справах і здобув величезний практичний досвід по розкладенню Російської православної, Української автокефальної та Римо-католицької церков[9]. Отож, саме він розробив разом з керівництвом НКДБ УРСР план оперативних заходів щодо УГКЦ, а згодом, перебуваючи в Галичині, займався безпосередньою їх реалізацією. Так, 26 березня 1945 р. з полковником Каріним було погоджено ухвалу НКДБ УРСР про застосування запобіжних заходів щодо керівника Станіславської єпархії УГКЦ єпископа Григорія Хомишина, внаслідок чого владика був арештований і з 11 квітня перебував у в'язниці[10]. Ухвали про арешт та позбавлення волі львівських ієрархів УГКЦ також санкціоновані наркомом держбезпеки Савченком та полковником Каріним[11].

Митрополита Йосифа Сліпого арештувала і доставила до в'язниці група оперативних працівників НКДБ на чолі з підполковником Волошиним. Ордер на арешт № 2520 був пред'явлений митрополитові не відразу, а після кількох діб його перебування у в'язниці — 20 квітня 1945 р., про що свідчить власноручний підпис владики[12]. В цей час він знаходився вже не у Львові, а був перевезений до столиці України: 16 квітня у внутрішній тюрмі НКДБ УРСР була заповнена анкета на в'язня, який нещодавно прибув під конвоєм[13]. Як у справжнього карного злочинця, у нього було взято відбитки пальців і зроблено тюремні фото[14].

В архівній справі, окрім інших документів, зберігаються оригінали 48 протоколів допитів митрополита Й.Сліпого[15]. Перший допит, що його провів заступник начальника відділення слідчої частини НКДБ УРСР старший лейтенант С.Є.Горюн, датовано 15 квітня 1945 р. Перше побачення слідчого і арештанта тривало понад 6 годин, а впродовж квітня — червня 1945 р. рукою Горюна було написано ще 15 протоколів. Скільки разів до нього на допити доставляли з тюремної камери митрополита Й.Сліпого, встановити неможливо, тому що кількість перерв, час їх початку і закінчення фіксувався не завжди. В кінці протоколу не раз зазначався лише час завершення допиту із згадкою про те, що обвинуваченому надавалася перерва для відпочинку та прийому їжі. Допити найчастіше розпочиналися у першій половині дня і тривали до глибокої ночі, хоча траплялося і навпаки.

Із записів видно, що спілкування не складалося. Часто рукописний текст протоколу багатогодинного допиту складався всього із кількох скупих сторінок, де відповіді арештанта були набагато коротшими, аніж питання слідчого. І в цьому не було нічого дивного, оскільки слідство постійно вимагало від митрополита зізнань в антирадянській і націоналістичній діяльності. Підтвердити оскарження у нібито скоєних вчинках, котрі радянським правосуддям кваліфікувалися як найважчий злочин (нагадаємо, що за артикулом 54-1 «а» чинного тоді Карного кодексу УРСР, що інкримінувався Йосифові Сліпому, каралася зрада Батьківщини), за умов війни, що тривала, означало б самому собі підписати смертний вирок.

Згодом (від 13 червня до 22 вересня 1945 р.) митрополитом займався інший працівник держбезпеки — старший слідчий НКДБ УРСР Крикун, котрий дотримувався подібної до свого попередника манери ведення слідства. Від жовтня 1945 р. слідство у справі митрополита Й.Сліпого став провадити аж до завершення у квітні 1946 р. старший лейтенант, а невдовзі капітан держбезпеки М.Г.Майоров. Він допитував митрополита шістнадцять разів, часто уночі або пізніми вечорами, бувало, по кілька діб.

За тими протоколами, в яких зазначався час початку і завершення «бесід» слідчих з арештованим (таких протоколів 32), можна визначити загальну тривалість допитів митрополита, що становила понад 236 годин. Однак у протоколах шістнадцяти допитів (переважно які вів слідчий М.Г.Майоров) час взагалі не фіксувався, тому про їх тривалість можна робити висновки хіба що по обсягах записаного.

Архівна справа містить також протоколи допитів інших ієрархів УГКЦ. Так, в томах № 4 та № 5 зберігаються матеріали, заведені на єпископа Миколу Чарнецького. Його допитували шістдесят разів, теж переважно ночами, з 21 квітня 1945 р. по 26 квітня 1946 р. На відміну від митрополита Й.Сліпого, якого по черзі допитували троє слідчих, єпископом Чарнецьким весь цей час займався один і той самий співробітник НКДБ — О.О.Защітін. Завдяки унікальній ретельності, з якою ставився до ведення документів цей слідчий, у всіх протоколах, за винятком одного, зафіксовано час початку і завершення допитів і перерв. Таким чином відомо, що загальна тривалість допитів єпископа М.Чарнецького становила понад 430 годин. Досить часто О.Защітін спілкувався зі своїм «підопічним» арештантом по 10–15, а то й понад 18 годин, як це відбулося 3–6 липня 1945 р. Кількість, тривалість і частота цих допитів свідчать про надзвичайну їх інтенсивність.

У томі № 6 зосереджено матеріали арешту і слідства стосовно єпископа Никити Будки. Це, насамперед, протоколи, що провадилися слідчими Крикуном (28 допитів) та Майоровим (5 останніх допитів з 21 квітня 1945 р. до 14 березня 1946 р.)

Третину тому № 7 становлять документи про арешт і слідство щодо Апостольського візитатора для греко-католиків Німеччини прелата Петра Вергуна [16]. Його 22 червня 1945 р. в Берліні заарештував СМЕРШ [17], після чого священик був етапований до Києва, де ним з 11 лютого до 6 травня 1946 р. займався слідчий НКДБ М.Г.Майоров.

Оскільки всі арештовані до суду впродовж всього терміну слідства перебували у тюрмі, тому постійно виникала формальна потреба одержання дозволу на подальше утримання їх під вартою. Вперше така ухвала була санкціонована на рівні заступника наркома держбезпеки УРСР та заступника Головного військового прокурора Червоної армії 7 серпня 1945 р., тобто після чотиримісячного перебування ієрархів УГКЦ у в'язниці [18]. Надалі дозвіл на їх утримання під вартою одержувався ще 8 разів, до того часу, поки слідство 6–10 травня 1946 р. пред'явило арештованим обвинувачення [19].

До справи долучено також довідки про медичний огляд арештантів після більш ніж річного перебування їх у в'язниці. Лікар внутрішньої тюрми Міністерства державної безпеки УРСР Панкратьєва 11 травня 1946 р. констатувала, що її пацієнти не здатні до фізичної праці внаслідок різних захворювань: Йосип Сліпий — недокрів'я; Никита Будка — ревматизму і пороку серця; Петро Вергун — недокрів'я і туберкульозу. Тільки шістдесятирічний Микола Чарнецький був визнаний здатним до легкої праці [20].

Обвинувальний висновок у справі митрополита та єпископів УГКЦ був затверджений міністром державної безпеки УРСР генерал-лейтенантом С.Р.Савченком 11 травня 1946 р. та військовим прокурором військ МВС підполковником Стрюком — 13 травня 1946 р. [21]. У справі зберігаються розписки обвинувачених про ознайомлення 27 травня 1946 р. з цим документом [22].

Після закінчення слідства, у травні 1946 р. перша особа тодішньої радянської України — Микита Хрущов звернувся до Сталіна з проханням про надання дозволу на проведення суду над Йосифом Сліпим, Миколою Чарнецьким, Никитою Будкою та Петром Вергуном. Окрім цього, Микита Сергійович запропонував Йосифові Віссаріоновичу не висвітлювати у пресі хід судового процесу, за недоцільністю, а лише після його закінчення розмістити коротке повідомлення про те, що суд відбувся, а також спеціальну статтю про злочинну антинародну діяльність колишніх керівників греко-католицької уніатської церкви. Сталіну, вочевидь, ця ініціатива сподобалася і всі подальші події відбулися згідно із запропонованим сценарієм.

29 травня — 3 червня 1946 р. було проведене закрите судове засідання без участі обвинувачення і захисту, на якому слухалася справа ієрархів УГКЦ. Вирок було оголошено в ніч з 3 на 4 червня. Усіх підсудних було визнано винними в антирадянській і контрреволюційній діяльності і засуджено до різних термінів покарання: митрополита Й.Сліпого — до восьми років виправно-трудових таборів, прелата П.Вергуна — до семи років ПТТ, єпископів М.Чарнецького і Н.Будку — до п'яти років ПТТ кожного [23].

Єпископ Григорій Хомишин помер у в'язниці під час слідства [24]. Матеріали стосовно єпископа Івана Лятишевського було виділено в окрему справу, а його самого згідно з ухвалою Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР від 16 серпня 1946 р. було заслано до Казахстану на п'ять років [25].

3 червня 1991 р. митрополит Йосиф Сліпий, єпископи Микола Чарнецький, Никита Будка і прелат Петро Вергун були реабілітовані на підставі ст. 1 Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», однак невдовзі по тому, 11 липня 1991 р. Прокуратура УРСР дійшла висновку, що названі вище священнослужителі засуджені обґрунтовано і не підлягають реабілітації. Остаточну ухвалу у справі Йосифа Сліпого 19 вересня 1991 р. винесла Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка визнала висновки Прокуратури УРСР від 11 липня 1991 р. безпідставними, цим самим підтвердивши реабілітацію ієрархів УГКЦ.

Для включення у добірку, що пропонується увазі читача, з кількасот документів архівно-кримінальної справи № 68069-ФП, про яку йшлося вище, був відібраний 21 оригінальний документ, що знаходиться у томах № 1 та № 7. Кожен із цих документів стосується безпосередньо особи митрополита Йосифа Сліпого. Це — постанови НКДБ УРСР про арешт, ув'язнення і оскарження глави УГКЦ, протоколи допитів і довідка про стан здоров'я владики після року перебування у в'язниці, список свідків, що були допитані у справі ієрархів, висновок слідства, вирок військового трибуналу та ще декілька важливих документів.

Текст документів подається у повному обсязі, без скорочень і купюр. У добірці їх розташовано згідно із хронологією створення — від 11 квітня 1945 р. (дата арешту ієрархів УГКЦ) до 3 червня 1946 р. включно (дата оголошення вироку). Мова документів — російська, оскільки їх авторство належить співробітникам органів НКДБ-МДБ-МВС УРСР. Несправності тексту усунуто без застереження лише в документах, відтворених машинописним способом (друкарські помилки), тоді як у тексті рукописних документів орфографічні та стилістичні помилки збережено у тих випадках, коли вони мають смислове значення. Тексти бланків та особисті підписи відтворено курсивом. Недописані в оригіналі слова доповнено у квадратних дужках.

Документи добірки оснащено заголовками та відповідними легендами, тобто відомостями про пошукові дані, оригінальність і спосіб відтворення.

Примітки

[1] Завіщання Блаженнішого Патріарха Йосифа. Йосиф Патріарх Києво-Галицький і всієї Руси // Пам'ять століть. — Київ, 2002. — № 6 (39). — С. 7.

[2] *Stehle H.* Tajna dyplomacja Watykanu: Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991) / Przeti. z niem. — Warszawa, 1993. — S. 182.

[3] **Чарнецький Микола Олексійович** (1884–1959) — народився в с. Семиківці біля Станіслава. Закінчив Станіславську духовну семінарію та Колегію поширення віри у Римі. Доктор теології, священик УГКЦ з 1909 р. Член чернечого ордену редемптористів східного обряду з 1919 р. В 1920–1930-х рр. поширював унію серед православного населення Волині. 1931 р. організував Папську семінарію у м. Дубно. З 1931 р. — католицький єпископ східновізантійського обряду. У 1939–1945 рр. — екзарх Волині з повноваженнями Апостольського адміністратора. Помер у Львові після повернення із заслання.

[4] **Будка Микита Михайлович** (1877–1949) — народився в селянській родині в с. Добромірка на Тернопільщині, українець. Доктор теології (1909). Перший український католицький єпископ у Канаді. Переїхав до Львова у 1928 р. Помер на засланні в Казахській РСР.

[5] **Хомишин Григорій Лукич** (1867–1945) — народився у с. Гаденьківці на Тернопільщині у селянській родині, українець. Закінчив гімназію у м. Тернопіль, теологічний факультет Львівського університету, Духовну академію у Відні (Австрія). Священик УГКЦ з 1892 р., з 1904 р. — єпископ-ординарій Станіславської єпархії. Помер 28 грудня 1945 р. у внутрішній тюрмі НКДБ УРСР, м. Київ.

[6] **Лятишевський Іван Юліанович** (1879–1957) — народився у містечку Богородчани на Станіславщині у родині шевця, українець. Закінчив Станіславську гімназію, теологічний факультет Львівського університету. Навчався в університетах м. Фрайбург (Швейцарія), Інсбрук, Відень (Австрія). Доктор теології. Професор духовної семінарії у м. Станіславі. З 1930 р. — єпископ. Помер у м. Станіславі після повернення із заслання до Казахської РСР.

[7] Більшість аркушів містять текст і на зворотних сторінках, тому, як слушно зазначив О. Мишанич, карна справа митрополита Й. Сліпого обіймає назагал близько 3 тис. сторінок (Див.: *Мишанич О. В.* Митрополит Йосиф Сліпий перед «судом» КГБ. — К., 1993. — С. 8).

[8] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 3–5; Т. 4. — Арк. 1–2; Т. 6. — Арк. 1–2.

[9] **Карін Сергій Тарасович** (справжнє прізвище — **Даниленко**) народився 1898 р. у с. Високі Байраки Олександрійського повіту Херсонської губ. (нині — Кіровоградська обл.), українець. В органах ВЧК — з 1921 р. У 1941–1944 рр. займався організацією спецзагонів і диверсійних груп НКВС для роботи в тилу німецьких військ. Автор книги *«Дорогою ганьби і зради»* (К., 1970), спрямованої проти УГКЦ.

[10] ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75142-ФП. — Т. 1. — Арк. 3.

[11] Там само. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 3 — 6 зв.; Т. 4. — Арк. 1– 3 зв.; Т. 6. — Арк. 1–3 зв.

[12] Там само. — Т. 1. — Арк. 7.

[13] Там само. — Арк. 8–9 зв.

[14] Там само. — Арк. 10–11.

[15] Оригінал протоколу одного допиту митрополита Йосифа Сліпого від 14 вересня 1945 р. знаходиться в іншій справі — по звинуваченню єпископа Г.Хомишина (ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75142-ФП. — Т. 2. — Арк. 289–294).

[16] **Вергун Петро Іванович** (1890–1957) — народився у містечку Городок на Львівщині. Закінчив гімназію та Празький університет, доктор філософії, священик УГКЦ, папський прелат. 1927 р. призначений душпастирем українців-католиків у Німеччині. Помер 7 лютого 1957 р. у с. Ангарське Красноярського краю.

[17] ДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 68069-ФП. — Т. 7. — Арк. 1.

[18] Там само. — Арк. 127–129.

[19] Там само. — Арк. 173–176.

[20] Там само. — Арк. 177–180.

[21] Там само. — Арк. 181–203.

[22] Там само. — Арк. 209–212.

[23] Там само. — Арк. 246–256 зв.

[24] Докладніше див.: *Мельничук П., о. монсеньйор.* Владика Григорій Хомишин: патріот — місіонер — мученик. — Львів, 1997. — С. 406–407; *Rublowa N.* Świadectwo wiary: Protokoły śledztwa i akt zgonu sługi Bożego Bp. Hryhorija Chomyszyna — ordynariusza Stanisławowskiego // *Polska — Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa* / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. — Przemyśl, 2000. — T. 5. — S. 123–127.

[25] ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75142-ФП. — Т. 2. — Арк. 342.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Постанова НКДБ УРСР про арешт митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 11 квітня 1945 р.

Гор. Львов, апреля 11-го дня 1945 г. Я, начальник отделения 4-го отдела 2-го Управления НКГБ УССР капитан государственной безопасности Бриккер, рассмотрев материалы на Слепого Иосифа Ивановича, 1892 г. рождения, уроженца с. Заздристь, Трембовльского р-на, Тернопольской обл., украинца, беспартийного, с высшим духовным образованием, гр-на СССР, митрополита греко-католической (униатской) церкви, проживающего в г. Львове, по ул. площадь Юра № 5, кв. 1,

н а ш е л:

что Слепой в 1929–1937 гг., являясь ректором греко-католической богословской академии в г. Львове, воспитывал молодежь в духе непримири-

мой ненависти к Советскому Союзу, одновременно возглавлял националистические издательства «Мета» и «Дзвон», распространявшие клеветнические измышления по адресу Советского Союза.

В 1939–1941 гг. поддерживал связи и укрывал от органов Советской власти агентуру иностранных государств, в частности, арестованных в 1940 г. агента Ватикана и венгерской разведки Москва-Домбровского и в 1941 г. агента германской военной разведки — Чеховского Л.С.

В 1941 г. издал антисоветскую брошюру «Основные правила современного душепастырства», подписав ее инициалами «О.И.С.», которая в настоящее время нелегально распространяется среди униатского духовенства.

В период немецкой оккупации вошел в состав президиума т.н. «Рады сеньоров» и «Национальной Рады», созданных украинскими националистами для поддержки оуновского «правительства», возглавляемого Ярославом Стецько.

В 1941 г. подписал обращение к украинскому народу (напечатанное в газетах «Самостийна Украина» № 3 от 01.07.[19]41 г. и «Бучачськи Вісти» от 27.07.[19]41 г.), в котором выражал благодарность Гитлеру и немецкой армии за «освобождение от большевистского ярма» и призывал население к объединению вокруг «правительства» Стецько.

В 1942 г. нелегально выезжал в Берлин для встречи с агентом гестапо — лидером ОУН — Андреем Мельником, от которого получил задание и полномочия вести переговоры с бандеровским «Проводом» ОУН по вопросу объединения украинских националистов. Являясь посредником в этих переговорах, пытался склонить бандеровцев подчиниться Мельнику.

В 1943 г. совершил торжественное богослужение по случаю организации немцами и украинскими националистами дивизии «СС-Галичина», благословив эту дивизию на борьбу против Красной Армии.

В ноябре того же года, вместе с униатским епископатом, подписал антисоветское националистическое обращение к духовенству и верующим.

После освобождения Украины от немецких оккупантов, Слепой продолжает поддерживать связь с руководством оуновского подполья, укрывает в своей резиденции от репрессий нелегалов ОУН, немецких агентов и других активных врагов Советской власти.

Принимает активные меры к освобождению из лагерей осужденных за антисоветскую работу священников и военнопленных немецкой армии.

Значительная часть священников, возглавляемой Слепым униатской церкви, являлись активными немецкими пособниками, возглавляли комитеты УЦК, являлись организаторами и вербовщиками населения в дивизию «СС — Галичина», выступали и выступают с антисоветскими профашистскими проповедями.

В настоящее время ряд униатских священников поддерживают связь с бандформированиями УПА, оказывают им помощь оружием, одеждой и

продуктами питания, предоставляют помещения церквей для укрытия бандитов и их складов.

На основании изложенного

п о с т а н о в и л:

Слепого Иосифа Ивановича подвергнуть аресту и в его резиденции произвести обыск *.

Копию настоящего постановления направить прокурору **.

Начальник отделения 2-го Управления НКГБ УССР
капитан госбезопасности *Бриккер*

Начальник 4-го отдела 2-го Управления НКГБ УССР
подполковник госбезопасности *Волошин*

«Согласен»:
начальник 2-го Управления НКГБ УССР
подполковник госбезопасности *Медведев*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 3–5.
Оригінал. Машинопис.

№2

Ордер № 2520 на арешт і обшук митрополита Йосифа Сліпого 11 квітня 1945 р.

Выдан Управлением НКГБ по Львовской обл. тов. Волошину
на проведение ареста и обыска Слепого Иосифа Ивановича, 1892 г. рожд. Адрес г. Львов, пл. Юра, д. № 5.

Начальник УНКГБ Львовской области ***

Читав. 20 апріля 1945
† Йосиф Сліпий

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 7.
Оригінал. Рукопис на бланку.

---

* Постанова на арешт затверджена 11 квітня 1945 р. наркомом держбезпеки УРСР комісаром держбезпеки 3-го рангу С.Р.Савченком.

** Арешт санкціоновано 11 квітня 1945 р. прокурором Львівської обл. державним радником 3-го класу Корнетовим.

*** Підпис нерозбірливий. Документ завірено також печаткою управління НКДБ по Львівській обл.

№3

Постанова НКДБ УРСР про обрання запобіжних заходів щодо митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 11 квітня 1945 р.

Гор. Львов, 1945 г., апреля 11-го дня. Я, начальник отделения 4-го отдела 2-го Управления НКГБ УССР капитан государственной безопасности Бриккер, рассмотрев поступившие в УНКГБ по Львовской обл. материалы о преступной деятельности Слепого Иосифа Ивановича, 1892 г. рождения, уроженца с. Заздристь, Трембовльского р-на, Тернопольской обл., украинца, беспартийного, с высшим духовным образованием, митрополита греко-католической церкви, проживающего в г. Львове, по ул. площадь Юра № 5, кв.1,

н а ш е л:

что Слепой Иосиф Иванович подозревается в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54–1 «а», 54–2, 54–10 ч. 2 и 54–11 УК УССР и, принимая во внимание, что Слепой, находясь на свободе, может уклониться от суда и следствия, руководствуясь ст.ст. 143, 145 и 156 УК УССР,

п о с т а н о в и л:

мерой пресечения способов уклонения от следствия и суда Слепому Иосифу Ивановичу избрать содержание под стражей, о чем объявить арестованному под расписку в настоящем постановлении *.

В соответствии со ст. 144 УПК УССР копию настоящего постановления направить военному прокурору ЛВО и передать начальнику тюрьмы для приобщения к личному тюремному делу **.

Начальник отделения 2-го Управления НКГБ УССР
капитан госбезопасности *Бриккер*

Начальник 4-го отдела 2-го Управления НКГБ УССР
подполковник госбезопасности *Волошин*

«Согласен»:
начальник 2-го Управления НКГБ УССР
подполковник госбезопасности *Медведев*

---

* Постанова затверджена 11 квітня 1945 р. наркомом держбезпеки УРСР С.Р.Савченком.

** Арешт санкціоновано 11 квітня 1945 р. прокурором Львівської обл. Корнетовим. Дата оголошення постанови митрополитові Сліпому.

Настоящее постановление мне объявлено: *†ЙосифСліпий*
Митрополит
20 апріля 1945 г. *

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 6–6 зв.
Оригінал. Машинопис.

№4

Протокол допиту арештованого митрополита Йосифа Сліпого 15 квітня 1945 р.

Допрос начат 15 апреля *1945 г.* в 10 *час.* 50 *мин.,* окончен апреля *1945 г.* в час. мин. *.

Я, зам. нач. отделения следч[асти] НКГБ УССР ст. лейтенант Горюн *допросил в качестве* обвиняемого

1. Фамилия, имя и отчество Слепой Иосиф Иванович
2. Год рожд. 1892
3. Место рожд. с. Заздристь, Трембовльск[ого] уезда, Терноп[ольской] обл.
4. Адрес г. Львов, пл. Юра, д. № 5
5. Парт[ийность] беспарт[ийный]
6. Национ[альность] украин[ец]
7. Гражд[анство] СССР
8. Паспорт или др. документы паспорт изъят во время ареста
9. Образование высшее духовное, доктор теологии
10. Профессия и специальность служитель культа
11. *Род занятий* митрополит греко-католической церкви
12. *Состав семьи* одинок
13. Социальное происхождение из крестьян-середняков
14. *Обществ[енная] и политич[еская] деятельность в прошлом* общественной и политической деятельностью не занимался
15. *Правительственные награды* не имеет
16. *Военное или специальное звание* не имеет
17. Отношение к воинской повинности не военнообязан[ный]
18. Участие в Отечественной войне не принимал
19. Имеет ли ранения и контузии не имеет

---

* Дата оголошення постанови митрополитові Сліпому.

** Час закінчення допиту зазначено у кінці протоколу.

20. Был ли на территориі, оккупированной противником с июля 1941 г. по октябрь 1944 г. проживал в г. Львове, оккупированном немцами, служил ректором духовной академии

21. Участвовал ли в бандах, антисоветских организациях и восстаниях (где, когда) не принимал

22. *Судимости* не имеет

Показания обвиняемого Слепого Иосифа Ивановича:

Вопрос: Расскажите свою автобиографию?

Ответ: Родился я в 1892 г. в с. Заздристь, Трембовльского уезда, Тернопольской обл. в семье крестьянина.

Хозяйство отца состояло из 22 гектаров земли, дома и хозяйственных построек, кроме того, в хозяйстве имелось до 4 лошадей, 4 коров, а также сельскохозяйственный инвентарь: плуги, бороны, веялка, молотилка.

В 1902 г. я окончил народную школу, после чего поступил в Тернопольскую гимназию, которую окончил в 1911 г. В 1911 г. поступил учиться на теологический факультет Львовского университета. Затем в 1913 г. по собственному желанию я перешел учиться в Инсбрукский университет (Австрия), также на теологический факультет, который окончил в 1918 г. После этого я остался при университете, где занимался научной работой. За написанный научный труд «О святой Троице» весной 1918 г. я был удостоен звания доктора теологии.

Хочу оговориться — на получение степени доктора теологии я написал научный труд «Понятие вечной жизни у святого Иоанна Евангелиста», а труд «О святой Троице» я написал в 1919–1920 гг. на соискание звания профессора догматики.

Осенью 1920 г. из г. Инсбрук я выехал в г. Рим, где продолжал заниматься научной работой. В 1922 г. я получил звание профессора теологии и в том же году выехал в г. Львов.

Вопрос: Расскажите подробно, чем Вы занимались, находясь в г. Риме?

Ответ: В 1920 г. я написал письмо в Рим в т.н. Восточную Конгрегацию с просьбой разрешить мне приехать в г. Рим для продолжения научной работы. Вскоре такое разрешение мною было получено, и осенью 1920 г. я прибыл в г. Рим.

Прибыв в Рим, я обратился в Восточную Конгрегацию, которую возглавлял кардинал Марини, от которого получил разрешение остановиться на жительство в общежитии на ул. Сан-Люиджи, в котором жили священники, занимавшиеся научной работой. Кроме того, ежемесячно от Восточной Конгрегации я получал 250–300 лир.

Моя научная работа заключалась в том, что я посещал магистерские курсы по теологии, которые были при университете, одновременно я посещал различные музеи, как в г. Риме, так и в Ватикане. Много времени я

проводил в научных библиотеках, где изучал историю философии, схоластики, искусства, языки.

По разрешению кардинала Марини я совершал богослужения в церкви св. Людвига и приобретал практические навыки, необходимые для священнослужителя. За время пребывания в Риме несколько раз мне приходилось бывать на приеме у Папы. Два раза я был на приеме т.н. аудиенции у папы Бенедикта XV в 1920–1921 гг., а после его смерти один раз был на приеме у папы Пия XI.

Вопрос: О чем велись беседы во время посещений Вами папы Бенедикта XV и папы Пия XI?

Ответ: Первый раз на приеме у папы Бенедикта XV я был в связи с личным желанием увидеть его, как главу католической церкви и принять от него благословение. Второй раз папа Бенедикт XV принял меня в числе 120 человек во время объявления им, как святого учителя, Ефрема Сирийского. На обоих приемах Папа беседовал с нами исключительно на научные и церковные темы. Персонально знакомился с каждым лицом, участвовавшим у него на приеме, и интересовался, кто разрабатывает какие научные церковные вопросы. На приеме у папы Пия XI я был в конце 1921 г. или в начале 1922 г., после его избрания Папой. Прием носил также общий характер. После приветствия с каждым в отдельности он произнес речь, в которой обещал молиться за своих верных.

Вопрос: Чем Вы занимались после прибытия из г. Рима в г. Львов?

Ответ: После прибытия в г. Львов, с 1922 г. я все время занимался преподавательской работой в духовной семинарии и духовной академии. После организации в г. Львове духовной академии в 1928 г., я беспрерывно являлся ее ректором. Писал научные труды по богословским наукам. С 1925 по 1939 г. я являлся председателем «Богословско-научного товарищества» в г. Львове. Одновременно по совместительству я был ректором духовной семинарии.

Вопрос: Кроме Италии, какие другие государства и с какой целью посещали Вы?

Ответ: В 1927 или в 1928 г. я ездил во Францию на лечение, где проживал в курортном городе Виши. В 1933 г. в связи с 1900-летием после смерти Иисуса Христа я ездил в Палестину для ознакомления со святыми местами, где пробыл несколько дней. В 1933 г. я ездил в научную командировку в Англию, где посетил Кембриджский и Оксфордский университет, «Бритиш музеум» — наибольший музей в мире. В Лондоне я посетил архиепископа католической церкви Гинслия.

По дороге в Англию я останавливался в Бельгии в г. Брюсселе, где посетил музеи и церкви. Тогда же я останавливался в г. Берлине, где посетил Государственный музей и церковь св. Ядвиги. В Германском городе

Аахен я останавливался для осмотра собора, построенного при короле Карле Великом.

Кроме названных мною выше, в других государствах я не был.

Допрос окончен в 17 час. 10 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною лично прочитан, в чем и расписываюсь.

†Йосиф Сліпий Митрополит

Допросил: зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 107–109 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№5

Анкета арештованого митрополита Йосифа Сліпого 16 квітня 1945 р.

1. Фамилия, имя и отчество Слепой Иосиф Иванович

2. *Год и место рождения* 1892 г. р., с. Заздристь, Трембовльского р-на, Тернопольской обл.

3. *Постоянное место жительства до ареста (подробный адрес)* г. Львов, ул. Площадь святого Юра № 5

4. *Профессия и специальность* Митрополит

5. *Последнее место работы или род занятий до ареста. Если не работал, когда и откуда уволен* г. Львов, Собор святого Юра Митрополитом

6. *Национальность* украинец

7. *Гражданство (при отсутствии паспорта указать, какой документ удостоверяет гражданство или записано со слов)* СССР

8. *Партийность* б/п

9. *Образование общее и специальное (подчеркнуть) и указать что закончил* высшее

10. *Социальное и политическое прошлое* с крестьян

11. *Судимость (состоял под судом и следствием, где, когда, за что, приговор)* не судим

12. *Участие в отечественной войне (где, когда, в качестве кого)* не принимал

13. *Был ли на оккупированной территории противником (указать: где, когда, что делал)* с [19]41 по [19]44 г. — г. Львов, Митрополитом

14. *Состав семьи*: *отец* — умер 1927 г., *мать* — умерла 1923 г., *жена* — нет, *дети* — нет, *братья, сестры* — Слепой Н.И., 80 лет, проживает там же; Дичковская Ф.И., 70 лет, место рождения — с. Заздристь, Трембовльского р-на, Тернопольской обл., проживает там же.

15. *Словесный портрет (нужное подчеркнуть) Рост средний (165 см), фигура полная, плечи опущенные, шея короткая, цвет волос — русые, цвет глаз — серые, лицо прямоугольное, лоб низкий, скошенный, брови прямые, нос большой, толстый, рот большой, губы тонкие, подбородок прямой, уши большие, оттопыренность ушей, мочка уха — отдельная*

16. Особые приметы не имеется

17. Прочие особенности и привычки —

18. Когда арестован 11 апреля *1945* г. *ордер №* 2520

19. Основание ареста постановление (об избрании меры пресечения)

20. За кем зачислен 2 Управл[ение] НКГБ УССР

Анкета заполнена 16.04.1945 г. во в/т НКГБ УССР, г. Киев

Кем Д[ежурный] п[омощник] *Попов*

Личная подпись (арестованного) *†Йосиф Сліпий Митрополит* *

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 8–9 зв.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№6

Протокол допиту арештованого митрополита Йосифа Сліпого 16–17 квітня 1945 р.

Допрос начат в 22 час. 00 мин.

Вопрос: Расскажите о своих связях с организацией украинских националистов?

Ответ: Я являюсь митрополитом греко-католической церкви и согласно своего положения занимался только вопросами церковной жизни. Связи с организацией украинских националистов я не имел, и показать об этом ничего не могу.

Вопрос: Что Вам известно о деятельности украинских националистов в Галиции?

Ответ: Еще до 1939 г., т.е. до воссоединения Западной Украины с УССР я слышал о том, что в Польше существовали подпольные украинские на-

* Зліва від особистого підпису Йосифа Сліпого — відбиток вказівного пальця його правої руки.

ционалистические организации, которые занимали враждебную позицию по отношению польского правительства.

Мне также известно, что с установлением в Западной Украине в 1939 г. Советской власти украинские националисты вначале никакой работы против Советской власти не проводили, а перед началом военных действий Германии против СССР органами Советской власти произведены были репрессии среди украинского населения по обвинению в антисоветской националистической деятельности.

Находясь в г. Львове, оккупированном немцами, я слышал, что в первые дни оккупации немцами Западной Украины украинские националисты активизировали свою деятельность, надеясь получить от немцев право на создание украинского государства. В связи с этим в сентябре 1941 г. в г. Львове было организовано украинское правительство, которое возглавлял некий Стецько.

Впоследствии немецкими властями среди украинских националистов были произведены аресты и борьбу против немцев националисты вели весьма активно. В связи с тем, что борьба украинских националистов против немцев не могла иметь успеха, т. к. за убийство отдельных немцев уничтожались целые украинские села, в 1941 или в 1942 г. митрополит Андрей Шептицкий по собственной инициативе выпустил послание к верующим украинцам — прекратить борьбу против немцев и не допускать тем самым ненужных жертв среди украинского населения.

В конце 1941 г. митрополит Андрей Шептицкий в присутствии меня принимал в своем кабинете видных украинских деятелей, с которыми имел беседу по вопросу прекращения борьбы украинских националистов против немцев, т.к. эта борьба являлась напрасной и вела к ненужным жертвам среди украинского населения. На приеме были доктор Левицкий Константин (умер в начале 1942 г.), профессор Полянский Юрий, священник Дзерович Юлиан, профессор Симович Василий, профессор Панчишин Марьян (депутат Верховного Совета СССР) и другие лица, фамилий которых сейчас не припомню.

Подобные приемы украинских деятелей и старейших украинских граждан по вопросу прекращения борьбы украинских националистов против немцев, с целью сохранения украинского населения, митрополит Андрей Шептицкий проводил 2 или 3 раза.

Послание митрополита Андрея Шептицкого, о котором я показал выше, было выпущено им после совещаний с названными мною лицами.

Следует отметить, что послание митрополита Андрея Шептицкого немецкие власти печатать в прессе не разрешили, поэтому послание несколько раз зачитывалось на соборах священников, которые в свою очередь оглашали его в церквах верующим.

Вопрос: Какую Вы имели связь с украинскими националистическими деятелями после изгнания немецких оккупантов из г. Львова?

Ответ: После изгнания немцев из г. Львова связи с ОУН или отдельными националистическими деятелями я не имел.

Допрос окончен 17.04.[19]45 г. в 1 час. 55 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и расписываюсь: *†Йосиф Сліпий Митрополит*

Допросил: зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 111–114. Оригінал. Рукопис.

№7

Протокол допиту арештованого митрополита Йосифа Сліпого 20–21 квітня 1945 р.

Допрос начат в 12 час. 55 мин.

Вопрос: Когда и кем Вы были рукоположены в епископы греко-католической церкви?

Ответ: В декабре месяце 1939 г. митрополит Андрей Шептицкий сообщил, что согласно указания папы Пия XII я являюсь наследником Галицкой митрополичьей кафедры греко-католической церкви, вследствие чего я должен быть посвящен в епископы. Однако, ввиду того, что свободной епископской кафедры не было, я должен числиться титулярным епископом.

22 декабря 1939 г. митрополитом Андреем Шептицким, в сослужении епископов Никиты Будка, Николая Чернецкого, священников Томовича Василия, Куницкого Леонтия, архимандрита Климентия Шептицкого, священника Горчинского Емельяна и других духовных лиц, я был рукоположен в епископы, с присвоением титула архиепископа Серрейского.

Вопрос: Являясь наследником митрополичьего престола греко-католической церкви Галиции и будучи одним из ближайших сподвижников митрополита Андрея Шептицкого, какую Вы проводили вместе с ним антисоветскую националистическую работу?

Ответ: Ни я лично, ни митрополит Андрей Шептицкий никакой антисоветской националистической работы не проводили, и показать об этом следствию я ничего не имею.

Вопрос: Вы говорите неправду. Следствием установлено, что Вы лично и митрополит Андрей Шептицкий, имея тесную связь с организацией

украинских националистов и немецко-фашистскими властями, вели активную борьбу против Советской власти. Следствие требует рассказать правду о проводимой Вами антисоветской работе.

Ответ: Я утверждаю, что ни митрополит Андрей Шептицкий, ни я лично с ОУН и оккупационными немецкими властями никакой связи не имели и антисоветской работы не проводили.

Вопрос: Вам предъявляется профашистско-националистический т.н. «пастырский лист» митрополита Андрея Шептицкого, выпущенный им 1 июля 1941 г., в котором указано, что с приходом на Украину немцев «...началась новая эпоха в жизни государственной соборной Украины», одновременно население призывалось, чтобы оно приветствовало немецко-фашистскую армию, как «армию освободительницу» и признало Стецька Ярослава, как председателя краевого правления западных областей Украины.

Содержание предъявленного Вам «пастырского листа» разве не является свидетельством проводимой митрополитом Андреем Шептицким антисоветской националистической работы?

Ответ: О предъявленном мне «пастырском листе» митрополита Андрея Шептицкого, в котором призывалось приветствовать немецкую армию, как «армию освободительницу» и указывалось о «новой эпохе в жизни государственной Соборной «Самостійній» Украины», я впервые узнал в октябре 1944 г., т.е. после изгнания немцев из г. Львова во время посещения митрополита Андрея Шептицкого уполномоченным по делам культов Даниленко. Когда и при каких обстоятельствах митрополит Андрей Шептицкий выпустил названный «пастырский лист» я не знаю, и я лично его не читал.

Вопрос: Однако, содержание «пастырского листа» соответствует Вашим политическим антисоветским взглядам?

Ответ: Изложенное митрополитом Андреем Шептицким в его «пастырском листе» не соответствует моим убеждениям, т.к. я вопросом создания «самостійної» Украины не занимался и немецкую армию не восхвалял.

Допрос окончен 21.04. [19]45 г. в 1 час. 20 мин., с перерывом от 16 час. 55 мин. до 21 час. 55 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и расписываюсь: *†Йосиф Сліпий Митрополит*

Допросил:
зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 122–125. Оригінал. Рукопис.

№8

Протокол допиту арештованого митрополита Йосифа Сліпого 25–26 квітня 1945 р.

Допрос начат в 10 час. 55 мин.

Вопрос: Каким путем Вы поддерживали связь с Ватиканом после воссоединения Западной Украины с УССР в 1939 г.?

Ответ: После установления Советской власти в Западной Украине, в 1939 г. всякая связь с Ватиканом была прервана.

Вопрос: Почему?

Ответ: Связь греко-католической церкви в Галиции с Ватиканом была прервана ввиду того, что между Советским Союзом и Ватиканом не было никаких дипломатических отношений.

Вопрос: Неофициальную связь с Ватиканом в период 1939-1941 гг. Вы имели?

Ответ: Нет, ни я лично, ни в целом греко-католическая церковь в период 1939–1941 гг. неофициальной связи с Ватиканом не имели.

Вопрос: Вы говорите неправду. На допросе 20 апреля с.г. Вы показали, что согласно указания папы Пия XII в декабре 1939 г. Вы были рукоположены в епископы с правом наследства митрополичьей кафедры греко-католической церкви.

Каким же путем от папы Пия XII было получено указание о рукоположении Вас в епископы, не имея с ним никакой связи?

Ответ: О времени получения митрополитом Андреем Шептицким разрешения от папы Пия XII на рукоположение меня в епископы мне ничего не известно. Было ли такое разрешение получено в период установления в Западной Украине Советской власти или значительно ранее, митрополит Андрей Шептицкий мне не говорил.

В конце ноября или начале декабря 1939 г. митрополит Андрей Шептицкий сообщил о разрешении Папы на рукоположение меня в епископы, и вскоре после этого рукоположение было совершено.

Вопрос: Какая преследовалась цель рукоположения Вас в епископы с правом наследства на занятие митрополичьего престола в то время, когда митрополит греко-католической церкви в лице Андрея Шептицкого был жив и управлял церковью?

Ответ: В епископы, с правом наследства митрополичьего престола, я был рукоположен ввиду того, что митрополит Андрей Шептицкий был болен и в случае его смерти я должен немедленно возглавить руководство греко-католической церковью.

Вопрос: Кроме сказанного Вами, какие другие цели преследовались при рукоположении Вас в епископы?

Ответ: Других целей не преследовалось.

Вопрос: Вы вновь показываете неправду. Следствие располагает данными, что предварительное рукоположение Вас в епископы с правом наследства митрополичьего престола было совершено вследствие боязни ареста Андрея Шептицкого органами Советской власти за проводимую им антисоветскую деятельность. Вы это подтверждаете?

Ответ: Нет, рукоположение меня в епископы было совершено только в связи с болезнью митрополита Андрея Шептицкого, а не в других целях.

Вопрос: Когда Вами были получены папские грамоты, т.н. «буллы» об утверждении Вас епископом с правом наследства митрополичьего престола?

Ответ: Папские «буллы» об утверждении меня епископом с правом наследства митрополичьего престола были получены весной 1943 г. митрополитом Андреем Шептицким и последним вручены мне.

Вопрос: Какое участие принимали Вы в организации т.н. «украинского правительства» и провозглашении «Украинского государства»?

Ответ: Участия в организации «правительства», созданного украинскими националистами в период немецкой оккупации г. Львова, я не принимал. Не принимал я также никакого участия в провозглашении т.н. «Украинского государства».

Вопрос: Вы напрасно пытаетесь скрыть от следствия свою причастность в создании украинского националистического «правительства», т.к. об этом сообщалось в украинско-фашистской прессе и известно многим гражданам.

Следствие предлагает Вам рассказать правду о своих связях с организацией украинских националистов и участии в создании националистического «правительства»?

Ответ: Я утверждаю, что участия в создании украинского националистического правительства я не принимал и связи с организацией украинских националистов не имел.

Подтверждаю, что я принимал участие на собрании украинских граждан, на котором было провозглашено создание «независимой Украины». Это имело место при следующих обстоятельствах: вскоре после оккупации г. Львова немецкими войсками митрополит Андрей Шептицкий однажды мне сообщил, что в г. Львове состоится собрание украинских граждан, и просил меня посетить собрание и от его имени передать привет.

Явившись в зал «Просвіти» (Рынок, д. № 10) я застал там 150–200 человек, украинцев, слушавших речь руководителя городской управы Полянского Юрия. О чем он говорил, я сейчас не помню. После выступления

Полянского я приветствовал присутствующих от имени митрополита Андрея Шептицкого, пожелав им успехов в труде.

О том, что собрание украинских граждан было созвано в связи с провозглашением «Самостоятельной» Украины, я вначале не знал.

Вопрос: Кроме Полянского, кто Вам еще известен из лиц, принимавших участие на т.н. собрании «украинских граждан»?

Ответ: Кроме Полянского, на собрании были председатель управления украинского государства Ярослав Стецько, адвокат Надрага Александр, немецкий офицер Ганс Кох и другие лица, фамилий коих я сейчас не помню.

Вопрос: Следовательно, это было сборище украинских националистов с участием представителей немецких властей, а не собрание «украинских граждан», как Вы именуете?

Ответ: Да, собрание было созвано украинскими националистами, но там присутствовали лица, которых я не считал националистами, поэтому вначале сказал, что это было собрание «украинских граждан».

Вопрос: Имеющимися в распоряжении следствия документами подтверждено, что состоявшееся в г. Львове 30 июня 1941 г. названное Вами собрание «украинских граждан» было созвано местным «Проводом» организации украинских националистов для оглашения акта о создании т.н. «самостоятельного» украинского государства, и что Вы лично по поручению митрополита Андрея Шептицкого передали этому собранию его «пастырское благословение». Вы намерены показывать правду о своих связях с ОУН?

Ответ: Я показываю правду, что связи с организацией украинских националистов я не имел, и о том, что собрание, участникам которого я передал привет от митрополита Андрея Шептицкого, было созвано по инициативе местного «Провода» ОУН, не знал.

Допрос окончен 26.04.1945 г. в 2 час. 30 мин. с перерывом от 12 час. 55 мин. до 21час. 00 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан в чем и расписываюсь: *†Йосиф Сліпий Митрополит*

Допросил: зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант г[ос]б[езопасности] *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 128–134. Оригінал. Рукопис.

№9

Протокол допиту арештованого митрополита Йосифа Сліпого 28–29 квітня 1945 р.

Допрос начат в 10 час. 30 мин.

Вопрос: Расскажите, к каким Вы принадлежали политическим партиям и организациям, существовавшим в Польше?

Ответ: С 1930–[19]31 г. по 1939 г., т.е. до установления в Западной Украине Советской власти, я был членом «Украинского Католического Союза» («УКС»), существовавшего в г. Львове. Кроме того, я состоял в «Богословском научном товариществе». Членом других организаций я не состоял.

Вопрос: Изложите подробно, когда и кем был создан «Украинский Католический Союз», какую он имел программу и в чем заключалась Ваша практическая деятельность в нем?

Ответ: В 1928-1930 гг. польское правительство, борясь с украинским национальным движением, а также ставя своей задачей полонизировать украинцев, проводило различные репрессии среди украинского населения. В села выезжали специальные карательные экспедиции, которые производили массовые избиения населения и уничтожали села.

Ряд руководящих членов «Украинской национально-демократической организации», поддерживавшей национальное движение, как напр[имер] Левицкий Дмитрий, Мудрый Василий и др. были арестованы польскими властями.

В связи с создавшейся обстановкой митрополит Андрей Шептицкий, ставя своей целью защитить украинское население от дальнейшего преследования польскими властями, а в первую очередь, в целях утверждения среди украинцев христианско-католического мировоззрения, в 1930–1931 гг. по личной инициативе создал свою организацию, назвав ее «Украинский Католический Союз», («УКС»).

В уставе, составленном митрополитом Андреем Шептицким указывалось, что «УКС» ставит своей задачей:

1. Путем товарищеских бесед, лекций и через прессу всячески распространять и укреплять среди украинцев христианско-католическое мировоззрение.
2. Сберечь украинский народ от утери своей нации.
3. Сохранить христианско-украинскую семью.

В руководстве «УКС» был совет, состоявший из 6–7 человек. В разное время в совет входили: Децикевич Владимир, Юлиан Дзерович (священник, умер в 1943 г.), Кузьмович Владимир, Лукавецкий, имени его не помню, Каратницкий Модест, священник Николай Конрад, Тешинская Евстафия и другие лица, фамилий которых сейчас не помню. Перед приходом

Советской власти в Западную Украину председателем Совета «УКС» был юрист Каратницкий Модест (умер в 1942 г.). Кроме того, в состав Совета «УКС» входили доктор Чубатый Николай и лично я.

«УКС» издавал газеты, называвшиеся: «Дзвони», «Мета», «Христос — наша сила» и месячный сборник «Пресвятая богородица, спаси нас». Редакторами названных выше печатных органов являлись Гнатышак Николай (умер) и Исаев, имени его я не помню, выехавший в 1939 г. в г. Краков.

Вопрос: Какое непосредственно участие в издании газет принимали Вы?

Ответ: Мое участие в издании названных выше газет заключалось в том, что я изредка помещал у них свои статьи о религии. Больше всего мои статьи печатались в газетах «Мета» и «Дзвоны».

Вопрос: Следствие располагает данными о том, что Вы лично руководили издательством газет «Мета» и «Дзвоны», почему Вы это скрываете?

Ответ: Нет, издательством газет «Мета» и «Дзвоны» я не руководил. Под моим личным руководством издавалась церковная литература при духовной академии.

Вопрос: Установлено, что «Украинский Католический Союз» проводил активную антисоветскую деятельность. Расскажите об этом следствию?

Ответ: «Украинский Католический Союз» никакой антисоветской работы не проводил. Как церковная организация, стоящая на религиозных началах, «Украинский Католический Союз» вел пропаганду против безбожия, которое пропагандировалось в Советском Союзе. Однако, против Советского Союза, как государства, мы ника[ко]й враждебной работы не проводили.

Допрос окончен 29.04.1[9]45 г. в 3 час. 10 мин., с перерывом от 16 час. 30 мин. до 22 час. 00 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и расписываюсь: *Йосиф Сліпий*

Допросил: зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант г[ос]б[езопасности] *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 137–139. Оригінал. Рукопис.

№10

Протокол допиту арештованого митрополита Йосифа Сліпого 7–8 травня 1945 р.

Допрос начат в 14 час. 00 мин.

Вопрос: Как давно Вы знакомы с украинским националистом Мельником Андреем, проводившим активную антисоветскую деятельность?

Ответ: С Мельником Андреем, являющимся активным украинским националистом, лично я знаком с 1932–1933 гг.

Вопрос: При каких обстоятельствах Вы познакомились с Мельником и какую имели с ним связь?

Ответ: Неизвестно мне, в каком году Мельник был принят на работу в митрополию греко-католической церкви в г. Львове на должность помощника управляющего имений.

С 1932–[19]33 гг. по 1936-1937 гг. с Мельником я неоднократно встречался по служебным вопросам. Как помощник управляющего имений, Мельник неоднократно, вместе со мною, присутствовал на совещаниях у митрополита Андрея Шептицкого, где обсуждались различные хозяйственные вопросы. При других обстоятельствах с Мельником я не встречался.

Постоянным местом службы Мельника являлась канцелярия митрополии во дворе собора св. Юра. По службе в административном отношении Мельник был подчинен управляющему имениями канонику Войнаровскому (умер в 1938 г.) и митрополиту Андрею Шептицкому.

Вопрос: Известно ли Вам, когда и при каких обстоятельствах Мельник возглавил «Провод» ОУН?

Ответ: После смерти полковника Коновальца Евгения, находившегося в руководстве ОУН, в 1936-1937 гг. Мельник выехал из г. Львова за границу (в какое государство, я не знаю), где возглавил руководство «Проводом» ОУН вместо Коновальца.

Вопрос: Известно ли Вам, при каких обстоятельствах Мельник выехал из Львова за границу и возглавил руководство организацией украинских националистов?

Ответ: При каких обстоятельствах Мельник оставил свою службу в митрополии греко-католической церкви, затем выехал за границу и возглавил «Провод» организации украинских националистов, я не знаю.

О том, что Мельник выехал за границу и возглавил «Провод» ОУН, мне стало известно из газет.

Вопрос: Какую антисоветскую националистическую работу проводил Мельник во время пребывания его на службе в митрополии греко-католической церкви?

Ответ: Проводил ли какую националистическую работу Мельник во время его службы в митрополии греко-католической церкви в г. Львове, мне неизвестно, являлся ли он националистом, я также не знал.

Со слов кого-то из священников мне стало известно, что Мельник являлся полковником Украинской Галицкой армии (УГА), однако полковником его никто при мне не называл.

Вопрос: Какую Вы имели связь с Мельником после его отъезда из г. Львова за границу?

Ответ: После выезда за границу связи с Мельником я не имел. Имел ли он с кем-либо связь из своих знакомых, в частности с митрополитом Андреем Шептицким, мне не известно.

Вопрос: В период немецкой оккупации Вы встречались с Мельником?

Ответ: Нет, в период оккупации немецкими войсками Западной Украины с Мельником я не встречался и никакой связи с ним не имел.

Вопрос: Вы говорите неправду, следствию известно, что Вы в период немецкой оккупации лично встречались с Мельником и получали от него задания вести переговоры с бандеровцами по вопросу объединения украинских националистов. Вы это подтверждаете?

Ответ: Нет, никаких встреч или связей с Мельником после его отъезда из Львова в 1936–1937 гг. я не имел и поручений вести переговоры с бандеровцами об объединении ни от Мельника, ни от кого-либо другого я не получал.

Допрос окончен 08.05.[19]45 г. в 3 час. 25 мин. с перерывом от 16 час. 30 мин. до 22 час. 00 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною лично прочитан, в чем и расписываюсь: *Йосиф Сліпий*

Допросил:
зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 141–145. Оригінал. Рукопис.

№11

Протокол допиту арештованого митрополита Йосифа Сліпого 8–9 травня 1945 р.

Допрос начат в 15 час. 00 мин.

Вопрос: Какое Вы принимали участие в создании украинско-немецкой дивизии «СС — Галичина»?

Ответ: Никакого участия в создании дивизии «СС — Галичина» я не принимал. Мне так же не известно, чтобы кто-либо из духовенства греко-католической церкви оказывал в этом мероприятии содействие немецким властям и Украинскому Центральному Комитету, занимавшимся организацией названной дивизии.

Наоборот, я лично, митрополит Андрей Шептицкий и большая часть духовенства нашей церкви являлись противниками создания дивизии

«СС — Галичина», т.к. были против направления украинской молодежи на фронт и уничтожения ее на войне.

Вопрос: Вы говорите неправду. Материалами следствия установлено, что митрополит Андрей Шептицкий и весь епископат греко-католической церкви, в том числе и Вы, благословили создание дивизии «СС — Галичина» для борьбы с Советской властью.

Известно также, что большая часть подчиненного Вам духовенства проводила активное участие в организации этой дивизии. Следствие предлагает Вам изложить правду по существу заданного вопроса?

Ответ: Я показываю правду, что митрополит Андрей Шептицкий, а так само епископы греко-католической церкви, в том числе и я, своего благословения на создание дивизии «СС — Галичина» не давали и духовенство никакого участия в формировании этой дивизии не принимало.

Вопрос: Вам предъявляется статья под названием «СС дивизия Галичина», в которой значится, что 28 апреля 1943 г. Вы лично в сослужении священников Романа Лободича и Гавриила Костельника совершали напутственный молебен для участников дивизии «СС — Галичина», а священник Лаба Василий произносил проповедь антисоветского содержания. В этой же статье значится, что 18 июля 1943 г. митрополит Андрей Шептицкий благословил офицерский состав дивизии «СС — Галичина» перед отправлением в Германию для прохождения военной подготовки.

Изложенные факты в статье, касающиеся лично Вас и духовенства греко-католической церкви, Вы подтверждаете?

Ответ: Да, действительно, в апреле 1943 г. по поручению митрополита Андрея Шептицкого в соборе св. Юра, в сослужении священников Лободича и Костельника, я совершал богослужение для участников дивизии «СС — Галичина», отправлявшихся в Германию для военной подготовки.

Подтверждаю также, что во время проводимого мною богослужения священник Лаба Василий произносил в соборе проповедь, однако содержания ее я не знаю, т.к. в то время находился в алтаре около престола и не слышал, о чем он говорил. К тому же Лаба не обладает сильным голосом, чтобы его можно было слышать, находясь в алтаре. Являлась ли проповедь Лабы по содержанию антисоветской мне не известно.

О том, что дивизия «СС — Галичина» была создана для борьбы с Советской властью, мне было не известно, и на это своего благословения я не давал.

Благословлял ли митрополит Андрей Шептицкий офицеров дивизии «СС — Галичина», как об этом изложено в предъявленной мне статье, я не знаю.

Вопрос: Вы обманываете следствие, утверждая, что Вам якобы не было известно о том, что дивизия «СС — Галичина» была сформирована для борьбы с Советской властью.

Вы принимали участие на собрании украинских националистов в г. Львове во время провозглашения или т.н. декларации о создании «Самостоятельной» Украины?

Ответ: Да, принимал.

Вопрос: В декларации провозглашенной украинскими националистами на собрании, где Вы присутствовали, было сказано: «Нашей первоочередной задачей теперь является — быстрее создать Украинскую Армию, чтобы она оказала помощь немецкой армии и немедленно пошла в бой за полный и окончательный развал «московской тюрьмы народов».

Из сказанного в декларации для Вас разве не было понятным, для какой цели создавалась т.н. «Украинская Армия», в том числе и дивизия «СС — Галичина»?

Ответ: В декларации, провозглашенной украинскими националистами по вопросу создания «Самостоятельной» Украины, действительно, указывалось о необходимости создания украинской армии для оказания помощи немецкой армии в борьбе с Советской властью. Однако это было еще в 1941 г. и немецкие власти, не желая удовлетворить требования националистов о создании «Самостоятельной» Украины, не разрешили также организовывать и украинскую армию.

Мне известно, что формирование дивизии «СС — Галичина» было начато по инициативе немецких властей для пополнения своих вооруженных сил, боровшихся против Союзных войск: Англии, СССР и США.

Вопрос: Почему же Вы выше утверждали, что Вам, якобы, не известно было, для какой цели формировалась дивизия «СС — Галичина»?

Ответ: В пропаганде, проводившейся во время формирования дивизии «СС — Галичина», в частности, в манифесте, изданном в связи с этим, указывалось, что дивизия вместе с немецкой армией должна вести борьбу с Советской властью, однако среди населения по данному вопросу были разные толкования; одни говорили, что дивизия будет использована для борьбы с поляками, другие говорили, что для борьбы с различными бандами, и т.п. Поэтому вначале я и показал — была ли дивизия «СС — Галичина» создана для борьбы с Советской властью, мне не известно.

Вопрос: С какой целью Вы совершали богослужение для участников дивизии «СС — Галичина»?

Ответ: Служение для участников дивизии «СС — Галичина» я совершал с целью, чтобы Господь помог им спасти души свои от всяких несчастий.

Вопрос: Вы уклоняетесь от дачи правдивого ответа на поставленный вопрос, используя для этой цели религию. Из содержания предъявленной Вам статьи явствует, что «торжества», проводившиеся по случаю сформирования дивизии, совершались под лозунгом борьбы с Советской властью,

о чем Вам небезызвестно, и Вы, как епископ, своей молитвой благословили участников дивизии на эту борьбу. Почему Вы всячески уклоняетесь от дачи правдивых показаний?

Ответ: Нет, в проведении богослужения для участников дивизии «СС — Галичина» я преследовал только религиозный акт и никаких других целей в этом в виду не имел.

Под каким лозунгом проводились торжества по случаю сформирования дивизии и были ли вообще в связи с этим какие торжества, мне было не известно, и об этом я узнал значительно позднее. Повторяю, что во время богослужения дивизию «СС — Галичина» я не благословлял на борьбу с Советской властью.

Вопрос: В дивизии «СС — Галичина» были в качестве военных священников представители Вашего духовенства?

Ответ: Да, по назначению митрополита Андрея Шептицкого в дивизии «СС — Галичина» служило 7 или 10 священников, т.н. «капелланы» во главе которых был священник Лаба Василий.

Вопрос: Назовите фамилии всех капелланов, служивших в дивизии «СС — Галичина»?

Ответ: Кроме Лаба, в дивизии служили следующие священники:

1) Ковалюк, имени его не знаю, местопребывание неизвестно;
2) Карпинский, имени его не знаю, местопребывание неизвестно;
3) Кладочный Иосиф, проживает в г. Львове пл. Юра № 5.

Фамилий других капелланов служивших в дивизии «СС — Галичина», я не помню.

Вопрос: Как же следует расценивать ранее данные Вами показания о том, что митрополит Андрей Шептицкий, Вы лично и большая часть греко-католического духовенства были, якобы, против формирования дивизии «СС — Галичина» и не принимали никакого участия в ней в то время, как в действительности в этой дивизии по указанию Шептицкого служила целая группа священников?

Ответ: Выше я уже показал, что митрополит Андрей Шептицкий, лично я и большинство духовенства греко-католической церкви были против создания дивизии «СС — Галичина», это так было в действительности, т.к. мы видели, что немцы затеянную ими войну проигрывают, но после того, когда дивизия была сформирована и командование обратилось к митрополиту Андрею Шептицкому с просьбой назначить в дивизию капелланов для обслуживания солдатов и офицеров — греко-католиков в их религиозных нуждах, митрополитом А.Шептицким было назначено в дивизию 7 или 10 священников.

Не посылать священников на службу в дивизию мы не имели права, т.к. это противоречило бы религиозной совести, оставив на произвол судьбы своих верных греко-католиков.

Вопрос: Следовательно, Вы не оставляете на «произвол судьбы» и тех греко-католиков, которые находятся в бандах УПА и также, как и дивизия «СС — Галичина» ведут активную борьбу против Советского народа?

Ответ: Нет, в банды УПА своих священников для религиозного обслуживания находящихся там греко-католиков мы не посылали, и с просьбой направить в УПА священников к нам никто не обращался.

Вопрос: Следовательно, если бы командование УПА обратилось к Вам с такой просьбой, она была бы удовлетворена?

Ответ: Нет, в банды УПА своих священников направлять мы не могли, несмотря на наличие у них наших верных — греко-католиков т.к. УПА не признана никакой властью и не имеет своей территории в то время, как дивизия «СС — Галичина» была сформирована официально по указанию немецких властей.

Допрос окончен 9.05.[19]45 г. в 2 час. 25 мин. с перерывом от 17 час. 05 мин. до 21 час. 20 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и расписываюсь: *Йосиф Сліпий*

Допросил:
зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 149–158. Оригінал. Рукопис.

№ 12

Постанова НКДБ УРСР про пред'явлення обвинувачення митрополитові Йосифу Сліпому в антирадянській діяльності 10 травня 1945 р.

Гор. Киев, 1945 г., мая 10-го дня. Я, зам. начальника отделения следчасти НКГБ УССР ст. лейтенант госбезопасности Горюн, рассмотрев следственный материал по делу № 148372, нашел, что Слепой Иосиф Иванович достаточно изобличается в том, что являясь активным украинским националистом, проводил антисоветскую работу.

В период немецкой оккупации вошел в состав президиума т.н. «Рады сеньоров» и «Национальной Рады», созданных украинскими националистами для поддержки оуновского «правительства», возглавляемого Ярославом Стецько.

Имел связь с агентурой иностранных государств.

Издавал и распространял антисоветскую националистическую литературу.

Совершал богослужения, на которых призывал население вести борьбу с Красной Армией.

Руководствуясь ст.ст. 126 и 127 УПК УССР —

п о с т а н о в и л:

привлечь Слепого Иосифа Ивановича в качестве обвиняемого по ст.ст. 54–1 «а», 54–10 ч. II и 54–11 УК УССР, о чем объявить ему под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору.

Зам. нач. отд. следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

Согласен: *
начальник 1 отд. 2 Управ. НКГБ УССР
подполковник госбезопасности *Шашков*

Настоящее постановление мне объявлено 11 мая 1945 г.
Йосиф Сліпий

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 167. Оригінал. Машинопис.

№ 13

Протокол допиту заарештованого митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 10–11 травня 1945 р.

Допрос начат в 12 час. 55 мин.

Вопрос: На допросе 8 мая с.г. Вы упорно отрицали участие духовенства греко-католической церкви, в том числе и лично свое, в создании украинско-фашистской дивизии «СС — Галичина».

Вы намерены показывать правду о практическом участии подчиненного Вам духовенства и лично себя в создании названной дивизии?

Ответ: Кроме сказанного мною по данному вопросу на допросе 08.05.[19]45 г. я больше ничего дополнить не имею.

* Постанова затверджена 10 травня 1945 р. заступником начальника 2-го Управління НКДБ УРСР підполковником держбезпеки Танельзоном.

Вопрос: Знаете ли Вы священника Котива Ивана Онуфриевича, состоявшего на службе в митрополии греко-католической церкви в г. Львове?

Ответ: Да, Котива я знаю хорошо с 1940 г., как священника и личного советника вначале митрополита Андрея Шептицкого, затем моего.

Вопрос: Допрошенный в качестве свидетеля Котив показал, что духовенство греко-католической церкви принимало активное участие в вербовке украинской молодежи в дивизию «СС — Галичина» и что Андрей Шептицкий дал свое согласие на поступление в дивизию нескольким священникам.

Показания свидетеля Котива Вы подтверждаете?

Ответ: Показания свидетеля Котива в отношении того, что духовенство греко-католической церкви принимало, якобы, активное участие в вербовке украинской молодежи в дивизию «СС — Галичина» не соответствуют действительности, т.к. указаний от митрополита Андрея Шептицкого духовенству по этому вопросу не было, и без соответствующего указания никто этим заниматься самостоятельно не мог.

О том, что митрополит Андрей Шептицкий дал свое согласие и направил нескольких священников служить в дивизию в качестве капелланов, показания Котива соответствуют действительности, такой факт имел место, и об этом я подробно изложил на допросе 08.05.[19]45 г.

Вопрос: К вопросу Вашего участия в создании дивизии «СС — Галичина» следствие еще вернется, а теперь покажите, какая имелась связь между руководством греко-католической церкви и «Проводом» ОУН-УПА?

Ответ: Никакой связи между руководством греко-католической церкви и «Проводом» ОУН-УПА не было, и показать об этом я ничего не имею.

Вопрос: Следствием установлено, что бывший митрополит Андрей Шептицкий и Вы лично имели связь с Центральным «Проводом» ОУН. Дайте об этом подробные показания?

Ответ: Я утверждаю, что митрополит Андрей Шептицкий и лично я никакой связи с Центральным «Проводом» ОУН не имели.

Вопрос: Какую Вы имели связь с заместителем руководителя Центрального «Провода» ОУН Стецько Ярославом?

Ответ: Связи с Стецько Ярославом я не имел и, являлся ли он заместителем руководителя «Провода» ОУН, я не знаю.

Вопрос: Вы показываете неправду, утверждая, что Вам, якобы, даже не известно, что Стецько являлся заместителем руководителя «Провода» ОУН. Вам предъявляется статья «Львов провозглашает независимость Украины», напечатанная в газете «Самостійна Україна», № 3 от 10.07.1941 г., из которой видно, что на состоявшемся 30.06.1941 г. собрании националистов г. Львова, на котором Вы принимали участие, о чем показывали на предыдущих допросах, Стецько Ярослав выступал с речью, как заместитель «Проводника» ОУН Степана Бандеры.

Почему Вы всячески скрываете свою связь с «Проводом» ОУН?

Ответ: Стецько Ярослав мне известен, как премьер украинского «правительства» и на собрании в доме «Просвіти» 30.06.1941 г., на котором я принимал участие, он выступал с речью, как руководитель украинской власти.

Газеты «Самостійна Україна» я не читал, и сообщалось ли в ней о том, что Стецько является заместителем Степана Бандеры, я не знаю.

Вопрос: Что Вам известно о посещениях Стецько Андрея Шептицкого?

Ответ: В первых числах июля 1941 г., после состоявшегося собрания, на котором была объявлена «Самостійна» Украина, Стецько посетил митрополита Андрея Шептицкого. О чем они говорили меж собой, я не знаю, т.к. я при этом не присутствовал. Содержание беседы с Стецько Шептицкий мне не передавал.

Вопрос: Сколько раз Стецько посещал Андрея Шептицкого?

Ответ: Мне известен только один случай посещения Стецько митрополита Андрея Шептицкого.

Вопрос: Известно ли Вам, кто такой Шухевич Роман?

Ответ: Шухевича Романа лично я не знаю, но со слов священников, кого именно, я сейчас не помню, мне стало известно, что он командовал воинской частью, состоявшей из украинцев, входившей в состав немецкой армии. В 1942 или в начале 1943 г. по приказанию немецкого военного командования подразделение Шухевича было обезоружено и все были арестованы. Тогда же был арестован и Шухевич. Впоследствии, не помню, со слов кого, мне стало известно о том, что Шухевич бежал от немцев из-под стражи и ушел в банду УПА.

Вопрос: Какое занимает положение Шухевич в «Проводе» ОУН-УПА?

Ответ: Об этом мне ничего не известно.

Вопрос: Шухевич посещал митрополита Андрея Шептицкого?

Ответ: Посещал ли Шухевич митрополита Андрея Шептицкого, я не знаю.

Допрос окончен 11.05.[19]45 г. в 3 час. 00 мин., с перерывом от 16 час. 40 мин. до 21 час. 00 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и расписываюсь: *Йосиф Сліпий*

Допросил: зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр.68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 161–166. Оригінал. Рукопис.

№14

Протокол допиту заарештованого митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 11–12 травня 1945 р.

Допрос начат в 12 час. 10 мин.

Вопрос: Вам предъявлено обвинение в том, что Вы, являясь украинским националистом, проводили активную антисоветскую работу. Принимали участие в организациях, боровшихся против Советской власти, поддерживали связь с разведывательными органами противника. Издавали и распространяли антисоветскую националистическую литературу, призывали население вести борьбу с Советской властью, т.е. в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54–1 «а», 54–10 ч. II и 54–11 УК УССР.

В предъявленном обвинении виновным себя признаете?

Ответ: По существу предъявленного мне обвинения я признаю себя виновным в том, что я, будучи враждебно настроен к советской идеологии, вел с ней борьбу. В 1931 г. по инициативе митрополита Андрея Шептицкого в г. Львове был создан «Украинский Католический Союз», ставивший своей задачей укрепление католицизма и ведение борьбы с влиянием коммунистической идеологии среди населения. Являясь заместителем председателя Совета «Украинского Католического Союза», я принимал в нем активное участие.

Непосредственно «Украинским Католическим Союзом» издавались журналы «Дзвоны» и «Мета», в которых систематически помещались статьи об экономической и культурной жизни в СССР в антисоветском содержании. В статьях отмечалось, что коммунизм и большевизм угрожают христианской цивилизации, разрушают семью, быт, порождают голод и т.п. Кроме того, в названных журналах печатались также антисоветские статьи с различными измышлениями на руководителей советского государства и коммунистической партии, перепечатывавшиеся из других газет и журналов.

Мною лично в журналах «Дзвоны» и «Нива» (последний издавался богословским товариществом) помещались статьи, в которых я допускал антисоветские толкования.

Будучи ректором духовной академии и семинарии, я воспитывал своих слушателей в антисоветской идеологии. С этой целью для них читались специальные лекции о коммунизме и социализме в антикоммунистическом понимании.

Подтверждаю, что в период немецкой оккупации я принимал участие в «Раде сеньоров», созданной в г. Львове в 1941 г. бывшим премьер-

министром «Западной Украинской Республики» Левицким Константином, однако, никакой националистической работы в ней не проводил.

Вопрос: Какое Вы принимали участие в создании т.н. «Украинского правительства», возглавляемого Ярославом Стецько?

Ответ: Непосредственного участия в создании «Украинского правительства» я не принимал, однако, по поручению митрополита Андрея Шептицкого я ходил приветствовать собрание граждан г. Львова, на котором украинскими националистами в конце июня 1941 г. был провозглашен акт о создании «Самостійної» Украины и организации «Украинского правительства», руководимого Ярославом Стецько.

Вопрос: Следовательно, по поручению Андрея Шептицкого Вы приветствовали собрание украинских националистов в связи с провозглашением ими т.н. «Самостійної» Украины?

Ответ: Да, фактически это было так, однако хочу дополнить, что идя на собрание, я не знал, что там будет стоять вопрос о провозглашении «Самостійної» Украины, и об этом мне стало известно позже на собрании из выступления Юрия Полянского, говорившего о «Самостійной» Украине.

Вопрос: Во время обыска в Вашей квартире изъят барельеф бывшего лидера ОУН — полковника Евгения Коновальца. С какой целью Вы хранили указанный барельеф?

Ответ: Изъятый во время обыска в моей квартире барельеф лидера ОУН полковника Коновальца принадлежит не мне, и специально я его не хранил. Когда митрополит Андрей Шептицкий был еще жив, многие лица приносили ему разные подарки, в числе которых был и барельеф Коновальца. После смерти Шептицкого я занял его комнаты, где хранились принадлежавшие ему предметы. О том, что в моей квартире хранился барельеф полковника Евгения Коновальца, я не знал.

Вопрос: В чем заключалось Ваше участие в формировании украинско-немецкой дивизии «СС — Галичина»?

Ответ: Участия в формировании дивизии «СС — Галичина» я не принимал. По указанию митрополита Андрея Шептицкого в дивизию «СС — Галичина» весной 1943 г. было направлено для несения службы в качестве капелланов около 10 священников, однако я к этому никакого отношения не имел. По поручению Андрея Шептицкого весной 1943 г. в соборе св. Юра я совершал молебствие для участников дивизии «СС — Галичина», отправлявшихся в Германию для прохождения военной подготовки. Больше ничего по данному вопросу дополнить не имею.

Допрос окончен 12.05.1945 г. в 2 час. 55 мин., с перерывом от 17 час. до 21 час. 55 мин.

Протокол записан с моих слов верно, мною лично прочитан, в чем и расписываюсь: *Йосиф Сліпий*

Допросил: зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 170–175. Оригінал. Рукопис.

№15

Протокол допиту заарештованого митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 16–17 травня 1945 р.

Допрос начат в 2 час. 20 мин.

Вопрос: Как относилась греко-католическая церковь к Советской власти?

Ответ: Греко-католическая церковь по отношению к Советской власти занимала такое же положение, как и [к] властям других государств, однако была против материалистических идей, пропагандировавшихся в Советском государстве, как противных христианскому миропониманию.

Вопрос: Вы говорите неправду. Материалами следствия установлено, что греко-католическая церковь и Вы лично проводили активную борьбу против Советской власти. Изложите подробно об этом?

Ответ: Нет, борьбы против Советской власти ни греко-католическая церковь, ни я лично не вели.

Вопрос: Когда и какую антисоветскую литературу Вы издавали?

Ответ: Никакой антисоветской литературы я не издавал.

Вопрос: Вы пытаетесь обмануть следствие. Вам предъявляется журнал «Дзвоны», № 1 за 1931 г. антисоветского клеветнического содержания. Кто является его основателем?

Ответ: Основателем журнала «Дзвоны» является «Украинский Католический Союз». По своему содержанию журнал антисоветским не является, в нем помещались только статьи, направленные против материализма и безбожия.

Вопрос: Какое Вы занимали положение в «Украинском Католическом Союзе»?

Ответ: В момент основания журнала «Дзвоны» (1931 г.) я являлся заместителем председателя совета «Украинского Католического Союза».

Вопрос: На стр. 586 журнала «Дзвоны», № 1 в статье «Голоси про «Дзвони» в чужій пресі» сказано, что основателем этого журнала являетесь Вы, и отмечается, что под Вашим руководством журнал занимал выраженную антибольшевистскую позицию. Подтверждаете Вы это?

Ответ: В предъявленной мне статье «Голоси про «Дзвони» в чужій пресі» сказано неправильно о том, что непосредственным основателем журнала являюсь я. Повторяю, что основателем журнала «Дзвоны» является «Украинский Католический Союз» и за издание этого журнала я ответственен только, как заместитель председателя Совета указанного Союза.

Кроме того, автор статьи «Голоси про «Дзвони» в чужій пресі» также неправильно указал о том, что журнал занимал антибольшевистскую позицию. Журнал «Дзвоны» политическим органом не являлся и статей, направленных против Советской власти, не печатал.

Вопрос: Вы всячески пытаетесь снять с себя ответственность за выпуск основанного Вами антисоветского журнала «Дзвоны», утверждая, что он, якобы, не является политическим и не был направлен против Советской власти.

Вам предъявляется одна из многочисленных антисоветских статей, помещенная в журнале «Дзвоны», № 1 на стр. 174–180 под названием «Система большевистской агитации и пропаганды» (автор В. Юрченко), в которой возводится резкая клевета на Советское государство, партийные и советские органы.

Вы намерены показывать правду о проводимой Вами антисоветской деятельности?

Ответ: Да, я вынужден признать, что в журнале «Дзвоны», наряду со статьями, направленными против материалистических идей, печатались также политические антисоветские статьи, в которых возводилась клевета на Советскую власть и ее государственные и партийные органы. Одной из таких антисоветских статей является статья Юрченко «Система большевистской агитации и пропаганды», помещенная в журнале «Дзвоны», № 1.

Вопрос: С какой целью редакция журнала «Дзвоны» помещала антисоветские клеветнические статьи?

Ответ: Статья Юрченко «Система большевистской агитации и пропаганды» была помещена в журнале «Дзвоны» с целью показать читателям положение в Советском Союзе, т.к. были сведения, что Юрченко прибыл, якобы, в Польшу из Советского Союза и в достаточной степени был осведомлен о жизни в СССР.

О том, что статья Юрченко по своему содержанию являлась клеветнической и неправильно освещала действительное положение в СССР, редакция журнала «Дзвоны» не знала. При чем, статья Юрченко ничем не отличалась от других статей, помещаемых в газетах и журналах в бывшей Польше, которые в враждебной форме освещали жизнь в Советском Союзе т.е. вели антисоветскую пропаганду.

Вопрос: Установлено также, что Вы лично помещали в журнале «Дзвоны» свои антисоветские статьи. Вы это подтверждаете?

Ответ: Не отрицаю, что в журнале «Дзвоны» я действительно помещал свои статьи, однако по содержанию антисоветскими они не являлись. За период издания журнала с 1931 по 1939 г. я поместил в нем всего лишь три статьи: «Религия и наука», «О Вифлееме», «Университеты в Оксфорде и Кембридже». В этих статьях я писал о мировоззрении науки и религии, изложил исторические данные о Вифлееме, Кембриджском и Оксфордском университетах.

Вопрос: Вы вновь говорите неправду. Вам предъявляется статья «Религия и наука», помещенная в журнале «Дзвоны», № 5 за 1935 г., в которой на стр. 204 Вами утверждаются клеветнические измышления о «тирании» и «насилии» над наукой в Советском Союзе. Почему Вы это пытались скрыть от следствия?

Ответ: Да, подтверждаю, действительно, в статье «Религия и наука», помещенной в журнале «Дзвоны», мною были допущены антисоветские измышления о том, что в Советском Союзе наука не имеет, якобы, своего развития и находится в изгнании, что над ней чинится, якобы, тирания.

Какими я пользовался сведениями, утверждая подобную антисоветскую клевету о науке в СССР, я сейчас не помню.

Намерения скрыть от следствия изложенные выше антисоветские измышления, помещенные в статье «Религия и наука», я не имел и вовсе забыл об этом, т.к. в статье основная мысль была изложена о религии и науке.

Допрос окончен 17 мая 1945 г. в 7 час. 35 мин., с перерывами на отдых и принятие пищи.

Протокол записан с моих слов верно, мною лично прочитан, в чем и расписываюсь: *Йосиф Сліпий*

Допросил: зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант г[ос]б[езопасности] *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 178–184. Оригінал. Рукопис.

№16

Протокол допиту заарештованого митрополита УГКЦ Йосифа Сліпого 18–19 травня 1945 р.

Допрос начат в 0 час. 30 мин.

Вопрос: Какие Вы получали задания от Ватикана по проведению антисоветской работы через греко-католическую церковь?

Ответ: Прежде, чем ответить на поставленный передо мною вопрос, я должен сказать, что католическая церковь всегда была против революционного движения, насильственных действий одного класса над другим и конфискации частной собственности. Католическая церковь всегда стремилась, чтобы классовые противоречия между рабочим классом и капиталистами были урегулированы мирным путем, применяя вооруженные силы только, как конечное зло.

В связи с этим уничтожение в России капиталистического строя и установление Советской власти католической церковью не оправдывалось, т.к. этот акт был проведен насильно путем революции. Католическая церковь была против советского строя также и потому, что он стоит на материалистических началах, противных идеализму и христианству. Одним из документов, выпущенных Ватиканом, направленных против советского строя, пропагандирующего идеи материализма, была т.н. «Энциклика о безбожном коммунизме», изданная папой Пием XI в 1937 г., которая для нашей греко-католической церкви являлась указанием.

В 1938 г. эта «Энциклика», т.е. указание, была переиздана греко-католической консисторией в г. Львове и была распространена среди духовенства и верующих.

Вопрос: Изложите содержание указания папы Пия XI, т.н. «Энциклики» по вопросу борьбы с большевизмом?

Ответ: В изданной папой Пием XI в 1937 г. «Энциклике», являвшейся руководством для всех католических церквей мира, излагалась опасность революционных переворотов в капиталистических странах и какими методами необходимо вести борьбу с коммунистическим влиянием на население. В той же «Энциклике» папа называл коммунистический строй «коллективным ярмом» и «насилием». Доказывал, что коммунистическая пропаганда, якобы, отрицательно влияет на население, и призывал вести с ней борьбу. Утверждал, что установление в России Советской власти приведет к уничтожению в стране религии и цивилизации.

В той же «Энциклике» папа враждебно выступал против народного фронта в Италии, боровшегося против сторонников, руководимых генералом Франко *. По этому вопросу папа указывал, что оставление в Италии у власти представителей народного фронта приведет к распространению коммунизма.

Выступая против коммунизма, папа писал, [что] мы обвиняем, прежде всего, систему его творцов, пропагандистов, которые считали Россию за наилучший участок, где бы применить большевистские теории и распространить их по всему миру.

В целях борьбы с большевизмом папа призывал принять в этом участие и Католическую Акцию, привлекая в нее всех католиков-мирян, которые бы являлись «особым орудием» в этой борьбе. Папа обращал особое внимание, чтобы католическая церковь взяла под свое влияние профессиональные союзы и привлекала на свою сторону рабочих, отвлекая их от революционной борьбы. Папа призывал католиков не вступать в сотрудничество с коммунистами, считая, что они являются врагами христианской цивилизации. В заключение своей «Энциклики» папа указывал, что в настоящее время во всем мире мобилизовываются все духовные силы для борьбы с коммунизмом.

Йосиф Сліпий

* Так у тексті. Правильно — Мусоліні.

Вопрос: Как практически греко-католическая церковь и Вы лично выполняли указания папы по проведению борьбы с Советской властью?

Ответ: В соответствии с указаниями, исходившими из Ватикана, по вопросу проведения борьбы с большевизмом, греко-католическая церковь проводила эту борьбу, используя для этой цели прессу, организацию «Акция Католическая» и духовные учебные заведения.

В журналах «Дзвоны», «Мета», «Нива» и «Католическая Акция», издававшиеся греко-католической церковью, систематически помещались антисоветские статьи об экономической и культурной жизни в Советском Союзе, о руководителях Советского государства и т.п. В статьях указывалось, что коммунизм и большевизм являются угрозой для христианской цивилизации, что коммунизм разрушает семью, быт, порождает распутство, преступность, голод и т.п.

Особенно резкие антисоветские статьи печатались в журналах «Дзвоны» и «Мета».

В журнале «Нива», издававшемся «Богословским научным товариществом», председателем которого являлся я, также помещались антисоветские статьи.

Лично мною в одном из номеров журнала «Нива» в 1929 г. совместно со священниками Лициняк Василием и Хоминым Петром была помещена статья под названием «Католическая Акция и «Нива», в которой были изложены антисоветские мысли о «коммунистическом режиме», утверждая при этом, что коммунизм уничтожает не только религию, но и все духовные качества человека. Поэтому, указывалось нами в статье, «Нива» будет обращать все свое внимание на «коммунистические затеи» и призывать духовенство к парализации их, что в дальнейшем и осуществлялось на страницах журнала «Нива».

Кроме того, в названных журналах, за исключением «Католическая Акция», мною помещались статьи, в которых иногда также допускались антисоветские выражения, о чем сообщалось в других газетах.

В 1927 г. папой Пием XI было издано письмо ко всем католическим церквам, в котором предлагалось создать т.н. Католические акции.

Католическая Акция являлась добровольной организацией, объединявшей католиков для отвлечения рабочих от революционной борьбы, проведения мероприятий по борьбе с коммунистическим влиянием и укрепления религиозных убеждений среди католиков.

Организации Католической Акции в Галиции были созданы в 1931 г. по указанию митрополита Андрея Шептицкого по всем крупным приходам. Непосредственной организацией и руководством Католических акций занимался епископ Иван Бучко (выехал в Америку), являвшийся помощником у Андрея Шептицкого.

Существовала также специально молодежная католическая организация, называвшаяся КАУМ (Католическая Акция украинской молодежи), которой руководил Дякив Лонген, окончивший Львовскую духовную академию.

Католическая Акция издавала свой журнал, носивший имя организации, редактором которого являлся доктор Дзерович Мариан (выехал в г. Вену).

Руководитель Католической Акции епископ Иван Бучко в 1931 г. в журнале «Мета» поместил статью, в которой, излагая задачи католической акции, призывал греко-католиков вести борьбу с советским строем.

В целях воспитания студентов духовной академии и духовной семинарии, которыми я руководил, являясь ректором, в антикоммунистическом направлении для них читались специальные лекции о марксизме, коммунизме и социализме в антисоветском понимании. Кроме того, слушатели духовной академии и семинарии изучали папские антисоветские (энциклики) — указания. Таким образом, студенты духовной академии и семинарии нами воспитывались в враждебном направлении по отношению к советскому строю. Следует отметить, что в отдельных случаях студентам духовной академии и семинарии разъяснялись объективно положительные стороны советского строя.

Йосиф Сліпий

Вопрос: Как Вы оцениваете деятельность Ватикана и греко-католической церкви, главой которой Вы являлись, по отношению к Советской власти?

Ответ: Ватикан занимал враждебную позицию к советскому строю и его идеологии. Апостольским престолом в лице папы давались указания католической церкви по проведению борьбы с «безбожным большевизмом». В частности, папой Пием XI по этому вопросу были даны подробные указания в «Энциклике», о которой я сообщил выше в своих показаниях.

В соответствии с указаниями, исходившими из Ватикана, греко-католическая церковь, митрополитом которой являлся Андрей Шептицкий, проводила борьбу с советским строем и коммунистической идеологией.

Допрос окончен 19.05.[19]45 г. в 16 час. 00 мин., с перерывами для отдыха и принятия пищи.

Протокол записан с моих слов верно, мною лично прочитан, в чем и расписываюсь: *Йосиф Сліпий*

Допросил:
зам. нач. отделения следчасти НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности *Горюн*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 185–195. Оригінал. Рукопис.

№17

Постанова НКДБ УРСР про знищення документів, вилучених під час арешту ієрархів УГКЦ 1 жовтня 1945 р.

Гор. Киев, 1945 г., октября 1-го дня. Я, старший следователь следственной части НКГБ УССР капитан Крикун, рассмотрев материалы обыска обвиняемых Слепого Иосифа Ивановича и Будка Никиты Михайловича,

н а ш е л:

во время ареста и обыска обвиняемых Будка и Слепого были изъяты: двадцать четыре разных церковных печатей и штампов, барельеф лидера ОУН Евгения Коновальца, три разных медалей и значков и разная переписка на 49 листах, которые не имеют никакого отношения к следствию,

п о с т а [н о] в и л:

изъятые при аресте Будка Никиты Михайловича и Слепого Иосифа Ивановича печати и штампы, барельеф Коновальца, значки, медали и переписку уничтожить, о чем составить акт.

Ст. следователь следчасти НКГБ УССР
капитан *Крикун*

Согласен: *
зам. нач. 2-го отделения следчасти НКГБ УССР
капитан *Клименко*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 1. — Арк. 98. Оригінал. Машинопис.

* Постанова затверджена 1 жовтня 1945 р. заступником начальника слідчої частини НКДБ УРСР підполковником Гевличем.

№18

Довідка лікаря в'язниці МДБ УРСР про стан здоров'я митрополита Йосифа Сліпого 11 травня 1946 р.

Медсправка

Выдана на з[а]к[люченного] Слепой И.И. в том, что при медосмотре оказался: малокровие, к физическому труду не годен.

Врач в[нутренней] т[юрьмы] МГБ УССР *Панкратьева*

11 мая 1946 г.
гор. Киев

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 7. — Арк. 177.
Оригінал. Машинопис, рукопис.

№19

Список свідків, які були допитані у справі митрополита Йосифа Сліпого [Не пізніше 29 травня 1946 р.]*

1. Котив Иван Онуфриевич — содержится под стражей во внутренней тюрьме МГБ УССР
2. Кравец Павел Иванович — содержится во Львовской городской тюрьме
3. Шпирко Григорий Павлович –"–
4. Ней Василий Андреевич –"–
5. Лепкий Василий Петрович –"–
6. Белей Василий Григорьевич –"–
7. Чорняк Иван Иванович –"–
8. Борса Михаил Антонович –"–
9. Стиславский Константин Николаевич –"–
10. Надрага Александр Антонович — г. Львов, ул. Баденых 12/1
11. Паше-Озерский Николай Николаевич — содержится под стражей во внутренней тюрьме МГБ УССР
12. Горчинский Емельян Михайлович –"–
13. Ковальский Александр Дмитриевич –"–

* Документ не датовано, складений до початку судового засідання.

14. Рупп Роберт Евгеньевич –"–
15. Лятышевский Иван Юлианович –"–
16. Степаняк Михаил Дмитриевич — содержится во внутренней тюрьме МВД УССР
17. Лушпинский Платон Илларионович — содержится в Киевской городской тюрьме № 1
18. Хомышин Григорий Лукич — умер под стражей
19. Карл Нейхауз — содержится в г. Москве в МГБ СССР
20. Шеленжек Адольф Станиславович — выдворен в Польшу.

Список составил:
нач. отделения следчасти МГБ УССР
капитан *Майоров*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 7. — Арк. 205–205 зв.
Оригінал. Машинопис.

№20

Обвинувальний висновок МДБ УРСР у справі митрополита Йосифа Сліпого та ієрархів УГКЦ 11 травня 1946 р.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ
по следственному делу № 148372 по обвинению:

1. Слепого Иосифа Ивановича,
2. Чарнецкого Николая Алексеевича,
3. Будка Никиты Михайловича

по ст.ст. 54–1 «а» и 54–11 УК УССР,

4. Вергуна Петра Ивановича

по ст.ст. 54–2 и 54–11 УК УССР.

После освобождения западных областей Украины от немецко-фашистских оккупантов в МГБ УССР поступили документальные данные, свидетельствовавшие о том, что руководители греко-католической униатской церкви — бывш[ий] митрополит граф Андрей Шептицкий, епископы Иосиф Слепой, Николай Чарнецкий, Никита Будка и апостольский визитатор униатских приходов Германии Петр Вергун, осуществляя антисоветскую политику Ватикана и указания немецко-фашистских правительственных кругов, с которыми они были связаны, на протяжении ряда лет активно проводили подрывную работу против СССР, а в период временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками территории Украины проводили активную пособническую деятельность в их пользу.

Кроме того, было установлено, что греко-католическая униатская церковь Галиции под руководством Шептицкого и Слепого оказывала большую помощь украинским националистам в их антинародной и антитеррористической деятельности.

На основании этих данных Слепой, Чарнецкий, Будка и Вергун были арестованы и привлечены к уголовной ответственности.

Проведенным по их делу следствием установлено, что греко-католическая униатская церковь Галиции, возглавляемая бывшим митрополитом графом Андреем Шептицким, была превращена в антисоветское церковно-политическое формирование иезуитской клики и на протяжении ряда лет, руководствуясь указаниями Ватикана, активно проводила антисоветскую работу.

В годы гражданской войны на Украине униатское духовенство Галиции по прямому указанию митрополита Шептицкого оказывало активную поддержку иностранным интервентам в борьбе против Советской Республики. Духовенство принимало участие в формировании т.н. «Украинской Галицкой Армии» — УГА, которая вела вооруженную борьбу против Красной Армии. После разгрома интервентов греко-католическая униатская церковь, руководимая Шептицким, выполняя указания Ватикана, объявившего крестовый поход против Советского государства, активизировала свою антисоветскую деятельность, стремясь парализовать растущие симпатии украинского населения Галиции к Советской власти и отвлечь рабочий класс и крестьянство от революционной борьбы против своих угнетателей. С этой целью по указаниям Шептицкого униатским духовенством были созданы широко разветвленные антисоветские организации «Акция католическая» и «Украинский Католический Союз», а религиозная печать была превращена в орудие антисоветской пропаганды.

Установлено, что руководство греко-католической церкви фактически являлось агентурой германских разведывательных органов и еще до вторжения немецко-фашистских оккупантов на территорию СССР действовало в немецких интересах и проводило шпионскую работу в пользу Германии. После воссоединения западных областей Украины с УССР обвиняемые Слепой, Чарнецкий и Будка в соответствии с указаниями немецкой разведки, под руководством Шептицкого проводили антигосударственную деятельность, скрыто побуждая духовенство и верующих выступать против мероприятий Советской власти, вселяя в связи с этим надежды на скорое нападение фашистской Германии на СССР (т. III, л. д. 63–65, 83, 86., т. V, л. д. 135–137., т. VI, л. д. 268–269).

Бывш[ий] митрополит Андрей Шептицкий и обвиняемые Слепой, Чарнецкий, Будка и Вергун одобрили вторжение немецких оккупантов на Украину, организовали торжественные встречи фашистским войскам. Кроме того, Шептицкий, имея преступные связи с немецким военным

командованием и разведывательными органами, предоставил свои митрополичьи палаты и один из монастырей в распоряжение представителей германской разведки Бизанца, Коха и Вагнера, по заданиям которых вел предательскую работу.

Допрошенный штурмбанфюрер СС — начальник церковного реферата 4-го управления СД Карл Нейхауз показал: «...Из донесения львовского пункта СД мне известно, что Шептицкий был настроен прогермански и активно помогал немецким правительственным органам и, в частности, СД... Заслуги Шептицкого перед СД и СС были действительно велики. Помимо информационной деятельности, он и подчиненное ему духовенство активно помогали при вербовке украинских добровольцев в дивизию «СС-Галичина»... Шептицкий был связан также с капитаном доктором Вагнер из военной разведки «Абвер» и один из абверовских отрядов был размещен в его монастыре во Львове...»(т. III, л. д. 35–36).

По указанию Шептицкого и Слепого униатское духовенство повсеместно отправляло торжественные богослужения в честь немецко-фашистских захватчиков и полностью отдало себя в распоряжение немецких оккупационных властей.

Обвиняемый Слепой по этому вопросу на следствии показал: «...Исходя из своих антисоветских расчетов, униатское духовенство одобрило нападение Германии на Советский Союз, радостно встретило приход немецких оккупантов и стало на путь активного сотрудничества с немецкими захватчиками. Сразу же после вступления немецко-фашистских войск в г. Львов Шептицкий дал указание униатскому духовенству провести благодарственные молебны в честь немецкой армии. Эти молебны по указанию Шептицкого были отслужены. Точно также Шептицкий предложил духовенству и верующим выполнять все распоряжения немецких оккупационных властей» (т. II, л. д. 131–132).

Обвиняемый Чарнецкий по этому же вопросу дал следующие показания: «Когда немецкие войска вступили в г. Львов, греко-католическое духовенство оказало им радушный прием. Все церкви колокольным звоном приветствовали немецких оккупантов, как своих «освободителей» от большевиков.

По указанию главы греко-католической униатской церкви Андрея Шептицкого в г. Львове в соборе святого Спаса в честь немецких оккупантов было отправлено торжественное богослужение, проходившее под руководством Иосифа Слепого с моим участием и участием епископа Будка.

На этом богослужении присутствовали представители немецкой армии и созданного в г. Львове т.н. «Украинского Центрального Комитета». Церковный хор в процессе богослужения произносил «Многие лета» немецкой армии и ее руководителям.

После торжественной встречи немецких войск униатское духовенство по прямому указанию руководства греко-католической церкви в целом

перешло на службу к немецким захватчикам и начало оказывать им активную помощь в борьбе против Советского Союза» (т. IV, л. д. 105).

10 июля 1941 г. бывший глава греко-католической униатской церкви митрополит Андрей Шептицкий обратился с посланием к униатскому духовенству, в котором давал указание священникам организовать местные органы власти и в честь прихода фашистских захватчиков вывесить немецкие знамена. В своем послании Шептицкий предлагал: «Там, где еще не имеется общественного управления и местной полиции, необходимо организовать выбор сельской управы, старост и начальника полиции, если нельзя провести выборы, душпастырь должен своей властью назначить старосту, советников и начальника полиции, напоминая верующим о полном подчинении немецкой военной, а также гражданской власти... ...Душпастырь должен иметь приготовленное знамя немецкой армии, которое можно было бы вывешивать на приходском доме...» (т. II, л. д. 100–102., т. III, л. д. 67, 91–93., т. V, л. д. 215–216., т. VI, л. д. 269–270., вещдоки — т. IX, л. д. 4).

Бывший митрополит Андрей Шептицкий и обвиняемые Слепой, Чарнецкий, Будка и Вергун, используя свое руководящее положение в греко-католической униатской церкви, активно помогали немецким оккупантам в борьбе против Красной Армии, они призывали духовенство и верующих выполнять все грабительские законы и распоряжения фашистских властей по обеспечению их армии продуктами питания и другими средствами.

25 июля 1941 г. Шептицкий издал воззвание к крестьянам, в котором указывал: «Командование немецкой армии просит меня поручить всечестному духовенству, чтобы оно огласило обращение немецкой хозяйственной комиссии. Поэтому поручаю отцам–душпастырям, чтобы они при богослужении и вне церкви зачитали народу это обращение и, в случае необходимости, разъяснили его. Верующих нужно заинтересовать к усиленной и наиболее интенсивной работе в своем хозяйстве, ибо от этого зависит помощь немецкой армии путем продажи сельскохозяйственных продуктов, так называемым заготовительным пунктам. Очевидная вещь, что немецкой армии мы должны как можно больше помогать, так как ей мы должны быть благодарны за освобождение от большевистской неволи.

Для собственного добра, для добра нашего государства мы должны подчиняться справедливым требованиям и приказам немецкой военной власти...» (т. II, л. д. 104., т. III, л. д. 67, 92., т. IV, л. д. 105, 163–164., т. VI, л. д. 269, 270., вещдоки — т. IX, л. д. 11 на обороте).

Выполняя указание бывш[его] митрополита Андрея Шептицкого, униатские священники принимали активное участие в организации местных немецких органов власти, входили в состав создаваемых немцами т.н. «комитетов помощи», собирали продукты питания для немецкой армии и во время богослужения призывали верующих оказывать всемерную помощь фашистским захватчикам (т. I, л. д. 287., т. II, л. д. 98–107., т. III, л. д. 87–94, 162–165., т. V, л. д. 268–271., т. VII, л. д. 75–79).

По договоренности с немецкими оккупационными властями, руководством греко-католической униатской церкви в лице бывш[его] митрополита Андрея Шептицкого и обвиняемых Слепого, Чарнецкого и Будка в 1942 г. были даны указания униатскому духовенству оказывать помощь немецким оккупантам в отправке украинского населения на каторжные работы в Германию. Униатские священники, руководствуясь этими указаниями, в процессе богослужений призывали верующих добровольно выезжать в Германию. В декабре 1942 г. бывш [ий] митрополит Андрей Шептицкий в своем религиозном органе «Архиепархиалные ведомости» опубликовал специальное послание к советским людям, мобилизованным немцами на каторжные работы в Германию, в котором призывал их, не покладая рук работать в немецкой военной промышленности, даже в религиозные праздники, не считая это «грехом перед богом» (т. II, л. д. 102–103., т. III, л. д. 90–91, 146–147, 148, 162–165., т. VII, л. д. 75–76., вещдоки — т. IX, л. д. 61–63).

По договоренности с немецкими оккупационными властями, бывш[ий] митрополит Андрей Шептицкий и руководимое им духовенство принимали активное участие в формировании дивизии «СС-Галичина». Они призывали верующих вступать в эту дивизию, отправляли торжественные богослужения для сформированных частей указанной дивизии и благословляли их на борьбу против Красной Армии и советских партизан (т. II, л. д. 106–107., т. III, л. д. 67–68, 94–95, 152–153, 164–165., т. IV, л. д. 106., т. VII, л. д. 270., вещдоки — т. IX, л. д. 23, 24).

Наряду с этим, бывш[ий] митрополит Андрей Шептицкий и обвиняемые Слепой, Чарнецкий, Будка и Вергун имели тесную связь с организациями украинско-немецких националистов ОУН-УПА, идейно руководили их антинародной деятельностью и оказывали активную помощь в проводимой ими диверсионной террористической и повстанческой работе. Униатские священники по указаниям Шептицкого, Слепого, Чарнецкого и Будка снабжали бандформирования ОУН-УПА продуктами питания, медикаментами и другими необходимыми средствами. Греко-католические монастыри с ведома Шептицкого были превращены в места укрытия бандитских отрядов ОУН-УПА и хранения оружия и боеприпасов. После изгнания немецких оккупантов из западных областей Украины обвиняемый Йосиф Слепой в целях сохранения кадров украинско-немецких националистов для последующей борьбы против Советской власти при Львовской духовной академии организовал специальную школу диаконов, в которой нашли убежище и скрывались под видом учащихся активные участники ОУН-УПА (т. II, л. д. 81–88, 90–97, 108–112, 126–142., т. III, л. д. 23, 29, 42–43, 101–113, 134–147, 190–195., т. V, л. д. 128–155.,

т. VI, л. д. 246–278., т. VII, л. д. 19–40, 53–63, 79–80., вещдоки — т. IV, л. д. 1–9., т. VI, л. д. 1–174).

По заданию Шептицкого обв[иняемый] Вергун, являясь апостольским визитатором и администратором униатских приходов Германии, поддерживал тесную связь с руководителями украинских националистических организаций, существовавших на территории Германии, принимал активное участие в проводимой ими антисоветской работе, регулярно информируя об этом Шептицкого и Слепого (т. VII, л. д. 19–40, 53–63, 79–86).

Обвиняемый Слепой, будучи коадъютором (заместителем) бывшего митрополита Шептицкого, совместно с ним организовывал всю преступную работу униатского духовенства в пользу фашистской Германии. В целях оказания содействия немецким оккупантам в ограблении населения западных областей Украины Слепой, вместе с другими епископами униатской церкви Галиции, начиная с июля 1941 г., в соответствии с указаниями Шептицкого, в своих обращениях и посланиях неоднократно побуждал духовенство и верующих содействовать немцам в создании местных органов власти, активно участвовать в сборе сельскохозяйственных продуктов и других налогов для немецкой армии, призывал население выезжать на каторжные работы в Германию, честно трудиться на немецких заводах и тем самым оказывать помощь немецким захватчикам в вооруженной борьбе против Красной Армии. 30 июля 1941 г. Слепой с участием обвиняемых Будка и Чарнецкого отслужил благодарственный молебен в честь немецкой армии, оккупировавшей Западную Украину. Тогда же он подписал обращение к украинскому народу, в котором призывал его оказывать всевозможную помощь немецким оккупантам (т. I, л. д. 287., т. II, л. д. 98–107., т. III, л. д. 67–87, 90–94., т. IV, л. д. 105, 163–164., т. V, л. д. 268–271., т. VI, л. д. 269, 270., т. VII, л. д. 75–79., вещдоки — т. IX, л. д. 6).

В июле 1941 г. украинскими националистами и бывш[им] митрополитом Шептицким в г. Львове были созданы «Рада сеньоров» и «Украинская национальная рада», в составе которых от униатского духовенства входил обв[иняемый] Слепой. Эти органы являлись послушным орудием в руках немцев и проводили пособническую работу в их пользу (т. I, л. д. 286–288., т. II, л. д. 133–134., вещдоки — т. V, л. д. 1–20).

В апреле 1943 г. Слепой и Шептицкий заключили соглашение с немецким ставленником губернатором Галиции доктором Вехтер об образовании специального комитета для осуществления указания немцев по вопросу формирования дивизии «СС — Галичина». После этого Слепой принимал участие и на созванном немецкими оккупационными властями торжественном заседании, на котором был опубликован манифест о создании дивизии «СС — Галичина». В соответствии с заключенным соглашением Шептицкий и Слепой направили в дивизию «СС — Галичина» 11 униатских священников, которые принимали непосредственное участие вместе с дивизией в борьбе против Красной Армии. Обвиняемый Слепой в июне 1943 г. в соборе Св. Юра отслужил торжественное богослужение для сформированных частей дивизии «СС-Галичина», отправлявшихся из Львова для прохождения военного обучения. Тогда же обв[иняемый] Слепой вместе с Шептицким приняли группу старшин дивизии «СС-Галичина» и благословили их на борьбу против Красной Армии (т. II, л. д. 106–107, т. III, л. д. 67–68, 94–95, 152–153, 164–165., т. IV, л. д. 106., т. VI, л. д. 270., вещдоки — т. IX, л. д. 23–24).

Шептицкий и Слепой руководили соборными конференциями униатского духовенства, на которых принимались решения об активизации помощи немецким оккупантам в борьбе против Советского Союза. В ноябре 1943 г. Слепой вместе с униатскими епископами подписал и распространил послание к духовенству и верующим, призывая их вести борьбу с коммунистической партией и Советской властью (т. II, л. д. 103–105., т. III, л. д. 118., т. VII, л. д. 76–77., вещдоки л. д. 28–31., т. IX).

Долгие годы обвиняемый Слепой, являясь агентом Ватикана вместе с Шептицким активно осуществлял антисоветскую политику Ватикана, стремясь всевозможными средствами ликвидировать народное революционное движение и парализовать растущие симпатии украинского народа к Советскому Союзу. После воссоединения Западной Украины с Советским Союзом Слепой вошел в нелегальный антисоветский центр, так называемый «экзархат», созданный Шептицким для руководства подрывной деятельностью униатского духовенства против СССР, и как «экзарх» Украины, Крыма и Кавказа засылал в СССР своих агентов для проведения в жизнь антисоветской политики Ватикана. Для активизации подрывной работы против СССР Слепой после смерти Шептицкого создал сеть негласной агентуры Ватикана (т. I, л. д. 114–120, 204–209, 231–244, 265–281., т. II, л. д. 1–11, 27–48, 113–116., т. III, л. д. 8–22., т. IV, л. д. 99–101 106–110, 217–226., вещдоки — т. VII, л. д. 1–4, 18).

Осуществляя антисоветскую политику Ватикана, Слепой, будучи руководителем католической печати, по заданию Шептицкого превратил религиозные газеты «Мета», «Дзвоны», «Нива» и другие в орудие антисоветской националистической пропаганды. На страницах названных газет лично сам опубликовывал свои статьи, направленные против Советской власти, а в 1941 г. нелегально распространил среди униатских священников брошюру «Головні правила сучасного душпастирства», в которой призывал активно осуществлять антисоветскую политику Ватикана на территории Советского Союза (т. I, л. д. 236–244, 277–281., т. III, л. д. 114–120, 204–209., т. VI, л. д. 186–189., вещдоки т. I, л. д. 1–76., т. II, л. д. 1–70., т. III, л. д. 12).

В соответствии с указаниями Ватикана, об активизации борьбы с народным революционным движением Слепой и Шептицкий, при активной

помощи реакционного униатского духовенства создали в 1932 г. и руководили широко разветвленными антисоветскими организациями «Акция католическая» и «Украинский Католический Союз» (т. II, л. д. 30–34, 40–41., т. VI, л. д. 187–190., вещдоки — т. VII, л. д. 22–25).

В течение ряда лет Слепой и Шептицкий организовывали, а также идейно руководили антисоветской деятельностью украинских националистов, имели связь с руководством националистических организаций за кордоном и давали указания по воспитанию и сохранению националистических кадров. По заданию Шептицкого Слепой осуществлял связь униатской церкви с руководством украинских националистических организаций. В 1933 г. он встречался в Берлине с гетманом Скоропадским и урегулировал с ним отношения униатской церкви, в том же году он установил связь в Лондоне с представителем Лондонского заграничного бюро украинских националистов — Киселевским, в Париже связался с руководителем группы украинских националистов — Панейко. В 1942 г. по заданию Щептицкого Слепой выезжал в Прагу, где установил связь с бывшим «президентом» Закарпатской Украины Волошиным (т. II, л. д. 90–97, 122–125, 136–137., т. III, л. д. 206, 207, 208., т. VII, л. д. 81).

Являясь активным украинско-немецким националистом, на собрании так называемых «поважных» представителей г. Львова летом 1941 г. Слепой выступал с антисоветской националистической речью и от имени греко-католической униатской церкви приветствовал созданное бандеровцами так называемое «правительство», руководимое Ярославом Стецько (т. I, л. д. 284., т. II, л. д. 132–133).

Имея намерение объединить украинско-немецких националистов в единый лагерь для борьбы против Советской власти, Слепой и Шептицкий в 1941–1942 гг. организовали и руководили переговорами «Проводов» ОУН бандеровского и мельниковского направлений. С той же целью весной 1942 г. Слепой по заданию Шептицкого выезжал в г. Берлин, где встречался с главарем ОУН Андреем Мельником и получил его согласие на объединение с бандеровцами (т. I, л. д. 288–296., т. II, л. д. 95–96, 135–138., т. III, л. д. 127–132, 134–145, 207., т. VII, л. д. 93–94., вещдоки — т. IV, л. д. 6–8., т. V, л. д. 16., т. VII, л. д. 5–6, 28–33).

После изгнания немецких захватчиков из западных областей Украины греко-католическая униатская церковь, руководимая обв[иняемым] Слепым, оказывала всевозможную помощь бандформированиям УПА в их диверсионно-террористической и повстанческой деятельности против Советской власти (т. II, л. д. 96–97, 111–112, 140–142., т. III, л. д. 106–113., т. V, л. д. 108–129, 141–155., т. VI, л. д. 277–278).

Обвиняемый Чарнецкий в 1918–1919 гг. принимал активное участие в формировании т.н. «Украинской Галицкой Армии» — УГА, которая вместе с иностранными интервентами вела вооруженную борьбу против Советской Республики за создание украинского буржуазного государства. Призывал население вступать в УГА и с оружием бороться с Советской властью. Служил торжественные богослужения для сформированных частей УГА и благословлял их на борьбу против Красной Армии (т. IV, л. д. 108 на об[ороте], т. VI, л. д. 30–31).

После разгрома интервентов и установления Советской власти на Украине Чарнецкий, являясь священником-миссионером, а затем епископом греко-католической униатской церкви и агентом Ватикана, на протяжении ряда лет вел подрывную работу против Советского Союза на территории западных областей Украины и Белоруссии, он собирал и передавал Ватикану шпионские сведения о Советском Союзе.

В произносимых проповедях систематически возводил клевету на Советскую власть и коммунистическую партию, стремясь парализовать растущие симпатии украинского населения к СССР и отвлечь массы от революционного движения. Участвовал в проводимых Ватиканом антикоммунистических конгрессах, на которых принимались решения по активизации антисоветской работы католического духовенства (т. IV, л. д. 108–110., т. V, л. д. 31).

В 1931 г. в г. Дубно открыл духовную семинарию, которая подготавливала кадры квалифицированной агентуры Ватикана, засылавшейся нелегально на территорию СССР для проведения шпионской и подрывной работы в пользу Ватикана (т. IV, л. д. 109., т. V, л. д. 31).

После воссоединения западных областей Украины и Белоруссии с Советским Союзом, под руководством Андрея Шептицкого, продолжал активную антисоветскую деятельность. В 1939 г. возглавил руководство нелегальным антисоветским центром, т.н. «экзархатом», созданным Шептицким по указанию Ватикана для проведения подрывной работы на территории СССР. «Экзархат» под руководством Чарнецкого засылал агентуру Ватикана в восточные области Советского Союза для распространения антисоветской идеологии среди граждан СССР (т. IV, л. д. 217–226., т. V, л. д. 24–26., вещдоки — т. VII, л. д. 1–4).

Одобряя вторжение немецко-фашистских захватчиков на территорию Украины, в июле 1941 г. по указанию бывш[его] митрополита Андрея Шептицкого вместе с обвиняемыми Слепым и Будка отправлял благодарственный молебен немецким оккупантам как «освободителям украинского народа» (т. IV, л. д. 105., т. V, л. д. 28).

После оккупации территории Украины немецкими захватчиками Чарнецкий совместно с Шептицким, Слепым и Будка установил связь с немецкими правительственными органами и участвовал в руководстве пособнической деятельностью униатского духовенства в пользу оккупантов. Он давал указания униатским священникам оказывать всемерную помощь немцам в борьбе против Красной Армии и в организации украинского

населения. Призывал население выезжать на каторжные работы в Германию. Вместе Шептицким, Слепым и Будка составлял воззвания к духовенству и верующим, призывая выполнять все грабительские повинности, установленные фашистскими властями. В ноябре 1943 г. подписал т.н. «Спильне послання» к духовенству и верующим, в котором епископы униатской церкви призывали население прекратить борьбу против немцев и бороться с влиянием «безбожников»-коммунистов (т. IV, л. д. 56–58, 110., вещдоки — т. IX, л. д. 28–31).

Одновременно с этим обв[иняемый] Чарнецкий имел связь с украинско-немецкими националистами и оказывал им помощь в проведении антинародной деятельности. Давал указания священникам оказывать содействие бандформированиям ОУН-УПА в проводимой ими диверсионной террористической и повстанческой работе. Пред[о]ставлял возможность активным участникам ОУН-УПА укрываться в греко-католических духовных учебных заведениях и в монастырях (т. V, л. д. 118–124, 128–155).

Обвиняемый Будка, являясь епископом греко-католической униатской церкви и агентом Ватикана, в течение ряда лет собирал шпионские сведения политического характера и систематически доносил их Папе Римскому, а также активно проводил в жизнь антисоветскую политику Ватикана, направленную против революционного движения народных масс.

Вместе со всем епископатом греко-католической церкви Галиции руководил и направлял антисоветскую работу униатского духовенства, давал практические указания священникам по активизации борьбы с революционным движением, принимал от священников рефераты на антисоветские темы, корректировал их и утверждал для печати, лично сам писал и опубликовывал статьи резко антисоветского клеветнического содержания.

Осуществляя антисоветскую политику Ватикана в Канаде, Будка вошел в контакт с правительственными органами, стал фактическим агентом этих органов и систематически доносил о деятельности компартии в этой стране, и требовал принятия решительных мер по ее ликвидации (т. VI, л. д. 89–96, 101–105, 109–111, 187–196, 256–257, 271–277, 285–290., вещдоки — т. VII, л. д. 5–16, 45–71).

После воссоединения западных областей Украины с Советским Союзом Будка по заданию Шептицкого создал и руководил работой нелегальной школы, готовившей кадры униатских священников для проведения в жизнь антисоветской политики и разведывательной работы на территории СССР в пользу Ватикана (т. VI, л. д. 192–193).

С вторжением немецких захватчиков на Украину Будка, Слепой и Чарнецкий по заданию Шептицкого отслужили благодарственное богослужение в честь немецкой армии и совместно со всем епископатом униатской церкви возглавил[и] пособническую деятельность униатского духовенства в пользу немецких оккупантов. В целях оказания помощи немецким захват-

чикам и ограбления украинского населения Будка неоднократно в своих воззваниях предлагал духовенству и побуждал верующих выполнять все грабительские распоряжения немецких оккупационных властей и проводить активную работу против Советской власти. В августе 1941 г. по заданию Шептицкого создал из числа униатских священников г. Львова антисоветский комитет, который стремился спровоцировать дело о так называемых «зверствах большевиков», а затем руководил массовым богослужением и митингом, на котором выступали униатские священники с резкими клеветническими речами и призывали украинское население к активной борьбе против Советской власти (т. I, л. д. 287., т. II, л. д. 98–107., т. III, л. д. 67–87, 90–94., т. IV, л. д. 105, 163–164., т. V, л. д. 268–271., т. VI, л. д. 205–209, 269–270).

В соответствии с заключенным соглашением между руководством униатской церкви и генерал-губернатором Галиции доктором Вехтер весной 1943 г. Будка присутствовал на параде дивизии «СС-Галичина», отслужил торжественное богослужение и благословил дивизию на борьбу против Красной Армии (т. VI, л. д. 106–107., 198–200, 269–270., вещдоки — т. IX, л. д. 23–24).

Являясь украинским националистом, Будка в течение ряда лет стремился направить украинское националистическое движение к отторжению Украины от СССР. С этой целью создал и руководил работой антисоветских организаций «Сич» и «Лига британских украинцев», а также использовал религиозную печать для антисоветской националистической пропаганды (т. VI, л. д. 246–278., вещдоки — т. VIII л. д. 16–25, 29–31). Одновременно с этим руководил работой униатского духовенства по оказанию помощи украинским националистам в сборе средств на проведение антисоветской работы, а после изгнания немецких захватчиков поощрял мероприятия униатских священников по оказанию всевозможной помощи бандформированиям ОУН-УПА в их диверсионно-террористической и повстанческой деятельности против Советской власти (т. VI, л. д. 246–253, 259–266, 277–278).

Обвиняемый Вергун в силу своих антисоветских националистических убеждений в 1919 г. добровольно вступил в «Украинскую Галицкую Армию» и в чине хорунжего принимал активное участие в борьбе против Красной Армии. После поражения УГА, находясь в эмиграции, окончил пражскую римо-католическую духовную семинарию и в 1927 г. митрополитом Андреем Шептицким был рукоположен в сан священника и направлен в г. Берлин в качестве священника-миссионера для обслуживания греко-католических униатских приходов на территории Германии (т. VII, л. д. 47–52, 71–72–73, 113). Являясь священником-миссионером, а затем апостольским визитатором и администратором греко-католических униатских приходов на территории Германии, Вергун, в соответствии с указаниями Ватикана

и Шептицкого, вел широкую антисоветскую и антикоммунистическую пропаганду. Выступал перед верующими с проповедями, в которых клеветал на Советскую власть и Коммунистическую партию, стремясь парализовать растущие симпатии украинского населения к Советскому Союзу.

Кроме миссионерской деятельности, Вергун по заданию митрополита Андрея Шептицкого поддерживал тесную связь с руководителями антисоветских украинских националистических организаций — гетманом Скоропадским, Евгением Коновальцем, Андреем Мельником и другими, принимал активное участие в проводимой ими антисоветской националистической работе и регулярно информировал по этим вопросам Шептицкого, агентом которого он являлся (т. VII, л. д. 13–15, 19–20, 21–28, 30–31, 32–35, 53–56, 73–75, 104–106, 107–109, 112–117).

Кроме того, Вергун вел большую работу в пользу Ватикана. Собирал и регулярно направлял Папе Римскому сведения о работе коммунистической партии Германии, о деятельности всевозможных рабочих организаций, а также другие информации политического характера (т. VII, л. д. 73–78–79–112–114).

После нападения фашистской Германии на Советский Союз обвиняемый Вергун по заданию папского нунция Орсениго выехал в г. Львов, где получил от Шептицкого материалы о проводимой греко-католической униатской церквой антисоветской деятельности за период с 1939 по 1941 г., которые направил в Ватикан.

Возвратившись в Берлин, Вергун обратился с посланием к духовенству и верующим, в котором выражал благодарность немецким оккупантам за «освобождение» украинского народа и именем бога призывал украинское население оказывать всемерную помощь немецко-фашистским захватчикам в борьбе против Советского Союза (т. VII, л. д. 75–79, 112–113, вещдоки — т. IX, л. д. 25, 26). В ноябре 1943 г. вместе со всем епископатом греко-католической униатской церкви подписал т.н. «спильне послання» к духовенству и верующим, в котором они призывали украинское население прекратить борьбу против немцев и бороться с влиянием «безбожников- коммунистов» (т. II, л. д. 103–104, т. VII, л. д. 76–77, вещдоки — т. IX, л. д. 28–31).

В августе 1941 г. начальником церковного отделения СД оберштурмфюрером СС Вандеслебеном Вергун был завербован в качестве секретного агента СД. Являясь агентом СД, Вергун по заданию Вандеслебена собирал и представлял СД информации предательского характера (т. VII, л. д. 64–70, 86–88, 110–111).

В предъявленном обвинении Слепой, Чарнецкий, Будка и Вергун виновными себя признали.

Кроме личных признаний в преступной деятельности, изобличаются показаниями члена Центрального «Провода» ОУН Степаняка, бывшего

штурмбанфюрера СС начальника церковного реферата IV управления СД Карла Нейхауз, профессора Паше-Озерского, содержателя центральной конспиративной квартиры Гестапо в г. Львове Руппа, каноника, члена митрополичьей капитулы Горчинского и проведенными с ними очными ставками, а также показаниями арестованных епископов униатской церкви Хомышина и Лятышевского, священников Ковальского, Котива, Чорняка, показаниями участников ОУН-УПА Лепкого, Лушпинского, Борса и других, а также вещественными доказательствами.

На основании вышеизложеного **обвиняются:**

1. Слепой Иосиф Иванович, 1892 г. рождения, уроженец с. Заздристь Трембовлянского р-на Тернопольской обл., украинец, гр-н СССР, из семьи зажиточного крестьянина, беспартийный, с высшим духовным образованием, в 1917 г. рукоположен в священники, в 1939 г. возведен в сан епископа, с ноября 1944 г. до ареста являлся главой греко-католической униатской церкви Галиции, — в том, что:

являясь агентом Ватикана, на протяжении ряда лет вместе с Шептицким организовывал всю антисоветскую работу униатского духовенства против СССР в пользу Ватикана.

По заданию немецких правительственных и разведывательных органов вместе с Шептицким организовывал всю пособническую антисоветскую работу униатского духовенства в пользу немецких захватчиков. Обязывал духовенство и побуждал верующих выполнять все грабительские распоряжения фашистских властей и руководил деятельностью униатских священников по созданию дивизии «СС-Галичина» для борьбы против Красной Армии.

На протяжении длительного времени вместе с Шептицким и епископатом униатской церкви организовывал антисоветское националистическое движение и практически осуществлял подготовку и сохранение украинских националистических кадров. По заданию Шептицкого руководил работой по объединению националистических сил для борьбы с Советской властью.

Поощрял мероприятия униатских священников по оказанию помощи бандформированиям ОУН-УПА в их диверсионно-террористической и повстанческой деятельности против Красной Армии и советских партизан, т. е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54–1 «а» и 54–11 УК УССР.

2. Чарнецкий Николай Алексеевич, 1884 г. рождения, уроженец с. Семковичи Станиславской обл., украинец, гражданин СССР, беспартийный, с высшим духовным образованием, бывший миссионер, апостольский визитатор и епископ греко-католической униатской церкви. Член католического монашеского ордена редемптористов, по происхождению из крестьян. До ареста проживал в г. Львове, — в том, что:

являясь епископом греко-католической униатской церкви и агентом Ватикана, активно осуществлял антисоветскую политику Ватикана, собирал и передавал Папе Римскому сведения политического характера о Советском Союзе. Вел активную подрывную работу против СССР.

Вместе с бывш[им] главой греко-католической церкви митрополитом Андреем Шептицким и обвиняемыми Слепым и Будка руководил пособнической деятельностью униатского духовенства в пользу оккупантов, оказывал всемерную помощь немецко-фашистским захватчикам в борьбе против Советского Союза.

Имея связь с организациями украинско-немецких националистов, содействовал бандформированиям ОУН-УПА в проведении диверсионно-террористической и повстанческой деятельности, — т. е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» и 54–11 УК УССР.

3. Будка Никита Михайлович, 1877 г. рождения, уроженец с. Добромирка Збаражского р-на Тернопольской обл., украинец, гр-н СССР, из крестьян, беспартийный, с высшим духовным образованием, в 1905 г. рукоположен в священники, в 1912 г. возведен в сан епископа, перед арестом был генеральным викарием митрополичьей капитулы, — в том что:

являясь агентом Ватикана, в течение ряда лет активно осуществлял антисоветскую политику Ватикана, направленную против коммунистической партии революционного движения народных масс.

Будучи антисоветски настроен, совместно со всем епископатом греко-католической церкви организовывал и направлял всю пособническую деятельность униатского духовенства в пользу немецких оккупантов и всячески способствовал фашистским захватчикам в ограблении украинского народа.

Являясь украинским националистом, проводил активную антисоветскую националистическую работу, всячески поддерживал ОУН-УПА в их диверсионно-террористической повстанческой деятельности против Советской власти, — т. е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54–1 «а» и 54–11 УК УССР.

4. Вергун Петр Иванович, 1890 г. рождения, уроженец г. Городок Львовской обл., украинец, вне подданства, с высшим духовным образованием, в 1927 г. рукоположен в сан священника, до ареста апостольский визитатор и администратор греко-католических униатских приходов Германии. Проживал в г. Берлине, — в том, что:

в 1919–1920 гг. добровольно служил в «Украинской Галицкой Армии» и принимал участие в вооруженной борьбе против Красной Армии.

Являясь священником миссионером, а затем апостольским визитатором и администратором греко-католических униатских приходов Германии и агентом Ватикана, проводил большую антисоветскую работу, оказывал всемерную помощь немецко-фашистским захватчикам в борьбе против Советской власти, собирал и направлял в Ватикан сведения политического характера, а также активно осуществлял антисоветскую политику Ватикана.

По заданию Шептицкого имел тесную связь с руководителями украинских националистических повстанческих организаций УВО-ОУН и принимал активное участие в проводимой ими антисоветской националистической деятельности, направленной на отторжение вооруженным путем от Советского Союза территории Украины и создания украинского буржуазного государства.

В 1941 г. был завербован в качестве агента СД и проводил предательскую работу в пользу немецких оккупантов, — т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54–2 и 54–11 УК УССР.

Руководствуясь ст. 204 УПК УССР, следственное дело № 148372 по обвинению Слепого Иосифа Ивановича, Чарнецкого Николая Алексеевича, Будка Никиты Михайловича и Вергуна Петра Ивановича направить военному прокурору войск МВД Украинского округа для предания обвиняемых Слепого, Чарнецкого, Будка и Вергуна суду Военного Трибунала.

Начальник следчасти МГБ УССР
полковник *Павловский*

«Согласен» *
зам. министра государственной безопасности УССР
генерал-майор *Есипенко*

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 7. — Арк. 181-203. Оригінал. Машинопис.

№21

Вирок Військового трибуналу військ МВС Українського округу у справі митрополита Йосифа Сліпого та ієрархів УГКЦ 3 червня 1946 р.

1946 г., 29 мая — 3 июня *военный трибунал войск Министерства внутренних дел Украинского округа в г. Киеве в составе: председательствующего* подполковника юст[иции] Индыченко, *членов*: майора Потькало и

* Обвинувальний висновок 11 травня 1946 р. затверджений міністром держбезпеки УРСР генерал-лейтенантом С.Р.Савченком та 13 травня 1946 р. — військовим прокурором військ МВС підполковником юстиції Стрюком, резолюції яких накладені на початку документа.

капитана Ходина, *при секретаре* л[ейтенан]те Рубан, без *участи*я прокурора и защиты *в закрытом судебном заседании, рассмотрев дело по обвинению* гр-н:

1. **Слепого Иосифа Ивановича**, 1892 г. рождения, уроженца с. Заздристь Трембовлянского р-на Тернопольской обл., украинца, г-на СССР, происхождения из семьи зажиточного крестьянина, беспартийного, с высшим духовным образованием, не судимого, жителя г. Львова, работал в качестве главы греко-католической униатской церкви Галиции.
2. **Чарнецкий Николай Алексеевич,** 1884 г. рождения, уроженца с. Семковичи Станиславской обл., житель г. Львова, украинец, гр-н СССР, беспартийный, по происхождению из крестьян, с высшим духовным образованием, работал миссионером, епископом греко-католической униатской церкви, не судился.
3. **Вергун Петр Иванович**, 1890 г. рождения, уроженец г. Городок Львовской обл., проживал в г. Берлине, украинец, без гражданства, с высшим духовным образованием, работал апостольским визитатором и администратором греко-католических униатских приходов в Германии, не судился.
4. **Будка Никита Михайлович**, 1877 г. рождения, уроженец с. Добромирка Збаражского р-на Тернопольской обл., украинец, гр-н СССР, происхождение из крестьян, беспартийный, с высшим духовным образованием, работал генеральным викарием митрополичьей капитулы, епископ, житель г. Львова, не судился, — в преступлении предусмотренном в отношении Слепого, Чарнецкого и Будки по статьям 54–1 «а» и 54–11 УК УССР, Вергун — по ст. 54–2 и 54–11 УК УССР,

у с т а н о в и л:

бывшая греко-католическая униатская церковь Галиции в лице руководителей этой церкви б[ывшего] митрополита Шептицкого Андрея, его наместника, бывшего митрополита Слепого, епископов — Чарнецкого, Будки и апостольского визитатора Вергуна, под руководством Ватикана с начала возникновения советского государства — октябрь 1917 г., при активном участии выше означенных лиц, систематически проводили антисоветскую агитацию, принимали активное участие в организации различных белогвардейских и буржуазно-националистических армий, благословляя их на вооруженную борьбу с советским государством и Красной Армией.

На протяжении многих лет руководство греко-католической униатской церкви и подсудимые по настоящему делу, при активном содействии Ватикана, организовывали против Советского Союза т.н. крестовые походы, мобилизуя для этой цели все реакционные, враждебные советскому государству силы. Так, при их активном участии в 1918–1919 гг. была

сформирована буржуазно-националистическая «Украинская Галицкая Армия» (УГА), которая вела активную вооруженную борьбу против советского государства.

После разгрома Красной Армией УГА руководство греко-католической униатской церкви в лице б[ывшего] митрополита Шептицкого и подсудимых по настоящему делу Слепого, Чарнецкого, Будки, Вергуна в 1920 г. приняли активное участие в оказании помощи панской Польше для нападения на Советскую Россию.

После разгрома Красной Армией вооруженной интервенции вражеских армий руководство греко-католической униатской церкви по указанию Ватикана изменило формы и методы борьбы против советского государства. Так, на территории западных областей Украины, в Канаде, Германии, Италии и др. государств были созданы различные антисоветские организации, как-то: «Акция Католическая», «Украинский Католический Союз», «Коллегиум Руссикум», «Сич», различные духовные учебные заведения — семинарии, академии и проч. В этих организациях и учебных заведениях находили себе приют изгнанные из СССР белогвардейцы, украинские националисты, различные участники разбитых интервенционистских армий и прочие враждебные советскому народу силы.

В этих организациях и учебных заведениях подготовлялись кадры для вооруженной борьбы против СССР. Из этих учебных заведений выпускалась многочисленная армия униатских священников, пресвитеров, светских и духовных агитаторов; засылались в различные страны, нелегально проникали и на территорию СССР, где и проводили среди населения этих стран антисоветскую пропаганду за так наз[ываемую] Самостійну Украину; пропагандировали необходимость вооруженной интервенции против СССР.

Руководство греко-католической униатской церкви имело тесную связь с правительственными органами фашистской Германии и Италии и по указанию Ватикана усиленно готовило свои кадры, могущие быть использован[ыми] на территории СССР на случай войны с последним.

Сначала нападения фашистской Германии на СССР в обозе немецких оккупантов прибыли на территорию СССР и священники греко-католической униатской церкви и сразу же приняли все зависящие от них меры по оказанию активной помощи немецким оккупантам.

Руководство греко-католической униатской церкви в лице бывшего митрополита Шептицкого А. и подсудимых по настоящему делу — Слепого, Чарнецкого, Вергуна, Будки совместно с украинско-немецкими националистическими организациями, руководимыми Мельником и Бандерой, при помощи немецких оккупантов приняли активное участие в провозглашении «правительства Украины» Стецько Я. С целью оказания активной помощи немецким оккупантам создали ряд буржуазно-нацио-

налистических, профашистских организаций, как[-то]: «Рада сеньоров», «Украинская Национальная Рада» и прочее. На собрании этих организаций обсуждались и принимались решения о мобилизации всех сил по оказанию помощи немецким оккупантам в войне против СССР.

Митрополит Шептицкий А.. и подсудимые Слепой, Чарнецкий, Будка, Вергун призывали духовенство и верующих к оказанию всемерной помощи немецким захватчикам путем своевременной поставки продовольствия, теплой одежды, требовали увеличения производительности труда в сельском хозяйстве, на фабриках, заводах; требовали работать даже в праздничные дни, заявляя верующим, что греха от этого не будет.

Подсудимые по данному делу принимали активное участие в организации дивизии «СС — Галичина», выступая с богослужением перед отправкой на фронт и борьбы с партизанами этой дивизии.

Руководство греко-катол[ической] униатской церкви принимало активное участие в создании местных административно-полицейских органов оккупационных властей, во многих случаях ставя во главе этих властей священников-униатов.

Они также приняли активное участие в формировании украинско-немецких националистических банд, благословляя их на вооруженную борьбу против Красной Армии и направляя в эти банды униатских священников в качестве капелланов.

После изгнания немецких оккупантов из территории Западных областей Украины Слепой, Чарнецкий, Будка и Вергун не прекратили своей враждебной националистической деятельности, а продолжали осуществлять связь с главарями бандформирований; ими были предоставлены церкви и монастыри для укрытия украинско-немецких националистических банд.

На основании выше изложенного каждый из подсудимых признан виновным в следующем:

1. Слепой — в том, что он на протяжении длительного ряда лет сотрудничал в националистических, антисоветских газетах «Мета», «Дзвони», «Нива» и др. Принимал участие в целом ряде собраний епископов и рядового духовенства, на которых обсуждались вопросы вооруженной борьбы с Советским Союзом. Такие собрания проводились как до 1939 г., так и после воссоединения западных областей Украины с УССР.

Являясь долгое время ректором духовной семинарии в г. Львове, воспитывал учащихся в антисоветском духе. Слушателей духовной семинарии и духовной академии Слепой комплектовал из украинско-немецких националистов, стремясь, таким образом, к сохранению и возможной мобилизации их в армию.

Принял активное участие в организации в 1918 г. Украинской Галицкой Армии; в своих проповедях призывал население вступать в УГА и вести вооруженную борьбу против Красной Армии.

Принимал активное участие в целом ряде антисоветских организаций: «Католическая акция», «Украинский Католический Союз» и проч.

В 1939 г., в декабре, после воссоединения западных обл[астей] Украины с УССР под руководством б[ывшего] митрополита Шептицкого было нелегальное собрание (Собор) епископов в г. Львове с участием Слепого, Чарнецкого, Будки. На этом соборе Слепой тайно был возведен в сан епископа и назначен наместником митрополичьего престола, с какого времени и считался митрополитом. В том же 1939 г. на одном из нелегальных собраний (соборов) по предложению б[ывшего] митрополита Шептицкого с целью использования новой обстановки и распространения католицизма в СССР был создан тайный экзархат. На этом соборе Слепой был назначен экзархом восточных областей Украины, Крыма и Кавказа. Экзархатом было проведено несколько тайных совещаний, на которых экзархи информировали о своей работе и намечались дальнейшие мероприятия об антисоветской деятельности греко-католической униатской церкви.

Весной 1941 г. Слепым была написана брошюра антисоветского содержания под названием «Головні правила сучасного душпастирства». Эта брошюра была издана с приходом на Украину немецких оккупантов.

В 1941 г. с вторжением немецких оккупантов на территорию УССР, Слепой принял активное участие в оказании помощи немецким оккупантам. Слепой призывал греко-католическое духовенство и население оказывать активную материальную и производственную помощь немецким захватчикам; запрещал выступать против грабительских мероприятий немцев, имел тесную связь с целым рядом украинско-немецких националистических организаций. Так, в июле 1941 г. украинско-немецкими националистами было созвано совещание актива т.н. «поважных», представлявших различные националистические организации. На этом сборище Слепой выступил с антисоветской, националистической проповедью, благодарил немецкую армию и Гитлера за «освобождение» Украины от большевиков. На этом же совещании была создана организация т.н. «Рада Сеньоров», представителем в которую от греко-католической униат[ско]й церкви входил Слепой.

После разгрома немцами «правительства» Стецько Я. по инициативе б[ывшего] митрополита Шептицкого была создана «Украинская Национальная Рада», взявшая функции «правительства» Стецько. Президентом «УНР» был назначен Шептицкий, а его ближайшим помощником стал в этой «Раде» Слепой.

«УНР» при активном участии Шептицкого и Слепого принимала все меры по оказанию помощи немецким оккупантам по поставке продовольствия, выполнению различных трудповинностей, повышению производительности труда, как в сельском хозяйстве, так и на фабриках-заводах; проводила борьбу с лицами, саботирующими мероприятия немецких вла-

стей, оказывала активную помощь местным органам немецких властей в отправке советских людей на каторгу в Германию.

В конце 1941 г. Слепой выступал с антисоветской приветственной речью в г. Львове, где бандеровцы провозглашали «Самостійне» Украинское государство.

Начиная с 1941 г. и по день ареста, Слепой имел тесную связь с главарями украинско-немецких националистических банд — Мельником — Бандерой, которым оказывал активную помощь в их антисоветской террористической деятельности. Весной 1942 г. по заданию Шептицкого Андрея Слепой выезжал в Берлин, где встречался с Мельником, Павлом Скоропадским, папским нунцием Орсениго и другими пособниками немецких оккупантов. На этих встречах обсуждались вопросы необходимости объединения украинско-немецких националистов и оказания более активной помощи немецким захватчикам в борьбе против Красной Армии.

Весной 1943 г. Слепой принял деятельное участие в организации дивизии «СС-Галичина» и перед отправкой ее на борьбу с партизанами и Красной Армией отслужил молебен и произнес проповедь антисоветского, националистического содержания.

Показаниями в судебном заседании свидетелей Паше-Озерского и Рупп установлено, что бывший митрополит Шептицкий и его наместник Слепой имели тесную связь не только с высшими военными чинами немецкой оккупационной армии, но и с немецкими разведывательными органами СД — гестапо, представители которых Бизанц и Кох проживали в палатах митрополита Шептицкого.

Так, по заданию Бизанца и Коха Шептицкий и Слепой через Паше-Озерского собирал сведения о Советском Союзе экономического, политического и военного характера. После смерти митрополита Шептицкого 01.11.1944 г. Слепой, как митрополит, стал во главе греко-католической униатской церкви, но и после изгнания немецких оккупантов из г. Львова продолжал проводить свою антисоветскую деятельность, направленную против мероприятий советской власти; продолжал иметь связь с украинско-немецкими националистическими бандами.

2. Чарнецкий — в том, что он, являясь епископом греко-католической униатской церкви, принимал участие в антисоветском международном конгрессе (Польша), организуемом Ватиканом, после чего разъезжал по ряду стран (Финляндия, Англия, Бельгия, Германия, Франция и др.) с целью пропаганды этого решения.

В 1918–1919 гг. принял активное участие в формировании националистической петлюровской армии «УГА», где проводил агитационную работу и призывал к вооруженной борьбе против Красной Армии.

В 1931 г. в г. Дубно Чарнецким была создана духовная семинария, кадры которой вербовались, главным образом, из украинско-националистической белой эмиграции. В этой семинарии Чарнецкий готовил священников для проведения антисоветской работы на территории СССР.

В 1939 г. после воссоединения западных областей Украины с УССР, под руководством Шептицкого на нелегальном собрании епископов Чарнецкий был назначен экзархом греко-католической униатской церкви Волыни, Полесья, Холмщины, а также назначен был старшим экзархом.

В 1940–1941 гг. под руководством Чарнецкого несколько раз подпольно созывалось совещание экзархов, на котором остальные экзархи отчитывались о своей антисоветской деятельности на территории СССР. На этом совещании экзархов Чарнецкий выступал с антисоветской речью.

С вторжением немецких оккупантов в западные области Украины Чарнецкий среди духовенства и населения проводил антисоветскую, националистическую пропаганду; призывал духовенство и население оказывать всевозможную помощь немецкой армии продуктами питания, увеличением производительности труда, призывал население выезжать на каторжные работы в Германию, восхваляя жизнь фашистской Германии.

В ноябре 1943 г. принял участие в выпуске Шептицким А. т.н. «Спільного послання» к духовенству и верующим, в котором призывал народ прекратить борьбу против немецких оккупантов, а украинско-немецких националистов призывал консолидировать свои силы и подготовиться к активной борьбе против наступающей Красной Армии.

Неоднократно служил молебны в честь немецкой армии, в которых благодарил немецким захватчикам, называя их «освободителями» украинского народа.

В 1943 г. с возникновением бандформирований украинско-немецких националистов Чарнецкий на конференции униатского духовенства принял все зависящие от него меры для оказания материальной и моральной поддержки этим бандам.

В 1944 и 1945 гг. после изгнания немецких оккупантов из западных областей Украины Чарнецкий продолжал связь с активными участниками бандформирований украинско-немецких националистов; принимал все меры к тому, чтобы сохранить кадры этих банд, для чего рекомендовал Слепому о зачислении ряда бандитов слушателями духовных училищ; в своих посланиях и проповедях продолжал пропагандировать украинско-националистические идеи по созданию «Самостийной Украины».

3. Будка — в том, что он, находясь в Канаде с 1912 по 1928 г. в качестве епископа греко-католической униатской церкви по заданию Ватикана и б[ывшего] митрополита Шептицкого, собирал различного рода сведения политического характера в отношении коммунистической партии Канады и доносил об этом Ватикану и Шептицкому; среди населения проводил антисоветскую пропаганду. Под его руководством издавалась газета «Канадский украинец», лично писал статьи в эту газету

антисоветского содержания. Принимал от священников рефераты на антисоветские темы, корректировал их и помещал в газету. Имел тесную связь с правительственными органами Канады, доносил последним о деятельности коммунистической партии в этой стране, требовал принятия решительных мер к ликвидации компартии.

Находясь в Канаде, Будка принимал активное участие в создании националистических военизированных организаций «Січ», «Лісова дивізія» и др., целью которых была подготовка молодежи для вооруженной борьбы против Советского Союза.

По заданию Шептицкого организовал среди населения сбор денежных средств для оказания помощи главарям-эмигрантам украинско-немецких националистов — Петрушевичу, Мельнику, Коновальцу и др. под видом того, что эти денежные средства будут использованы, якобы, для «бедного Ивася».

Будка принимал участие в 10–15 различных националистических, антисоветских организациях.

В 1939 г. после воссоединения западных областей Украины с УССР Будка работал преподавателем на нелегально созданных курсах по подготовке священников-униатов для работы в восточных областях УССР.

По заданию украинско-немецкой националистической организации «УЦК» в г. Львове Будка писал обращения к населению, призывая оказывать материальную помощь немецким оккупантам.

По заданию немецких оккупационных властей и указанию митрополита Шептицкого Будка руководил богослужениями в г. Львове по т.н. «жертвам большевистского террора».

В 1943 г. вместе с подсудимым Слепым служил молебен дивизии «СС-Галичина» и в своей проповеди призывал солдат этой дивизии к активной вооруженной борьбе против партизан и Красной Армии, за что получил благодарность от немецкого командования.

Являясь украинским националистом, систематически среди духовенства и населения проводил пропаганду за отторжение Украины от СССР. Принимал участие в подписании «Спільного послання». В своих проповедях и посланиях к униатским священникам требовал оказывать всевозможную помощь бандформированиям украинско-немецких националистов в их диверсионно-террористической и повстанческой деятельности против советской власти.

4. Вергун — в том, что он в марте 1919 г. добровольно вступил в националистическую «Украинскую Галицкую армию» (УГА), где служил в чине хорунжего и принимал активное участие в боях против советских войск. В 1920 г. после разгрома Красной Армией УГА Вергун бежал на территорию Польши, а затем в Чехословакию. В 1927 г. Вергун, работая в Берлине в качестве священника-миссионера, имел

тесную связь с белоэмигрантами и руководителями националистических организаций Петрушевичем, Коновальцем, Мельником, Скоропадским.

По заданию Шептицкого А. неоднократно организовывал встречи Слепого с Мельником, Скоропадским и др. Принимал активное участие в националистических организациях «Громада» «Рідна школа» и др.

15 августа 1941 г. Вергун был завербован секретным сотрудником СД — гестапо, имел постоянную связь с сотрудником Гестапо Вандеслебен и Кунце. По их заданию Вергун представлял в СД — гестапо политические характеристики на священников не только своего прихода, но и православных церквей, сообщал о настроениях верующих, не допускал в церкви лиц — граждан СССР, находящихся на каторжных работах в Германии, призывал верующих активно работать на немецких оккупантов, а на лиц саботирующих доносил в СД.

О своей шпионской деятельности СД — гестапо Вергун сообщил Шептицкому А. и Слепому, которые и санкционировали его деятельность.

Вергун обращался с посланием к духовенству и населению, в котором выражал благодарность немецким оккупантам за «освобождение» Украины от большевиков и призывал население оказывать всемерную помощь немецким войскам в борьбе против Советского Союза.

В ноябре 1943 г. вместе со всем епископатом греко-католической униатской церкви подписал т.н. «Спільне послання» к верующим и духовенству, в котором призывал украинское население прекратить борьбу против немцев и оказывать всемерную помощь немецким войскам.

На основании изложенного военный трибунал признал виновными Слепого И.И., Чарнецкого Н.А., Будка Н.М., в измене Родине, т.е. в преступлении, предусмотренном ст.ст. 54–1 «а» и 54–11 УК УССР. Вергуна П.И. — в преступлении, предусмотренном ст. 54–2 и 54–11 УК УССР и, руководствуясь ст.ст. 296, 297 УПК УССР, 46-й ст. УК УССР,

п р и г о в о р и л:

1. **Слепого Иосифа Ивановича —** на основании ст. 54–1 «а» УК УССР и, руководствуясь ст. 46 УК УССР, подвергнуть лишению свободы в ИТЛ сроком на 8 лет с поражением прав на 3 года и конфискацией всего имущества. Меру наказания исчислять с 11 апреля 1945 г.
2. **Вергуна Петра Ивановича —** на основании ст. 54–2 УК УССР, подвергнуть лишению свободы в ИТЛ сроком на 7 (семь) лет, с поражением прав на 3 года и конфискацией принадлежавшего ему имущества. Меру наказания исчислять с 22 июня 1945 г.
3. **Чарнецкого Николая Алексеевича —** на основании ст. 54–1 «а» УК УССР и, руководствуясь ст. 46 УК УССР, подвергнуть лишению свободы в ИТЛ сроком на пять (5) лет, с поражением прав на 3 года

и конфискацией лично принадлежавшего ему имущества; меру наказания исчислять с 11 апреля 1945 г.

4. **Будка Никиту Михайловича —** на основании ст. 54–1 «а» УК УССР и, руководствуясь ст. 46 УК УССР, подвергнуть лишению свободы в ИТЛ сроком на пять (5) лет, с поражением прав на 3 года и конфискацией лично принадлежащего ему имущества. Меру наказания исчислять с 11 апреля 1945 г.

Приговор может быть обжалован в пятидневный срок в Военную Коллегию Верхсуда СССР.

Председательствующий *П.Индыченко*

Члены *Потькало*

В.Ходин

ДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 68069-ФП. — Т. 7. — Арк. 246–256. Оригінал. Машинопис, рукопис.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Вадим Золотарьов
(Харків),
Володимир Парфьоненко
(Ставропіль, Росія)

«…ОДИН ІЗ АКТИВНІШИХ ПРАЦІВНИКІВ ЧК-ГПУ» (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця)

У численній генерації співробітників ДПУ-НКВС, які відігравали помітну роль у політичному житті України у 20-х — 30-х рр. XX ст. та уособлювали собою багатогранну й суперечливу історію органів радянської державної безпеки, виділяється постать Юхима Фомича Кривця. Він мав рідкісний стаж оперативної роботи — з 1918 р. (у 1920 р. лише у 1,55% українських чекістів був подібний [1]), одним з перших отримав ордени Червоного Прапора та Леніна і був єдиним із керівників НКВС УРСР доби В.А.Балицького, якому вдалося пропрацювати на начальницьких посадах у системі Головного управління державної безпеки (ГУДБ) всю «єжовщину» (1936–1938 рр.). Гадаємо, що фахівцям і всім, хто цікавиться нашим минулим, варто знати і про цю людину, яку справедливо називали «одним із активніших робітників ЧК-ДПУ» [2].

Ю.Ф.Кривець народився 10 березня 1897 р. у родині робітника-залізничника [3]. У всіх автобіографіях місцем свого народження вказував Варшаву [4], але в деяких документах відзначалось, що він походив з села Кривці Ляцької волості Лідського повіту Віленської губернії [5].

Дитинство та юність провів у місті Двінську Вітебської губернії (нині Даугавпілс, Латвія), де закінчив початкове, а потім міське училище. Місячної зарплатні батька у 12–16 карбованців не вистачало для утримання ро-

дини з шести чоловік, і у 15 років Юхим почав працювати переписувачем у Двінському повітовому з'їзді мирових суддів, заробляючи від 5 до 25 карбованців на місяць. Старанність та акуратність молодого канцеляриста була оцінена належним чином і у серпні 1914 р. його переводять письмоводителем-діловодом до повітового члена окружного суду з місячним окладом 35 карбованців.

Під час евакуації мешканців Двінська у серпні 1915 р. Юхим разом з батьком-чорноробом артилерійської майстерні виїхав до Брянська та почав працювати спочатку письмоводителем міської управи, а з лютого 1916 р. — машиністом-переписувачем на Брянському Арсеналі [6].

15 травня 1916 р. він достроково призивається на військову службу та після кількох місяців муштри у 209-му піхотному запасному полку у складі маршового батальйону виїздить з Ярославля на Буковину. Але воювати в Карпатах з румунськими військами рядовому 97-го Ліфляндського піхотного полку Кривцю не довелося. Провівши всього кілька днів в окопах, він тяжко захворів і був евакуйований у тил [7].

Про подальші етапи свого життя він згодом писав так: «На початку 1917 р. одужав і був залишений при канцелярії 812-го зведеного госпіталю в Черкасах. Після місячної відпустки через хворобу близько 4-ох місяців працював в Управлінні Брянського повітового військового начальника, поки не був у жовтні того ж року звільнений з військової служби взагалі.

Знаходячись вже в Брянську (з травня 1917 р.), я через брата (секретар губернського бюро РСДРП — більшовиків) зв'язався з партійною організацією та швидко був залучений до революційної роботи, та увійшов до лав партії, та перебуваю в ній безперервно до цього дня. Ні до яких інших партій або угруповань не належав. Після звільнення з військової служби працював помічником секретаря заводського комітету Брянського Арсеналу. З групою товаришів... перебував в організованій цією групою фракції РСДРП — більшовиків при спілці службовців Арсеналу. Взимку був обраний до Міськради за більшовицьким списком [8].

У березні 1918 р. переїхав до Катеринослава, де не лишився та поїхав до Камишина, оскільки батько був туди евакуйований з Двінською артилерійською майстернею, де він працював чорноробом [9]. В Камишині служби не знайшов, три місяці нічого не робив [10] і потім при новій евакуації переїхав до Ржева, де на протязі 10 днів у жовтні 1918 р. працював начальником міліції 2-го району міста. Звідти був відкликаний Брянською губ. ЧК» [11].

На відміну від багатьох інших міст Росії, створення ЧК у Брянську сильно затягнулося. «Комісаріат у громадянських справах», на який було покладено боротьбу з контрреволюцією у повіті, виконував ще багато інших функцій і не міг зосередитися на винищенні класового ворога. Для наведення порядку до міста прибув комісар-слідчий при президії ВЧК Г.А.Візнер. У короткий термін він провів відповідні організаційні заходи. Головною його

турботою був підбір надійних чекістських кадрів за допомогою партійних осередків. 5 вересня 1918 р. відбулося засідання Брянського виконкому, на якому було прийнято постанову про організацію повітової надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією на чолі з О.М.Медведєвим [12], а його заступником став Ігнат Фомич Кривець [13].

Юхим Кривець

Напевно не без протекції рідного брата 25 жовтня 1918 р. Юхим був призначений спочатку головою Колегії Слідчих, а потім завідуючим Юридичним відділом Брянської повітової ЧК [14]. Серед численних справ брянських чекістів у 1918–1919 рр. слід виділити придушення антирадянського заколоту солдат 34-го та 35-го полків брянського гарнізону та куркульських повстань у Великотопальській та Лакомобудській волостях, ліквідацію за особистим наказом Ф.Е.Дзержинського підпільної анархістської майстерні по виготовленню вибухівки [15].

У Брянську Ю.Ф.Кривець працював до 15 грудня 1919 р., а потім за розпорядженням ВЧК був переведений до Полтавської губЧК [16]. Сталося це згідно із спеціальним рішенням ЦК РКП(б) про перекинення в Україну великої групи російських чекістів [17]. Був серед них і співробітник Транспортного відділу ВЧК І.Ф.Кривець, але взяти участь в організації транспортних органів ЧК в Україні йому не судилося — у Харкові він захворів на висипний тиф і помер [18].

На початку січня 1920 р. Кривець разом з великою групою російських чекістів прибув до Полтави, однак тут їх ніхто не чекав. Місцеві комуністи зустріли московських гостей вороже та відразу стали клопотати перед ВЧК про їхній відклик, мотивуючи це тим, що вони не українці та не впораються з роботою, оскільки, за словами члена полтавського губкому КП(б)У Ю.Г.Миронова, «український чекіст повинен мати особливий «нюх» і, виходячи вранці на вулицю, повинен встановити, чим пахне місто». Головою ревкому Я.Н.Дробнісом було скликано нараду, яка підтримала це рішення [19].

Але позбутися непрошених гостей полтавцям не вдалося. Тепер, за словами начальника СОВ Полтавської губЧК І.М.Біксона [20], «губчека не стала більше займатися ловлею дрібних спекулянтів і дрібних злодюжок, а поставила собі за мету боротьбу з контрреволюцією, звідки б вона не виходила, і стала поступово втручатися у всі галузі життя Радянської Республіки» [21].

У Полтаві Кривець працював півтора роки, обіймаючи в різні часи по-

сади слідчого, заступника завідувача Юридичним відділом, уповноваженого з контрреволюції, секретаря Колегії губернської ЧК, від якої у 1920 р. отримав свою першу нагороду — золотий годинник з надписом «за зразкову постановку справи та енергійну роботу» [22].

З 30 липня 1921 р. Юхим Фомич працює уповноваженим з контрреволюції Київської губернської ЧК, Колегія якої вже 3 листопада «за труди та революційну енергію по ліквідації Мотовилівської контрреволюційної організації» винесла йому подяку. У березні 1922 р. у Києві він бере участь у ліквідації «Козачої ради Правобережної України» та «Петлюрівської контррозвідки», керує розробкою та розгромом «8-го повстанського району» (охоплював територію 6 повітів губернії) [23] .

Голова Київської губернської ЧК Я.А.Лівшиць, незважаючи на свій «партизанський дух, недисциплінованість, зарозумілість, схильність до склок та угруповань», вважався «одним із кращих» співробітників ВУЧК. Він належним чином оцінив енергію та здібності свого підлеглого і 8 березня 1922 р. призначив Кривця начальником секретного відділу (СВ) та заступником начальника Секретно-оперативної частини (СОЧ) Київської губернської ЧК Ю.М.Перцова, і невдовзі порушив клопотання перед Колегією ДПУ УСРР про нагородження Юхима Фомича «маузером» з написом за «вміле проведення розробок і слідства по справам Повстанкому 8-го району та Козачої Ради» [24].

Одним із головних напрямків роботи СВ ДПУ була боротьба з антирадянськими партіями шляхом безкровних репресій, застосовуючи заходи ізоляції та висилання. Добре розвинена агентура дозволяла чекістам не лише боротися з активними проявами їхньої діяльності, але й керувати внутрішньопартійними сварами, що сприяло подальшому розкладу організацій. У травні співробітники київського СВ брали участь в арешті 37 делегатів 3-го Загальноросійського з'їзду сіоністської народної фракції «Цейрей-Ціон» [25], а у серпні під керівництвом начальника СВ ДПУ РСФРР Т.П.Самсонова ліквідували з'їзд правих есерів-терористів [26].

На посаді начальника СВ Юхим Фомич зарекомендував себе як «робітник незамінний, ретельний і енергійний», але слабо політично розвинений [27], і 22 вересня 1922 р. був переведений на посаду начальника Контрозвідувального відділу (КРВ) Київського губвідділу ДПУ, а СВ очолив П.М.Рахліс, який спеціалізувався на розробці політичних партій і мав великі зв'язки у Київській парторганізації.

Новостворені КРВ ДПУ боролися зі шпигунством, білогвардійською контрреволюцією і змовами, бандитизмом, контрабандою та незаконним переходом кордону. Кривець хутко взявся за справу і вже у перший місяць своєї роботи ліквідував «Київський повстанський район» — підпільну організацію, що діяла на території Київського та Біло-Церківського повіту [28]. Втім на посаді начальника КРВ він пропрацював недовго, і вже 1 грудня

1922 р. пересів у крісло заступника начальника відділу, а з 1 лютого 1923 р. взагалі став звичайним уповноваженим КРВ.

Таке пониження по службі зовсім не означало того, що Кривець погано справлявся зі своїми обов'язками, просто на цей час Київський губернський відділ ДПУ практично припинив самостійне існування і всі керівні посади в ньому за сумісництвом стали займати начальники відповідних підрозділів Повноважного представництва ДПУ на Правобережній Україні (ПП ДПУ ПУ). Та і сам губвідділ очолював повноважний представник ДПУ на Правобережній Україні Ю.Г.Євдокимов, який і призначив начальником київського КРВ начальника КРВ ПП ДПУ ПУ М.Г.Ніколаєва-Журида, який блискуче провів операцію «Заповіт» по захопленню холодноярських отаманів на чолі з Л.З.Завгороднім [29].

Начальником Організаційно-адміністративної частини Київського губвідділу ДПУ став працювати секретар ПП ДПУ ПУ М.П.Фриновський — учасник ліквідації «Національного центру» та анархо-бандитів у Москві, захоплення махновського штабу в Харкові та холодноярських отаманів у Звенигородці [30], розстрілів полонених врангелівців у Криму та 359 вояків УНР під Базаром [31]. Відзначимо, що київське знайомство з Фриновським згодом відіграє ключову роль у долі Кривця.

У квітні 1923 р. Кривець бере участь у розробці та ліквідації «Полтавського губернського повстанського комітету», «Лубенського окружного повстанського комітету», «Київського районного повстанського комітету об'єднаного повстанського комітету Лівобережжя України» [32]. Відзначимо, що він не тільки розробляв операції по знешкодженню українського підпілля, але і брав особисту участь у захопленні багатьох повстанців, виявивши при цьому неабияку кмітливість та відвагу.

Так, однієї ночі Кривець з двома чекістами вислідив повстанського отамана, якого потрібно було захопити живим, та проводив його до хати. Отаман ліг коло самих дверей так, щоб ніхто не міг зайти в кімнату, не збудивши його. Руки він тримав у кишенях, набитих зброєю. Але отаман прорахувався. Він не зважив на одну дрібницю — двері відкривалися не в кімнату, а на вулицю. Тихо підкрався Кривець до дверей... Кожна мить здавалася вічністю. Ривок! І повстанець був взятий без жодного пострілу. Особисто брав Кривець і начальника штабу повстанського загону отамана Трейка в Білій Церкві. Начштабу завжди ходив з двома револьверами, однак коли його несподівано оточили чекісти, він зміг дати лише один постріл і здався.

За успішну боротьбу з українською контрреволюцією на Київщині 23 січня 1923 р. Ю.Ф.Кривець був нагороджений срібним годинником від ВУЦВК, а 7 травня того ж року — орденом Червоного Прапора [33].

Після від'їзду Євдокимова, Фриновського, Ніколаєва-Журида до Ростова-на-Дону та скасування ПП ДПУ ПУ Кривець перебрався до Харкова і з 18 серпня 1923 р. став працювати уповноваженим КРВ СОЧ ДПУ УСРР,

а 23 квітня 1924 р. він був призначений помічником начальника цього ж відділу М.І.Добродицького.

Про роботу Кривця в КРВ ДПУ УСРР яскраво свідчать його атестації за 1923–1925 рр.: «Є фактичним керівником по петлюрівщині, українським партіям і бандитизму. Виявляє велику ініціативу, особливо у роботі по партіям. Добрий організатор по КРВ, адміністративних здібностей не виявляє. Вельми здібний та цінний робітник, спеціалізується по українському руху. Працездатність — чудова. Енергійний, вельми дисциплінований. Достатньо наполегливий, витриманий та холоднокровний. Трохи замкнений. У відношеннях зі своїм начальством рівний, дисциплінований, без підлабузництва та підлесливості. Мовчазний, мало говорить, не полюбляє довгих роздумів, в роботі виявляє потрібну конспірацію»[34].

«...Старої школи чекіст. Прекрасний агентурник. Роботу любить. Проявляє ініціативу. Має великі заслуги по секретній роботі. Головним чином по петлюрівщині. Відмінно знає український рух... По характеру трохи відлюдний і мало товариський... Самостійно керує роботою. Добирати і керувати робітниками вміє. Організаторські здібності є. Як адміністратор слабуватий. Дуже добрий робітник. Всебічно знає секретно-оперативну роботу. Працездатність добра...

Помилки свої визнає і робить з них відповідні висновки. Відношення до товаришів по службі і до підлеглих добре. Користується загальною повагою як начальник і як товариш. Політпідготовка добра... Є керівником оперативної роботи КРВ. Роботу знає чудово... В особистому житті дещо слабохарактерний... Вельми скромний... Дуже добрий оперативний робітник, чудово знає всі галузі роботи КРВ, має великий практичний досвід в агентурній і слідчій роботі... Розбирається в людях, вміє робітників підбирати та керувати ними»[35].

І якщо в характеристиці від 29 жовтня 1924 р. відзначалося, що Кривець «може бути висунутим помічником начальника відділу ДПУ УСРР. Для посади начальника йому не вистачає адміністраторських здібностей, занадто м'який та поступливий», то у грудні 1925 р. вже констатувалося , що «він може бути начальником відділу ДПУ УСРР»[36].

Але перейти на самостійну керівну роботу йому не судилося — 16 грудня 1925 р. він був призначений помічником начальника Київського окружного відділу ДПУ С.І.Западного. Відзначимо, що за існуючим штатним розкладом у ДПУ УСРР не було посади заступника начальника окрвідділу, а помічник начальника безпосередньо керував всією оперативно-чекістською роботою.

На нашу думку, Кривець був відправлений до Києва саме як спеціаліст з українських справ, який безпосередньо розробляв академіка М.С.Грушевського[37] та здійснював перлюстрацію його кореспонденції[38]. Велике занепокоєння ДПУ викликала Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яку чекісти

вважали «ідеологічною верхівкою української контрреволюції». З 400 співробітників ВУАН понад 130 визнавалися як неблагонадійні[39]. Зі своїм завданням у Києві він справився блискуче і за оперативні успіхи у 1927 р. був нагороджений знаком «Почесний робітник ВЧК-ГПУ(V)» за № 427.

Чергову свою нагороду, «маузер» з надписом «за нещадну боротьбу з контрреволюцією», від Колегії ОДПУ СРСР Ю.Ф.Кривець отримав вже в Одесі[40], де працював з 21 жовтня 1927 р. помічником начальника Одеського окружного відділу ДПУ І.М.Леплевського. Ізраїль Мойсейович швидко спрацювався з Юхимом Фомичем і невдовзі дав йому таку атестацію: «За час роботи показав себе з точки зору оперативно-організаційної роботи з хорошого боку. У роботі виявляє належну ініціативу і посидючість. Взаємовідносини з підлеглими нормальні. Особливо позитивна сторона — скромність та не випинання себе. Приймає участь у партроботі, є членом бюро партосередку та членом Одеської контрольної комісії»[41].

Під керівництвом Леплевського і Кривця в Одеському окрузі у 1926–1929 рр. «було ліквідовано велику кількість шпигунських мереж закордонної румунської агентури, ряд кутеповських агентів-терористів і монархічних організацій. Була викрита та ліквідована велика петлюрівська організація та Одеська філія «СВУ» на чолі з професором Слабченком.

Крім того, в Одесі була розроблена та ліквідована велика шкідницька справа у Радторгфлоті, фігуранти якої були пов'язані з закордонними шкідницькими центрами, а також розгромлена потужніша троцькістська опозиція»[42]. Боролися чекісти і з розкрадачами державного майна. Так, наприклад, у 1928 р. Ю.Ф.Кривець викрив зловживання членів правління одеської «Молочарспілки»[43].

30 червня 1929 р. І.М.Леплевський рапортував голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому: «Доношу, що цього числа справу та посаду Нач[альник] Одеського Окрвідділу ДПУ та Нач[альник] 26-го Прикордонного загону здав тимчасово призначеному на цю посаду тов. Кривцу»[44]. Втім усидіти в кріслі начальника Юхиму Фомичу не вдалося, бо Балицький мабуть вважав, що він ще не доріс до самостійної керівної роботи, і направив до Одеси заступника начальника Управління прикордонної охорони та внутрішніх військ (УПО ВДПУ) О.О.Ємельянова.

Приїзд нового начальника співпав з розгортанням слідства у справі одеської філії «Спілки визволення України», яким безпосередньо керував начальник СВ окрвідділу В.М.Блюман. Оскільки Ємельянов останніх 6 років присвятив виключно справам прикордонним, то куратором слідства був Кривець.

Розібравшись з ворогами на національному фронті, одеські чекісти взялися за ворогів на фронті економічному. Наприкінці грудня в Одесі було проведено масове вилучення грошей і коштів у «злісних недоплатників» окружному фінвідділу. Для проведення масових обшуків за 1500

ордерами було залучено 1100 робітників від станка, 300 міліціонерів і 200 чекістів. Під час операції було вилучено понад 100 тис. карбованців, велику кількість золотих речей та коштовностей загальною вартістю до 1 млн карбованців [45].

Боротьба з непманами не заважала одеським чекістам постачати керівництво ДПУ УСРР дефіцитними іноземними речами. На пасажирських пароплавах близькосхідної лінії завжди був чекіст-зв'язківець, який возив пошту і купував необхідні товари. По прибуттю пароплава у порт начальник Одеського окрвідділу ДПУ або його помічник давали розпорядження контрольно-пропускному пункту пропустити зв'язківця з товаром, який інколи привозили і на замовлення Кривця [46].

Юхим Фомич брав активну участь і в загальносоюзній операції по масовому висиланню куркулів. Так, 22 лютого 1930 р. він звітував секретарю Одеського окружкому КП(б)У І.А.Мусульбасу: «Проведення операції по масовому виселенню куркульства рисується так: контрольні цифри, встановлені планом виселення по двох станціях посадки (Єреміївка та Затишшя) виконані у частині родин з перевищуванням. Розрив, що намічався в процесі проведення завантаженням ешелонів між контрольними цифрами кількості родин і кількістю людей, був ліквідований наступним додатковим розверстуванням та вилученням куркульських родин до повного завантаження ешелонів» [47]. На 12 березня 1930 р. з Одеської округи було вислано вже 1293 родини у кількості 5561 осіб [48].

За існуючою традицією, чекісти, які добре зарекомендували себе в Одесі, переводилися на більш відповідальну роботу. Так сталося і з Кривцем. У черговій атестації, що підписали члени центральної атестаційної комісії ДПУ УСРР заступник голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон (голова комісії), начальник Особливого відділу Українського військового округу і начальник УПО і ВДПУ УСРР М.М.Бистрих і начальник адміністративно-організаційного Управління ДПУ УСРР М.С.Бачинський, відзначалося: «Тов. Кривець добре знає всі галузі чекістської роботи. В органах ЧК-ДПУ весь час знаходиться на відповідальній оперативній роботі... Енергійний, витриманий. Політично розвинутий. Посаді помічника начальника окрвідділу цілком відповідає. Висувається на посаду начальника Інформвідділу ДПУ УСРР» [49].

9 травня 1930 р. Ю.Ф.Кривець був призначений начальником Інформаційного відділу (ІНФВ) ДПУ УСРР. На цій посаді він змінив Г.С. Люшкова, котрий очолив СВ ДПУ УСРР замість В.М.Горожанина. На нашу думку, це призначення відбулося не без протекції начальника Секретно-оперативного управління (СОУ) ДПУ УСРР І.М.Леплевського, який добре вивчив здібності свого одеського помічника. Вже 26 травня 1930 р. Леплевський та Кривець підписують «Інструкцію про постановку інформаційно-вивідувальної роботи окружних відділів ДПУ УСРР», у якій так

визначені функції ІНФВ:

«По лінії інформації:

1. ІНФВ, виконуючи одне з важливіших завдань апарата ДПУ в області політичної інформації, зосереджують на ній основну увагу. З цією метою проводить глибоке висвітлення політичних настроїв всіх прошарків населення як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизанів, нацменшин, своєчасно сигналізуючи про процеси, що відбуваються, та явища, що назрівають.

2. Систематично інформує ДПУ УСРР і відповідні окружні організації про коливання та зміни в політичному стані всіх соціальних прошарків.

3. Своєчасно сигналізує про серйозні політичні події, що наростають, та про активні антирадянські прояви.

4. Спеціально вивчає політико-економічні процеси, що назрівають, серед всіх соціальних прошарків міста та села.

5. Веде облік та статистику активних антирадянських проявів, важливіших подій і типових явищ по всіх об'єктах.

6. ІНФВ узагальнює весь матеріал по політстану округу або окремої дільниці на підставі даних, добутих всіма підрозділами СОУ.

По підсобній роботі:

1. Широка оперативна інформація, яка повинна живити спеціальні відділки ДПУ.

2. Систематичне висвітлення всього підоблікового спеціальним відділкам елемента.

3. Виявлення не облікованих кадрів куркульсько-контрреволюційного активу на селі, у промисловості та місті.

4. Підсобний облік осіб, що проходять за матеріалами ІНФВ (концентруються в реєстраційній групі).

5. Виконання завдань усіх частин апарату ДПУ. У всій підсобній роботі ІНФВ мають установку на виявлення конкретних політичних і економічних справ, а також ненормальностей, зловживань і дефектів у радянському, кооперативному та інших апаратах і на виробництві.

По лінії оперативній:

1. Заводить агентурні обробки у порядку перевірки первинних матеріалів по куркульській контрреволюції та антирадянському елементу.

2. Веде роботу з оперативної профілактики, приймаючи міри до видалення класово-чужого елементу та куркульства на підприємствах у місті та на селі, з низового радянського, адміністративно-судового та кооперативного апаратів, проводячи цю роботу в необхідних випадках, а зовсім не у порядку кампаній...

Усуває перегини та викривлення у низовому радянському, кооперативному апаратах, шляхом інформаційної постановки питань у відповідних органах начальниками окрвідділів» [50].

Кривець швидко налагодив роботу відділу і вже 9 листопада 1930 р. Леплевський із задоволенням відзначав, що він «добре знає оперативну роботу, прекрасно ознайомлений у питаннях агентурної роботи. На роботі начальника ІНФВ ДПУ УСРР вже себе показав, особливо по частині організаційній як добрий організатор і керівник. Політично розвинений, орієнтується в обстановці. Особливо цінним є те, що добре знає село» [51].

Високу оцінку дістали й інші співробітники ІНФВ ДПУ УСРР. Наприклад, начальник 2-го відділку Б.С.Глузберг, який «провів велику організаційну роботу по уточненню та вдосконаленню методів інформаційної роботи, провів ряд спеціальних положень з організації інформації на селі та у промисловості. Під час слідства у справі «Весна» був начальником групи оперативної техніки, зумів цю складну роботу у короткий термін налагодити та поставити на відповідну висоту» [52].

Співробітники ІНФВ ДПУ УСРР брали активну участь і у розслідуванні справи «Українського національного центру» (УНЦ) і з санкції Ю.Ф.Кривця потрапило за ґрати чимало членів цієї вигаданої чекістами організації [53].

4 квітня 1931 р. «з метою об'єднання та посилення агентурно-оперативної роботи по контрреволюційним елементам міського та сільського населення, які розгортають свою діяльність, а також для поліпшення використання матеріалів інформації та даних, що отримані внаслідок оперативної роботи» на базі секретного та інформаційного відділів, ДПУ УСРР було створено секретно-політичний відділ (СПВ), який очолив Г.С.Люшков [54]. У новоствореному відділі Ю.Ф.Кривцю місця не знайшлося і його відправили працювати помічником начальника Київського оперативного сектора ДПУ В.Т.Іванова. Але у Києві він пропрацював недовго.

31 липня В.А.Балицький був призначений третім заступником голови ОДПУ СРСР. Разом з ним до Москви виїхала велика група українських чекістів, серед яких були І.М.Леплевський та Г.С.Люшков. Новим керівником українських чекістів став колишній голова ДПУ Білоруської РСР С.Ф.Реденс, який і призначив Ю.Ф.Кривця 20 вересня 1931 р. начальником СПВ ДПУ УСРР. Після повернення з Харкова Юхим Фомич був обраний ще і секретарем партійного комітету ДПУ УСРР.

СПВ ДПУ УСРР на той час складався з 4-ох відділень, на які покладалися певні завдання.

1-ше відділення (антирадянські партії) відповідало за викриття, пророблення та облік антирадянського елемента на виробництві, висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; насадження агентури та викриття і ліквідацію терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; агентурно-оперативне обслуговування всіх навчальних закладів і установ, що обслуговують промисловість; розробку антирадянських політичних партій та антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундовці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки).

2-ге відділення (українська контрреволюція) розробляло антирадянські українські партії (УПСР, УСДРП, УСФ, УКП, соціалісти, самостійники, хлібороби, колишні члени галицьких політичних партій); українську контрреволюційну громадськість та емігрантів Галичини; Всеукраїнську академію наук, наукові інститути, об'єднання та організації; наркомат освіти з усіма його органами (Головнаука, Головліт, Головполітпросвіта, театральні об'єднання); літературні об'єднання, видавництва, пресу; артистичні та музичні кола, кінооб'єднання, музеї, бібліотеки; загально-громадські вузи, українську професуру, українських вчителів, український Червоний Хрест.

3-тє відділення (сільська контрреволюція) відповідало за викриття та ліквідацію куркульсько-повстанських контрреволюційних організацій та угруповань, нагляд за куркульськими родинами, родинами страчених й засланих куркулів; викриття та розробку контрреволюційних організацій та груп, що у своїй роботі орієнтуються на правоопортуністичний елемент на селі; розробку «третьої сили на селі» — колишніх червоних партизанів; викриття контрреволюційних організацій серед сільської інтелігенції та молоді (вчителі, медичні працівники, агрономічний персонал); викриття терористичних організацій серед куркульської молоді; облік та оперативне реагування на всі антирадянські прояви на селі (масові виступи, теракти, підпали, листівки); висвітлення політичних настроїв серед всіх прошарків селянства; висвітлення та оперативне обслуговування всіх політичних і господарчих кампаній на селі; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування Наркомату земелеробства УСРР (окрім справ по шкідництву), колгоспцентру, радгоспцентру, сільськогосподарських кооперацій, сільських кредитових систем та інших радянських установ, які можуть бути використані куркульськими ідеологами та організаціями периферійних органів союзних та українських сільськогосподарських центрів і кооперацій, колгоспів, радгоспів, машино-тракторних станцій (МТС), низового радянського апарату; загальне висвітлювання та оперативне обслуговування сільськогосподарських вузів, технікумів, курсів (професура, агрономічна інтелігенція та студентство), сільськогосподарських науково-дослідних інститутів; розробку антирадянських політичних партій та угруповань, що у своїй основній масі спираються на село [праві та ліві соціалісти-революціонери, народні соціалісти, трудовики, трудова селянська партія (кіндратєвці), трудова селянська партія (маслівська «Селянська Росія»)].

4-те відділення (церковне) розв'язувало такі питання, як розробка легально існуючих церковних об'єднань (обновленці, старо-слав'янці, українські автокефалісти, грузинська, вірменська, грецька церкви); розробка та викриття підпільних церковно-монархічних контрреволюційних

організацій та груп (ультра-православні підгорківці, різні братства, мандрівні монахи); викриття антирадянського елемента у церковних радах; агентурно-оперативна робота серед віруючих та викриття контрреволюційних елементів, що групуються навколо церкви; інформаційне висвітлювання та агентурна розробка всіх видів сектанства (євангелісти, баптисти, хлисти, скопці); розробка єврейських релігійних об'єднань» [55].

Прихід Ю.Ф.Кривця у секретно-політичний відділ співпав із завершенням слідства у справі «УНЦ», обвинувальний висновок по якій склали т.в.о. начальника СПВ Б.В.Козельський та начальник 2-го відділення С.М.Долинський [56], а затвердив 21 жовтня 1931 р. заступник голови ДПУ УСРР К.М.Карлсон [57]. Доводив же справу до суду вже сам Юхим Фомич.

Про те, які ще завдання доводилося розв'язувати йому та його заступнику Б.В.Козельському можна судити по назвам циркулярів СПВ ОДПУ СРСР: «Про роботу серед куркульства, відновленого у правах громадянства», «Про забезпечення інформуванням відхідників», «Про роботу серед молоді, виключеної з вузів і технікумів», «Про постановку обліку всіх куркульських господарств», «Про агентурну роботу по виявленню політичних настроїв і контрреволюційних формувань серед робітників літератури», «Про підсилення агентурного обслуговування промислових підприємств», «Про розгортання роботи по кадрам «колишніх людей», «Про оживлення агентурно-оперативної роботи по есерам» [58].

Але головним напрямком діяльності Кривця у 1932 р. була боротьба з непокірним українським селянством. 19 листопада 1932 р. була проведена нарада начальників обласних відділів ДПУ УРСР, на якій було прийняте рішення по нанесенню оперативного удару по «контрреволюційним центрам, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель». Передбачалося заарештувати 3425 громадян. З них по лінії «української контрреволюції» — 1180, по «білій контрреволюції» — 247, по «польській контрреволюції» — 341, по «національній контрреволюції» — 540, по «сільській контрреволюції» — 812, по «церковниках і сектантах» — 420, по «контрреволюційних групах промисловості» — 63, по «шкідництву в сільському господарстві» — 135 [59].

Як бачимо, більшість з цього списку належала до контингенту СПВ і заарештовувати їх мали керівники цих підрозділів в областях: І.Я.Бабич — у Харківській, В.М.Блюман — Одеській, М.І.Говлич — Дніпропетровській, С.І.Заславський — Донецькій, Д.М.Медведєв — Київській, Г.М.Осинін-Вінницький — Вінницькій, М.І.Шелудченко — Чернігівській. Всього ж у 1932 р. «по операції на селі по лінії СПВ» було заарештовано 19244 особи [60].

С.Ф.Реденс роботою «одного із найактивніших працівників органів ЧК — ДПУ, стійкого, відданого чекіста» Кривця, лишився задоволеним і «на відзнаку XV-річчя за довголітню бездоганну роботу і активну боротьбу з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом» добився його нагородження бойовою зброєю від ВУЦВК [61].

Чергова нагорода настрій Юхиму Фомичу однак не піднесла. Його робота не задовольнила заступника голови ОДПУ СРСР В.А.Балицького, який приїхав в Україну для «наведення порядку». Особливо розсердило Всеволода Аполлоновича зволікання з розкриттям «Української військової організації» («УВО») та низки повстанських організацій. Він наказав Кривцю «переглянути табель звітності Райапаратів під кутом зору максимального розвантаження їх від надмірної звітності. Особливо розробити звітність Обласних Відділів і Районних апаратів на весь час підготовки та проведення сівби для максимального скорочення звітності районних апаратів... У процесі розробки та слідства по всіх справах обов'язково точно встановлювати політичне минуле та партійну приналежність всіх учасників, що проходять за справами і розробками, особливо ретельно розробляти зв'язки всіх колишніх есерів і УПСРів, як місцеві, так і закордонні» [62].

І знову Кривець, на думку Балицького, не справився з роботою, і тому, коли він 20 лютого 1933 р. став головою ДПУ УСРР, вже наступного дня зняв Кривця з посади і відправив заступником начальника Дніпропетровського обласного відділу ДПУ. Довелося Юхиму Фомичу здавати справи М.К.Александрівському та виїжджати до Дніпропетровська разом із щойно призначеним начальником особливого відділу А.В.Сапіром допомагати новому першому секретарю обкому М.М.Хатаєвичу та начальнику облвідділу ДПУ Я.К.Крауклісу виконувати план хлібозаготівель.

Як і в інших областях України, на Дніпропетровщині лютував голодомор. Районні апарати ДПУ області під виглядом медичних оглядів для виявлення епідемічних захворювань провели роботу по виявленню точних розмірів голоду. За даними дослідження у 35 районах області, чекісти з'ясували, що голодом «уражено 336 сільських рад, голодує 6436 сімей, в них 16211 осіб мають на грунті голоду ознаки опухання; 1700 осіб померли від голоду» [63].

Пізніше, пояснюючи походження своїх нібито «антирадянських поглядів», Кривець заявить: «Сумніви у правильності політики партії у мене почали виникати ще у 1933 р., коли у ряді міст України мали місце серйозні продовольчі ускладнення, які супроводжувалися смертністю населення. У деяких селах це виявлялося особливо гостро і відсоток смертності досягав дуже великих розмірів.

Це та призначення високих хлібозаготівельних планів, які у деяких містах України самі призводили до утворення продовольчих ускладнень, викликало у мене незадоволення та невіру у політику ВКП(б). Непосильними здавалися мені також виробничі плани підприємств державної промисловості, які призводили до нервування господарників, спричиняли за собою хронічну штурмівщину та приводили до високої собівартості продукції.

Поширене серед населення незадоволення нестатками продукції легкої промисловості, у свою чергу, викликало у мене нерозуміння лінії партії на обмеження асигнування цієї галузі промисловості. Я ні з ким не ділився цими настроями, довгий час переживав їх у собі, виношував ці сумніви, слідкуючи за подальшим ходом практичної державної політики» [64].

На нашу думку, цим свідченням можна вірити.

17 серпня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило Я.К.Краукліса начальником Чернігівського облвідділу ДПУ, а колишнього повноважного представника ОДПУ по Нижньо-Волзькому краю П.Г.Рудя — начальником Дніпропетровського облвідділу ДПУ [65]. Останній пробув у Дніпропетровську кілька днів і несподівано був відкликаний до Москви. Поки шукали нову кандидатуру, дніпропетровськими чекістами керував Кривець. Керував недовго, бо вже 28 вересня 1933 р. начальником Дніпропетровського облвідділу ДПУ був призначений С.Н.Миронов, який перед цим працював заступником повпреда ОДПУ по Казахстану. Безумовно, це було проявом певної недовіри до Кривця, як до самостійного керівника з боку Балицького та Хатаєвича.

У Дніпропетровську Юхим Фомич пропрацював рік і 11 березня 1934 р. був призначений заступником начальника Економічного управління (ЕКУ) ДПУ УСРР, яке очолював С.С.Мазо. З новим начальником у Кривця склалися службово-офіційні відносини і самостійно питань оперативного характеру він не вирішував [66].

Восени 1935 р. всі співробітники ГУДБ НКВС СРСР проходили атестацію у зв'язку із наданням спеціальних звань. Характеризуючи роботу заступника начальника Економічного відділу (ЕКВ) УДБ НКВС УСРР, український нарком писав, що це «старий, досвідчений оперативний робітник. Добре знає і любить агентурну роботу. Має низку оперативних заслуг. Цілком відповідає посаді, яку займає. Намічається мною на більш крупну роботу» та пропонується на присвоєння йому звання старшого майора державної безпеки [67]. Союзний Нарком Г.Г.Ягода з цією пропозицією не погодився і підписав 12 грудня 1935 р. наказ про надання Кривцю звання лише майора держбезпеки.

«Більш крупної роботи» довелося чекати майже рік. 16 жовтня 1936 р. комісар держбезпеки 3-го рангу Мазо був призначений начальником УНКВС по Харківській області, а на його місце призначили Кривця. Начальником ЕКВ він пропрацював лише півтора місяця. Наприкінці грудня економічний та іноземний відділи УДБ НКВС УСРР були розформовані, а на їхній базі було створено контррозвідувальний відділ і, як визнавав сам Юхим Фомич, «Балицький мене не лишив начальником цього самого крупного оперативного відділу, а затвердив на цю посаду колишнього начальника Особливого відділу Александрівського» [68].

16 грудня 1936 р. Ю.Ф.Кривець очолив УНКВС по Чернігівській області замість старшого майора держбезпеки М.М.Тимофєєва, а ще через 4 дні на нього чекала ще одна знаменна подія — йому було надано звання старшого майора державної безпеки. Згідно з «Положенням про проходження служби начальницьким складом Головного управління державної безпеки НКВС Союзу РСР» майори держбезпеки мали прослужити у цьому званні не менше 5 років, але в «окремих випадках при наявності видатних успіхів в оперативній роботі або особливих заслуг».

Народний комісар внутрішніх справ СРСР міг присвоїти їм чергове звання раніше [69]. Про «видатні успіхи» та «особливі заслуги» Кривця у 1936 р. ми можемо лише здогадуватися. Наприклад, у вересні 1936 р. ЕКВ УДБ НКВС УРСР ліквідував «німецьку контрреволюційну диверсійно-повстанську організацію», осередки якої діяли на оборонних підприємствах Костянтиновки, Краматорська, Слав'янська, Артемівська, Дніпропетровська, в німецьких колоніях Донецької та Дніпропетровської областей [70].

У Чернігові Юхим Фомич, за власним зізнанням, «розкусив» обком, де були троцькісти» [71]. Допомагали йому в цьому начальник 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ старший лейтенант держбезпеки А.М.Шепетін [72], начальник 1-го (право-троцькістського) відділку цього ж відділу старший лейтенант держбезпеки Я.Л.Трушкін [73] та заступник начальника УНКВС капітан держбезпеки С.І.Самовський [74]. Але розгромити чернігівських троцькістів Кривець не встиг, бо 23 січня 1937 р. був призначений начальником УНКВС по Дніпропетровській області. Про те, чому сталося це несподіване призначення, говорить постанова Політбюро ЦК КП(б)У:

«1. У зв'язку з переходом т. Александровського М.К. на іншу роботу звільнити його від обов'язків начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Начальником 3-го відділу УДБ НКВС УРСР затвердити т. Соколінського Д.М., звільнивши його від обов'язків начальника УНКВС по Дніпропетровській області.

2. Начальником УНКВС по Дніпропетровській області затвердити т. Кривця Ю.Ф., звільнивши його від обов'язків начальника УНКВС по Чернігівській області.

3. Начальником УНКВС по Чернігівській області затвердити т. Соколова-Шостака П.Г., звільнивши його від обов'язків заступника начальника Управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР» [75].

Перед від'їздом до Дніпропетровська Ю.Ф.Кривець був прийнятий комісаром держбезпеки 1-го рангу В.А.Балицьким, який наголосив на необхідності тісної взаємодії з першим секретарем обкому КП(б)У, членом ЦК ВКП(б) М.М.Хатаєвичем та про недопустимість сварок з авторитетним партійним функціонером, «щоб не зламати собі голову». Нарком також радив «не перегинати палку» та особливо «не причіплятися до працівників партійно-радянського апарату» та спиратися у роботі на заступника начальника УНКВС капітана держбезпеки С.М.Долинського та на-

чальника Запорізького НКВС капітана держбезпеки М.Г.Джавахова, яких він добре знав і яким цілком довіряв [76].

Прибувши до Дніпропетровська, Кривець оселився в службовій квартирі — двоповерховому старовинному особняку з кінозалом і більярдною [77], та за допомогою Долинського, якого добре знав по роботі в СПВ ДПУ УСРР, став входити в курс справ. Останній розповів, що «Хатаєвич є дуже самовладною людиною, не терпить жодних сперечань і не тримає біля себе робітників, які не підкоряються повністю його авторитету. І хоча з Соколінським у Хатаєвича були добрі стосунки, органи НКВС він не любить, частенько дозволяє собі знущатися над чекістськими матеріалами та вельми роздратовано відноситься до арештів відповідальних партійних і радянських працівників».

Заступник радив своєму начальнику бути вельми обережним у своїх взаємовідносинах з лідером дніпропетровських комуністів та особливо не лізти на рожен з питаннями арештів: «не слід особливо виставляти свою стару голову наперед». Кривець погодився зі своїм заступником, пообіцяв узгоджувати з ним свої дії та почав ближче знайомитися із співробітниками, оскільки ядро апарату Управління складалося з людей, йому невідомих [78].

2-й (оперативний) відділ очолював старший лейтенант держбезпеки Н.Ц.Качановський-Цалєв [79], з яким Кривцю вже доводилося працювати. Факт особистого знайомства у даному випадку був надзвичайно важливим, адже співробітники цього підрозділу займалися не тільки охороною, зовнішнім спостереженням, агентурно-інформаційною та розшуковою роботою, проведенням арештів та обшуки, але й інформуванням свого начальства про настрої та подробиці особистого життя обласного керівництва.

Н.Б.Березовський

3-м (контррозвідувальним) відділом керував старший лейтенант держбезпеки Н.Б.Березовський [80], якого Юхим Фомич добре знав по роботі в ЕКВ УДБ НКВС УСРР і був з ним на «ти». Заступником Березовського був старший лейтенант держбезпеки О.О.Лукін, [81] — відомий радянському читачу як автор книжок «Тиха Одеса», «Співробітник ЧК», «Дівчина із Ржева», «Микола Кузнєцов». Про основні напрями роботи контррозвідників можна судити з назв їхніх відділень: німецьке, польське, середньо-європейське, українське, біла контрреволюція, оборонна промисловість, важка промисловість, легка промисловість.

Начальником 4-го відділу працював капі-

тан держбезпеки
НКВС УРСР нова
на Північному Ка
чесний робітник
та золотого годинника від Новоросійської міськради, здобув репутацію працівника «здібного... але до хворобливості самолюбивого», в поведінці якого «виявляється прихований кар'єризм і схильність до афішування себе» [83]. Відділення підрозділу розробляли правих троцькістів, антирадянські політичні партії, українську контрреволюцію, радгоспи, село, вузи, церкву та секти.

О.О.Волков

Начальником 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області був капітан держбезпеки Я.Ю.Флейшман [84] — учасник ліквідації отаманів Лиха та Чуприни на Поділлі; Музики, Кравченка-Вовка та Я.О.Ширіці-Мамая на Черкащині; Трейка і Кравченка-Пугача на Київщині; Черевика-Лютого на Полтавщині; петлюрівського 8-го Повстанського комітету у Таращанському та Богуславському повітах.

Під його особистим керівництвом були також викриті: «куркульська повстанська» (100 осіб), «петлюрівсько-повстанська» (50 осіб), «білогвардійська офіцерська терористична» організації та низова периферія «Спілки визволення України» у Кременчуцькому окрузі; контрреволюційна молодіжна група «УНДО» у Глобинському районі; «петлюрівсько-повстанська організація» у Звенигородському та Уманському районах [85].

Я.Ю.Флейшман

Але були на рахунку Якова Юхимовича й інші «подвиги»: виключався із партії за пияцтво; обвинувачувався в дискредитації влади та бандитизмі, розкраданні таємних фондів і у привласненні вилучених контрабандних котикових шкурок [86].

Відділення 5-го відділу окремо розробляли штаби і розвідувальні відділи; моторизовані та спеціальні частини; кавалерію, піхоту та вузи; авіацію та склади; ОСОАВІАХІМ та начальницький склад запасу; війська НКВС і

Робітничо-селянську міліцію; мобілізаційні відділи.

6-й (транспортний) відділ, очолюваний капітаном держбезпеки М.Я.Кларовим-Соловейчиком [87], мав т.зв. оперпункти на кожній станції та самостійно проводив слідства по секретно-політичній та контррозвідувальній лінії. Лише у лютому 1937 р. на залізничному транспорті Дніпропетровщини було репресовано 157 осіб «по німецькій контрреволюції» [88].

Начальником відділу кадрів працював старший лейтенант держбезпеки Б.С.Борисов-Вільнер [89], начальником Управління робітничо-селянської міліції — капітан міліції Е.І.Дербенцов [90]. Саме цих людей і повів у наступ на різноманітних ворогів першої в світі країни робітників і селян чекіст-орденоносець Ю.Ф.Кривець.

Напрямком головного удару спочатку обрали «прихованих троцькістів». Ще у 1936 р. з Москви надійшла директива про те, щоб керівники обласних УНКВС особисто взялися за безпосереднє керівництво боротьбою з троцькізмом і рішуче викривали підпілля на місцях, а не чекали наводок з центру.

Кривець добре розумів, до чого можуть привести неконтрольовані арешти номенклатури, і домовився зі своїм заступником при роботі по троцькістським і правим кадрам «дотримуватися великої обережності при арештах, і при ліквідації розробок не починати з арештів більш-менш самостійних робітників» [91], тобто діяти за перевіреним принципом «коли бажають дуба повалити — валять молодняк».

Але незабаром у цій боротьбі у Кривця виникли деякі кадрові проблеми. Так, користуватися порадами досвідченого чекіста і свого заступника Долинського йому довелося недовго — останнього вже через два місяці відрядили до Східно-Сибірського краю, і з тих пір майже рік посада заступника начальника Дніпропетровського облуправління УНКВС була вакантна.

У березні виїхав з міста і призначений другим секретарем ЦК КП(б)У М.М.Хатаєвич. Новий перший секретар обкому КП(б)У Н.В.Марголін [92] міцних коренів в області не мав і бажав відзначитися у викритті правих і троцькістів, він навіть звернувся з листом до всіх секретарів міських і районних партійних комітетів області з проханням не давати партійних доручень робітникам УДБ УНКВС і не викликати їх на різні засідання та наради, оскільки це заважає чекістам боротися з контрреволюцією [93].

Тепер весь тягар по викриттю правотроцькістського підпілля ліг на плечі О.О.Волкова, про що той згодом звітував: «Незважаючи на тяжкі обставини боротьби в Дніпропетровську, де на посади секретарів обкому КП(б)У пробралися троцькісти, де все бюро обкому складалося із запеклих троцькістів і правих контрреволюціонерів, мені вдалося наполегливою та сумлінною працею досягти повного їхнього викриття. Ми встановили, що всі обласні, міські та більшість районних керівних органів

захопили у свої руки учасники правотроцькістського підпілля. Знадобилася неймовірно-рішуча боротьба, щоб пробити стіну опору з викриттям ворогів. Цей опір організував Хатаєвич у Дніпропетровську, не давав розвороту і навіть тоді, коли уїхав до Києва та пробрався на більш високий пост секретаря ЦК КП(б)У.

Наполегливість у боротьбі, більшовицька переконаність у правоті справи партії, яку ми виконували, допомогла нам пробити й цю стіну. Якщо бути об'єктивним, то й начальник Управління і кожний співробітник, особливо IV відділу, скаже, що моя роль у такій погромній боротьбі була зовсім не останньою. Я працював, не покладаючи рук, не жаліючи свого здоров'я, та вкладав у цю справу всі сили та енергію, не маючи відпочинку. Я брав собі саму важку справу, яка вимагала величезної завзятості, і, я би сказав, мистецтва обійти ворога... Я виконував доручену мені партією справу сумлінно і тільки в інтересах партії» [94].

Викриття «прихованих троцькістів» вимагали і від співробітників інших відділів УДБ. Під час травневої наради у Києві помічник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР капітан держбезпеки А.В.Сапір закинув Н.Б.Березовському, що у того зовсім немає справ по троцькістам у промисловості. Той пожав плечима і відповів: «Ну що ж, раз бажаєш, коли потрібно — значить будемо перебудовуватися» [95]. У запалі боротьби між чекістами траплялися суперечки, після однієї з них, що сталася у кабінеті начальника УНКВС, Волков і Березовський навіть не віталися.

Втім лише на троцькістах Кривець не зациклювався, намагався працювати творчо, а натхнення, як справжній більшовик, черпав у партійній пресі, і 16 квітня він наказав всім співробітникам ретельно вивчити надруковану в «Правді» статтю О. Віндта «Германська таємна військова розвідка» та нагально доносити про факти та осіб, підозрілих у шпигунстві [96].

Перші три місяці роботи у Дніпропетровську Юхим Фомич, через завантаженість по роботі, з міста не виїздив, але 11 травня шифрованою телеграмою був викликаний до Києва. На оперативній нараді В.А.Балицький повідомив присутніх, що призначається начальником УНКВС по Далеко-Східному краю для зміцнення керівництва чекістською роботою та заявив, що новий нарком внутрішніх справ, скоріш за все, буде призначений не скоро, а тимчасово очолить НКВС УРСР комісар держбезпеки 3-го рангу В.Т.Іванов, на якого всі начальники УНКВС повинні спиратися у своїй практичній роботі, і якому потрібно більше довіряти.

Останнє зауваження Балицького було невипадковим. В центральному апараті НКВС УРСР В.Т.Іванова вважали «політиканом, хитрим лисом, який завжди крутив і нашим, і вашим». Періодами у нього траплялося охолодження в стосунках з Балицьким, але біля свого шефа він тримався міцно. Після наради всі поїхали на дачу НКВС УРСР, де відбулася неофіційна частина — прощальний обід і прогулянка катером по Дніпру [97].

Через два тижні Кривець знову прибув до столиці Радянської України на XIII з'їзд КП(б)У, серед делегатів якого був 31 співробітник НКВС УРСР. Тут він дізнався про арешти маршала М.М.Тухачевського, командарма 1-го рангу Й.Е.Якіра та інших військових керівників і зрозумів, що вектор репресій змінюється у зовсім несподіваному напрямку.

У перших числах червня до Києва прибув перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР комкор М.П.Фриновський та «об'явив про дійсні причини зняття Балицького, тобто за погану роботу українського НКВС, у зв'язку з цим обстановка в НКВС УРСР різко змінилася. Після від'їзду Фриновського по центральному апарату НКВС УРСР і в областях були проведені арешти ряду керівних робітників» [98].

На той час дніпропетровські чекісти вже мали перші жертви — 17 травня «за участь у польській контрреволюційній націоналістичній організації і проведення шпигунської діяльності» був заарештований заступник начальника відділу місць ув'язнення лейтенант держбезпеки М.Б.Родал [99]. Ніхто не звернув увагу на той факт, що «польський націоналіст» був варшавським євреєм, який у пошуках кращої долі перебрався до СРСР [100].

Ще у травні 1937 р. із НКВС УРСР в обласні УНКВС надійшов наказ про негайну ліквідацію всіх активних розробок по всіх лініях і про зосередження всіх сил апарату на слідстві. У зв'язку з цим серед заарештованих було багато комуністів із партійного та радянського активу, які звинувачувалися у причетності до право-троцькістської організації. Результати слідства систематично повідомлялися у Київ [101].

Начальник дніпропетровського УНКВС майже щоденно звітував у НКВС УРСР про роботу своїх підлеглих. Так, 13 червня він повідомляв, що 6-м відділом УДБ встановлено «ряд нових учасників німецької шпигунсько-диверсійної організації..., які проводили диверсійну роботу на Дзержинському металургійному заводі та Сталінській залізниці. Слідством встановлена диверсійна група на станціях, які примикали до заводу», а 3-й відділ отримав нові дані про шкідницьку діяльність німецької розвідки на заводі «Комунар».

Наступного дня він вже звітував про арешт диверсійної групи з 5-ти чоловік, що діяла за завданням агента німецького консульства Друшеля; про справу «Букет», по якій 17 заарештованих зізналися у своїй приналежності до німецької шпигунської організації, очолюваної інженером-консультантом заводу у Маріуполі Кніппенгом; про справу німецької шпигунської організації «Друзі», по якій було заарештовано 15 чоловік; про диверсійну групу на Запорізькому залізничному вузлі на чолі з бригадиром Енсом; про створену німецьким підданим Фотелем «контрреволюційну німецьку організацію» [102].

Цей звіт ліг на стіл вже новому наркому внутрішніх справ УРСР комісару держбезпеки 2-го рангу І.М.Леплевському, який невдовзі викликав

на першу доповідь начальників УНКВС так званих «промислових областей» — С.С.Мазо, Д.М.Соколинського та Ю.Ф.Кривця. Даючи установки по роботі, нарком роз'яснив, що у широкому наступі на ворогів не слід боятися проводити масові арешти та застосовувати до заарештованих биття і що він вже ввів фізичну обробку у практичну роботу центрального апарату НКВС і радить робити те саме і в областях [103].

Низенький та худорлявий Леплевський особисто впроваджував «прогресивні методи» слідства, лупцюючи заарештованих на очах у підлеглих. Особливо діставалося «членам змовницької організації в НКВС УРСР», яку нарком почав викривати з перших днів свого перебування у Києві. За грати потрапило чимало чекістів, були серед них і особисті друзі Кривця — заступник начальника Адміністративно-господарського управління (АГУ) НКВС УРСР капітан держбезпеки О.М.Берман і майор держбезпеки П.Г.Соколов-Шостак, застрелився С.С.Мазо.

Безпосередньо справами заарештованих чекістів займалася ударна група під керівництвом особливоуповноваженого НКВС УРСР капітана держбезпеки В.М.Блюмана, але І.М.Леплевський курирував слідство, давав дозвіл на занесення до протоколу тих чи інших прізвищ і особисто допитував багатьох заарештованих. Під час допитів Н.Л.Рубінштейн і П.Г.Соколов-Шостак заявили наркому про причетність до змови Ю.Ф.Кривця.

Втім арешт начальника дніпропетровського УНКВС не входив у плани Леплевського. Він тут же назвав заарештованих чекістів «падлюками, які збираються оббрехати чесну людину», а Соколова-Шостака навіть ударив по обличчю. Зрозуміло, що після таких вагомих аргументів обидва взяли свої слова назад [104]. Зазначимо, що захищав Леплевський не лише Кривця, а й начальника АГУ НКВС УРСР майора держбезпеки С.М.Цикліса, колишнього начальника відділу кадрів НКВС УРСР полковника Р.О.Чирського та інших чекістів-висококопосадовців [105].

Цікаво, що приблизно в той же час у Москві заарештований В.А.Балицький наполегливо просив свого слідчого — помічника начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР капітана держбезпеки М.О.Листенгурта занести у протокол його свідчення про належність до військово-фашистської змови І.М.Леплевського, але М.І.Єжов робити це не дозволив [106].

Хвиля репресій прокотилася і по Дніпропетровському УНКВС. За грати потрапили: М.Г.Джавахов, начальник відділку УДБ Криворізького міського відділу НКВС лейтенант держбезпеки О.Е.Маркович, начальник Казанковського райвідділу НКВС лейтенант держбезпеки І.А.Етінгоф, помічник оперуповноваженого Дніпродзержинського районного відділу НКВС А.Є.Котлярський [107], а 26 червня Кривець заарештував «за зв'язок з ворогами народу в Ростові» О.О.Волкова.

Цей арешт був несподіванкою як для начальника УНКВС, так і для начальника 4-го відділу, який працював натхненно і завзято, доповідаючи

керівництву: «Тепер ми досягли того, що вся керівна верхівка право-троцькістського підпілля, весь актив схоплений, посаджений під замок. Ми нанесли вирішального удару по право-троцькістському підпіллю і в наших руках ключі до повного викриття всіх учасників підпілля... Всі факти використовувалися для того, щоб допомогти викрити і в інших областях України і Радянського Союзу. Немало ми допомогли Україні і в самий останній час. Особисто я досяг викриття величезного законспірованого підпілля у Куйбишеві, учасники якого розповзлися по всьому Радянському Союзу і пробралися навіть в апарат ЦК ВКП(б) і ЦВК Союзу» [108].

Але Москві було видніше. Кривець дозволив Волкову написати заяву на ім'я Єжова і наступного дня відправив на Луб'янку.

Діставалося й іншим чекістам. Березовського проробляли за батька, який до революції працював підрядником будівельних робіт і використовував найману працю, за засудженого чоловіка сестри та заарештованого родича [109]. Качановського-Цалєва «за зв'язок з контрреволюційним троцькістським та іншим антирадянським елементом» ледве не виключили з партії [110], а Е.І.Дербенцов став каятися в приховуванні від партії факту свого перебування в білій армії. Після рапорту Леплевському начальника міліції відправили в запас [111], а на його місце прислали колишнього начальника особливої інспекції УРСМ НКВС УРСР капітана міліції Дятлова.

Сталися в керівництві Дніпропетровського обласного УНКВС і інші зміни: 2-й відділ очолив лейтенант держбезпеки І.С.Гохфельд-Ісаков [112]; 4-й — капітан держбезпеки М.С.Здуніс [113] (добре відомий Кривцю по роботі в Полтаві та Одесі); Запорізький міськвідділ — полковник І.Б.Шумський.

У липні 1937 р. 6-ті (транспортні) відділи УДБ республіканських, крайових і обласних НКВС реорганізовувалися в Дорожньо-транспортні відділи (ДТВ) ГУДБ НКВС, які знаходилися у адміністративних центрах відповідних залізниць та підпорядковувалися безпосередньо 6-му відділу ГУДБ НКВС СРСР. У Дніпропетровську став діяти ДТВ ГУДБ НКВС залізниці імені Сталіна на чолі з С.І.Самовським [114]. З 25 серпня 1937 р. по 15 листопада 1938 р. цим підрозділом лише по так званій «польській операції» було відправлено на смерть 308 осіб [115].

Одним із головних завдань, яке прийшлось вирішувати українським чекістам влітку 1937 р., було викриття філій «військово-фашистської змови в Червоній Армії» в областях. Про те, як це відбувалося на Дніпропетровщині, розповідає довідка за підписом Кривця:

«Внаслідок оперативно продуманих, вмілих та наполегливих допитів особисто т. Флейшманом заарештованого командира 123 стрілецького полку Овчаренко були отримані вельми цінні розгорнуті свідчення про наявність у частинах 7-го стрілецького корпусу антирадянської військово-фашистської організації під керівництвом комкора 7-го стрілецького корпусу Рогальова Ф.Ф.

Тов. Флейшманом на підставі свідчень заарештованого Овчаренко були правильно організовані оперативно-слідчі заходи та широко розгорнута операція з викриття всієї організації. Наступною активною участю у допитах всіх основних заарештованих — комкора Рогальова, начальника штабу Скрастіна, помічника начальника штабу Саввіна, Орлова, комдива Волкова, начальника політвідділу 41-ої стрілецької дивізії Градусова, полковника Скрипника та інших, особливим оперативним керівництвом всім слідчим апаратом 5-го відділу тов. Флейшман забезпечив успіх подальшого слідства та викриття широко розгалуженої антирадянської військово-фашистської організації у всіх військових частинах 7-го стрілецького корпусу, мобілізаційному округзі та окремих спецчастинах Дніпропетровського, Запорізького та Криворізького гарнізонів.

Проведеним слідством також викрита вся практична контрреволюційна та шкідницька діяльність організації, а також глибоко законспіровані диверсійно-бактеріологічна та терористична групи. Всього виявлено активних учасників військово-фашистської змови 319 осіб, з яких вже заарештовано 268 осіб, у тому числі весь керівний склад штабів всіх дивізій 7-го стрілецького корпусу, командирів полків та батальйонів.

Одночасно викриті та ліквідовані:

а) антирадянська диверсійно-терористична організація у Корпусному учбовому центрі 7-го стрілецького корпусу, якою керував майор Автономов;

б) викрита широко розгалужена антирадянська військово-троцкістська організація у системі Осоавіахіму, якою керував голова обласного товариства Бендельстон та Достов. Всього за справою виявлено активних учасників 52 особи, з них заарештовано 37 осіб. За цією ж справою викрита глибоко законспірована терористична група, що готувала низку вбивств керівників партії та уряду, зокрема т.т. Косіора та Кагановича;

в) викрито вельми серйозну бойову терористичну організацію, керовану колишнім начальником Аероклубу Лантухом і головою міськради Мірошниченком, яка готувала вбивство тов. Сталіна у Москві;

г) у цей же період ліквідована широко розгалужена організація з числа працівників військкомату та начальницького складу запасу, керована Чорносвитовим, Грінштейном та іншими. Організація готувала здійснення терактів стосовно т.т. Сталіна, Молотова і Калініна;

д) викрита і ліквідована серйозна бактеріологічна диверсійна організація у військових частинах 41-ої стрілецької дивізії під керівництвом колишнього комдиву Волкова, начальника сандиву Галкіна та інших. Організація нараховувала до 30 активних учасників. Всі заарештовані та засуджені. Організація готувала масові отруєння військовослужбовців;

є) викрита і ліквідована диверсійна бактеріологічна організація у 2-му запасному кавполку, керована начальником ветеринарної служби Млад-

ковським, лікарями Шанським, Фесиком та іншими. Шляхом розповсюдження гострозаразних хвороб і бактерій (сибірська виразка та інші) організацією готувалося масове виведення з ладу кінського складу. Одночасно проводилася робота з розповсюдження серед стратегічної кінноти гострозаразної хвороби з метою виведення з ладу та послаблення кінноти РСЧА у цілому;

ж) викрита серйозна контрреволюційна організація, до складу якої входила більшість райвійськкомісарів. Слідством викрита вся практична контрреволюційна та шкідницька робота в системі мобілізаційних апаратів та у мобілізаційному окрузі 7-го стрілецького корпусу (справа полкового комісара Бородуліна, райвійськома Шухмана, Богатирьова, Яблонського та інших);

з) одночасно 5-м відділом викрито групу шпигунів-диверсантів польських, німецьких й інших розвідувальних органів у кількості 36 осіб...

Всього внаслідок всієї оперативно-слідчої роботи викрито активних учасників військово-фашистської змови 319 осіб, з них:

1. Заарештовано — 268 осіб.
2. Заслухано Військовою Колегією та розстріляно — 95 осіб.
3. Заслухано Виїзною Сесією Ревтрибуналу Харківського військового округу — 20 осіб.

З них: розстріляно — 14 осіб,
засуджено на різні терміни — 6 осіб.

4. Підготовлено до слухання та затверджено Москвою — 44 особи.
5. Закінчується — 73 справи.
6. У стадії слідства — 26 справ» [116].

Це було написано восени 1937 р., а влітку 1939 р. Юхим Фомич розповів, якими саме методами його підлеглі досягли таких разючих успіхів:

«З метою отримання слідчого прориву на армію... я запропонував Флейшману по слідству з першою групою заарештованих за будь-яку ціну отримати свідчення. Для цього до заарештованих застосовувалися тривалі допити та масове биття. У подальшому до другорядних військових працівників застосовувалися такі ж методи допиту. Весь час я здійснював тиск на Флейшмана у цьому напрямку, заохочуючи всі його злочинні методи роботи. Одного разу він навіть різко зі мною заговорив, що все це призведе до масових перегинів, але я послався йому на Київ і Москву, де такі методи застосовувалися, послався на приклад інших областей, де слідчим шляхом викривають дуже широкі військово-змовницькі організації. Таким чином, спотворені методи укоренилися у 5-му відділі» [117]...

«Флейшман сам по собі був людиною недалекою... Прорив на армію вдався лише внаслідок застосування до першої групи заарештованих тривалих допитів, стійок і биття, а до заарештованого полковника Овчаренка застосовувалися різні знущальні методи допитів... Після того, як вдалося

отримати свідчення про наявність військово-змовницької організації у частинах 7-го корпуса, то шляхом застосування незаконних методів слідства було безпідставно заарештовано ряд військових робітників... У відповідності до моїх вказівок Флейшман і надалі продовжував застосовувати у себе у відділі спотворені методи слідства» [118].

Спотворені методи слідства полягали, наприклад, в тому, що комдива Ф.Ф.Рогальова не тільки нещадно били з першого дня арешту, але й повісили на гімнастьорку фашистські знаки й водили по кабінетамх показуючи усім як ворога [119]. Не забули і про сім'ї заарештованих командирів — лише за друге півріччя 1937 р. в області заарештували 114 дружин учасників військової змови [120].

У зв'язку з проведенням у серпні 1937 р. масових операцій по так званим «колишнім людям» (куркулям, членам «антирадянських» партій, білогвардійцям, жандармам і царським чиновникам, бандитам, реемігрантам, учасникам «антирадянських організацій», церковникам, сектантам і кримінальникам-рецидивістам) згідно з наказом НКВС СРСР за № 00047 були створені республіканські, крайові та обласні трійки та затверджений їх персональний склад. До складу трійки УНКВС по Дніпропетровській області «першого скликання» увійшли: Ю.Ф.Кривець (голова), Н.В.Марголін і обласний прокурор Цвик.

На проведення операції по «куркулям» для Дніпропетровської області було встановлено ліміт на розстріл 1.000 осіб і засудження 2.000 осіб, але протягом 1937 р. ця «квота» невпинно збільшувалася, і внаслідок проведення операції за наказом № 00147 Дніпропетровщина не дорахувалася 6.800 своїх мешканців (з них 2.600 були розстріляні) [121].

Пізніше Ю.Ф.Кривець розповість, як виконувалися ці рознарядки: «Я не контролював апарат в обстановці форсованого розгрому право-троцькістського підпілля, допускав арешти окремих партійних і радянських робітників по недостатнім матеріалам. До партійних, радянських і військових робітників застосовувалися жорсткі методи допитів, фальсифікація слідчих матеріалів. Все це... я заохочував. Внаслідок цього як у Дніпропетровську, так і на периферії було багато необґрунтованих арештів. Трійка працювала ненормально, суворо не перевірялася куркульська приналежність осіб, які підлягали засудженню, і тому у ряді випадків засуджувалися за 1-ю та 2-ю категорією особи, які не підлягали розгляданню на трійці.

У порядку підготовки справ на трійку в районах, безсумнівно, застосовувалося биття заарештованих, яке супроводжувалося примусовими зізнаннями, і відповідно підтасовувалися показання свідків. Слухаючи справи на трійці, я відчував і розумів, що не може все бути так гладко, як це відбито в матеріалах справ, але не реагував, а продовжував розглядати справи та штампувати по них вироки. Таких фіктивних справ більш за все було по Мелітопольській (самій великій) опергрупі, якою керував і

С.О.Янкович

перевіряв роботу районів начальник 11-го відділу Облуправління Резніков [122].

Потім такі ворожі справи по куркульській операції відносяться до Запорізької групи, керівником якої офіційно був начальник міськвідділу Шумський, а фактично справами для трійки займався та возив справи до Дніпропетровська для доповіді на трійці його заступник Янкович» [123].

Заступник начальника Запорізького міського відділу НКВС старший лейтенант держбезпеки С.А.Янкович [124] у 1937 р. особисто керував оперативною слідчою групою по розгрому польського шпигунсько-диверсійного фашистського підпілля, за приналежність до якого було репресовано понад 600 осіб.

Крім того, під його керівництвом були викриті: контрреволюційна організація в системі сільського господарства, яка здійснювала бактеріологічні диверсії по знищенню коней; польська шпигунська диверсійна резидентура з 9 осіб на заводі № 9; контрреволюційна організація в промисловості Запоріжжя з 17 осіб; ряд контрреволюційних троцькістських організацій, до яких входили 29 осіб [125].

І, як відзначалось в одному з документів, «наряду з цим т. Янкович безпосередньо керував і особисто приймав участь у виконанні вироків у порядку наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ Союзу РСР № 00485 і по рішенню Спецколегії Облсуду, Трибуналу та Особливої трійки УНКВС (понад 1000 осіб)» [126]. Отже, понад 1000 осіб власноручно розстріляв цей «добре розвинений, політично грамотний, морально стійкий, витриманий, дисциплінований член партії» [127] — син одеського биндюжника, який за 18 років служби в органах держбезпеки п'ять разів нагороджувався бойовою зброєю [128].

Зазначимо, що згідно з таємним наказом наркома внутрішніх справ СРСР, «всі речі заарештованих після проведення етапних робіт по першій категорії» повинні були спалюватися з «метою конспірації» [129]. Але з початком масових операцій Янкович наказав старшому наглядачу міськвідділу Г.Я.Дорову [130] знімати з усіх розстріляних верхню одежу та костюми. Вахтер Сабанський обшукував трупи, збирав гроші, на які організовувалася вечеря з випивкою у тій же кімнаті, де проводилися розстріли. Янкович роздавав речі забитих членам розстрільної команди Дорову, Сабанському, Мащенко, Савичеву, Новикову, а найкращі забирав собі [131].

У серпні 1937 р. почалися т.зв. «масові» або «альбомні» операції

Я.С.Сапожников

(польська, німецька, латиська, харбінська), які проводилися в основному співробітниками 3-го відділу під керівництвом Н.Б.Березовського. Про специфіку проведення цих операцій Кривець розповідав так: «Завдяки необмеженій довірі з мого боку та повній безконтрольності в роботі по цим операціям поприщеплювалися ненормальні методи слідства: широкий арешт громадян без матеріалів, тривалі допроси, стійки, камерна обробка, биття, знущання над заарештованими, фальсифікація слідчих матеріалів. Це спричиняло обмови навіть тих громадян, ворожа робота яких не була виявлена. Звичайна річ, що всі вони потім в альбомному порядку засуджувалися за першою та другою категорією. Я, зі свого боку, підписував альбомні довідки без перевірки, створюючи тим самим атмосферу безкарності та легкої можливості просувати в Москві для розгляду довідки за тими справами, які були злочинно оформлені (отримання свідчень незаконними методами).

Березовський, як безпосередній керівник роботи по цим операціям і слідством по них, не міг, звичайно, не знати про те, що робилося у нього у відділі... Він же просунув на трійку справу трьох інженерів Дніпродзержинського металургійного заводу, що зізналися у шкідництві, лише на тій підставі, що вони колишні білі. Свою перевірку я обмежив переглядом матеріалу справи, але глибше не перевіряв.

У масовому отриманні свідчень шляхом незаконних методів допиту особливо виділявся начальник Німецького відділення 3 відділу Сапожников» [132].

Молодший лейтенант держбезпеки Я.С.Сапожников [133] добре розумівся на німецьких справах, бо виріс у німецькій колонії Альт-Насау, закінчив німецьку школу, кілька років працював батраком у місцевих німців-селян і навіть одружився на німкені. Мав він і особисті причини палко ненавидіти колишніх білогвардійців — у 1918 р. під час єврейського погрому офіцери Дроздовського полку на смерть забили його мати.

Сапожников особисто провів слідство у справах: «Диверсійно-шпигунської та терористичної організації» стосовно 14 осіб у промисловості Запоріжжя; «диверсійно-терористична-організації» з 34 осіб у німецьких національних районах; «Гегнершафт», за якою проходило 16 німецьких розвідників; щодо 11 німецьких підданих, які «проводили шпигунсько-розвідувальну роботу за завданням германських розвідувальних органів...».

Кривець із задоволенням констатував, що за цими справами «всі обви-

нувачені зізналися та засуджені» і що, взагалі, «тов. Сапожников особистим керівництвом і активною участю в слідстві забезпечив високу якість роботи по масовій спецоперації по німецькій контрреволюції. З числа заарештованих 1836 осіб переважна кількість (до 1400 осіб) зізналися» [134].

Продовжимо розповідь Кривця про його діяльність на Дніпропетровщині: «Як створену збоченими методами слідства необхідно вважати справу 11-го відділу облуправління про польську нелегальну радіостанцію, оскільки зізнання за цією справою були отримані внаслідок биття всіх 3-ох заарештованих. У тому ж 11-му відділі намагалися створити й справу нелегальної троцькістської радіостанції, вижимаючи для цього відповідні свідчення у заарештованого начальника Спецвідділу Облуправління зв'язку Сельського.

По лінії 5-го відділу у порушення наказу № 00447 про контингенти, що підлягають розгляданню на трійці, мною були розглянуті справи 10 або 11 робітників Осоавіахіма, яких звинувачували у приналежності до військово-фашистської організації...

В облуправлінні і в периферійних органах допускалися та широко застосовувалися биття та фальсифікація слідчих матеріалів. Внаслідок чого виявився великий відсоток зізнань (фіктивних). Для підкріплення цих зізнань і відповідно оформляли справу, туди ж підтасовувалися фіктивні свідчення свідків, особливо широко це застосовувалося по куркульській операції [135]...

З червня місяця 1937 р. агентурна робота була згорнута до мінімуму, зв'язок з мережею порушувався, а інколи навіть цілком переривався. Керівництво периферією за цією справою було припинено. Агентурна робота так і не була відновлена до самого мого від'їзду з Дніпропетровська» [136].

Внаслідок такого керівництва в 1937 р. у Дніпропетровській області було репресовано 17127 осіб [137].

Ударна робота Ю.Ф.Кривця дістала високу оцінку керівництва і 19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання найважливіших урядових завдань» він був нагороджений орденом Леніна [138]. Зазначимо, що формально першим кавалером цієї найвищої нагороди Радянського Союзу у НКВС УРСР був І.М.Леплевський, але отримав він її 22 липня 1937 р. за викриття військово-фашистської змови у Червоній Армії. Суто ж за «українські справи» за часів єжовщини таку нагороду отримали лише троє українських чекістів — Ю.Ф.Кривець, начальник УНКВС по Донецькій області старший майор держбезпеки Д.М.Соколінський та начальник УНКВС по Одеській області комбриг М.М.Федоров.

Разом з Ю.Ф.Кривцем дістали свої нагороди ще два співробітника УНКВС Дніпропетровської області: Я.Ю.Флейшман (орден Знак Пошани) і начальник тюрми УДБ лейтенант держбезпеки Н.Ц.Турбовський (орден Червоної Зірки). Отримав орден Червоної Зірки і О.О.Волков, який після звільнення з Лефортовської в'язниці очолив 4-й відділ УДБ УНКВС

Київської області.

Не відставало від своїх московських керівників і керівництво УРСР. У цієї «союзної республіки» на той час вже відібрали право на власний орден Трудового Червоного Прапора УСРР, тому «за зразкове виконання відповідальних завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих» республіканський ЦВК УРСР нагородив групу співробітників УНКВС Дніпропетровської області: золотими годинниками — помічника начальника управління капітана держбезпеки М.О.Ізвекова, заступника начальника 4-го відділу старшого лейтенанта держбезпеки Л.Г.Вольського [139], начальника Дніпродзержинського міського відділу лейтенанта держбезпеки В.М.Папермана, бойовою зброєю — начальника відділку 4-го відділу лейтенанта держбезпеки Й.Й. Чернявського-Ольшанецького [140]; цінними подарунками з грамотами — І.Б.Шумського, Г.Я.Дорова, сержантів держбезпеки М.А.Арутюнова і М.Г.Шклярова [141]. Шанували чекістів і у рідному місті — «за зразкове виконання завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією та охорону інтересів трудящих» Дніпропетровський обласний виконавчий комітет нагородив Ю.Ф.Кривця цінним подарунком [142].

Що стосується «правиці» Юхима Фомича — Н.Б.Березовського, то йому довелося задовольнитися підвищенням у званні та розповідями про те, як він підім'яв під себе дніпропетровського прокурора зі спецсправ і заставив його видати чисті підписані та проштамповані бланки на проведення арештів. За цими документами начальник 3-го відділу проводив арешти направо та наліво, а останній бланк використав для арешту саме того прокурора, який ці бланки видав.

У грудні 1937 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР першого скликання. Народними обранцями стало понад 60 співробітників НКВС, з яких Україну репрезентували лише четверо — І.М.Леплевський, начальник Управління прикордонної та внутрішньої охорони комдив А.Г.Лєпін, М.М.Федоров і депутат від П'ятихатської виборчої дільниці — «більшовик-чекіст, який завдав багато міцних ударів тричі мерзенним бандам троцькістсько-бухарінської і буржуазно-націоналістичної наволочі» Ю.Ф.Кривець.

На початку січня 1938 р. Юхим Фомич у числі інших депутатів виїхав на першу сесію Верховної Ради СРСР. Справи депутатські багато часу не займали і він щоденно навіщав у готелі хворого Леплевського, який майже не міг ходити. Під час однієї з таких зустрічей український нарком розповів, що був на доповіді у Єжова та просив його призначити Кривця своїм заступником у НКВС УРСР. Іншого разу Ізраїль Мойсейович, будучи не в гуморі, розповів, що на прохання наркома шляхів сполучення Л.М.Кагановича Єжов запропонував йому очолити 6-й (транспортний) відділ ГУГБ НКВС СРСР, але оскільки йому ця робота не подобалася, він відмовився. Питання розглядали в ЦК ВКП(б) і невдовзі це призначення

все ж відбулося.

Повідав Леплевський Кривцю і про те, як минулим літом не взяв на нього компромат від Рубінштейна та Соколова-Шостака: «Я до вас добре відношусь, а тому з особистих і політичних міркувань не бажав вашого провалу і гибелі... так що ви це врахуйте». Після цих слів Кривець, за власним зізнанням, «пішов, як убитий і два дні ходив сам не свій» [143].

Після закінчення першої сесії Верховної Ради Леплевський в Україну вже не повернувся, а до Києва прибув новий нарком внутрішніх справ комісар держбезпеки 3-го рангу О.І.Успенський. Він відразу ж скликав нараду начальників обласних управлінь НКВС, на якій ніяких доповідей не заслухував, а дуже довго говорив сам. Успенський докладно зупинився на ліквідованій ним в Оренбурзькій області військово-білогвардійській організації у 7 тисяч осіб і поставив питання про прийняття заходів до викриття подібних організацій в Україні [144].

Невдовзі до Києва прибув з інспекційною перевіркою начальник УНКВС по Ленінградській області комісар держбезпеки 3-го рангу М.Й.Литвин, а у середині лютого до столиці Радянської України прибув сам комісар держбезпеки М.І.Єжов. На оперативній нараді керівного складу НКВС УРСР він охарактеризував всю попередню роботу українських чекістів як удари по одинакам і відзначив повну відсутність роботи з викриття організованого антирадянського підпілля.

Єжов був особливо незадоволений слабкою роботою з викриття українського, польського та німецького антирадянського націоналістичного підпілля, наголошуючи на тому, що в Україні збереглися петлюрівські, махновські та денікінські антирадянські кадри. Він повідомив присутніх, про те, що для очищення республіки від ворогів народу при УНКВС створюються особливі трійки та запропонував начальникам обласних управлінь скласти кількісний ліміт справ, які вони вважають необхідним пропустити через трійки УНКВС [145]. В українському НКВС почалася нова хвиля арештів.

Не встиг Кривець намітити план перебудови роботи УНКВС для виконання завдання нового керівництва, як наприкінці лютого його знову викликали до Києва. Успенський повідомив його про відрядження до Москви для призначення начальником УНКВС одної з областей Російської Федерації, про завтрашній приїзд його змінника — майора держбезпеки П.А.Коркіна [146] та запропонував після здачі справ знову прибути до Києва для подальшого направлення у розпорядження Москви.

Здавши справи Коркіну, Кривець заїхав до Києва та знову був прийнятий наркомом і його заступником старшим майором держбезпеки О.М.Радзивилівським. Після короткого прощання Кривець зайшов до відділу кадрів, взяв відряджувальний припис та відбув до Москви [147].

З тяжким серцем їхав Кривець до білокам'яної, бо дуже добре знав,

що нове призначення часто означало арешт. Щоправда, його переведення з України можна було розглядати у контексті кадрової політики Успенського, який протягом 6 днів, з 26 лютого по 3 березня, змінив всіх без винятку начальників обласних УНКВС [148] і це трохи заспокоювало.

На Луб'янці його прийняв сам нарком. Під час 15-хвилинної бесіди Микола Іванович повідомив Юхима Фомича про призначення начальником УНКВС по Орджонікідзевському краю та розповів про жахливі події, що там відбулися у 1937–1938 рр., коли внаслідок масових безпідставних арештів та биття народу колишнім начальником УНКВС майором держбезпеки П.Ф.Булахом [149] нароблено багато лиха. Це неподобство слід було негайно припинити та звільнити невинно заарештованих, а у подальшому не припускатися повторів аналогічних збочень.

На питання Кривця про те, як бути з биттям заарештованих, Єжов відповів: «Я нічого не маю проти того, щоб бити ворога» і відзначив, що оперативний удар майже не торкнувся козачих районів. Кривець сказав, що при такому стані у краї він вважає недоцільним залишати на посаді заступника начальника УНКВС капітана держбезпеки П.П.Вольнова [150]. На це нарком відповів, що той лишається у нього замом, але «не на все життя». Після цього Кривець попросив взяти з собою до Ворошиловська Березовського і ще 3–5 дніпропетровських чекістів. Єжов погодився і на цьому прийом закінчився [151].

Потім Кривця викликав Фриновський. Перший заступник наркома теж розповів про безчинства північнокавказьких чекістів, сильно лаяв Булаха, запропонував «розчистити» (тобто звільнити) заарештованих і не припускати більше повторення свавільств. Рекомендував також ознайомитися у заступника особливоуповноваженого НКВС СРСР Є.О.Тучкова з матеріалами про виявлені викривлення у слідчій роботі УНКВС Орджонікідзевського краю. Фриновський, як і раніше Єжов, пропонували Кривцю телефонувати, якщо виникнуть питання [152].

Майор держбезпеки Є.О.Тучков змолоду славився перемогами над «контрреволюційним духовенством» і «перековкою» патріарха Тихона, а тепер наставляв на шлях соціалістичної законності своїх заблудлих колег. Він ознайомив Кривця з результатами своєї поїздки до Орджонікідзевського краю та виявленими там чекістськими «перегинами», розповів про наказ керівництва підготовити матеріали на арешт найбільш злісних свавільників. Тучков заявив, що вже намітив з десяток жертв і чекає чергової доповіді для отримання санкції на їхній арешт. При цьому охоронець закону наголосив, що, на думку керівництва, широкі арешти співробітників, які припускали порушення законності, недоцільні [153].

Завітав Кривець і до начальника 1-го відділу (охорона керівників партії та уряду) ГУДБ НКВС СРСР комісара держбезпеки 3-го рангу І.Я.Дагіна з проханням охарактеризувати апарат УНКВС Орджонікідзевського краю,

яким той керував у 1934–1937 рр. Дагін спочатку в загальних рисах розповів про особливості краю та дав позитивну характеристику апарату, наголосивши, що з числа його колишніх підлеглих вийшов цілий ряд нинішніх начальників обласних УНКВС: Архангельського — майор держбезпеки В.Ф.Дементьєв, Горьківського — майор держбезпеки І.Я.Лаврушин, Новосибірського — старший майор держбезпеки Г.Ф.Горбач, Омського — капітан держбезпеки К.М.Валухін, Харківського — капітан держбезпеки Г.Г Тєлєшев. Наркоми внутрішніх справ Азербайджанської РСР — старший майор держбезпеки М.Г.Раєв і Кримської АРСР — майор держбезпеки А.І.Міхельсон теж були північнокавказцями.

Свою розповідь про колишніх підлеглих Дагін розпочав із заступника начальника УНКВС П.П.Вольнова, якого характеризував надзвичайно позитивно. Він заявив, що це хоча і молодий, але швидко прогресуючий та дуже тямущий робітник з великим досвідом контррозвідника та чудовим знанням східної роботи. Начальник відділу охорони також висловив впевненість у тому, що Вольнов Кривцю безперечно сподобається [154].

Позитивної характеристики Дагіна удостоїлися також начальник 4-го відділу старший лейтенант держбезпеки В.М.Ковальов [155] та начальник 1-го відділу УГБ капітан держбезпеки Г.О.Саламов [156]. Про начальника 3-го відділу старшого лейтенанта держбезпеки В.З.Домброверова [157] мова не йшла, оскільки його збиралися притягти до відповідальності за викривлення у роботі. Крім того, Дагін рекомендував Кривцю поговорити з начальником 11-го відділу старшим лейтенантом М.О.Янкушенком та начальником відділку Кормазіною, які були пов'язані з низами та могли дати інформацію про настрої рядових оперативників [158].

Ми не знаємо, чи розповіли Єжов з Фриновським Кривцю про справжні причини падіння його попередника, які полягали не лише у порушенні соціалістичної законності. У 1936–1938 рр. нове керівництво НКВС СРСР висунуло на керівні посади велику групу т.зв. «північнокавказців» або «євдокимовців» — чекістів з найближчого оточення відомого чекіста Ю.Г.Євдокимова, якого у 1934 р. перевели на партійну роботу.

І ось один із «євдокимовців», начальник УНКВС Ростовської області комісар держбезпеки 3-го рангу Я.А.Дейч, отримав від заарештованих компромат на першого секретаря місцевого обкому партії Євдокимова і надіслав його наркому та його першому заступнику. Фриновський так розлютився, що заявив О.І.Успенському: «Я Дейча розстріляю». І дійсно, незважаючи на те, що Дейч був особистим приятелем Фриновського і колишнім секретарем Єжова, він був знятий з посади і заарештований. Така ж доля спіткала і Булаха, який теж наважився взяти свідчення на свого вчителя Євдокимова та колишніх товаришів по службі [159].

Під час свого 8-денного перебування у Москві Кривець двічі — у день приїзду та від'їзду заходив до Леплевського у транспортний відділ. Перша

зустріч була нетривалою — хвилин 10, бо той збирався на процес право-троцькістського блоку. Під час другої — Леплевський почував себе погано та лежав на канапі, але боліло у нього не тіло, а душа — на днях заарештували його рідного брата — заступника прокурора СРСР Григорія.

Шоправда, про це він Кривцю не сказав, а попросив взяти із собою начальником 1-го або 2-го відділу свого родича капітана держбезпеки Д.І.Джиріна, якого Успенський зняв з посади начальника оперативного відділу УДБ НКВС УРСР. Кривець міг це зробити, тому, що 2-й відділ за сумісництвом очолював начальник 11-го відділу Янкушенко, але не захотів, збрехавши про відсутність вакансії [160]. Леплевський рекомендував особливо на рожен не лізти, але й не лишатися пасивним, попросив заходити під час московських візитів [161]. З тим і розпрощалися.

Більше вони не зустрілися, 28 квітня 1938 р. І.М.Леплевський був заарештований. У протоколах його допитів серед численних імен учасників чергової змови в НКВС УРСР не знайшли прізвища Кривця, але чому так сталося, поки не відомо. Можливо, Ізраїль Мойсейович до кінця покривав свого приятеля, а можливо, що йому просто заборонили давати свідчення проти Юхима Фомича.

15 березня Кривець виїхав з Москви, але по дорозі до адміністративного центру Орджонікідзевського краю Ворошиловська (нині — м. Ставрополь) заїхав до Дніпропетровська, куди прибув у середині наступного дня. Потрібно було забрати дружину, зібрати деякі речі та документи. З приводу від'їзду свого попередника Коркін влаштував на своїй квартирі гучний банкет, на якому були присутні всі начальники відділів та їхні заступники, а також деякі начальники відділків [162]. Ось тільки Я.Ю.Флейшмана серед присутніх не було. На той час він вже був заарештований.

Свою роботу в Орджонікідзевському краї Кривець почав зі знайомства з оперативною обстановкою. Зачинившись із заступником у кабінеті, він входив у курс поточних справ. Протягом кількох годин Вольнов розповідав про політичний та соціально-економічний стан краю, про обстановку в районних відділах НКВС, знайомив з цифрами та перспективними розробками.

Внутрішня тюрма УДБ була переповнена, проблему заарештованих розв'язали за рахунок міської в'язниці Ворошиловська, де політв'язні займали цілий корпус. Багато заарештованих сиділо по кілька місяців без допитів і слідства. Оперативно-слідча робота в краї була повністю завалена, останні місяці співробітники намагалися лише кількісно виконати спущені рознарядки ГУДБ НКВС СРСР, зовсім не турбуючись про якість слідства. Секретаріат УНКВС був завалений скаргами родичів заарештованих і засуджених.

Головні ж «перегини» в оперативно-слідчій роботі, на думку Вольнова, полягали у «масових необґрунтованих арештах т.зв. учасників право-троць-

кістського підпілля; поголовному битті заарештованих, головним чином, у районах, внаслідок чого із арештованих вибивалися дикі, неправдоподібні свідчення щодо кількості учасників правотроцькістських груп без усякого обґрунтування викриття; смертні випадки внаслідок биття»[163].

Через пару днів сталися перші неприємності. Кривець з Вольновим якраз обговорювали в кабінеті перспективи розвантаження Ворошиловської в'язниці від заарештованих, коли задзвонив телефон. Піднявши слухавку, Юхим Фомич почув голос Фриновського. Комкор наказав нагально заарештувати та відправити етапом до Москви кількох «перегинщиків-чекістів». З 20 по 23 березня в УНКВС було заарештовано 7 осіб на чолі значальником 3-го відділу УДБ старшим лейтенантом держбезпеки В.З.Домброверовим.

Серед співробітників УНКВС почалася справжня паніка, яку Кривець використав для наближення до себе Вольнова та начальника 4-го відділу Ковальова[164], яких завірив: «Я не маю намірів гробити вас, але Москва сама веде слідство відносно викривлень у Орджонікідзевському краї, і від неї цілком буде залежати, наскільки широко будуть притягатися співробітники, які так чи інакше причетні до викривлень»[165].

Ознайомившись з апаратом УНКВС, Кривець об'їхав периферію, причому у сільських районах збирав кущові наради по 5–8 районів. При обстеженні периферійних органів він переконався у тому, що ряд районів щодо викривлень в оперативно-слідчій роботі зайшли надзвичайно далеко і самі з розчисткою заарештованих не справляться. Тоді була зібрана та направлена у ці райони група крайових оперативних робітників для вивчення справ і перевірки матеріалів[166].

Тільки за перші два тижні свого перебування у Ворошиловську Кривець переглянув близько 500 кримінальних справ та звільнив понад 600 заарештованих. Багато це, чи мало? Згідно із зведенням НКВС СРСР, датованим квітнем 1938 р., загальна кількість заарештованих по Орджонікідзевському краю з серпня 1937 р. по квітень 1938 р. склала 14727 осіб. Враховуючи інтенсивну роботу крайової «трійки» та регулярну висилку «альбомних довідок» на особливу нараду, до приїзду Кривця ця цифра значно зменшилася шляхом масових розстрілів і «путівок» у табори, але у в'язниці залишалося близько 5000 заарештованих по лінії УДБ.

Втім, звільняти всіх невинно заарештованих Кривець не поспішав. Він добре розумів, що всю провину за необґрунтоване звільнення покладуть на нього. Тому відмовляючись звільнювати того чи іншого в'язня, Юхим Фомич простодушно казав Вольнову: «А біс його знає, ворог він чи не ворог».

Невдовзі Кривець взагалі відмовився візувати постанови про звільнення заарештованих, доручивши ці функції своєму заступнику. Він заявив, що «Булах наплодив нікчемних справ, по яких навіть людей не засадиш — нехай тепер сам розбирається».

Відновлюючи «соціалістичну законність» у краї, Кривець добре розумів, «що аналогічні викривлення мали місце і в інших областях і що з лихої нагоди на Орджонікідзевському краї це так болісно відбилося..., що більш за все винувата Москва, яка по суті сама штовхнула периферію на цей шлях..., і надала сама приклад широкого биття заарештованих і в справах масових операцій створила повну безконтрольність..., що спочатку Москва збиралася виносити розстріли за «альбомними» справами навіть, не за більш-менш ґрунтовними довідками, які надсилалися до Москви, а просто за списками». Досвідчений чекіст бачив «і аналогічні помилки Крайкому (масові виключення комуністів, масові санкції на арешт комуністів і т.п.), і що «у цій справі і ЦК не може зняти з себе відповідальність»[167].

Відновлення «соціалістичної законності» полягало і в тому, що биття заарештованих тепер проводилося лише з дозволу Кривця, і тільки в крайовому УНКВС, а до заарештованих стали широко застосовуватися безперервні допити, які тривали до 2-х діб[168]. Юхим Фомич добре пам'ятав невдоволеність Єжова слабкою боротьбою з козачою контрреволюцією в краї та 22 квітня підписав директиву «Про розгортання розгрому козачого контрреволюційного підпілля в краї», у якій регламентував основні напрямки роботи УНКВС на найближчий період[169].

Очолити розгром «білокозачих формувань» було доручено новому начальнику 3-го відділу капітану держбезпеки Н.Б.Березовському, який прибув до Ворошиловська наприкінці квітня. Переїзд із Дніпропетровська дався йому нелегко: «Коркін пропонував мені залишитися. Дружина їхати до Ворошиловська відмовлялася, пропонувала не їхати і не бути «хвостом». Я протягом півмісяця коливався, не знаючи, що мені робити. Тим більше, що в цей час майже через день телефонував Кривець, питав мене, коли я приїду. Давши згоду Кривцю на переїзд до Ворошиловська, мені було незручно відмовлятися і я погодився»[170].

Приїзд Березовського збігся у часі з черговою московською перевіркою на чолі з секретарем партійної колегії Комісії партійного контролю ЦК ВКП(б) М.Ф.Шкірятовим і начальником 4-го відділу (СПВ) 1-го Управління НКВС СРСР старшим майором держбезпеки В.Ю.Цесарським. Як начальник УНКВС Кривець повинен був супроводжувати високих московських гостей під час їхніх поїздок по краю, але він цього чомусь не зробив та відсиджувався в Ворошиловську, за що Шкірятов його сильно сварив, примовляючи, «що ти за начальник управління, якщо не поїхав з нами у райони, наче це тебе не стосується?». Внаслідок роботи комісії було звільнено з-під варти близько 70 осіб та заарештовано молодшого лейтенанта держбезпеки Б.С.Потаніна, чиї підлеглі восени 1937 р. забили на смерть інструктора райкому партії І.І.Литвиненка.

Після від'їзду комісії Кривець разом з Березовським енергійно взявся за очищення краю від козачої контрреволюції. Останній швидко розіб-

рався із станом справ на місцях і, ознайомившись з результатами спецоперацій, заявив підлеглим: «Такий край, а взяли ви сльози!» та став передавати дніпропетровський досвід биття [171]. Але робив це Березовський лише з письмового дозволу начальника УНКВС.

Коли начальник 6-го відділку Першин доповів йому, що один із заарештованих не бажає давати потрібні свідчення, Березовський запропонував підлеглому написати рапорт Кривцю про дозвіл на застосування засобів фізичного впливу. Через 2–3 дні рапорт Першина повернувся з лаконічною резолюцією: «Застосування дозволяю» і скоро заарештований дав розгорнуті свідчення. Після цього співробітники стали сміливіше звертатися до начальника УНКВС з подібними проханнями, і той, як правило, давав своє «добро», інколи навіть даючи конкретні рецепти.

Так, на одному з рапортів Кривець наклав таку резолюцію: «Дозволяю два рази вдарити по морді». Сам Березовський, як правило, рукоприкладства сторонився, але під час допитів «особливо впертих» і у нього бували «нервові зриви»: одного разу Наум Борисович без всякого дозволу побив заарештованого Оганнікова, але того невдовзі розстріляли, і цей факт не набрав розголосу.

На оперативних нарадах Кривець з Вольновим вимагали від підлеглих збільшити кількість арештів. Одного разу начальник УНКВС заявив: «Ви свідомо не бажаєте вести боротьбу з контрреволюцією, і, якщо не виправите це становище, то вас самих будуть судити за статтею 58 пункт 7, як за організований контрреволюційний саботаж». Тут же наклав 5 діб арешту на двох начальників райвідділів НКВС. Після цього виступив Вольнов, який повідомив присутніх, що секретар ЦК тов. Єжов вимагає масового, нещадного знищення тих, кого ворог використовує і може використовувати проти СРСР: «Десять невинних розстріляємо на одного винуватого, але забезпечимо безпеку заводів тилу!».

Оцінюючи своє керівництво масовими операціями, що проходили влітку 1938 р., Кривець показав: «Робота по них була зосереджена у 3-му відділі УНКВС. На початку цієї операції ми з Березовським умовились, що за двох або трьохмісячний термін, що лишився до закінчення операції (до 1 серпня), потрібно провести максимально можливу для переробки кількість арештів і особливо по курортній групі. А оскільки значна кількість заарештованих буде з недостатньо конкретними матеріалами, то при слідстві буде потрібний серйозний тиск на заарештованих із застосуванням для цього тривалих допитів.

На практиці це прийняло широкі розміри та супроводжувалося низкою інших викривлень з биттям заарештованих, отриманням змушених зізнань, тобто самообмов. Некритичне відношення до таких свідчень привело до засудження невинних людей за самообмовами. При інструктуванні міських відділів курортної групи (Кисловодськ, П'ятигорськ, Ессентуки, Желєзноводськ) ми з Березовським підійшли з ворожою установкою і вимагали від них значно більшої кількості арештів, ніж вони погоджувалися прийняти, виходячи з наявності підготовлених матеріалів...

Цю картину доповнювало і забуття агентурної роботи. За весь цей час через агентуру не було викрито жодного серйозного ворожого формування» [172].

Влітку 1938 р. Кривця обрали депутатом Верховної Ради Російської РФСР та членом Пленуму Орджонікідзевського крайкому ВКП(б). Це були останні відзнаки «загартованого чекіста та вірного сталінця-ленінця» — 23 січня 1939 р. його заарештували.

Опинившись за ґратами, Юхим Фомич майже півроку мужньо відкидав всі звинувачення щодо своєї причетності до контрреволюційної змови в НКВС УРСР. Нарешті, зломлений морально і фізично, він заявив на допиті 4 липня 1939 р. старшому слідчому Слідчої частини НКВС СРСР лейтенанту держбезпеки Образцову: «Усвідомивши всю марність заперечення перед слідчими органами, я визнаю себе винним у тому, що з 1935 року був учасником антирадянської змовницької організації, що існувала в органах Наркомвнусправ України, де проводив активну ворожу роботу... [173].

Обставини мого вербування такі. В один із звичайних робочих днів, після закінчення моєї службової доповіді, Мазо затримав мене у своєму кабінеті та почав вести зі мною розмову спочатку про різні газетні новини, потім перейшов до загальних питань, говорив про ненормальний стан у промисловості, про невиконання поставлених урядом виробничих планів, про продовольчі ускладнення 1933 р., що все це тяжко відбивається на країні в цілому і на масах населення.

Оскільки я протягом цієї тривалої розмови не давав йому ніякого відсічі, а навпаки, в окремих місцях прямо висловлював свою згоду, Мазо поступово перейшов далі і заявив, що так довго тривати не може, що аналогічні настрої широко поширені серед партійного та радянського активу, і що, зокрема, таких настроїв дотримується навіть Балицький. Мазо говорив, що в цьому напрямку ведеться певна підготовка і що на черговому партійному з'їзді загальний курс буде змінений, розшириться демократія, склад Центрального Комітету значно обновиться і до влади прийде право-троцькістський блок.

Після тривалої розмови Мазо відкрито мені заявив, що в органах НКВС існує змовницька організація і що «мені, як робітнику, що розділяє антирадянські погляди, необхідно бути разом з ними і вести роботу за їхнею вказівкою». На пропозицію Мазо я дав згоду...

Завдання нашої організації, за словами Мазо, полягали в тому, щоб забезпечити сприятливий розвиток подій у вказаному напрямку. Для цього нам, чекістам, не варто заважати розвитку подій, що наростають, і не стимулювати роботу економічних органів з викриття ворожих організацій у про-

мисловості. Не робити сильного натиску у цьому напрямку по областях.

З усіма висунутими їм положеннями я погодився і погодився прийняти до виконання його установки на гальмування оперативно-слідчої роботи. Мазо мені також запропонував не розгортати роботу по українським промисловим центрам...

Приблизно рік сумісної після цього роботи з Мазо (до його від'їзду до Харкова) ці установки мною проводилися у життя. На слабку роботу економічних органів промислових областей ми не реагували. Своєї ініціативи у цьому напрямку не проявляли. Як правило, керівництво йшло по лінії циркулярних директив і вказівок по окремих справах і об'єктах. Ми з Мазо мало виїздили на периферію, різко питання про посилення роботи ні перед ким із начальників ЕКВ промислових областей не ставили.

У своїй практичній роботі я з Мазо неодноразово радився, як практично проводити ворожу роботу по промислових об'єктах. Під час однієї розмови він мені казав, що необхідно продовжувати ту ж лінію ворожої роботи, яку я вів до цих пір, і що з тією практичною ворожою роботою, яку я проводжу, згоден Балицький» [174].

Учасниками змови в НКВС УРСР Ю.Ф.Кривець назвав В.А.Балицького, О.Й.Абугова, М.К.Александровського, М.С.Бачинського, В.Т.Іванова, К.М.Карлсона, Я.З.Камінського, З.Б.Кацнельсона, Б.В.Козельського, С.С.Мазо, Я.В.Письменного, П.М.Рахліса, О.Б.Розанова, Н.Л.Рубінштейна, С.І.Самойлова-Бесидського, П.В.Семенова, П.Г.Соколова-Шостака, М.Г.Чердака, Ф.М.Чечерського, М.Д.Шарова [175]. Зазначимо, що всіх «змовників», крім начальника Шосдорлагу майора держбезпеки М.Г.Чердака, на той час вже не було серед живих.

«Зізнався» Юхим Фомич і в тому, що особисто завербував у змовники помічника начальника ЕКВ УДБ НКВС УСРР капітана держбезпеки О.І.Рикліна, Н.Б.Березовського та Я.Ю.Флейшмана.

Розповіді Кривця про антирадянські вислови «чекістів-змовників» дають яскраву оцінку радянського суспільства людьми, які знали його, як ніхто інший. Так, Соколов-Шостак «говорив про відсутність справжньої демократії в партії та радах, про низький життєвий рівень, про арешти, що продовжуються..., про неув'язку норм хлібоздачі з особистими потребами колгоспника, про недостатнє виробництво промислових товарів широкого споживання» [176]. Рубінштейн «глузував з Комінтерну, вважаючи, що той провалився на міжнародній арені» [177], а Риклін вважав, «що радгоспи поглинають величезні державні кошти» [178].

На допиті 10 липня 1939 р. Кривцю були пред'явлені справи на «учасників військово-фашистської змови у Дніпропетровську» — співробітників Осоавіахіму А.Х.Березовського, А.Я.Бернштейна, А.Б.Духовного, В.І.Жукова, І.К.Карпа, С.І.Карпа, Ф.С.Карпа, Ф.Л.Левинського, Л.М.Раскіна, М.Є.Славінера, С.П.Тахінова, Л.З.Фельдмана. На питання слідчого, на

підставі чого він пропустив ці справи через трійку, Кривець заявив, що хоча ці справи згідно з наказом № 00447 не підлягали розгляду на трійці, але по узгодженню з НКВС УРСР він пропустив їх через трійку, і всі ці люди були розстріляні [179].

Заявив Юхим Фомич і таке: «Я несу відповідальність за всі випадки свідомого засудження невинних трійкою за час моєї роботи в Дніпропетровській області і Орджонікідзевському краї. Загальна кількість розглянутих трійкою у Дніпропетровську — 8.000 осіб, а в Орджонікідзевському краї близько півтори тисячі. Альбомних довідок по Дніпропетровську було направлено до Москви 2.000 або більше, а в Орджонікідзевському краї кілька сот» [180].

Судову справу по звинувачуванню Ю.Ф.Кривця у злочинах, передбачених статтями 58–7, 17–58–8 та 58–11 Карного кодексу Російської РФСР, 25 січня 1940 р. розглядала на закритому засіданні Військова Колегія Верховного Суду СРСР у складі: голова — армвійськюрист В.В.Ульріх; члени — бригвійськюристи Л.Д.Дмитрієв і О.Г.Суслін; секретар — військюрист 2-го рангу М.В.Козлов.

На запитання Ульріха, чи визнає він себе винним, Кривець відповів, що винним себе визнає повністю, всі свої свідчення на попередньому слідстві підтверджує і більше доповнити судове слідство нічим не має. У своєму останньому слові Юхим Фомич просив суд при визначенні йому міри покарання врахувати і позитивні його дії в той час, коли він уже перебував у змовницькій організації — розгром троцькістів у Чернігові та Дніпропетровську, викриття М.М.Хатаєвича [181].

Суд «позитивні сторони» не врахував і засудив Ю.Ф.Кривця на смерть. Наступного дня вирок було виконано у Москві. В один день з ним був засуджений і розстріляний ще один член «змовницької організації в НКВС УРСР, завербований Мазо» — Л.Й.Рейхман [182].

Примітки

[1] Отчёт Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. — Харьков, 1921. — С. 37.

[2] Архів Управління Федеральної служби безпеки Російської Федерації по Ставропольському краю (далі — А УФСБ РФ СК). — Спр. 13432. — Арк. 54.

[3] Там же. — Арк. 61.

[4] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 5.; А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 61, 68.

[5] Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі ЦА ФСБ РФ). — Службова картка на Кривця Ю.Ф.; А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 54; ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 1.

[6] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 61, 68.

[7] ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 5.
[8] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 68-69.
[9] ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 5.
[10] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 61.
[11] ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 5.
[12] *Гладков Т.К.* Медведев. — М.: «Молодая гвардия», 1985. — С. 46–50.
[13] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 69.
[14] ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 5.
[15] *Гладков Т.К.* Медведев. — С. 43; А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 69.
[16] ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 5
[17] *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харьков: «Основа», 1990. — С. 56
[18] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 69.
[19] *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: «Абрис», 1997. — С. 202, 203.
[20] **Біксон Іван Михайлович** (1885–?). Член ВКП(б) з 1904 р. У 1920 р. — завідувач СОВ та заступник голови Полтавської губЧК. У 1920 р. — голова Луганської ЧК. У 1921 р. — голова Чернігівської губЧК. У 1922 р. — начальник Волинського губвідділу ГПУ. З 1923 р. на керівних посадах ДПУ Середньої Азії, Росії та Білорусії.
[21] *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні… — С. 203.
[22] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 69.
[23] Там же. — Арк. 13, 14.
[24] Там же. — Арк. 24.
[25] Отчет о полугодичной деятельности ГПУ УССР. (Январь-июнь 1922 года) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 351, 359.
[26] ДА СБ України. — Спр. 2551. — Арк. 8.
[27] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 14.
[28] Там же. — Арк. 13.
[29] *Коваль Р.* Повернення отаманів гайдамацького краю. — К., ДІОКОР, 2001. — С. 207–213.
[30] На боевом посту. (Орган Политотдела дивизии имени Дзержинского). — 1928. — 9 декабря.
[31] *Верига В.* Листопадовий рейд. — К., 1995. — С. 140–141.
[32] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 13.
[33] Там же. — Арк. 61.
[34] ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 6.
[35] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 14.
[36] Там же. — Арк. 15.
[37] *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 — 1934. — К.: Україна, 1996. — С. 135.
[38] *Шаповал Ю.І.* Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: «Генеза», 2001. — С. 302
[39] *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 2000. — С.121.
[40] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 15.
[41] Там же. — Арк. 30.
[42] ДА СБ України. — Спр. 1309. — Арк. 6.
[43] *Файтельберг-Бланк В.Р., Шестаченко В.В.* Бандитская Одесса. — Кн. 2. «Перевертыши». — Одесса: «Оптимум», 2001. — С. 395.
[44] ДА СБ України. — Спр. 1309. — Арк. 27.
[45] Одесский мартиролог. — Т. 2. — С. 559–560.
[46] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 37281-ФП. — Арк. 78–80.
[47] Одесский мартиролог. — Т. 2. — С. 583.
[48] *Винниченко І.І.* Україна 1920 — 1980-х: депортації, заслання, вислання. — К.: «Рада», 1994. — С. 20.
[49] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 17.
[50] Інформаційний центр УВС Харківської області (далі — ІЦ УВС ХО). — Колекція документів. — «Инструкция о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР. — Харьков, ГПУ УССР, 1930. — С. 5–6.
[51] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 126.
[52] ДА СБ України, Одеса. — Спр. 1498. — Арк. 7.
[53] *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) — С. 166.
[54] ІЦ УВС ХО. — Колекція документів. — Наказ ДПУ УСРР № 92 від 4 квітня 1931 р.
[55] Там само.
[56] **Долинський-Глазберг Семен Мойсейович** (1896–1938) — капітан держбезпеки. Член ВКП(б) з 1927 р. З 1930 р. — начальник відділку СВ ДПУ УСРР. З 1931 р. — начальник 2-го (українського) відділку СПВ ДПУ УСРР. З 1935 р. — помічник начальника СПВ УДБ НКВС УСРР. З 22 листопада 1936 р. — заступник начальника УНКВС Дніпропетровської області. З весни 1937 р. в УНКВС Східно-Сибірського краю. 5 серпня 1937 р. заарештований. 8 лютого 1938 р. засуджений на смерть. Розстріляний.
[57] *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — С. 198–225.
[58] *Папчинский А.А., Тумшис М.А.* Щит, расколотый мечом. НКВД против ВЧК. — М.: «Современник», 2001. — С. 123–124.
[59] *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: «Рідний край», 1992. — С. 15.
[60] *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2001. — № 2. — С. 478.
[61] А УФСБ РФ СК. — Спр. 13432. — Арк. 54–55.
[62] ІЦ УВС ХО. — Ф. 48. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 5, 7.
[63] Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я.Пиріг. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 406.

[64] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 202–203.
[65] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 284. — Арк. 168–169.
[66] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 55.
[67] Там же. — Спр. 13432. — Арк. 43
[68] Там же. — Спр. 7836. — Арк. 216.
[69] *Кокурин А.И., Петров Н.В.*Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960. — М., 1997. — С. 215.
[70] *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М.: «Готика», 1998. — С. 84.
[71] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 269.
[72] **Шепетін Авраам Мордкович** (1896 — 17 березня 1939) — старший лейтенант держбезпеки. Член ВКП(б) з 1919 р. (у 1917–1918 рр. — член Бунду). З 5 квітня 1931 р. — уповноважений 1-го відділку СПВ ДПУ УСРР. З 31 грудня 1933 р. — помічник начальника СПВ Чернігівського облвідділу ДПУ. З 7 червня 1935 р. — начальник СПВ УДБ УНКВС Чернігівської області. 27 червня 1937 р. — звільнений у запас. 26 березня 1938 р. заарештований. Повісився у в'язниці.
[73] **Трушкін Яків Лук'янович** (1900–1941) — старший лейтенант держбезпеки. Член ВКП(б). З квітня 1935 р. — начальник 1-го відділку СПВ, а з квітня 1938 р. — заступник начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області. З 28 травня 1938 р. — начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. 3 серпня 1939 р. заарештований. 23 березня 1941 р. засуджений на смерть. Розстріляний.
[74] **Самовський Самійло Ізраїльович** (1898 — 26 липня 1977) — полковник держбезпеки. Член ВКП(б) з 1919 р. З 1927 р. — начальник Секретно-оперативного відділу Полтавського окрвідділу ДПУ. З 1928 р. — начальник Ніжинського окрвідділу ДПУ. З вересня 1930 р. — помічник начальника Сумського оперсектору ДПУ. З 1930 р. — начальник ОВ Харківського оперсектору ДПУ. З 2 грудня 1932 р. — 2-й заступник начальника Харківського облвідділу ДПУ. З 1934 р. — заступник начальника Чернігівського облвідділу ДПУ. З 24 червня 1937 р. — т.в.о. начальника УНКВС Чернігівської області. З 27 липня 1937 р. — начальник ДТВ ГУДБ НКВС Сталінської залізниці, Дніпропетровськ. У 1941–1945 рр. — в ОВ НКВС СРСР.
[75] ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 42.
[76] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 217–218, 223.
[77] *Яковенко М.М.* Агнесса. — М.: «Звенья», 1997. — С. 64.
[78] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 218–219, 222.
[79] **Качановський-Цалєв Цаль Ліпманович** (?) — старший лейтенант держбезпеки. До 27 серпня 1934 р. — начальник Оперативного відділу УДБ УНКВС Донецької області. З 1934 р. — начальник Оперативного відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. 10 липня 1937 р. відкликаний до НКВС СРСР. Репресований.
[80] **Березовський Наум Борисович** (1902–?) — капітан держбезпеки. Член ВКП(б) з 1919 р. У 1930–1933 рр. — помічник уповноваженого, оперуповноважений, помічник начальника відділку ЕКУ ДПУ УСРР. З 1933 р. — помічник начальника ЕКВ Київського облвідділу ДПУ. З 1933 р. — помічник начальника ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ. З 10 травня 1934 р. — начальник відділку ЕКУ ДПУ УСРР. З лютого 1936 р. — начальник ЕКВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З січня 1937 р. — 3-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З 23 квітня 1938 р. — начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Орджонікідзевського краю. 15 березня 1939 р. — звільнений з посади. 23 серпня 1939 р. заарештований. 28 жовтня 1941 р. засуджений до 10 років, невдовзі звільнений.

[81] **Лукін Олександр Олександрович** (1901–?) — підполковник держбезпеки. Член КПРС з 1918 р. До 3 січня 1937 р. — заступник начальника ОВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З 3 січня 1937 р. — заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. До 2 серпня 1938 р. — начальник відділку 2-го Управління (особливих відділів) НКВС СРСР. З 2 серпня 1938 р. — заступник начальника ОВ НКВС Московського військового округу. 23 березня 1939 р. — відряджений до спецторгу НКВС СРСР. 30 липня 1940 р. виключений з ВКП(б) за порушення соцзаконності. У роки Вітчизняної війни — начальник розвідки загону НКДБ «Переможці» під командою Д.Медведєва, начальник 4-го відділу 4-го Управління НКВС СРСР, помічник начальника опергрупи НКДБ. Відновлений у ВКП(б) у 1944 р.
[82] **Волков Олександр Олександрович** (1898 — 16 жовтня 1941) — майор держбезпеки. Член ВКП(б) з 1920 р. З 13 березня 1936 р. — начальник СПВ УДБ УНКВС Азовсько-Чорноморського краю. З листопада 1936 р. — начальник СПВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області. 26 червня 1937 р. заарештований. У вересні 1937 р. звільнений. З 26 листопада 1937 р. — начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 26 лютого 1938 р. — начальник УНКВС Полтавської області. 8 березня 1939 р. заарештований. Розстріляний.
[83] *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині. — С. 30.
[84] **Флейшман Яків Юхимович** (23 вересня 1898 — 1938) — капітан держбезпеки. Член ВКП(б) з 1928 р. У ЧК з 1921 р. З 1 червня 1932 р. — начальник відділку ОВ Київського облвідділу ДПУ. З 22 березня 1935 р. — начальник Новоград-Волинського райвідділу НКВС. З 15 серпня 1935 р. — начальник ОВ ГУДБ НКВС 12-ої механізованої бригади. З 1 грудня 1935 р. — начальник ОВ УДБ УНКВС Київської області. З 3 січня 1937 р. — начальник 5-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. У березня 1938 р. заарештований. 1 жовтня 1938 р. засуджений на смерть. Розстріляний.
[85] ДА СБ України, Дніпропетровськ. — Спр. 4904. — Арк. 370–374.
[86] Там само. — Арк. 43.
[87] **Кларов-Соловейчик Михайло Якович** (?) — капітан держбезпеки. З 27 липня 1933 р. — начальник ЕКВ Харківського облвідділу ДПУ. З 25січня 1934 р. — начальник ЕКВ Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З липня 1935 р. — начальник Запорізького міськвідділу НКВС. З 27 березня 1936 р. — начальник транспортного відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З 27 липня 1937 р. — начальник ДТВ ГУЛБ залізниці ім. Молотова, Чита.
[88] *Ченцов В.В.* Трагические судьбы… — С. 99.
[89] **Борисов-Вільнер Борис Соломонович** (1898–1938) — старший лейтенант

держбезпеки. Член ВКП(б) . З 5 жовтня 1933 до 1 вересня 1934 рр. — начальник відділу кадрів Харківського облвідділу ДПУ. До 8 травня 1938 р. — начальник відділу кадрів, а з 8 травня 1938 р. — помічник начальника УНКВС Дніпропетровської області. 23 липня 1938 р. — відкликаний до НКВС УРСР. 2 жовтня 1938 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

[90] **Дербенцов Ераст Іларіонович** (1898 — ?) — капітан міліції. Член ВКП(б) з 1926 р. До 1935 р. — начальник УРСМ УНКВС Молдавської АРСР. З 1935 р. — начальник УРСМ УНКВС Дніпропетровської області. 29 липня 1937 р. відправлений у відставку. 16 березня 1938 р. заарештований. У листопаді 1939 р. — звільнений.

[91] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 220.

[92] **Марголін Натан Веніамінович** (1894 — 10 лютого 1938) — член партії з 1914 р. З 1937 р. — перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. 17 листопада 1937 р. заарештований. Розстріляний. Посмертно реабілітований.

[93] За відсутністю складу злочину. До історії політичних репресій 20-х — початку 50-х у Дніпропетровському гірничому інституті. — Дніпропетровськ, НГАУ, 2000. — С. 64–65.

[94] ДА СБ України, Полтава. — Спр. 19533. — Т. 1. — Арк. 14–15.

[95] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 87.

[96] *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. — С. 136.

[97] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 221.

[98] Там же. — Арк. 2209, 218, 221.

[99] **Родал Меєр Бенціонович** (1898–1937) — лейтенант держбезпеки. Член ВКП(б) з 1922 р. До 2 серпня 1934 р. — начальник 1-го відділку, а з 2 серпня 1934 р. — помічник начальника СПВ УДБ УНКВС Донецької області. З 1936 р. — заступник начальника відділу місць ув'язнення УНКВС Дніпропетровської області. 15 травня 1937 р. заарештований. 7 вересня 1937 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

[100] ДА СБ України. — Спр. 701117-ФП. — Т. 3. — Арк. 18–19.

[101] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 237.

[102] *Ченцов В.В.* Трагические судьбы… — С. 103–104.

[103] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 240–241.

[104] Там же. — Арк. 241–243.

[105] ДА СБ України. — Спр. 67032-ФП. — Арк. 162–163.

[106] ЦА ФСБ РФ. — Спр. 975505. — Т. 1. — Арк. 181.

[107] А УВС ХО. — Ф. 48. — Оп. 1. — Порція 6. — Спр. 31. — Арк. 70 зв, 73.

[108] ДА СБ України, Полтава. — Спр. 19533. — Т. 1. — С. 15–16.

[109] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 101–102.

[110] Там же. — Арк. 138.

[111] ЦДАГО України. — Ф.263. — Оп. 1. — Спр. 33032-фп. — Т. 24. — Арк. 46–47.

[112] **Гохфельд-Ісаков Ісак Самойлович** (?) — лейтенант держбезпеки. З літа 1937 р. — начальник 2-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З 30 грудня 1937 р. — начальник 2-го відділу УДБ УНКВС Донецької області.

[113] **Здуніс Михайло Савович** (1903–?) — полковник держбезпеки. Член ВКП(б) з 1929 р. У 1932–1937 рр. — оперуповноважений, начальник відділку та заступник начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 8 серпня 1937 р. — начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З 10 квітня 1938 р. — начальник Управління місць ув'язнення НКВС УРСР. З червня 1940 р. працював в системі ГУТАБ.

[114] ІЦ УВС ХО. — Колекція документів. — Наказ НКВС УРСР № 321 від 19.08.1938.

[115] *Петров Н.В., Рогинский А.Б.* «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польських граждан. — М.: «Звенья», 1997. — С. 43.

[116] ДА СБ України, Дніпропетровськ. — Спр. 4904. — Арк. 34–37.

[117] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 229.

[118] Там же. — Арк. 236.

[119] *Ченцов В., Іваненко В.* Комкор // Відроджена пам'ять. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 434.

[120] *Ченцов В., Іваненко В.* Комкор… — С. 435.

[121] *Бажан О., Войналович В*. Війна проти власного народу // Літературна Україна. — 1993. — 29 липня.

[122] **Резніков Михайло Еммануїлович** (?) — лейтенант держбезпеки. До 27 вересня 1937 р. — начальник Молочанського райвідділу НКВС. З 27 вересня 1937 р. — начальник XI (водного) відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області.

[123] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 234–235.

[124] **Янкович Семен Олександрович** (3 липня 1903–1938) — старший лейтенант держбезпеки. Член ВКП(б) з 1928 р. В ЧК з 1919 р. З 28 травня 1935 р. — начальник відділку ОВ УДБ УНКВС Вінницької області. З 2 червня 1937 р. — помічник начальника Запорізького міськвідділу НКВС. З 22 квітня 1938 р. — заступник начальника УНКВС Дніпропетровської області. 22 липня 1938 р. відряджений до НКВС УРСР. Розстріляний.

[125] ДА СБ України, Дніпропетровськ. — Спр. 7056. — Арк. 3.

[126] Там само. — Арк. 3–4.

[127] Там само. — Арк. 2.

[128] Там само. — Арк. 28.

[129] ДА СБ України, Запоріжжя. — Спр. 38810. — Арк.22.

[130] **Доров-Піонтошко Григорій Якович** (1898–?) — позапартійний. У 1937–1938 рр. — старший наглядач Запорізького міськвідділу НКВС. З січня 1939 р. — старший вахтер УНКВС Запорізької області. У квітні 1939 р. заарештований.

[131] ДА СБ України, Запоріжжя. — Спр. 38810. — Арк. 216–218.

[132] А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 234–235.

[133] **Сапожников Яків Самойлович** (1907–?) — підполковник держбезпеки. Член КПРС з 1930 р. В ДПУ з 1930 р. З 1932 р. працював в Дніпропетровському облвідділі ДПУ — облуправлінні НКВС: з 1 травня 1936 р. — начальник відділку ОВ, з січня 1937 р. — начальник 1-го відділку 3-го відділу, з 9 березня 1938 р. — начальник 5-го відділу, з 20 червня 1938 р. — начальник 4-го відділу. З 1 травня 1938 р. — начальник 3-го відділу УНКВС Одеської області. З 3 серпня 1939 р. — заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З серпня 1941 р. — заступник начальника 2-го Управління НКВС-НКДБ УРСР. З 5 травня 1945 р. — заступник начальника УНКДБ Одеської області. 12 лю-

того 1947 р. — звільнений в запас через стан здоров'я.

134 ДА СБ України, Дніпропетровськ. — Спр. 3740. — Арк. 3–4.

135 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 237–239.

136 Там же. — Арк. 239–240.

137 *Нікольський В.* Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4 — С. 103–112.

138 О награждении т.т. Бермана Б.Д., Каруцкого В.А., Кривец Е.Ф., Лупекина Г.А., Соколинского Д.М., Федорова Н.Н. и других. Постановление Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР // Правда. — 1937. — 20 декабря.

139 **Вольський (Гітлер) Лев Григорович** (1899–?) — підполковник держбезпеки. Член ВКП(б) з 1924 р. З 31 серпня 1932 р. — начальник відділку СПВ Вінницького облвідділу ДПУ. З 2 серпня 1934 р. — начальник відділку СПВ УДБ УНКВС Київської області, з 1 лютого 1937 р. — начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Кіровської області. З 29 травня 1937 р. — заступник начальника УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З 22 квітня 1938 р. — начальник Запорізького міськвідділу НКВС. З 17 липня 1938 по 26 травня 1950 рр. працював в системі ГУТАБ. Звільнений у запас.

140 **Чернявський-Ольшанецький Йосиф Йонович** (1896–?) — старший лейтенант держбезпеки. До 26 лютого 1938 р. — начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З 26 лютого 1938 р. — заступник начальника, а з квітня 1938 р. — начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Полтавської області. У 1939 р. звільнений з посади.

141 Вісті. — 1937. — 20 грудня.

142 А УФСБ РФ СК. — Справа 13432. — Арк. 113.

143 Там же. — Спр. 7836. — Арк. 241–243.

144 Там же. — Арк. 245.

145 ДА СБ України, Полтава. — Спр. 19533. — Т. 1. — Арк. 65.

146 **Коркін Петро Андрійович** (1900 — 29 січня 1940) — майор держбезпеки. Член ВКП(б) з 1920 р. З 13 січня 1935 р. — заступник начальника, а з 15 грудня 1936 р. — начальник СПВ УДБ УНКВС Ленінградської області. З 20 липня 1937 р. — начальник УНКВС Воронезької області. З 26 лютого 1938 р. — начальник УНКВС Дніпропетровської області. 21 січня 1939 р. заарештований. Розстріляний.

147 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 249.

148 ІЦ УВС ХО. — Колекція документів. — Накази НКВС СРСР № 485 від 26.02.1938 та № 501 від 03.03.1938.

149 **Булах Петро Федорович** (1898 — 28 липня 1940) — майор держбезпеки. У 1921–1923 рр. реєстратор ВУЧК — ГПУ УСРР. З 19 січня 1934 р. — начальник ОО, з 14 грудня 1936 р. — начальник КРО, а з 15 квітня 1937 р. — начальник УНКВД Північно-Кавказького (Орджонікідзевського) краю. 25 квітня 1938 р. заарештований. Розстріляний.

150 **Вольнов Петро Павлович** (1904–1939) — капітан держбезпеки. Член ВКП(б) з 1923 р. В ЧК з 1920 р. Весь час служив в ПП ОДПУ–УНКВС Північно-Кавказького — Орджонікідзевського краю: з 1 квітня 1933 р. — начальник 2-го (східного) відділку ОВ, з 28 серпня 1936 р. — помічник начальника ОВ УДБ,

з 23 лютого 1937 р. — помічник начальника УНКВД, з 23 травня 1937 р. — начальник 3-го відділу УДБ, з 8 грудня 1937 р. — заступник начальника УНКВД. 26 січня 1939 р. заарештований. 25 вересня 1939 р. засуджений. Розстріляний.

151 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 49–51.

152 Там же. — Арк. 51.

153 Там же.

154 Там же. — Арк. 55.

155 **Ковальов Валентин Миколайович** (1904–1981) — полковник. Член ВКП(б) з 1924 р. З 5 січня 1934 р. — начальник відділку СПО, з травня 1937 р. — заступник начальника 4-го відділу, з 15 листопада 1937 р. — начальник 4-го відділу УГБ УНКВД Орджонікідзевського краю. У жовтні-грудні 1938 р. — начальник УНКВД Пермської області. З 1939 р. на пенсії та господарчій роботі.

156 **Саламов Георгій Олександрович** (1902–1996) — підполковник міліції. Член ВКП(б) з 1926 р. 6 грудня 1938 р. заарештований. 1 квітня 1940 р. засуджений на 10 років позбавлення волі. Реабілітований.

157 **Домброверов Володимир Захарович** (1900–1938) — старший лейтенант держбезпеки. У 1937 р. — заступник начальника та начальник 3-го відділу УГБ УНКВД Орджонікідзевського краю. 20 березня 1938 р. заарештований. 25 серпня 1938 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

158 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 55.

159 ЦА ФСБ РФ. — Спр. 975505. — Т.1. — Арк. 182.

160 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 45.

161 Там же.

162 ДА СБ України, Запоріжжя. — Спр. 38810. — Арк. 97.

163 ЦА ФСБ РФ. — Спр. 975505. — Т. 1. — Арк. 69.

164 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 257.

165 Там же. — Арк. 260–261.

166 Там же. — Арк. 257.

167 Там же. — Арк. 259.

168 ЦА ФСБ РФ. — Спр. 975505. — Т. 1. — Арк. 74, 75.

169 А ФСБ РФ СК. — Колекція документів. — Приказ УНКВД по Орджоникидзевскому краю № 1562/2 «О развертывании разгрома казачьего контрреволюционного подполья в крае» от 22 апреля 1938 г.

170 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 27.

171 ЦА ФСБ РФ. — Спр. 975505. — Т.1. — Арк. 113.

172 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 153–154.

173 Там же. — Арк. 201.

174 Там же. — Арк. 204–206.

175 Там же. — Арк. 207–209.

176 Там же. — Арк. 212.

177 Там же. — Арк. 213.

178 Там же. — Арк. 215.

179 ДА СБ України. — Спр. 47838-ФП. — Арк. 461.

180 А УФСБ РФ СК. — Спр. 7836. — Арк. 270.

[181] Там же. — Арк. 269.

[182] **Рейхман Лев Йосифович** (1901 — 26 січня 1940) — майор держбезпеки. Член ВКП(б) з 1920 р. З лютого 1936 р. — начальник Запорізького міськвідділу НКВС. З 3 січня 1937 р. — заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 13 лютого 1937 р. — заступник начальника УНКВС Київської області. З 7 серпня 1937 р. — т.в.о. начальника УНКВС Харківської області. З 7 березня 1938 р. — начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 28 березня 1938 р. — начальник 7-го відділу 1-го Управління НКВС СРСР. З 29 вересня 1938 р. — начальник відділу оборонної промисловості Головного Економічного Управління НКВС СРСР. 24 жовтня 1938 р. заарештований. Розстріляний.

Анатолій Шевченко
(Донецьк)

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ ДОРОЖНІХ ВІДДІЛІВ НКВС УРСР У ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В історії є події, над якими час не має влади. Вони настільки грандіозні, що їхній вплив на суспільний розвиток з роками усе більше зростає. До числа таких подій належить Велика Вітчизняна війна.

Важливим чинником титанічного протистояння народів колишнього Радянського Союзу нацистським загарбникам у роки Великої Вітчизняної війни був, безперечно, партизанський рух на окупованих ворогом територіях.

Партизанських рух у роки Великої Вітчизняної війни на території України досліджувався багатьма вченими. Однак, питання про участь співробітників дорожніх відділів НКВС у партизанському русі потребує, на нашу думку, додаткового вивчення.

У цій статті автор робить спробу на основі нових документів відтворити героїчні сторінки бойового шляху радянських партизанських загонів, створених за участі співробітників дорожніх відділів НКВС у тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни на території Донбасу. Джерельною базою роботи стали переважно документи, що вперше вводяться до наукового обігу, зокрема документи архівних фондів Управління Служби безпеки України в Донецькій області та Державного архіву Донецької області. Автор намагався неупереджено, мовою документів висвітлити специфіку діяльності зазначених партизанських загонів та завдання, які вони виконували на окупованій території.

Організація підпільних груп та партизанських загонів в тилу ворога на Україні проводилася органами НКВС в умовах поразок на фронті та відступу Червоної Армії. Значні труднощі виникали й через те, що в районах, які

дісталися фашистським окупантам, не були створені до війни бази, схованки, склади для партизанів через помилкову доктрину радянського керівництва, про наступальну війну на чужій території. Лише у вересні 1941 р. Народний комісаріат внутрішніх справ провів відповідну роботу для ведення боротьби за лінією фронту. Зокрема, у Сталінській області були сформовані органами НКВС 167 партизанських загонів чисельністю 2196 бійців, 112 диверсійних груп чисельністю 316 осіб і 241 розвідагентури. Крім цього, для диверсійної роботи на залізничному транспорті Південно-Донецької і Північно-Донецької залізниць була створена 101-ша диверсійна група і залишено 118 агентів. Спеціальну підготовку пройшли 248 бійців, які добре оволоділи підривною справою, топографією та зброєю [1]. Для загонів, що залишилися в межах Сталінської області, у кожному районі для кожного загону окремо були створені склади-схованки, де закладено: гвинтівки, гранати, динаміт з розрахунку забезпечення на кожного бійця загону. Районами дії диверсійно-розвідувальних груп були визначені вузлові пункти: Волноваха, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Ясинувата та інші.

Активними бойовими діями в роки Великої Вітчизняної війни на території Сталінської області відзначалися партизанські загони, створені дорожньо-транспортним відділом НКВС Північно-Донецької залізниці під керівництвом Бориса Семеновича Смолянова і Григорія Панасовича Іщенка.

Партизани цих загонів вели розвідку за завданням командування частин Червоної Армії, разом з військовими підрозділами брали участь у бойових операціях на передовій лінії фронту, проводили самостійні дії для знищення живої сили і техніки ворога.

Кілька слів про одного з командирів цих загонів:

Борис Семенович Смолянов, 1911 року народження, уродженець міста Артемівська Сталінської області, в НКВС з 1938 р., сержант держбезпеки. До початку Великої Вітчизняної війни працював начальником оперативного пункту транспортного відділу НКВС станції Микитівка Північно-Донецької залізниці. У період окупації Сталінської області Б.С.Смолянов очолив партизанський загін у складі 21 бійця, на озброєнні яких було 2 кулемети і 25 гвинтівок [2]. Місцем дислокації партизанів була територія Слов'янського і Красно-Лиманського районів.

На підставі досліджених архівних документів можна стверджувати, що бойова діяльність партизанського загону Б.С.Смолянова в тилу ворога розпочалася в ніч з 30 на 31 жовтня 1941 р. Партизани завдали удару по селу Богородничне Слов'янського району, зайнятому супротивником. У ході операції ворог втратив убитими 12 осіб, 8 осіб були поранені. Партизанський загін втрат не зазнав [3].

У ніч з 1 на 2 листопада 1941 р. загін заглибився в тил ворога на 18–20 кілометрів, і в районі села Нікольського Слов'янського району захопив 2-х німецьких вояків — єфрейтора і солдата артилерійського полку армійського угруповання генерала Шведлера. Цих полонених загін передав до штабу 6-ї армії, і вони дали дуже цінні відомості. У цих двох операціях загону сміливість і спритність виявив боєць Буняєв Іван Васильович, 1915 року народження, уродженець села Зоріне Кривцовського району Курської області, співробітник Микитівського лінійного відділення НКВС на Північно-Донецькій залізниці, Е.Ф.Гайдар — електрозварювач вагонного депо станції Микитівка, Ф.Н.Кулагін — стрілець стрілецького взводу НКПС ст. Микитівка, Цибенко — складач станції Микитівка, Шакун — диспетчер ст. Микитівка [4].

У ніч з 5 на 6 листопада 1941 р. партизани вчинили напад на підрозділ німецьких піхотинців, дислокованих у селі Тетянівка (Банковське) Слов'янського району. Цьому передувала ретельна розвідка. Бійці Буняєв і Гайдар проникли у розташування противника, встановили, що в сільській двоповерховій школі знаходилося до 150 фашистів. Підійшли до школи, партизани ліквідували вогневі точки ворога — станковий, ручний кулемет, знищили двох автоматників. Не даючи німецьким солдатам вийти зі школи, бійці загону Б.С.Смолянова закидали їх гранатами. В результаті фашисти втратили 75 убитими і 35 пораненими [5]. Наступного дня після нальоту все населення села було мобілізовано на риття могил, а наявний у населення транспорт був конфіскований для вивозу поранених. На підставі архівних матеріалів 4-го відділу НКВС, відомо, що закінченню операції партизанів у селі Тетянівка Слов'янського району перешкодили регулярні частини Червоної Армії, розташовані на березі Дінця. Внаслідок цього партизани не змогли знищити німців, що залишилися, і забрати трофеї. Частини Червоної Армії відкрили по школі вогонь з мінометів, незважаючи на те, що план операції був погоджений з командуванням. Поспішні дії радянських військ, спрямовані на знищення супротивника, не дозволили передислокуватися партизанам, що привело загін до трагічних наслідків. Випущені по фашистах 18 мін потрапили в партизанський загін, у результаті чого боєць Висоцький одержав поранення чотирма осколками, а боєць Шакун був контужений. Виходячи з-під обстрілу, поранений партизан Висоцький, виніс з поля бою важко пораненого товариша — розвідника 142-го кавалерійського полку і проніс його більше 3 кілометрів.

8–11 листопада 1941 р. партизанський загін двічі ходив у розвідку. 8 листопада партизани обстріляли великий кінний обоз німців, а 11 листопада кінний роз'їзд супротивника. Втрати супротивника не встановлені тому, що операція проводилася вдень у лісі на відкритій місцевості за наявності в цьому районі великих сил ворога. 14 листопада 1941 р. партизанський загін перейшов лінію фронту і чотири доби знаходився в Теплянському лісі Сталінської області. Однак вийти з лісу для проведення

операції не було можливості; фашистами на узліссі було розставлено через кожні 200–300 метрів польову варту зі сторожовими собаками. Один з таких постів понад три години переслідував загін і тільки після того, як партизани вступили з ним у бій, припинив переслідування [6].

З 24 по 26 листопада 1941 р. партизанський загін Б.С.Смолянова вів розвідку в тилу супротивника. Зібрану інформацію партизани передали частинам 34-ої кавалерійської і 250-ої піхотної дивізій.

За відвагу і героїзм Політуправління 6-ої армії склало подання про нагородження командира загону Бориса Семеновича Смолянова і комісара Федора Тимофійовича Покидька орденами Червоного Прапора, бійців загону І.В.Буняєва — орденом Червоної Зірки, Ф.Ф.Висоцького, Ф.Н.Кулагіна і Е.Ф.Гайдара — медалями «За відвагу» [7].

Наприкінці листопада 1942 р. партизанський загін Смолянова провів успішну операцію на правому березі Сіверського Дінця біля Святогорського монастиря. Переправившись через ріку, партизани непомітно підійшли до околиці села, оточили казарму з німецькими солдатами і закидали її гранатами. У результаті проведеної операції було знищено 72 фашисти.

Протягом листопада-грудня 1942 р. партизанський загін Б.С.Смолянова вів бої з німецькими та італійськими каральними загонами і фактично перестав існувати. Загинули комісар Ф.Т.Покидько, бійці І.М.Приходько, Ф.Ф.Висоцький, Ф.Н.Кулагін; пропали безвісти 11 партизанів; потрапили в полон і були розстріляні Ф.М.Гура, Д.І.Бриков. Командир загону Б.С.Смолянов і начальник розвідки Н.В.Олейников були схоплені німцями і близько 10 днів піддавалися допитам, але змогли вирватися з полону і наприкінці грудня 1942 р. перейшли лінію фронту [8].

Важливі розвідувальні дії виконував партизанський загін під керівництвом Іщенка Григорія Панасовича, 1915 року народження, член ВКП(б), оперуповноважений дорожньо-транспортного відділу НКВС станції Красний Лиман. Начальник штабу — Мартинов Олексій Григорович, 1917 року народження, оперуповноважений цієї ж станції. Партизанський загін був створений до окупації німецькими військами Краснолиманського району і укомплектований 23 бійцями (11 — комуністів, членів ВЛКСМ — 3, безпартійних — 9). Загін був забезпечений продовольством і на 90% зимовим одягом, діяв на території Слов'янського району Сталінської області та Ізюмського району Харківської області [9].

У період з жовтня 1941 р. по квітень 1942 р. загін здійснював розвідку за завданням командування 6-ої армії, 139-го кавалерійського полку, 970-го стрілецького полку і 255-ої стрілецької дивізії [10]. Так, 17 листопада 1941 р. партизани загону в районі с. Суха Кам'янка розвідкою встановили місця дислокації штабу батальйону і мінометну батарею супротивника. Результати розвідки були повідомлені командуванню 970-го полку. Виявлені вогневі рубежі супротивника були ліквідовані артилерією Червоної Армії.

2 грудня 1941 р. загін за вказівкою керівництва 970-го полку здійснив рейд у місто Ізюм для встановлення чисельності військ супротивника, щоб завдати удару з флангу. Виходячи з Ізюму, партизани встановили в селі Гончарівка розташування штабу батальйону і до двох рот піхоти супротивника. Обстрілявши фашистів і закидавши штаб гранатами, бійці загону відійшли з боєм без втрат [11]. Крім здійснення розвідки в тилу ворога партизани руйнували зв'язок супротивника, займалися підготовкою продовольчих баз на території Красно-Лиманського району для ведення бойових дій у тилу ворога, проводили бойові операції з частинами Червоної Армії. 1 січня 1942 р. партизанський загін Іщенка разом з бійцями 970-го стрілецького полку завдав удару по німецькому гарнізону в селі Красний Яр Красно-Лиманського району. У результаті було знищено до 150 німецьких солдатів і офіцерів [12].

Улітку 1942 р. німецькі війська розпочали наступ і бойові дії. У такий обстановці транспортний партизанський загін Г.П.Іщенка виконував диверсійні дії на перегонах: Слов'янськ — Краматорськ, Слов'янськ — Закотне, Слов'янськ — Артемівськ, Ямпіль — Кіровськ (Поповка), Красно-Лиманського району, Студенок — Олександрівка.

За липень-серпень 1942 р. партизани знищили: 2 автомашини з пальним, вантажну автомашину, більше 100 німецьких солдатів, 9 поліцейських, у тому числі був убитий начальник поліції міста Красний Лиман, понад 200 метрів зв'язку, спалили міст на гужовій дорозі Слов'янськ–Артемівськ, двічі мінували залізничну дорогу, на ділянці Ізюм–Балаклея пустили під укіс ешелон, на залізничній лінії Святогорськ–Куп'янськ підірвали залізничний міст, захопили підводи зі зброєю — 37 гвинтівок, 20000 патронів [13].

Протягом першої половини серпня 1942 р. партизани вели кровопролитні бої з карателями. 16 серпня 1942 р., відірвавшись від переслідування фашистів, загін прибув у Кремінський ліс. Тут зосередилося шість партизанських загонів, серед них: Ворошиловградський партизанський загін, сформований у травні 1942 р. Управлінням НКВС на чолі з Я.І.Сиворонов, який поєднував групу партизанів Больше-Янисольського району Сталінської області під керівництвом О.В.Медведенка, і «Червоноармійський» загін з 76 бійців і командирів 37-ої армії, які потрапили в оточення, під командуванням капітана Хайрутдінова; Краснолиманські — М.Е.Агафонова, Г.П.Іщенка, К.Д.Мележика і Ямського — Е.О.Потирайла.

28 серпня 1942 р. у двох кілометрах від району Урочища «Прилипки» відбулося об'єднання партизанських загонів. Командиром партизанського об'єднання був обраний Я.І.Сиворонов, створено військову раду на чолі з Е.О.Потирайлом і партійний комітет із секретарем З.В.Ізотовим — комісаром Ямського партизанського загону [14]. У цьому об'єднанні нараховувалося до трьохсот партизанів. На озброєнні були кулемети різних марок, міномети, автомати, гвинтівки, гранати. Крім того, партизани мали радіостанції, запаси продуктів харчування, боєприпасів, обози, медичну службу [15].

Від часу створення партизанського об'єднання партизанські загони стали діяти за єдиним планом, затвердженим Військовою Радою. Партизани об'єднання підривали залізничну колію разом з німецькими складами, робили засідки на автошляхах і знищували проїжджаючі по них машини і підводи з фашистами та їхнім майном, нищили управи і поліцейські дільниці.

24 вересня 1942 р. 15 партизанів об'єднання під командуванням Я.І.Сиворонова і Г.П.Іщенка, переодягнених у німецьку форму, під виглядом німецької каральної експедиції на двох вантажівках виїхали з Кремінського лісу в напрямку до села Лозова. На своєму шляху в селах Ново-Михайлівка, Мацегорівка, Рідкодуб, Лозова та інших вони зібрали на нараду 12 поліцейських, яких вивезли в поле і там розстріляли. У селі Мацегорівці партизани роздали з комор зерно колгоспникам, а на млині в селі Лозова завантажили на свої машини три тонни першосортного борошна, 400 кілограмів соняшникової олії і повернулися до загону [16].

20 листопада 1942 р. партизани об'єднання, діючи між станціями Гусарівка і Бантишиве, пустили під укіс залізничний ешелон. У результаті катастрофи був знищений паровоз, кілька вагонів, 250 солдатів і офіцерів. Під час бою відзначився інспектор відділення міліції міста Красний Лиман Коваленко Микита Григорович. 10 січня 1943 р., виконуючи завдання командира загону, І.Г.Коваленко вступив у нерівний двобій з фашистами і в результаті бою загинув [17].

За час проведення бойових операцій у період з листопада 1941 р. по лютий 1943 р. партизанський загін під командуванням Г.П.Іщенка провів більше 50 бойових операцій, під час яких було знищено: німецьких солдатів і офіцерів — 462, зрадників батьківщини — 19, кинуто під укіс потягів — 2, підірвано залізничних мостів — 2, зруйновано — більше 40 км телефонного зв'язку, знищено автомашин з військами і військовими вантажами — 8, розповсюджено радянських листівок — 23 тис. штук, партизанської газети «За Родину» — 5 тис. штук [18].

За героїзм, виявлений у боях з окупантами, за допомогу, надану наступаючим частинам Червоної Армії при звільненні районів Донбасу, радянський уряд нагородив орденами і медалями 74 партизанів об'єднання Я.І.Сиворонова [19].

Наведені архівні матеріали розкривають організацію та тактику збройної боротьби в тилу ворога співробітників дорожнього відділу НКВС на Північно-Донецькій залізниці, що широко застосовували методи оперативної, диверсійної і розвідувальної роботи у прифронтовій смузі та на окупованій території. Діяльність цих партизанських загонів мала комплексний характер, партизани тісно взаємодіяли з військовими частинами Червоної Армії, структурними підрозділами НКВС та місцевими підпільними формуваннями, що стало ще одним важливим фактором історичної перемоги над фашистськими загарбниками.

Примітки

1 Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України), Донецьк. — Т. 11. — Арк. 44.
2 Там само. — Арк. 85.
3 Там само.
4 Там само. — Арк. 86.
5 Там само. — Арк. 88.
6 Там само.
7 Там само.
8 Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. 5000. — Оп. 1. — Спр. 3.
9 ДА СБ України, Донецьк. — Т. 46. — Арк. 30.
10 Там само. — Арк. 30.
11 Там само. — Арк. 31.
12 Там само. — Арк. 35.
13 Там само. — Арк. 36.
14 ДАДО. — Ф. 5000. — Оп. 1. — Спр. 2.
15 ДА СБ України, Донецьк. — Т. 46. — Арк. 76.
16 Там само. — Арк. 76.
17 Там само.
18 Підрахунки автора за: Там само. — ТТ. 11, 46.
19 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. / Ред.кол.: И.Д.Назаренко и др. — К., 1975. — Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне. Июнь 1941 — ноябрь 1942. — С. 37.

ДОВІДКОВИЙ РОЗДІЛ

СПИСКИ ГРОМАДЯН, РОЗСТРІЛЯНИХ ОРГАНАМИ НКВС У В'ЯЗНИЦЯХ МІСТ КИЄВА ТА ІЗМАЇЛА НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (липень 1941 р.)

В 1994–1998 рр. у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» публікувалися списки заарештованих радянськими органами державної безпеки громадян, які утримувалися в тюрмах НКВС УРСР у Львівській і Тернопільській областях та були розстріляні у червні – липні 1941 р. у зв'язку з початком воєнних дій між Німеччиною і СРСР (див.: «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». — 1994. — № 1. — С. 191–228; 1995. — № 2. — С. 399–475; 1997. — № 1/2. — С. 394–431; 1998. — № 1/2. — С. 390–430).

У цьому номері ми публікуємо аналогічні списки по містах Києву та Ізмаїлу. З метою уникнення можливих неточностей і розбіжностей, списки, як і у попередні роки, подаються російською мовою за написанням прізвищ, імен, по-батькові та інших даних щодо репресованих у відповідності до архівних документів.

СПИСОК
громадян, розстріляних у м. Києві в 1941 р. у зв'язку з початком воєнних дій, кримінальні справи на яких, за даними Департаменту інформаційних технологій при МВС України, зберігаються в органах СБ України

№ п/п	Ф.І.О.	Год рожд.	Кем арестован	Дата ареста	Статья обвинения	Дата расстрела	Где хранится дело, его номер	Кем и когда реабилитирован
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Аврашко Николай Иванович	1907	НКВД УССР	24.06.1941	54–8–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 39835-ФП	Прокуратурой Украины 23.05.1957
2.	Аксенти Инды Георгиевич	1915	–"–	25.04.1941	54–6 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 60613-ФП	Военной прокуратурой КВО 16.06.1989
3.	Белый Борис Петрович	1905	–"–	24.06.1941	54–8–11 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 39835-ФП	Прокуратурой Украины 23.05.1957
4.	Белобров Ефрем Порфирьевич	1893	УНКВД Киевской области	23.06.1941	54–10 ч. 2, 54–11 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 66901-ФП	Прокуратурой Киевской области 29.04.1989
5.	Бельмес Семен Семенович	1895	НКВД УССР	06.06.1941	–"–	–"–	ГА СБ Украины, 62887-ФП	Прокуратурой Украины 15.05.1989
6.	Билецкий Антоний Иванович	1913	Пере-мышльским РО НКВД	08.04.1940	54–2–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-18507	Прокуратурой Львовской области 13.06.1990
7.	Бистрица Аврам-Давид Иосифович	1923	УНКВД Киевской области	24.01.1941	80 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 68354-ФП	Прокуратурой Украины 19.12.1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8.	Бойчук Андрей Николаевич	1884	НКВД УССР	10.05.1941	54–10 ч. 2 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, 60260-ФП	Прокуратурой Украины 02.06.1989
9.	Бубенец Мойсей Федорович	1890	–”–	10.02.1941	54–10 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, Сумы, П-10255	Прокуратурой Сумской области 31.08.1989
10.	Бутин Федор Михайлович	1899	УНКВД Киевской области	25.06.1941	54–10 ч. 2, 54–11 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, 66901-ФП	Прокуратурой Киевской области 29.04.1966
11.	Варакута Николай Ефимович	1893	Ковельским отд. УНКВД	22.10.1939	54–13 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, Луцк, 3284-ФП	Прокуратурой Волынской области 31.05.1989
12.	Величко Иван Кузьмич		НКГБ УССР	08.07.1941		11.07.1941	ЦГАОО Украины, 58053-ФП	ВС УССР 07.10.1971
13.	Вознюк Иван Федорович	1905	УНКГБ Киевской области	19.04.1941	54–8, 54–11 УК УССР	7.07.1941	ЦГАОО Украины, 38394	Прокуратурой г. Киева 21.12.1994
14.	Войтенко Петр Григорьевич	1923	НКВД УССР	12.06.1941	54–10–11 УК УССР	–”–	ЦГАОО Украины, 67314-ФП	
15.	Вихарева Зоя Григорьевна	1899	УНКГБ Киевской области	30.06.1941		–”–	ГА СБ Украины, 66555-ФП	Прокуратурой г. Киева 05.12.1989
16.	Высоцкий Яков Павлович	1899	Бышевским РО УНКВД Киевской области	21.01.1941	54–11, 57 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, 63413-ФП	Прокуратурой Украины 15.06.1989

1	2	3	4	5	6	7	8	9
17.	Гатти Вячеслав Иосифович	1895	НКГБ УССР	22.06.1941	54–6 ч.1, 54–10 УК УССР	11.07.1941	ГА СБ Украины, 73655-ФП	Прокуратурой Украины 31.07.1997
18.	Гачкевич Валентин Степанович	1909	Опергруп-пой Хотинского Уезда УНКВД Черновиц-кой области	01.09.1940	54–6, 80 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, Черновцы, П-3270	
19.	Герман Андрей Захарович	1902	УНКВД Киевской области	23.06.1941	54–10 ч.2, 54–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 66901-ФП	Прокуратурой Киевской области 29.04.1996
20.	Гольд Самоэль-Берль Маркусович	1919	УНКВД Львовской области	05.01.1940	54–4–11 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, Львов, П-28672	Прокуратурой Львовской области 15.02.1993
21.	Гончаренко Филипп Васильевич	1894	Бышевским РО УНКВД Киевской обл.	18.01.1941	54–10 ч.2, 54–11 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, 65709-ФП	Прокуратурой Украины 14.06.1989
22.	Гринивецкий Леонид Ананьевич	1920	НКГБ УССР	23.06.1941		08.07.1941	ГА СБ Украины, 63615-ФП	Прокуратурой КВО 10.07.1989
23.	Давиденко Гавриил Иосифович	1897		–”–		07.07.1941	ЦГАОО Украины, 39188-ФП	
24.	Дубовик Михаил Фадеевич	1900		25.06.1941	54–10 ч.2 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, 43159-ФП	Верховным Судом СССР 28.09.1955

1	2	3	4	5	6	7	8	9
25.	Емельяненко Василий Афанасьевич	1888	НКГБ УССР	30.06.1941	54–10 ч.1 УК УССР	11.07.1941	ГА СБ Украины, 73917-ФП	Прокуратурой Украины 11.09.1997
26.	Злобин Петр Павлович	1895	НКВД УССР	02.06.1941		07.07.1941	ГА СБ Украины, 66499-ФП	Прокуратурой Украины 14.12.1989
27.	Иванцив Николай Федорович	1887	УНКВД Львовской области	09.04.1941	54–13 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, Львов, П-18111	Прокуратурой Львовской области 21.05.1990
28.	Каля Ришард Иванович	1918	УНКВД Дрогобычской области	16.03.1940	54–2–11 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, Львов, П-20298	Прокуратурой Львовской области 27.03.1990
29.	Кельнер-Бринцко Ян Андреевич	1912	94 погран-отрядом НКВД	09.12.1940	80,54–4 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 66198-ФП	Прокуратурой Украины 20.06.1989
30.	Кербель Семен Григорьевич	1907	НКВД УССР	24.06.1941	54–8–11 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 39835-ФП	Прокуратурой Украины 23.05.1957
31.	Ковалев Антон Петрович	1879	Радо-мышльский РО УНКГБ	05.07.1941	54–10 УК УССР	08.07.1941	ГА СБ Украины, Житомир, 25456-П	Прокуратурой г. Житомира 23.08.1989
32.	Козак Никифор Яковлевич	1894		08.07.1941	54–6 УК УССР	11.07.1941	ГА СБ Украины, 56726-ФП	В/Тр. КВО 21.01.1964
33.	Корбут Дмитрий Антонович	1896	НКВД УССР	23.06.1940		–"–	ЦГАОО Украины, 58062-ФП	Прокуратурой УССР 26.10.1971

1	2	3	4	5	6	7	8	9
34.	Кот Антон Войцехович	1909	Славским РО УНКВД Дрогобыч-ской области	31.01.1941	54–6 ч. 1 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, Ивано-Франковск, 35887	
35.	Кравченко Виталий Николаевич	1920		29.06.1941	54–2–11 УК УССР	06.07.1941	ЦГАОО Украины, 65271-ФП	Прокуратурой Украины 20.06.1989
36.	Крамар Петр Гаврилович	1923		29.04.1941	54–10 ч.1 УК УССР	07.07.1941	ЦГАОО Украины, 67314-ФП	Прокуратурой г. Киева 29.06.1990
37.	Краснокутский Владимир Павлович	1881		23.06.1941		–"–	ЦГАОО Украины, 63617-ФП	Прокуратурой Украины 07.07.1989
38.	Краснокутский Петр Тимофеевич	1918		04.07.1941	54–2–11 УК УССР	06.07.1941	ГА СБ Украины, 65271-ФП	Прокуратурой Украины 20.06.1989
39.	Кривонос Иван Васильевич	1905		23.06.1941	54–4–10 ч.2–11 УК УССР	07.07.1941	ЦГАОО Украины, 66901-ФП	Прокуратурой г. Киева 05.12.1989
40.	Круторчук Феодосий Николаевич	1903	НКГБ УССР	01.05.1941	54–6 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 60613-ФП	Военной прокурату-рой КВО 16.06.1989
41.	Крылов Сергей Иванович	1906	НКВД УССР	16.04.1941	54–10 ч.2 УК УССР	–"–	ЦГАОО Украи-ны, 46876 Ф	Прокуратурой Киевской области 26.06.1936
42.	Кулий Михаил Артемович	1918	НКВД УССР	13.12.1940	54–6 УК УССР	11.07.1941	ГА СБ Украины, Ровно, 12244	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
43.	Куштенко Федор Романович	1885		18.01.1941		07.07.1941	ЦГАОО Украины, 63413-ФП	Прокуратурой Украины 15.06.1989
44.	Левинский Антон Васильевич	1890	Городским РО УНКВД Львовской области	21.11.1939	54–13 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, Львов, П-19981	Прокуратурой Львовской области 28.11.1990
45.	Лобаченко Елена Кузьминична	1905	НКГБ УССР	24.06.1941		–"–	ЦГАОО Украины, 39212-ФПД	Прокуратурой УССР 23.04.1957
46.	Луговой Федор Яковлевич	1913	–"–	26.06.1941	54–10 ч.2, 54–11 УК УССР	06.07.1941	ГА СБ Украины, 51597-ФПД	Верховным Судом УССР 16.07.1960
47.	Лучной Алексей Мефодьевич	1923	–"–	12.06.1941	54–10–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 67314-ФП	Прокуратурой г. Киева 29.06.1990
48.	Мазницын Александр Павлович	1908	НКГБ УССР	23.06.1941	54–8–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 36224	Военной Коллегией Верховного Суда СССР 01.12.1956
49.	Макаренко Василий Андреевич	1906	–"–	–"–	–"–	–"–	ГА СБ Украины, 39835-ФП	Прокуратурой Украины 23.05.1957
50.	Маниленко Александр Васильевич	1920	–"–	28.06.1941	54–2–11 УК УССР	06.07.1941	ГА СБ Украины, 65271-ФП	Прокуратурой Украины 20.06.1989
51.	Масюренко Александр Иванович	1906	–"–	24.06.1941	54–8–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 39835-ФП	Прокуратурой Украины 23.05.1957

1	2	3	4	5	6	7	8	9
52.	Мельниченко Дмитрий Григорьевич	1909	УНКГБ Киевской области	24.06.1941		–"–	ЦГАОО Украины, 66990-ФП	Прокуратурой г. Киева 15.12.1989
53.	Милькевич Ефим Иванович	1902	–"–	28.04.1941	54–10 ч.2 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 75137-ФП	Генеральной Прокуратурой Украины 05.12.2001
54.	Мироненко Дмитрий Васильевич	1900	–"–	30.05.1941		–"–	ЦГАОО Украины, 66901-ФП	Прокуратурой Киевской области 29.04.1989
55.	Мирошниченко Иосиф Ефимович	1890	НКГБ УССР	01.07.1941		08.07.1941	ЦГАОО Украины, 57840-ФП	Прокуратурой УССР 18.01.1968
56.	Нагорный Максим Васильевич	1912	НКГБ УССР	24.06.1941	54–10 ч.2–11, 206 п. «а» УК УССР	06.07.1941	ГА СБ Украины, 51597-ФПД	Верховный Суд УССР 16.07.1960
57.	Ножников-Нужненко Андрей Ефремович	1910		03.04.1941	54–6 ч.1–10 ч.1–11, 196 УК УССР	07.07.1941	ЦГАОО Украины, 67529-ФП	В/Тр. КВО 11.12.1990
58.	Обальский Борислав Францевич	1908	УНКВД Волынской области	05.12.1939	54–2–11 УК УССР	–"–	Госархив Волынской области, Ф.4664. — Оп.2. — Д.1093.	
59.	Орловский Федор Васильевич	1897	НКВД УССР	26.04.1941	54–10 ч.2, 57 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 63413-ФП	Прокуратурой Украины 15.06.1989

1	2	3	4	5	6	7	8	9
60.	Пахмурский Алексей Андреевич	1901	УНКВД Львовской области	30.09.1939	54–4–11–13 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-28672	Прокуратурой Львовской области 15.02.1993
61.	Плес (Плиса) Иван Михайлович	1918	ОО НКГБ КВО	06.07.1941	54–1«б»–10–11 УК УССР	11.07.1941	ГА СБ Украины, 30835	Прокуратурой Львовской области 12.08.1999
62.	Попов Иван Кузьмич	1888		02.07.1941	54–10 УК УССР	08.07.1941	ЦГАОО Украины, 66946-ФП	Прокуратурой Украины 14.12.1989
63.	Попович Николай Степанович	1915		29.12.1939	54–13 УК УССР	07.07.1941	ЦГАОО Украины, 62121-ФП	Прокуратурой Украины 13.07.1989
64.	Потурай Марьян Иванович	1905	УНКВД Львовской области	06.09.1939	54–4–11 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, Львов, П-28672	Прокуратурой Львовской области 15.02.1993
65.	Пташинский Петр Григорьевич	1913	Радомышльским РО НКГБ Житомирской области	06.07.1941	54–10 ч.2 УК УССР	08.07.1941	Госархив Житомирской области, 28853-П	Прокуратурой Житомирской области 17.09.1998
66.	Пульнар Иван Антонович	1901	УНКГБ Станиславской области	18.05.1940	54–2–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, Ивано-Франковск, 5688	Реабилитации не подлежит.
67.	Раппопорт Шимон Абрамович	1905	УНКВД Львовской области	04.10.1939	54–4–11 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, Львов, П-28672	Прокуратурой Львовской области 15.02.1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9
68.	Розенберг-Черный Бернард-Людвиг Исакович	1895	–”–	06.10.1939	54–13 УК УССР	–”–	ГА СБ Украины, Львов, П-24041	Прокуратурой Львовской области 17.04.1992
69.	Рунге Михаил Генрихович	1892	Радомышльским РО НКГБ Житомирской области	06.07.1941	54–10 ч.2 УК УССР	08.07.1941	Госархив Житомирской области, 25455-П	Прокуратурой г. Житомира 23.08.1989
70.	Русановский Макар Алексеевич	1904		26.06.1941		06.07.1941	ЦГАОО Украины, 39489-ФПД	
71.	Синявский Григорий Иванович	1919	ОО НКГБ КОВО	06.07.1941	54–1«б»–11 УК УССР	11.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-7560	Прокуратурой Львовской области 12.08.1999
72.	Скира Иван Васильевич	1919	–”–	–”–	54–1«б», 54–10, 11 УК УССР	–”–	–”–	–”–
73.	Слюсар Николай Алексеевич	1920		29.06.1941	54–10–11 УК УССР	06.07.1941	ГА СБ Украины, 65271-ФП	Прокуратурой Украины 20.06.1989
74.	Сокорчук Сило Федорович	1895	НКГБ УССР	02.07.1941		08.07.1941	ЦГАОО Украины, 38977-ФП	Прокуратурой УССР 02.04.1957
75.	Станицкий Марьян Антонович	1919	НКГБ УССР	28.06.1941	54–2–11 УК УССР	06.07.1941	ГА СБ Украины, Тернополь, П-154416	Прокуратурой Тернопольской области 16.05.1990

1	2	3	4	5	6	7	8	9
76.	Суховей Иван Иванович	1878	Шосткинским РО НКГБ Сумской области	10.02.1941	54–10–11–13 УК УССР	07.07.1941	Госархив Сумской области, Ф. Р-7641. — Д.904	Прокуратурой Сумской области 31.08.1989
77.	Тадеуш Макс Антонович	1900	УНКВД Станиславской области	18.05.1940	54–2–11 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, Ивано-Франковск, 3227-П	
78.	Терехов Петр Кириллович	1894		03.07.1941	54–10 УК УССР	08.07.1941	ЦГАОО Украины, 66535-ФП	Прокуратурой Украины 22.11.1989
79.	Трофимов Григорий Иванович	1904	НКГБ УССР	24.06.1941	54–8–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 39835-ФП	Прокуратурой Украины 23.05.1957
80.	Федоренко Лука Ананьевич	1898		06.06.1941	54–10 ч. 2–11 УК УССР	–"–	ЦГАОО Украины, 62887-ФП	Прокуратурой г. Киева 15.06.1989
81.	Федоровская Софья Андреевна	1892	УНКГБ Ровенской области	01.06.1940	54–6–13 УК УССР	07.07.1941	Госархив Ровенской области, П-15548	Военной прокуратурой Центрального региона Украины 28.06.1994
82.	Фетисов Василий Арсеньевич	1888		01.07.1941	54–10 УК УССР	08.07.1941	ЦГАОО Украины, 63613-ФП	Прокуратурой Украины 04.07.1989
83.	Франко Илья Петрович	1908	Мироновским РО НКГБ Киевской области	10.07.1941	54–6–9 УК УССР	11.07.1941	ГА СБ Украины, Тернополь, 16578-П	Прокуратурой Тернопольской области 25.03.1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9
84.	Ханас Марьян Ильич	1913	УНКВД Львовской области	05.01.1940	54–4–10–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-28672	Прокуратурой Львовской области 15.02.1993
85.	Черный Ефим Михайлович	1896	НКГБ УССР	22.06.1941	54–6 УК УССР	11.07.1941	ЦГАОО Украины, 66209-ФП	Военной прокуратурой КВО 27.07.1989
86.	Шарапатова Софья Корнеевна	1897		06.06.1941	54–10–11 УК УССР	07.07.1941	ЦГАОО Украины, 62887-ФП	Прокуратурой Украины 15.06.1989
87.	Шпак Прасковья Петровна	1892		–"–	–"–	–"–	–"–	–"–
88.	Шпинев Александр Тимофеевич	1892		15.04.1941	54–13 УК УССР	–"–	ГА СБ Украины, 66708-ФП	Прокуратурой Украины 05.02.1990
89.	Штернберг Моисей Григорьевич	1898	НКВД УССР	12.04.1939	Закон от 07.08.1932	08.07.1941	ГА СБ Украины, 67092	Реабилитации не подлежит
90.	Щеговский Дмитрий Михайлович	1885		17.03.1941	54–13, 8 УК УССР	07.07.1941	ЦГАОО Украины, 65272-ФП	Прокуратурой Украины 20.06.1989
91.	Юхименко Иван Максимович	1917		23.06.1941		08.07.1941	ЦГАОО Украины, 63615-ФП	Военной прокуратурой КВО 10.07.1989
92.	Якоб Генрих Августович	1911	НКВД УССР		54–10–11 УК УССР	07.07.1941	ГА СБ Украины, 60472-ФП	Прокуратурой Украины 12.06.1989
93.	Якобсон Владимир Васильевич	1906	НКГБ УССР	06.07.1941	54–10 ч.2 УК УССР	08.07.1941	ЦГАОО Украины, 63616-ФП	Прокуратурой Украины 04.07.1989

СПИСОК

громадян, заарештованих органами НКВС, засуджених до різних термінів позбавлення волі й до ВМП, розстріляних у м. Києві в 1941 р. у зв'язку з початком воєнних дій, кримінальні справи на яких, за даними Департаменту інформаційних технологій при МВС України, зберігаються в органах СБ України

№ п/п	*Ф.И.О.*	*Год рожд.*	*Кем арестован*	*Дата ареста*	*Статья обвинения*	*Приговор*	*Дата расстрела*
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Бейчук Михаил Кондратьевич	1912	НКВД УССР Волынской области	24.10.1939	54–13 УК УССР	10.02.1941 Особым совещанием НКВД СССР к 8 годам ИТЛ	11.07.1941
2.	Воропаев Иван Егорович	1910			54–14 УК УССР	27.06.1941 Киевским обл-судом к ВМН	06.07.1941
3.	Вяткин Павел Федорович	1921			206–7 «г» УК УССР	03.07.1941 В/Тр. 25 СК КВО к ВМН	–"–
4.	Гамаенов Николай Алексеевич	1905		09.01.1941	170 «в», «г», 206–15, 18–138«а» УК УССР	24.03.1941 В/Тр. войск НКВД к 8 годам	–"–
5.	Герцойг Матвей Фроимович	1903	НКВД УССР	21.10.1940	по Закону от 07.08.1932	4–22.05.1941 Верховным Судом УССР к ВМН	–"–
6.	Гольберг Александр Эммануилович	1909	–"–		–"–	8–10.05.1941 Киевским облсудом к ВМН	–"–
7.	Гольденфун Пинхус Ицкович	1909		18.12.1940	54–6–10 ч.1 УК УССР	03.06.1941 Особым Совещанием НКВД СССР к 8 годам ИТЛ	11.07.1941

1	2	3	4	5	6	7	8
8.	Гоцман Николай Иванович	1917	УНКГБ Черновицкой области	05.04.1941	54–1«а» УК УССР	01.07.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к ВМН	07.07.1941
9.	Дяхтяр Никита Григорьевич	1900			54–14 УК УССР	27.06.1941 Киевским обл-судом к ВМН	06.07.1941
10.	Затуловский Аврум-Мошко Хаимович	1888	НКВД УССР	17.04.1940	По Закону от 07.08.1932	4–22.05.1941 Верховным Судом УССР к ВМН	–"–
11.	Заячковский Юрий Васильевич	1913	УНКГБ Дрогобыч-ской области	18.04.1940	54–2–11 УК УССР	11.10.1940 Особым Совещанием НКГБ СССР к 5 годам ИТЛ	11.07.1941
12.	Индиктор Самсон Ехелевич	1900	НКВД УССР	1941	по Закону от 07.08.1932	4–22.05.1941 Верховным Судом УССР к ВМН	06.07.1941
13.	Кемпер Ханин (Хаим) Элевич	1914	НКВД УССР	17.04.1940	–"–	–"–	–"–
14.	Костяхин Владимир Иванович	1919		19.05.1941	296–7 УК УССР	27.06.1941 Киевским обл-судом к ВМН	–"–
15.	Кременер Герш Лейбович	1903	НКВД УССР	17.04.1940	по Закону от 07.08.1932	4–22.05.1941 Верховным Судом УССР к ВМН	–"–
16.	Ленивкин Владимир Максимович	1913			54–14 УК УССР	27.04.1941 Киевским обл-судом к ВМН	–"–
17.	Ленивкин Константин Максимович	1911			–"–	–"–	–"–
18.	Митюненко Виктор Павлович	1911			206–12 п. «в» УК УССР	27.06.1941 В/Тр. КОВО к ВМН	–"–

1	2	3	4	5	6	7	8
19.	Поволоцкий Хаим-Хайкель Валькович	1908	НКВД УССР		по Закону от 07.08.1932	4–22.05.1941 Верховным Судом УССР к ВМН	–"–
20.	Руденко Иван Васильевич	1906	–"–	29.04.1940	–"–	–"–	–"–
21.	Рыбин Григорий Федорович	1915		25.06.1941	206–10 п. «а» УК УССР	04.07.1941 В/Тр. войск НКГБ Киевской области к ВМН	–"–
22.	Сабодашев Иван Гордеевич	1913			206–17«а» 206–7«г» УК УССР	24.06.1941 В/Тр. КОВО к ВМН	–"–
23.	Саниц Александр Ефимович		НКВД УССР	17.04.1940	по Закону от 07.08.1932	4–22.05.1941 Верховным Судом УССР к ВМН	–"–
24.	Солодухин Меер Иосифович	1897			по Закону от 07.08.1932	26.07.1941 Киевским обл-судом к ВМН	06.07.1941
25.	Тевлин Яков Моисеевич	1897	УР НКВД УССР	17.04.1940	по Закону от 07.08.1938	4–22.05.1941 Верховным Судом УССР к ВМН	–"–
26.	Чужа Семен Терентьевич	1899		22.05.1941	78–56–17 УК УССР	30.06.1941 Киевским обл-судом к ВМН	–"–

СПИСОК
громадян, розстріляних у м. Києві в 1941 р. у зв'язку з початком воєнних дій, кримінальні справи на яких, за даними Департаменту інформаційних технологій при МВС України, відсутні

№ п/п	*Ф.И.О.*	*Год рожд.*	*Кем арестован*	*Дата ареста*	*Статья обвинения*	*Дата расстрела*
1	2	3	4	5	6	7
1.	Алексеев Виктор Николаевич	1888	УНКГБ Киевской области	23.06.1941	54–10 УК УССР	07.07.1941
2.	Бохенек Витт Станиславович	1912	НКВД УССР	10.12.1940	54–13 УК УССР	06.07.1941
3.	Брагинский Моисей Львович	1901	–"–	02.11.1940		–"–
4.	Гаакс Николай Викторович	1884	УНКГБ Киевской области	27.06.1941		08.07.1941
5.	Галецкий Ян Янович	1882	ОО НКВД 5 армии КВО	10.04.1941	54–2–11 УК УССР	11.07.1941
6.	Галуза Аким Корнеевич	1884	Чернобыльским РО	27.06.1941		08.07.1941
7.	Дробязко (Дробязный) Антон Лаврентьевич	1870	НКГБ УССР	01.07.1941		06.07.1941
8.	Зазулинский Алексей Петрович	1897	Прокуратурой УССР	01.11.1940	105, 106 УК УССР	–"–
9.	Иванищев Иван Васильевич	1921		30.06.1941	206–9«а» УК УССР	–"–
10.	Книллер Адольф Фридрихович	1899		22.04.1941	54–10–11 УК УССР	–"–
11.	Книллер Бертольд Фридрихович	1895		–"–	–"–	–"–
12.	Колодейчик Ян Константинович	1910	ОО НКВД 5 армии КВО	10.04.1941	54–2–10 УК УССР	11.07.1941
13.	Красин Густав Готфридович	1889	УНКГБ Киевской области	30.06.1941		08.07.1941
14.	Кулишер Виктор Федорович	1917	НКВД УССР	04.11.1940	54–2–11 УК УССР	11.07.1941
15.	Куца-Водаря Ольга Ивановна	1896	УНКГБ Киевской области	27.06.1941		08.07.1941
16.	Лапушенко Кирилл Яковлевич	1903	–"–	29.06.1941		–"–

1	2	3	4	5	6	7
17.	Ливиненко Василий Тимофеевич	1897	НКВД УССР	02.11.1940		06.07.1941
18.	Марченко Николай Николаевич	1916	НКГБ УССР	03.07.1941	54–10 ч. 2 УК УССР	11.07.1941
19.	Михайлов Петр Сергеевич	1894	–"–	24.06.1941		07.07.1941
20.	Москва-Домбровский Георгий Иосифович	1910	УНКВД Киевской области	29.01.1941		–"–
21.	Оржельский Алоиз Леопольдович	1891	ОО НКГБ КВО	10.04.1941	54–2–11 УК УССР	11.07.1941
22.	Ретш Василий Иванович	1893	УНКВД Киевской области			08.07.1941
23.	Скшешовский Иосиф Станиславович	1898	НКВД УССР	16.09.1940		06.07.1941
24.	Цырульник Нафтула Излевич	1897	НКВД УССР	02.11.1940		–"–
25.	Швец Никифор Михайлович	1886	НКГБ УССР	06.05.1941		07.07.1941
26.	Якацкая-Галецкая Станислава Ивановна	1879	ОО НКВД 5 армии КВО	10.04.1941	54–2–11 УК УССР	11.07.1941

СПИСОК

громадян, заарештованих органами НКВС-НКДБ, засуджених до різних термінів позбавлення волі й до ВМП, розстріляних у м. Києві в 1941 р. у зв'язку з початком воєнних дій, кримінальні справи на яких, за даними Департаменту інформаційних

№ п/п	*Ф.И.О.*	*Год рожд.*	*Кем арестован*	*Дата ареста*	*Статья обвинения*	*Приговор*	*Дата расстрела*	*Где хранится дело*	*Кем и когда реабилитирован*
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Арент Генрих Георгиевич	1889	ОО НКГБ КВО	01.04.1941	54–1«а» УК УССР	03.07.1941 В/Тр. НКГБ КВО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-22313	Военной прокуратурой КВО 06.02.1992
2.	Барщ Леон Станиславович	1905	УНКВД Дрогобыч-ской области	23.04.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 г. В/Тр. войск НКВД КО к 10 годам ИТЛ	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
3.	Биц Петр Ильич	1915	ОО НКГБ КВО	10.06.1941	54–1«а» УК УССР	03.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-22313	Военной прокуратурой КВО 06.02.1992
4.	Богач Рудольф Антонович	1896	УНКВД Киевской области	23.03.1941	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5.	Бржозовский Януш Францишкович	1921	УНКГБ Винницкой области	19.04.1941	54–2 УК УССР	30.06.1941 В/Тр. войск НКВД Киевского округа к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, 67421-ФП	В/Тр. Киевского Военного округа 15.08.1990
6.	Бурчик Эжи-Ян Мечиславович	1899	УНКВД Дрогобычской области	16.03.1940	54–2–6–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск ВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
7.	Вавникевич Леслав Владимирович	1912	УНКВД Дргобычской области	23.03.1940	54–2–11 УК УССР	18.04.1941 В/Тр. войск НКВД Киевского ВО к 10 годам ИТЛ	–”–	–”–	–”–
8.	Вавникевич Здислав Владимирович	1915	–”–	–”–	–”–	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	–”–	–”–	–”–
9.	Векслер Меер Янкелевич	1907	НКГБ УССР	23.06.1941	54–1 «а» УК УССР	Особым Совещанием НКВД СССР к ВМН	–”–	ЦГАОО Украины, 66733-ФП	Прокуратурой КВО 06.02.1990
10.	Вилькон Станислав Игнатьевич	1918	УНКВД Львовской области	04.05.1940	54–2–6 ч.1–11 УК УССР	27.06.1941 В/Тр. В/НКВД КВО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, 55029	Реабилитации не подлежит

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11.	Возняк Александр-Антон Петрович	1894	УНКВД Дрогобычской области	19.03.1940	–”–	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
12.	Галущенко Иван Лазаревич	1912	УНКГБ Киевской области	30.04.1941	–”–	03–04.07.1941 облсудом Киевской области к 10 годам ИТЛ	–”–	ГА СБ Украины, 67097-ФП	Коллегией ВС УССР 23.11.1989
13.	Григель Казимир Францишкович	1920	УНКВД Дрогобычской области	23.03.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к 10 годам ИТЛ	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона Украины 22.10.1994
14.	Гуща Александр Фролович	1921	УНКГБ Киевской области	30.04.1941	54–2–11 УК УССР	03–4.07.1941 Киевским облсудом к ВМН	–”–	ГА СБ Украины, 67097-ФП	Коллегией ВС УССР 23.11.1989
15.	Демиденко Борис Леонтьевич	1922	УНКГБ Киевской области	22.05.1941	54–2–10–11 УК УССР	03–4.07.1941 Киевским облсудом к ВМН	–”–	–”–	Коллегией ВС УССР 23.11.1989

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
16.	Дидур Юрий Иванович	1913	УНКВД Тернополь	12.02.1941	54–2–11 УК УССР	01.07.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к ВМН	–"–	ГА СБ Украины, Тернополь 12656-П	Прокуратурой Тернопольской области 28.06.1994
17.	Драганчук Терентий Матвеевич	1913	Прокуратурой Петровского р-на г. Киева	24.06.1941	54–10 ч.2, 56–21 ч.2 УК УССР	27.06.1941 В/Тр. войск НКГБ КВО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, 66768-ФП	Киевским горсудом 19.12.1989
18.	Дуфрат Болеслав Каролевич	1903	УНКВД Дрогобычской области	23.03.1941	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
19.	Елагин Михаил Маркович	1916	3 отделом 8 СК КВО	05.05.1941	54–9 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. КВО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, 56061	Реабилитации не подлежит.
20.	Ковальский Юзеф Францишкович	1908	УНКВД Дрогобычской области	18.02.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к 10 годам ИТЛ	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
21.	Козловская Гиацинта Элитюшевна	1905	–"–	23.03.1940	–"–	–"–	–"–	–"–	–"–

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
22.	Конопацкий Гариил Николаевич	1918	Прокуратурой Днепропетровского и Днепро-Двинского бассейнов	24.06.1941	54–10 ч.2 УК УССР	02.07.1941 Водным Трибуналом Днепровского бассейна к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, 75086-ФП	Генеральной прокуратурой Украины 11.09.2000
23.	Косарек Тадеуш-Юзеф Романович	1913	УНКВД Дрогобычской области	31.03.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 г. В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
24.	Кошеватый Максим Антонович	1912	Киевским ГО НКГБ	23.06.1941	54–6 ч. 1 УК УССР	07.07.1941 В/Тр. КВО к ВМН	27.07.1941	ГА СБ Украины	Реабилитации не подлежит.
25.	Кравченко Григорий Андреевич	1906	Измаильским РО НКВД Одесской области	04.07.1940	54–6 УК УССР	30.06.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к 10 годам ИТЛ	07.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 28417-П	Прокуратурой Одесской области 31.12.1997
26.	Кузан Станислав Шимонович	1911	УНКВД Дрогобычской области	23.04.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	–"–	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
27.	Куман Антон Михайлович	1905	В-Волынским погран-отрядом	13.11.1939	54–6 УК УССР	03.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, 68945	Военной прокуратурой КВО 24.01.1992
28.	Лефорович Ян Войцехович	1902	УНКВД Дрогобычской области	23.04.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к 10 годам ИТЛ	–"–	ГА СБ Украины, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона Украины 22.10.1994
29.	Лепцинский Владислав Иванович	1924	УНКВД Дрогобычской области	03.04.1940	54–2–11 УК УССР	–"–	–"–	–"–	–"–
30.	Лисовенко Иван Захарович	1904	УНКВД Киевской области	22.04.1941	54–2–8–10 ч. 1, 54–11 УК УССР	23.06.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, Харьков, 035979	Прокуратурой Харьковской области 15.06.1993
31.	Лужанский Еремей Лукич	1903	РО НКВД г. Измаил	09.10.1940	54–1 «а», 54–10, 17–54–8 УК УССР	30.06.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к 10 годам ИТЛ	07.07.1941	ГА СБ Украины, Донецк, 36147-ПФ	Донецкой областной прокуратурой 15.06.1994
32.	Марко-Покорный Болеслав-Петр Зигмундович	1916	УНКВД Львовской области	08.05.1940	54–6 ч. 1, 54–12 УК УССР	27.06.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, 55029	Реабилитации не подлежит.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
33.	Матыящук Иосиф Николаевич	1916	УНКВД Тернопольской области	29.04.1941	54–2–11 УК УССР	01.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Тернополь, 12656-П	Прокуратурой Тернопольской области 28.06.1994
34.	Микита Иосиф Николаевич	1910			54–6, ч.1 УК УССР	04.07.1941 В/Тр. КВО к ВМН	06.07.1941	ФСБ России, 30067	
35.	Митрофанов Петр Георгиевич	1901	УНКВД Киевской области	19.05.1941	54–1«а» УК УССР	28.06.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, 72991-ФП	Прокуратурой Киевской области 20.07.1996
36.	Невельский Витольд Карлович	1919	УНКВД Дрогобычской области	23.03.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД К.О. к 10 годам ИТЛ	–"–	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой западного региона 22.10.1994
37.	Нурадинов Ахмет	1916	НКГБ УССР	24.06.1941	16–54–9, 54–2 УК УССР	26.06.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, 73909-ФП	Прокуратурой Украины 26.08.1997
38.	Пачеса Юзеф Янович	1909	УНКВД Дрогобычской области	19.02.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
39.	Пашкевич Станислав Ипполитович	1909	НКГБ УССР	22.06.1941	54–3 УК УССР	30.06.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, 38827	Реабилитации не подлежит
40.	Подоляк Александр Прохорович	1910	УНКГБ Киевской области	30.04.1941	54–2–10–11 УК УССР	03–4.07.1941 Киевским облсудом к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, 67097-ФП	Судебной Коллегией ВС УССР 23.11.1989
41.	Прусаков Михаил Логвинович	1893	УНКВД Киевской области	26.12.1940	17, 54–7–10 УК УССР	24.06.1941 Киевским облсудом в ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, 51397-ФП	Судебной Коллегией ВС УССР 06.01.1960
42.	Рубин Вальтер Вильгельмович	1912	УНКВД Дрогобычской области	07.03.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
43.	Савченко Николай Павлович	1924	УНКГБ Киевской области	30.04.1941	54–10–11 УК УССР	03–4.07.1941 Киевским облсудом к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, 67097-ФП	Коллегией ВС УССР 23.11.1989
44.	Самсон Иван Кузьмич	1911	УВД Киевской области	25.06.1941	54–10 ч. 2. УК УССР	04.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	–”–	ГА СБ Украины, 66750-ФП	Киевским горсудом 19.12.1989

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
45.	Скрипак Степан Александрович	1923	УНКГБ Киевской области	12.05.1941	54–2–10–11 УК УССР	03–04.07.1941 Киевским облсудом к ВМН	–”–	ГА СБ Украины, 67097-ФП	ВС УССР 23.11.1989
46.	Стец Мечислав Янович	1912	УНКВД Дрогобычской области	18.02.1940	54–2–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
47.	Стец Тадеуш-Станислав Янович	1907	–”–	31.03.1940	–”–	–”–	–”–	–”–	–”–
48.	Тышкевич Владислав Иванович	1898	УНКВД Львовской области	04.10.1939	54–13, 54–9–10 УК УССР	29.06.1941 В/Тр. войск НКВД КВО приговор к принудлечению с помещением в медико-изоляционное учреждение	06.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-14515	Львовским облсудом 30.08.1989
49.	Фихтель Петр-Бронислав Петрович	1896	УНКВД Дрогобычской области	18.02.1940	54–2 УК УССР	18.04.1941 В/Тр. войск НКВД к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
50.	Фомин Всеволод Васильевич	1912	Измаильским РО НКВД Одесской области	21.01.1941	54–6 ч. 1, 206–17 п.«а» УК УССР	03.07.1941 В/Тр. войск НКВД КВО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 28919-П	Прокуратурой Одесской области 12.11.1999
51.	Харамбура Мария Степановна	1890	ОО НКГБ КВО	14.04.1941	54–1«а» УК УССР	03.07.1941 В/Тр. войск НКВД к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-22373	Военной Прокуратурой КВО 06.02.1992
52.	Чеховский Эрвин Станиславович	1897	УНКВД Дрогобычской области	19.02.1940	54–2–6–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
53.	Шевченко Иосиф Петрович	1903	УНКГБ Киевской области	30.04.1941	54–2–10–11 УК УССР	03–04.07.1941 Киевской облсудом к 10 годам ИТЛ	–”–	ГА СБ Украины, 67097-ФП	Коллегия ВС УССР 23.11.1989
54.	Шмидт Станислав Владимирович	1906	УНКВД Дрогобычской области	21.02.1940	54–2–6–11 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
55.	Шопа Адольф Францишкович	1907	–”–	23.03.1940	54–2–11 УК УССР	–”–	–”–	–”–	–”–

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
56.	Штауб Густав Эдуардович	1914	НКГБ УССР	24.06.1941	–”–	30.06.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, 66765-ФП	Киевским горсудом 03.01.1990
57.	Шухарт Фридрих Людвигович	1918	УНКВД Дрогобычской области	23.03.1940	54–10 ч. 2 УК УССР	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	–”–	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона Украины 22.10.1994
58.	Яновский Станислав Людвигович	1920	УНКВД Львовской области	04.05.1940	54–2–11 УК УССР	27.06.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	06.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, 55029	Реабилитации не подлежит.
59.	Ярецкий Владислав Янович	1892	УНКВД Дрогобычской области	18.02.1940	–”–	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к ВМН	07.07.1941	ГА СБ Украины, Львов, П-35213	Военной прокуратурой Западного региона 22.10.1994
60.	Яровецкий Юзеф-Доминик Янович	1893	–”–	19.02.1940	–”–	02.07.1941 В/Тр. войск НКВД КО к 10 годам ИТЛ	–”–	–”–	–”–

СПИСОК
громадян, заарештованих органами УНКДБ Ізмаїльської області,
розстріляних у м. Ізмаїлі в 1941 р. у зв'язку з початком воєнних дій

№ п/п	*Ф.И.О.*	*Год рожд.*	*Дата ареста*	*Статья обвинения*	*Решение по делу*	*Дата расстрела*	*Где хранится дело, его номер*	*Кем и когда реабилитирован*
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Балый Иван Афанасьевич	1884	03.07.1941	54–10 ч. 1 УК УССР	нет	06.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 20478-П	Прокуратурой Одесской области 16.08.1989
2.	Иваненко Лука Платонович	1889	02.07.1941	54–6 УК УССР	–"–	05.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 5174-П	Военной прокуратурой ОдВО 15.08.1956
3.	Кисиор Иван Евстафьевич	1888	02.07.1941	54–10 ч. 1 УК УССР	–"–	06.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 20481-П	Прокуратурой Одесской области 14.08.1989
4.	Киценко Дмитрий Михайлович	1897	03.07.1941	54–6–9 УК УССР	–"–	–"–	ГА СБ Украины, Одесса, 012751	
5.	Киценко Еремей Федорович	1900	03.07.1941	54–6 УК УССР	–"–	05.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 24340-П	Прокуратурой Одесской области 15.08.1990
6.	Кондра Георгий Петрович	1888	30.06.1941	54–13, 80 УК УССР	–"–	06.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 20482-П	Прокуратурой Одесской области, 18.09.1989
7.	Маркович Василий Мартиянович	1918	–"–	54–6 УК УССР	–"–	05.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 012756	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
8.	Никонов Валерьян Иванович	1904	02.07.1941	–"–	–"–	–"–	ГА СБ Украины, Одесса, 012753	
9.	Саг(т)инов Иван Николаевич	1891	05.07.1941	–"–	–"–	–"–	ГА СБ Украины, Одесса, 27630-П	Военной Прокуратурой Южного региона Украины 29.02.1996
10.	Стаматиц Константин Степанович	1905	03.07.1941	54–10 ч. 1 УК УССР	–"–	06.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 20479-П	Прокуратурой Одесской области 16.08.1989
11.	Цырдя Георгий Дмитриевич	1910	27.06.1941	54–6 УК УССР	нет	05.07.1941	ГА СБ Украины, Одесса, 27630-П	Военной прокуратурой Южного региона Украины, 29.02.1996
12.	Шишман Петр Андреевич	1914	03.07.1941	54–6 УК УССР	–"–	–"–	ГА СБ Украины, Одесса, 27630-П	Военной прокуратурой Южного региона Украины, 29.02.1996
13.	Шпаченко Григорий Иванович	1907	30.06.1941	–"–	–"–	–"–	ГА СБ Украины, Одесса, 012755	

Публікація Ірини Бухарєвої,
Петра Кулаковського
(Київ)

РЕЦЕНЗІЇ

Подкур Роман
(Київ)

ДПУ УСРР У 1922–1934 рр.: ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Поява нової книги, присвяченої історії колишніх радянських спецслужб, є непересічною подією в українській історіографії. Це не є перебільшенням. При значній кількості документів, що зберігаються у фондах центральних та обласних державних архівів, Державному архіві Служби безпеки України, цей напрям вітчизняної історіографії мав би налічувати сотні різнопланових публікацій. Це по-перше.

По-друге, абревіатури ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ асоціюються навіть у професійних істориків лише з масовими політичними репресіями XX ст. В період «горбачовської перебудови», розпаду СРСР і нищення комуністичної ідеології, емоційні коментарі журналістів та істориків документів засекречених архівів ЦК КПРС сформували у громадськості думку, що спецслужби займалися лише висланням громадян на Північ та до Сибіру, конфіскаціями та безконтрольними розстрілами громадян.

Пройшло ціле десятиліття нашої незалежності. Тепер необхідно без емоцій, з точки зору об'єктивізму та історизму проаналізувати роль колишніх радянських спецслужб в системі партійно-державного керівництва СРСР та України зокрема.

В радянський період дослідники, розглядаючи роль органів державної безпеки, обмежувалися загальними судженнями та ідеологічними штампами — «велике», «меч революції», «бойовий загін партії» тощо. Сучасні дослідження історії органів держбезпеки обмежуються аналізом соціального і національного складу, оцінкою рівня освіти кадрових працівників, розвитком штатної структури органів державної безпеки, політичними портретами керівників ГПУ, окремими політичними процесами.

Книга В.Т.Окіпнюка «Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз» * накреслює новий напрям дослі-

* Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. — К.: Видавництво Національної академії СБУ, 2002. — 290 с.

джень — формування правового поля діяльності та визначення меж компетенції радянських спецслужб.

Хронологічні рамки дослідження характеризуються радикальними змінами на теренах колишньої Російської імперії — створенням СРСР, встановленням монопартійності та зрощування державного апарату з партійним, проведенням індустріалізації, колективізації та культурної революції. Саме після громадянської війни та «надзвичайщини», на початку 20-х рр. XX ст., визначаються місце і роль органів державної безпеки у владній та соціально-політичній структурі радянського суспільства. В цей період розпочалося формування радянських органів державної безпеки. На середину 30-х рр. вони працювали за трьома основними напрямами: розвідувальному, контррозвідувальному, політичного стеження.

Тому В.Окіпнюк у першому розділі монографії, поряд з описом організаційної перебудови ВУЧК в ГПУ, розкриває основні етапи розвитку правового статусу органів державної безпеки. Визначальною в реформі ВЧК-ГПУ, на думку автора, стала дискусія у вищих ешелонах влади. Практично всі лідери компартії підтримали ідею трансформації органу держбезпеки з тимчасового, надзвичайного в постійно діючу, законодавчо оформлену структуру радянської влади.

Каменем спотикання стали межі юридичної компетенції реформованих органів державної безпеки. Перебуваючи у революційній ейфорії, Л.Каменєв пропонував радикальний проект реформи — залишити ВЧК-ГПУ лише боротьбу з політичними злочинами, бандитизмом, охорону шляхів і складів. Цей проект був близький до позиції В.Леніна, який і став предметом обговорення на політбюро в листопаді 1921 р.

У розділі автор намагається розкрити механізм поступового розширення правового поля і меж компетенції ГПУ. Закони і нормативні акти, описані в хронологічному порядку, досить повно і переконливо характеризують цей процес. Але автор не показує мотивації вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР щодо схвалення того чи іншого закону про розширення повноважень органів державної безпеки. Можли-

во, це виходило за рамки його дослідження, і він залишив ці сюжети у своєрідному творчому резерві для себе та інших фахівців.

Зустрівшись з політичним опором в суспільстві, необхідністю контролю за перебігом нової економічної політики, перманентним повстанським рухом, антирадянськими настроями населення, більшовицьке керівництво розширювало компетенцію органів державної безпеки, повертало в деяких випадках право на позасудові репресії.

Нездатність більшовицького керівництва на подальшу лібералізацію економічних та політичних відносин в період нової економічної політики призводили до постійних організаційних змін в держбезпеці з метою адаптувати їх до мінливої ситуації в суспільстві. Готуючись до проголошення нової економічної політики, вище політичне керівництво ініціювало розширення втручання чекістів у економіку країни.

Зокрема, з січні 1921 р. новостворене Економічне управління (ЕКУ) ВЧК-ГПУ відстежувало контрреволюційні прояви в господарських установах та на підприємствах, боролося з економічним шпигунством, безгосподарністю, зловживанням владою тощо. Його структура максимально адаптувалася до народногосподарського апарату країни — кожне відділення відповідало за окремі галузі чи групу галузей.

В кризовий 1922 р. мала відбутися реорганізація ЕКУ. За рішенням Колегії ГПУ від 24–25 липня створювалася така структура економічного управління — відділ зовнішньої торгівлі (начальник — Й.Уншліхт), відділ внутрішньої торгівлі, сільського господарства (В.Менжинський), промисловий відділ (Я.Петерс), загальний відділ (В.Фельдман), інформаційний відділ (Р.Піляр), транспортний відділ (Г.Благонравов), фінансовий відділ (З.Кацнельсон). Заступниками начальника управління мали бути П.Мулявко та А.Соньє-Доманський.

Враховуючи досвід і вплив в компартійній та відомчій ієрархії цих осіб, керівництво СРСР схоже вирішило всерйоз зайнятися проблемами економіки. Як бачимо, навіть традиційно самостійний транспортний відділ мав бути включений до складу Економуправління. На думку О.Кокуріна та Н.Петрова, головою ЕКУ мав стати Ф.Дзержинський [1]. На жаль, поки що не відомо з яких причин ці призначення не відбулися.

Економічне управління ГПУ-ОГПУ стало одним із інструментів ліквідації перманентних економічних криз — «срібної», хлібозаготівельної тощо. У надзвичайному порядку відновили свою роботу «трійки», які були ліквідовані ще під час реформування органів держбезпеки в 1922 р. В.Окіпнюк зупинився на діяльності трійки по боротьбі з фальшуванням грошей. При цьому він зосередив свою увагу, головним чином, на правовій оцінці діяльності цієї «трійки», від чого дещо постраждав історичний аспект.

Відомо, що до 1929 р., крім трійки по боротьбі з фальшуванням грошей, існувало ще сім подібних органів [2]. У жовтні 1929 р. особливоуповноважений при Колегії ОГПУ В.Фельдман повідомив Г.Ягоду про повільний розгляд справ у «трійках». У той період місцеві органи ОГПУ закінчили слідство відносно 6 тисяч осіб. Тому, через розгляд справ на Колегії чи Особливій нараді їх вирішення затягувалося на декілька місяців.

Російський дослідник, кандидат історичних наук О.Мозохін, оцінюючи роботу трійок, особливо тих, що працювали по економічним напрямам, робить висновок про їх доцільність і ефективність [3]. Однак, локальний ефект діяльності «трійок» не вирішував економічні проблеми СРСР і, зокрема, України. Як стверджує сам О.Мозохін, траплялися випадки, коли справа слухалася в двох «трійках» водночас і виносилися два протилежні вироки. Тому, за дві десятиденки мали винести рішення по справам і припинити діяльність «трійок» по попередньому розгляду закінчених слідством справ Колегії ОГПУ та Особливої наради [4].

З початком колективізації і збільшенням кількості слідчих справ «трійки» знову створенні при економічному управлінні, секретно-політичному та особливому відділах, що було складовою розширення функції ГПУ-ОГПУ як таємного політичного карального органу.

Предметом історико-юридичного аналізу В.Окіпнюка стали цілий ряд важливих напрямів роботи ГПУ-ОГПУ. З другої половини 20-х рр. ОГПУ починають підпорядковувати цілий ряд організацій. Тепер чекісти відповідають за додержання режиму таємності у діловодстві та ведення шифрувальної справи, здійснюють цензуру, контроль за обігом зброї, виконання покарання, будівництво доріг, боротьбу з пожежами. З усіх перерахованих напрямів у монографії не висвітлено лише сюжет про будівництво доріг.

Зазначимо також, що в 1930 р. в структуру ОГПУ включено Експедицію підводних робіт особливого призначення — знаменитий ЕПРОН, який займався підняттям затонулих кораблів, підводним будівництвом. З 1933 р. ГПУ несло відповідальність за роботу МТС — одним із заступників начальника політвідділу МТС призначався кадровий співробітник органів держбезпеки.

Доцільно буде додати, що у подальшому відповідно до наказу НКВД СРСР та Комітету заготівель при РНК СРСР від 27 липня 1934 р. комендантами елеваторів та заготівельних пунктів призначалися співробітники НКВД. Вони підпорядковувалися обласним управлінням НКВД і працювали на правах помічників завідуючих елеваторами і заготівельними пунктами. В їх обов'язки входили робота по охороні зерна, боротьба з розкраданнями і втратами зерна, керівництво протипожежною охороною. При обласних управліннях НКВД були введені посади начальника інспекції резервів Комітету резервів, завданням якого було контроль за збереженням та витрачанням мобілізаційних запасів.

Майбутнім послідовникам автора доведеться шукати відповіді на низку важливих питань: на основі яких законодавчих чи нормативних актів

працювали співробітники держбезпеки в господарських органах? Якщо таких не було, то слід шукати хоча б постанови політбюро ЦК КП(б)У чи ЦК ВКП(б) і розкрити мотивацію, чому стратегічні народногосподарські комплекси знаходилися під контролем ОГПУ-НКВД.

В другому розділі автор зупинився на окремих особливостях правового статусу місцевих органів ГПУ, особливого та транспортного відділів, військ ГПУ-ОГПУ, фельд'єгерського корпусу та установ покарань ГПУ-ОГПУ. Однак, аналіз щодо останніх доцільним було розпочати не з травня 1929 р., а з більш раннього періоду.

Система концтаборів та місць ув'язнення ВЧК-ГПУ-НКВД почала формуватися одразу ж із створенням спецслужби після Жовтня 1917 р., бо ув'язнювати політичних ворогів у тюрми НКЮ більшовицьке керівництво не могло. На початок 1922 р. за ВЧК налічувалося 50 тисяч ув'язнених [5].

Сьогодні залишається невідомою система місць ув'язнення ГПУ-ОГПУ з 1922 по 1929 рр. Відомо лише, що після реформи ВЧК-ГПУ 1922 р. за органами держбезпеки залишилися політичні ізолятори, які знаходилися у віданні Тюремного відділу Адміністративно-організаційного управління, та створене у жовтні 1923 р. «Управление Соловецкого лагеря принудительных работ особого назначения», що підпорядковувалося третьому відділенню Спецвідділу ОГПУ [6]. З цієї точки зори, було б цікаво проаналізувати також діяльність у досліджуваний період політізоляторів міст Києва, Вінниці, Одеси тощо.

Аналізуючи діяльність ГУЛАГу, автор дослідження не згадує про наявність підлеглих цьому Управлінню таборів і табірних пунктів в Україні, а також про склад їх спецконтингенту, об'єкти, де працювали ув'язненні. Цю первинну інформацію можна було б почерпнути з довідника «Система исправительно-трудовых лагерей СССР. 1923–1960» під редакцією М.Охотіна та А.Рогінського, який випущений у 1998 р. у Москві.

Крім того, автор не простежив зміни у правовому статусі та економічній ролі ГУЛАГу. Можливо тому, що це не доцільно було виокремлювати із загального контексту дослідження. Проте ГПУ-ОГПУ було постачальником дешевої робочої сили для новобудов СРСР і України. З 1931 р. (до ОГПУ з наркомату шляхів сполучень передане управління будівництва «Біломорканалу») воно стало безпосереднім виконавцем робіт і повністю забезпечував виконання планового будівництва. В'язні ГУЛАГу, спецпереселенці стали основою для освоєння малообжитих нових економічних зон СРСР — Казахстан, Сибір, Далекий Схід, Північ, іноді були основою на новобудовах п'ятирічок.

Вже за часів НКВД, станом на 1940 р., табірна економіка охоплювала 20 галузей народного господарства. Питома вага деяких видів продукції, яку випускали підприємства НКВД в загальному об'ємі народного господарства складали: нікелю — 46,5%, олова — 76%, хромітової руди — 40,5%, золота — 60%, лісоматеріалів — 25,3%. Об'єм виробництва кольорових металів складав 40% від об'єму продукції, яку випускали підприємства наркомату кольорових металів. Валовий об'єм промислової продукції, яку випускав ГУЛАГ постійно зростав. В 1938 р. було випущено продукції на 1,5 млрд. крб., 1939 р. — на 2,5 млрд. крб., 1940 р. — на 3,7 млрд. крб. [7].

Дещо дискусійним виглядає висновок автора про невдоволення партійно-радянського керівництва повільними темпами репресій. Він також наводить приклад виступу І.Сталіна на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. про затримку керівництвом каральних органів викриття ворогів народу щонайменше на чотири роки і робить висновок про неминучість чергової реорганізації ОГПУ в НКВД (с. 80).

Тут необхідно зробити невелике уточнення. По-перше, ця ідея прозвучала дещо раніше, 25 вересня 1936 р., у телеграмі І.Сталіна і А.Жданова направленій В.Молотову та іншим членам політбюро з приводу заміни Г.Ягоди на посаді наркома внутрішніх справ М.Єжовим: «Ягода певним чином опинився не на висоті свого завдання у справі викриття троцькістсько-зінов'євського блоку. ОГПУ спізнилося в цій справі на 4 роки» [8]. Мова йшла про активізацію процесу так званого «паралельного антирадянського центру».

По-друге, визначивши дату зародження «шкідницьких організацій» в 1931–1932 рр., І.Сталін намагався перекласти відповідальність за провал першої п'ятирічки, голод, економічну кризу на «ворогів народу». Це було політичне виправдання перед громадською думкою.

По-третє, на думку О.Хлевнюка, такою оцінкою діяльності органів держбезпеки він намагався добитися від керівників НКВС більшої активності та нещадності «у викоріненні ворожого підпілля» на початку запланованого «Великого терору» [9]. І.Сталін привселюдно дав чітку вказівку центральному та місцевому апарату держбезпеки на масштабні репресії.

По-четверте, зробивши висновок про невдоволення вищим партійним керівництвом СРСР темпами репресій, автор вступає в протиріччя з іншим висновком щодо жорсткого контролю за органами держаної безпеки з боку політбюро ЦК ВКП(б). Дозвіл на репресії та їх темпи давало політбюро.

В третьому розділі «ДПУ УСРР у системі партійно-державного механізму республіки» В.Окіпнюк продовжує тему взаємовідносин держбезпеки з партійними та державними органами, але з точки зору їх контролю за ГПУ-ОГПУ.

Структура органів державної безпеки мала дві складові: політичну (існування партійних осередків і підпорядкування політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б)) і адміністративну (ГПУ-ОГПУ при СНК як орган державного управління).

У 1922 р. було прийнято рішення, що всі документи, які стосувалися принципових питань відносно діяльності ГПУ, не повинні надходити до секретаря ЦВК А.Єнукідзе без попереднього погодження з політбюро ЦК [10].

Контроль вищого партійного органу був всеохоплюючим. Цілком справедливо відзначив В.Окіпнюк, що всі нормативні документи, що визначали межі компетенції держбезпеки, їх практичну діяльність (кадрові призначення, фінансування, оперативні накази, окремі судові процеси) були предметом обговорення на засіданнях і політбюро ЦК ВКП(б), і політбюро ЦК КП(б)У. Але наскільки чітко і безвідмовно підкорялися рішенням парткомів різного рівня чекісти, особливо в 20-х роках, коли в Україні панували антирадянські настрої?

На 1923 р. в органах держбезпеки було 50,8% комуністів — більше, ніж у будь-якому іншому наркоматі. В монопартійному середовищі чекісти всю свою діяльність, як і інші органи державного управління, будували на основі політичних вказівок компартії. Дієвим способом партійного впливу на органи державної безпеки було входження керівників спецслужби до складу партійних комітетів.

Так, Ф.Дзержинський — член ЦК РКП(б) і оргбюро ЦК, з червня 1924 — кандидат в члени політбюро ЦК. Керівники губернських, окружних, обласних, районних апаратів були членами бюро відповідних партійних комітетів [11]. В умовах антирадянських настроїв українського населення ГПУ було чи не єдиною реальною силою на місцях. Тому деякі провінційні керівники-чекісти намагалися підпорядкувати собі партійні комітети.

Такі спроби наштовхувалися на негативну реакцію з боку центрального керівництва спецслужби. В протилежній ситуації — надмірно амбіційних партійних керівників на місце ставило ЦК партії. Такі випадки були характерні для початку 20-х років, коли налагоджувалася система партійно-державного управління СРСР. Політбюро ЦК КП(б)У лише в 1921–1922 рр. розглянуло щонайменше чотири конфлікти чекістів та керівників губернських партійних комітетів.

Тому протягом 20-х рр. одним завдань вищого партійного-державного керівництва УСРР та СРСР стало зрощування партапарату та органів держбезпеки. Одним із яскравих прикладів єднання та колективної відповідальності місцевих партійних та чекістських органів були «трійки». До їх складу входили начальник обласного управління НКВД, секретар обкому партії та обласний прокурор.

Тому незрозуміло, чому В.Окіпнюк спочатку на стор. 9 наголошує про «...поступове перетворення органів державної безпеки у фактично безконтрольного монстра, який поглинув мільйони наших співвітчизників», а на стор. 225 зазначає, що «...партійний контроль за органами ДПУ не був послаблений, а навпаки, в другій половині 20-х рр. тільки посилювався та зміцнювався. Партійні органи монополізували контроль за кадровим складом, найважливішими напрямками діяльності органів ДПУ».

Теза про «монстра...» характерна для історіографії кінця 80-х — середини 90-х рр. XX ст., коли панівною була думка про безконтрольність

органів держбезпеки, їх ініціативи щодо політичних репресій. Початок поклали опубліковані матеріали Комісії Політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями 30–40-х і початку 50-х років, де основна відповідальність покладалася на органи державної безпеки [12].

В 1994 р. цю тезу частково підтримав І.Білас: «Фактично НКВС не підпорядковувався нікому, окрім Сталіна, проте диктував власну волюсвавілля всім, нехтуючи елементарними правовими нормами, спираючись виключно на власні-таки нормативні акти — накази, директиви та розпорядження, що були цілком утаємничені від суспільства» [13].

Аналізуючи адміністративну складову держбезпеки, В.Окіпнюк звів проблему взаємовідносин державних органів та ГПУ-ОГПУ до контролю за діяльністю спецслужби та постачання чекістами інформації про основні тенденції суспільно-економічного життя країни. Але ГПУ-ОГПУ виконувало низку завдань в народногосподарському комплексі України. Знову постає питання про нормативну основу взаємовідносин господарських органів, державних інституцій та органів державної безпеки.

Крім того, автор проминув проблему взаємовідносин губвиконкомів та губернських відділів ВЧК-ГПУ в 20-х рр. Формально губвідділи ВЧК-ГПУ були відділами губвиконкому. Але маючи необмежені матеріальні ресурси та власні військові формування, місцеві керівники держбезпеки мали реальну владу в губернії. Так, в 1921 р. ситуація в деяких губерніях настільки загострилася, що член ЦК Я.Дробніс звернувся до політбюро ЦК КП(б)У. Він порівняв губвиконкоми з англійським королем, який лише царює, а не править. На його думку, реальну владу в губерніях має лише ЧК [14]. Яким чином вище партійно-державне керівництво розмежувало межі компетенції виконкомів та місцевих органів держбезпеки — це предмет додаткового дослідження.

Протягом 20-30-х років XX ст. політичне керівництво СРСР перетворило органи державної безпеки на інструмент вирішення політичних та економічних проблем. Це було зумовлено, по-перше, чіткою ідеологічною та політичною спрямованістю діяльності органів держбезпеки, по-друге, їх жорсткою централізацією і військовою дисципліною, по-третє, наявністю комплексної структури, по-четверте, елітарністю та корпоративністю, по-п'яте, підготовленим до дій в екстремальних умовах кадровим складом, по-шосте, виключним правом на позасудові репресії, наданим вищим партійно-державним керівництвом. Цим і визначалося особливе місце спецслужби в партійно-державній структурі управління СРСР і УСРР.

Слід сказати декілька слів про не зовсім доречне дизайнерське оформлення обкладинки монографії. Вона представляє собою географічні контури України, обплутані колючим дротом. На тлі цієї композиції — знак, випущений до 5-річчя ВЧК-ГПУ. Читач вже підсвідомо налаштований на

негативну інформацію, хоча книга містить об'єктивну, цілком нейтральну, науково виважену інформацію щодо діяльності органів держбезпеки.

Рецидиви емоційного дослідження нашої історії ще довго заважатимуть об'єктивному висвітленню історії спецслужб. Так, ВЧК-ГПУ-НКВД займалися за наказом вищого політичного керівництва політичними репресіями. Ніхто не збирається знімати з них вини за злочини проти народів СРСР.

В той же час боротьба проти спецслужб іноземних держав та з контрабандою, розвідка, охорона кордонів — це теж знаходилося в компетенції ВЧК-ГПУ-НКВД. Розвідувальні, контррозвідувальні та диверсійні операції, проведені радянськими спецслужбами є предметом гордості та увійшли до підручників спецслужб світу. У розпалі критики злодіянь комуністичної партії забули про ці сторони роботи органів держбезпеки. Відмовитися від власної історії — це величезна помилка. Це свідчить про нерозуміння, що узагальнення історичного досвіду дасть можливість удосконалити оперативне мистецтво, методи громадянського контролю за діяльністю правоохоронних органів.

В рецензії більше приділяєш уваги недолікам дослідження, ніж його позитивним сторонам. В.Окіпнюк, напевно, перший на просторі колишнього СРСР, хто розпочав системно вивчати проблему правового статусу, функціонального призначення та компетенції органів державної безпеки. Книга спонукає до подальших роздумів, і головне, відкриває нові напрями дослідження. Сподіваюсь, що автор продовжить історичний пошук і невдовзі дасть можливість ознайомитися з новою монографією.

Примітки

[1] ВЧК и начало нэпа // Свободная мысль. — 2000. — № 4. — С. 115.
[2] *Мозохин О.Б.* Вся страна — концлагерь (правовое регулирование внесудебных полномочий ГПУ-ОГПУ) // Закон и право. — 1999. — № 1. — С. 40-44.
[3] Там же. — С. 42.
[4] Там же. — С. 43.
[5] Система исправительно-трудовых лагерей СССР. 1923-1960. Справочник. Сост. М.Б. Смирнов. Под. ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. — М.: «Звенья», 1998. — С. 12.
[6] Там же. — С. 16.
[7] *Иванова Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. — М., 1997. — С. 97.
[8] Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 39.
[9] *Хлевнюк О.В.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М.: «Республика», 1992. — С. 10.
[10] *Хаустов В.* Не зачеркивать собственную историю // Тамбовская жизнь. — 2002. — 16 января.

[11] *Плеханов А.М.* Проблемы места и роли органов безопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. — М., 1999.
[12] Див.: Известия ЦК КПСС. — № 12. — 1990. — С. 93.
[13] *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. — Кн. 1. — К., 1994. — С. 107.
[14] Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 22. — Арк. 77.

Ігор Ільюшин
(Київ)

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ І ЗАХІДНІЙ БІЛОРУСІЇ У 1939–1941 рр.: НОВЕ НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ

У 1998 і 2000 рр. вийшли друком два перші томи спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» [1]. В них вперше було оприлюднено пару сотень дійсно, досі незнаних, архівних документів, переважна більшість з яких зберігається у Державному архіві Служби безпеки України та Центральному архіві Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща.

Опубліковані матеріали висвітлювали окремі етапи історії протиборства з радянською владою українських і польських підпільних національних самостійницьких організацій на західноукраїнських землях за часів Другої світової війни та у перші роки по її завершенню, а також боротьбу проти останніх органів НКВС-НКДБ-МДБ СРСР.

Рецензії та відгуки, що надійшли на обидва томи, свідчили, з одного боку, про значне зацікавлення фахівців та широких кіл громадськості обох країн їхнім змістом, а, отже про нагальність та важливість їх появи і, насамперед, заради подолання досі існуючих перешкод на шляху до цілковитої нормалізації українсько-польсько-російських взаємин [2]. Проте, з іншого боку, рецензенти підкреслювали, що опубліковані документальні збірники слід розглядати лише як перший крок у справі ліквідації по-можливості всіх «білих плям» і вирішенні всіх «важких питань» в історії цих взаємин [3].

Поки спільний українсько-польський колектив готує наступний 3-й том багатотомного науково-документального видання, що матиме назву «Польське підпілля у 1939–1941 рр. Від Волині до Покуття», працівники Архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща започаткували співробітництво з Федеральною службою безпеки Російсь-

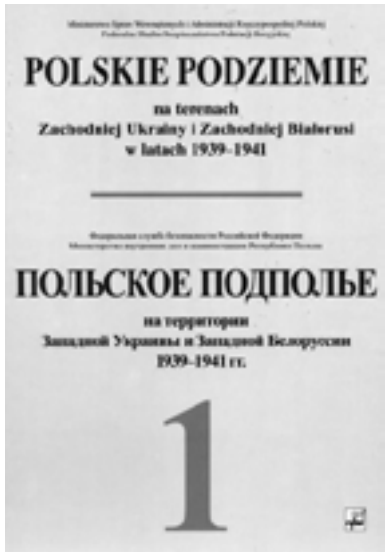

кої Федерації і видали у 2001 р. близьку за тематикою до згаданих вище працю під назвою «Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941 гг.» *. Таким чином з'явилася нагода не лише познайомитися з документами із російських таємних архівів, але і порівняти їх із вже опублікованими в спільному українсько-польському виданні.

Праця складається з двох книг. У першій з них вміщено 81 інформаційно-аналітичний документ НКВД-НКГБ СРСР стосовно діяльності польських підпільних організацій, а також про боротьбу з ними. У другій — 21 документ зі слідчими матеріалами, зокрема, протоколи допитів польських підпільників, а також власноручно складені ними зізнання.

Інформаційно-аналітичні документи НКВД-НКГБ СРСР за 1939 р., більш докладно, ніж це робилося в українсько-польському виданні, знайомлять читача з результатами виконання прикордонними частинами і оперативно-чекістськими групами поставлених перед ними завдань на період т.зв. «визвольного походу Червоної армії» у вересні 1939 р. [4].

Спецповідомлення за 1940-1941 рр. наркомів внутрішніх справ УРСР і БРСР І.Сєрова і Л.Цанави, інших співробітників органів держбезпеки — В.Меркулова, В.Бочкова, С.Савченка на ім'я наркома внутрішніх справ

* Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. В 2-х кн. — Варшава-Москва: «Ритм», 2001. — 1436 с.

СРСР Л.Берії, доповідні записки останнього І.Сталіну, В.Молотову і К.Ворошилову яскраво свідчать про оперативність вжитих заходів і масштабність дій чекістів з ліквідації польського (та й українського) антирадянського підпілля.

Згідно з даними НКГБ СРСР, що наводяться у московському виданні від середини вересня 1939 р. і до початку другого кварталу 1941 р. у Західній Україні і Західній Білорусії, а також Литві було ліквідовано 568 конспіративних організацій і груп, заарештовано 16758 членів польського підпілля. На території самої Західної України було знешкоджено діяльність 340 організацій і груп, заарештовано 9949 членів підпілля [5]. Користуючись захопленими польськими архівами, органи НКВД-НКГБ оголосили у всесоюзний розшук 3168 кадрових працівників польських спецслужб та їх агентів, з котрих 2101 — були заарештовані [6].

Опубліковані документи дають чимало підстав замислитись над наступним питанням, якщо настільки активною і всеохоплюючою була боротьба чекістів із їх супротивниками в Західній Україні і Західній Білорусії, то напевно масштаб антирадянської діяльності місцевого польського підпілля дійсно становив поважну загрозу для встановленого тут у 1939 р. режиму. На це запитання, на нашу думку, можна дати і позитивну і негативну відповіді, кожна з яких матиме рацію.

На перший погляд, вдала агентурно-оперативна робота органів НКВД-НКГБ СРСР проти польських підпільних організацій і масовий характер арештів, здійснених офіційними Москвою і Києвом в їхньому середовищі, можуть свідчити лише про те, що польські плани з проведення антирадянської боротьби значною мірою залишилися лише на папері. До речі, про ці плани, так само як і про характер завдань, визначених для підпілля польським емігрантським урядом і військовим командуванням, ми радше дізнаємося саме завдяки опублікованим документам радянських спецслужб, а не з добре відомої і малочисельної польської конспіративної документації за 1939–1941 рр., що збереглася в польських архівосховищах.

Втім, ці самі документи із московського видання повідомляють про те, що польські націоналістичні формування від початку 1940 р. розгорнули активну діяльність з підготовки збройного виступу, що був запланований на весну того ж року. З цією метою вони проводили роботу з накопичення зброї та набоїв до неї; збирали інформацію про місця розташування підрозділів Червоної армії та органів НКВД; складали списки з адресами на командуючий склад армії, працівників НКВД і радянсько-партійний актив з метою їх захоплення та знищення під час збройного повстання; готували на початок повстання або очікуваної ними війни між Німеччиною і СРСР здійснення диверсійних актів, головним чином, на об'єктах стратегічного значення, на залізничних вузлах та мостах. Окремі антирадянські організації чинили прямий опір військовим частинам Червоної армії і

місцевим радянським органам шляхом збройних нападів на ці частини та будинки НКВД і здійснення терористичних актів. У доповіді від квітня 1941 р. 4-го відділу 3-го Управління НКГБ СРСР про результати агентурно-оперативної роботи проти польського підпілля за 1939–1941 рр. повідомлялося про те, що в західних областях України лише з травня до листопада 1940 р. було здійснено 96 терактів на партійних працівників [7].

Про ефективність розвіддіяльності польських підпільників у Західній Україні може свідчити опублікований у московському виданні ситуаційний рапорт останнього командуючого усім польським підпіллям у т.зв. «радянській окупаційній зоні» полковника Л.Окулицького. Цей рапорт у зашифрованому вигляді один з польських кур'єрів мав перевезти до Варшави Головному коменданту загальнопольської підпільної організації Союзу Збройної Боротьби (СЗБ) генералу С.Ровецькому, але у січні 1941 р. кур'єра у Львові було заарештовано, а рапорт у нього вилучено.

В рапорті було вміщено безліч таємних даних стосовно військової, економічної, господарської, політичної ситуації як у радянських прикордонних районах, так і загалом в СРСР, у тому числі інформацію про дислокацію та бойову готовність частин Червоної армії, хід підготовчих робіт до близької з Німеччиною війни, настрої населення в Західній Україні і Західній Білорусії напередодні вирішальних подій тощо. Підсумовуючи свої спостереження за підготовкою СРСР до війни, полковник Окулицький, зокрема, стверджував, що вона, однак, не є свідченням «...концентрації військ з наступальною метою», що «...вперед висунуті лише передові частини». На думку полковника: «...Радянський Союз боїться війни з німцями. Червона армія може піти на захід тільки через труп Німеччини. У випадку нападу Німеччини на Росію, слід очікувати, що радянські війська, гідність яких невелика, не витримають і відступатимуть на схід» [8].

Поряд із відзначенням зробленого поляками, варто підкреслити, що вже з другої половини 1940 р. діяльність їх військового підпілля в західних областях України, Білорусії і у Литві була фактично паралізована. Сам Окулицький у тільки що згадуваному донесенні до Варшави визнавав, що: «...робота польських підпільних організацій нічого не варта, оскільки вони достатньо відомі радянській контррозвідці. Умови конспіративної роботи дуже важкі. Загалом можна сказати, що дії Гестапо у порівнянні з діями НКВД є просто дитячою грою» [9].

Відновлення загальнопольської підпільної організації СЗБ на цих територіях відбулося вже після їх захоплення Німеччиною, і від того часу діяльність поляків спрямовуватиметься проти гітлерівських окупантів. Як відомо, напад фашистської Німеччини на СРСР принципово змінить ставлення радянського керівництва до польської держави. В цьому контексті дуже важливою є інформація, подана у вступі до збірника московських документів, про кількість амністованих поляків на підставі Указу Пре-

зидії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. Згідно з нею із в'язниць, таборів, місць ув'язнення і депортації була звільнена 389041 особа — громадян Польщі, з котрих — 200828 поляків [10].

На відміну від українсько-польського видання 1998 р., цей збірник і, зокрема, його друга книга містить набагато більше «українських сюжетів». Причому в опублікованих матеріалах йдеться не стільки про боротьбу НКВС-НКДБ з Організацією Українських Націоналістів (ОУН), хоча є і така інформація [11], скільки про деякі аспекти становища цієї організації в Західній Україні [12], а також про переговори діячів польського підпілля з окремими представниками західноукраїнської громадськості, зокрема, з митрополитом А.Шептицьким [13].

Працівники радянських спецслужб отримували подібну інформацію від польських підпільників під час їх допитів або внаслідок перехоплення кур'єрів, що везли ситуаційні донесення зі Львова до Варшави. Свідчення поляків говорять про те, наскільки важливе місце в їх конспіративній діяльності посідало «українське питання».

Так, у протоколі допиту від 17 грудня 1940 р. керівника політвідділу, члена і секретаря Національної ради при командуванні організації СЗБ-2 В.Пеховської зазначено, зокрема, наступне: «Я розмовляла з Шептицьким про те, що якщо вибухне повстання (антирадянське. — *Авт*.), то нам необхідно заздалегідь узгодити, що належатиме полякам, а що українцям. Проте, ці бесіди з Шептицьким я вела з власної ініціативи і ніяких розмов щодо контакту між українськими націоналістами і СЗБ у нас не було» [14].

Про становище українців у Західній Україні в цей період повідомляв у рапорті до Варшави, вилученому чекістами, полковник Л.Окулицький. Він писав: «Українці найбільш щільно згуртовані й організовані. Керівники обох течій УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання. — *Авт*.) втекли. Група Хомишина (Григорій Хомишин — станіславський греко-католицький єпископ. — *Авт*.) не має впливу. На сцені залишилися ОУН і Ярий (Ріко Ярий — діяч ОУН і активний прихильник її співпраці з Німеччиною. — *Авт*.), який за теперішнього часу є господарем становища, через що значно зменшуються наші шанси на можливість порозуміння з ними» [15].

В іншому місці командуючий польським підпіллям на радянській території відзначав таке: «Москва лавірує, найбільшу небезпеку для неї становлять українці, проти яких останнім часом розгорнуто гострі масові репресії. Поляків намагаються схилити до співробітництва і підбурюють з боку Києва на виступи проти українізації» [16].

Звернемо увагу на те, що згідно із твердженнями самих польських підпільників напередодні нападу Німеччини на СРСР єдину поважну антирадянську силу в Західній Україні становила лише ОУН. Полковник Окулицький повідомляв про це таким чином: «Єдину і вельми міцну антирадянську силу становить ОУН, якою керує Ярий. Серед українців існує переконання, що їм вдасться найближчим часом, за допомогою Гітлера, звільнитися від радянської влади» [17].

У зв'язку з цим відзначимо, що нагальною потребою історичної науки та джерелознавтсва є підготовка збірників документів за участю архівістів як ФСБ РФ, так і СБ України, в яких йшлося б про боротьбу радянських спецслужб упродовж 1939-1941 рр. в Західній Україні саме проти оунівського підпілля [18]. На наш погляд, відсутність таких збірників викликана тим, що російська офіційна історіографія сьогодні вже погоджується оцінювати польське підпілля того періоду як таке, що проводило, насамперед, патріотичну діяльність на користь Польщі. Про оунівську конспірацію російські історики ще й досі згадують переважно в контексті колаборації народів СРСР з гітлерівцями у 1939–1945 роках [19].

Підсумовуючи вищесказане, не можна не підкреслити, що поява рецензованої праці є все ж таки великою заслугою московських архівістів і дослідників. Сподіваємось, що спільний проект польських і російських спецслужб і надалі відкриватиме завісу таємниці над трагічними подіями періоду Другої світової війни, дозволить дати об'єктивнішу оцінку фактам і людям, котрі брали в них участь, сприятиме створенню довірливіших взаємин між Україною, Польщею та Росією.

Примітки

1 Польське підпілля. 1939-1941. Львів-Коломия-Стрий-Золочів. — Т. 1. — Варшава-Київ: «Ритм», 1998. — 1039 с.; Переселення поляків та українців. 1944–1946. — Т. 2. — Варшава-Київ: «Ритм», 2000. — 1008 с.

2 Див.: *Кокін С.* Вручення подяк Президента України членам редакційної колегії спільного українсько-польського видання // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2001. — № 2. — С. 541–544.

3 Див.: *Ільюшин І.* До виходу у світ І-го тому спільного польсько-українського видання // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 505–510.

4 Там же. — С. 246–248. Сообщение И.Серова Л.Берии от 27 ноября 1939 г. с цифровыми данными об арестованных в Западной Украине.

5 Там же. — С. 646. Сведения 3-го Управления НКГБ СССР о результатах мероприятий против польского подполья за 1939, 1940 и первый квартал 1941 г. от апреля 1941 г.

6 Там же. — С. 32.

7 Там же. — С. 656.

8 Там же. — С. 468.

9 Там же. — С. 1180.

10 Там же. — С. 32.

11 Там же. — С. 454.

12 Там же. — С. 476.

13 Там же. — С. 1114.

[14] Там же.
[15] Там же. — С. 476.
[16] Там же. — С. 472.
[17] Там же. — С. 1180.
[18] Спроба дослідження боротьби оперативно-чекістських груп НКВС проти українських і польських підпільних організацій в Західній Україні у 1939–1940 рр. на підставі документів ДА СБ України була здійснена автором в окремій статті. Див.: Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 rr. // Zeszyty Historyczne. — Paryż: Instytut Literacki, 2001. — S. 49–74. (Współautor G.Mazur).
[19] *Семиряга М.* Коллаборационизм: Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000. — 862 с.

Микола Кугутяк,
Степан Кобута
(Івано-Франківськ)

ВАЖКА ІСТОРІЯ ВАЖКОГО СТОЛІТТЯ

«Ця книга — світло правди, яке пульсує з темних глибин радянського тоталітаризму і розвиднює нам завтрашній день» — ці слова передмови академіка М. Жулинського не тільки вдало анонсують, але й точно відображають основний зміст та смисл нової наукової праці українського історика Юрія Шаповала, що побачила світ у видавництві «Генеза» * (до речі, окремо слід підкреслити високу поліграфічну якість видання).

Завдяки праці цього непересічного науковця, який методично і наполегливо, крок за кроком заглиблюється в страхітливий морок української історії періоду розгулу комуністичного деспотизму, перед нами постає картина трагедії української еліти і українського народу. Картина, відтворена на основі значної документальної бази, передусім, архівних матеріалів з фондів колишніх «спецхранів», які впродовж багатьох десятиліть надійно (з точки зору їхніх фондоутворювачів) ховали від суспільства жорстоку правду «світлого соціалістичного минулого».

Вірний власному дослідницькому методу, Юрій Шаповал синтезує джерельний матеріал, передаючи читачам дух і дихання епохи. Мінімум інтерпретації, мінімум суб'єктивності. Говорять документи. Власне, говорять, а не служать підставою для побудови певної схеми ретроспективного відтворення історичного минулого. Історія держави, народу, особистості настільки тісно переплетена, що яскраво демонструє основу людського буття — людську діяльність, позитивну і негативну, чорну і білу, конструктивну і руйнівну. Пафос поступається Істині. Остання ж, оперта на точно виміряні історичні приклади, щедро почерпнуті з архівно-документальних джерел, постає суворим Суддею людських вчинків, залишаючи, водночас, місце для власного усвідомлення та оцінки сталінської епохи.

* Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: «Генеза», 2001. — 560 с.

Перш за все, поняття «важка історія». Автор ототожнює його з добою тоталітарною (комуністичною) (с. 10–11), наголошуючи, що тоталітарний режим в Україні проіснував «фактично протягом всього XX ст.», і що кілька поколінь українців примушували брати участь в грандіозному соціалістичному експерименті, що мав для України не просто значні, а фатальні наслідки, які «відчутні сьогодні і ще тривалий час будуть даватися взнаки». Історично справедливим є твердження Ю. Шаповала, що не тільки людські втрати (мільйони жертв репресій, голодомору, депортацій), але й «глибока моральна (вона ж аморальна) травма суспільства, його всебічна деградація», сприяла тому, що «макабричний експеримент» був оголошений актом найвищої справедливості, а «аморальні» in corpore класові цінності — найсправедливішою мораллю». Тож провідна ідея даної праці визначається чітко: «всебічне осмислення «важкого минулого», його політико-правова оцінка, і — обов'язково! — люстрація — словом, все те, без чого не можна реалізувати український державний проект» (с. 14).

У центрі уваги дослідника людські долі, доля народу, що розглядаються в контексті формування тоталітарної системи, наріжним каменем функціонування якої став терор. Саме терор як інструмент примусу був зведений до універсального засобу аргументації радянської держави в справі утримання в покорі суспільства, яке «залізною рукою» прагнули загнати у «світле майбутнє». В Україні цей процес мав свою специфіку, оскільки, наголошує автор, «особливістю терористичних акцій (репресій. — *Авт.*) в Україні у 20–50-і роки є те, що вони завжди мали «антинаціоналістичне» забарвлення», а звинувачення у «націоналізмі», «українському шовінізмі», «націоналістичних ухилах» були «безвідмовним «аргументом» при фабрикації каральними органами політичних справ (с. 24). Як переконливий приклад, підготовка органами ДПУ (Державного політичного управління) ще в 1926 р., на зорі розрекламованої політики «коренізації», ідеологічних підвалин майбутнього політичного терору проти української інтелігенції, що містився у наведеному в книзі обіжнику ДПУ: «Ріст шовіністичних тенденцій ставить перед органами ГПУ (ДПУ) необхідність своєчасно реагувати на це явище, що має політичне значення першоступеневої ваги» (с. 29).

Наступники ДПУ — НКВС, МДБ, КДБ, чітко дотримувалися цього постулату, приділяючи увагу перш за все боротьбі з тим, що «було або вважалося українським націоналізмом, із щонайменшими натяками на відродження ідеї української державності або навіть спробами підтримувати українські національно-культурні традиції». У своїх стараннях вони часто вдавалися до фальсифікації, фабрикування справ, щоб показати «масштабність» антирадянської діяльності. Яскравий зразок — наведений в книзі фрагмент доповіді начальника Управління НКВС по Полтавській області республіканському керівництву у квітні 1938 р.: «Нині

вже викрито і ліквідовано по петлюрівській лінії 5 повстанських полків, 1 батальйон, 14 повстанських рот... і 15 повстанських загонів. По ним заарештовано 1639 чоловік, з яких 218 офіцерів петлюрівської, старої та інших армій...» (с. 46). Поданий Юрієм Шаповалом матеріал наочно демонструє механізм «розкручування» терору в Україні, спонукальні мотиви його організаторів та виконавців і в цьому полягає історична значимість наукової праці.

Впадає у вічі і неординарність підходу автора щодо структури самої книги. Джерелознавчий аспект першої частини «Таїна архівів» дозволяє побачити, прочитати, осмислити документи, безпосередньо відчути атмосферу каральної системи, зрозуміти методику діяльності радянської політичної інквізиції. Друга частина — «Людина в історії», присвячена окремим персоналіям української історії. Це невеликі за обсягом, але досить вагомі за змістом есе як про відомих українських діячів М.Грушевського, Ю.Бачинського, Д.Ісаєвича, так і забутих Голову президії Української Головної Визвольної Ради К.Осьмака, вченого-славіста чеського походження Є.Рихлика. В цій же частині подано оригінальні штрихи до портретів партійних лідерів М.Хрущова, Л.Кагановича, М.Горбачова в контексті їхнього ставлення до України.

Третя частина праці — «Для чого пишуть про репресії», подана у жанрі рецензії, об'єктом якої стають сучасні праці українських науковців (як дослідницькі, так і навчальні посібники), присвячені драматичному минулому України в період тоталітаризму. Увагу Ю.Шаповала привертає, насамперед, концептуальний підхід авторів робіт щодо розкриття природи та сутності тоталітарної системи.

Четверта частина — «Телеісторія» розкриває талант Ю.Шаповала не тільки як дослідника, науковця, але й сценариста. Запропонований ним сценарій телесеріалу «Україна і Ленін: п'ять вечорів з вождем» переносить читача в світ віртуального сприймання нашої історії. При цьому розмова «вождя світового пролетаріату» й нашого сучасника-історика — це діалоги, диспути, дискусії, жорсткі, стилістично точні, що відбивають не тільки теоретичні засади більшовицької (ленінської) політики щодо Ук-

раїни, але значною мірою практичні наслідки цієї політики впродовж всього XX століття.

Посилюють інформаційну цінність книги і наведені в ній 76 фотоілюстрацій, які логічно доповнюють текст, а також іменний покажчик, що дозволяє персоніфікувати нашу історію.

Вихід книги Ю. Шаповала ще і ще раз загострює питання про роль і місце самих українців в тоталітарну епоху, з огляду на поширюваний зараз міф про українців як пасивних жертв червоного тоталітаризму. Науковець твердить, що «спротив комуністичному режимові в Україні тривав увесь час, поки той режим існував. Українці не були безмовними жертвами, і надзвичайно важливо звернути увагу на дослідження руху опору більшовизму» (с. 417). Не ухиляється він і постановки неприємного аспекту цієї проблеми — чому українці йшли на службу комуністичному режимові. Цілком солідаризуємося з думкою, що не вивчивши цього питання у дослідженні тоталітарної доби, не можна відновити правдиву історичну картину.

XX століття завершилося для України на оптимістичній ноті. Досягнувши державної незалежності, український народ отримав історичний шанс стати повноправним господарем на своїй землі. Однак, будь-яка перспектива успішного суспільного поступу можлива за умов врахування історичного досвіду (як позитивного, так і негативного). В цьому контексті пропонований Юрієм Шаповалом сучасний погляд на «важку історію» важкого для українців століття повинен сприяти поглибленому вивченню драматичних сторінок нашого минулого з тим, щоб уберегти майбутні покоління від небажаного рецидиву.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ПРИЇЗД ПОЛЬСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ ДО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СБ УКРАЇНИ

17–21 березня 2003 р. у Державному архіві Служби безпеки України перебували співробітники Інституту національної пам'яті (Instytut Pamięci Narodowej) Республіки Польща — директор Бюро використання і архівізації документів інституту Бернадетта Гронек та головний спеціаліст відділу інституту у м. Любліні, відомий історик доктор Гжегож Мотика.

Візит представників Інституту національної пам'яті відбувався у рамках роботи над видавничим проектом серії книг «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Перші два томи цього видання під назвами «Польське підпілля 1939–1941. Львів — Коломия — Стрий — Золочів» і «Переселення поляків та українців 1944–1946» вийшли друком у варшавському видавництві «Ритм» відповідно у 1998 і 2000 роках.

Під час візиту польських спеціалістів відбулося чергове засідання спільної робочої групи Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща, на якому обговорено питання про підготовку третього та четвертого томів видавничої серії. Третій том тематично продовжить перший, але географічно охопить інші області західноукраїнського регіону і буде називатися «Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття». Четвертий том присвячений складним українсько-польським взаєминам періоду Другої світової війни, зокрема Волинській трагедії 1943–1944 років.

Сторони домовилися про проведення наступного засідання спільної робочої групи у Варшаві з метою завершення підготовки до друку третього тому і опрацювання архівних документів до четвертого, появу якого з особливим інтересом чекають науковці і громадськість обох країн.

ЗАСІДАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЇ РАДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СБ УКРАЇНИ

7 квітня і 20 травня 2003 р. в Державному архіві Служби безпеки України відбулись чергові засідання Науково-методичної ради (НМР) ДА СБ України.

На першому засіданні, серед низки інших, розглядалось питання про стан архівно-пошукової та науково-аналітичної роботи в системі ДА СБ України з вивчення і опрацювання документів про голодомори в Україні у 1921–1922, 1932–1933 і 1946–1947 рр. Голова НМР, заступник начальника ДА СБ України, кандидат історичних наук Сергій Кокін ознайомив учасників засідання із планом заходів, розроблених в архіві з метою забезпечення належної участі Служби безпеки України у вшануванні трагічної дати голодомору 30-х років.

З цього приводу висловили свої міркування і внесли конкретні пропозиції начальник відділу інформації, використання Національного архівного фонду та зовнішніх зв'язків Державного комітету архівів України, кандидат історичних наук Георгій Папакін, вчений секретар Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук Олександр Рубльов та інші присутні.

Інше питання було присвячене підготовці наступного номеру журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». З інформацією про хід роботи виступив член редколегії журналу, головний науковий співробітник ДА СБ України, доктор історичних наук Василь Даниленко. Учасниками засідання було обговорено структуру номеру, розглянуто окремі запропоновані до публікації матеріали, сформульовано рекомендації щодо напрямів подальшої роботи редколегії і авторів журналу із завершення підготовки його до друку.

На другому засіданні головну увагу було приділено обговоренню проектів концепції і плану-проспекту 4-го тому спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у 30–40-х роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». В обговоренні запропонованих проектів взяли участь головний науковий редактор тому, керівник Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук, професор Юрій Шаповал, начальник ДА СБ України Сергій Богунов, інші присутні, які звернули увагу на необхідність неухильного дотримання упорядниками тому принципів історизму, об'єктивізму і неупередженості при висвітленні через призму архівних документів надзвичайно складних питань українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни, зокрема трагічних подій на Волині 1943–1944 рр.

На засіданні розглянуто також деякі організаційні питання. Зокрема, з пропозиціями щодо плану заходів по підготовці до відзначення 10-ої річниці створення Державного архіву СБ України (1 квітня 2004 р.) виступив колишній начальник, а нині радник ДА СБ України Олександр Пшенніков. В результаті жвавого обміну думками вирішено акцентувати увагу на більш широкому інформуванні громадськості про специфіку функціонування архівного підрозділу спецслужби як державної архівної установи.

* * *

30 травня 2003 р. спільним наказом Служби безпеки України і Державного комітету архівів України затверджено положення про Експертно-перевірну комісію Державного архіву СБ України та її склад, що було підготовлено відповідно до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» і постанови Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1739 «Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду».

* * *

16–18 квітня 2003 р. у Державному архіві СБ України відбулося стажування керівників архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБ України, під час якого розглядалися питання покращення інформаційного забезпечення необхідною ретроспективною інформацією органів державної влади і управління; виконання запитів громадян, наукових установ, освітніх закладів, громадських об'єднань; взаємодії з обласними редколегіями науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» тощо.

ДО УВАГИ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ «З АРХІВІВ ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»!

Редколегія журналу приймає до друку статті, документи, спогади та інші матеріали відповідно до профілю видання. Обов'язковою умовою є висвітлення подій через призму діяльності спецслужб в Україні. До пропонованої публікації, за бажанням автора, додаються відгуки фахівців з зазначеної проблеми. Рецензії на книги подаються разом з примірником видання.

Відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 7–0 5/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1) редакційні колегії фахових видань зобов'язані відбирати для друку наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Заголовок пропонованої публікації набирати прописними літерами жирним шрифтом. Над заголовком з правого боку курсивом виділити ім'я та прізвище автора з зазначенням у дужках місця його проживання чи роботи. Примітки виносити в кінець тексту. Після приміток доцільно подати резюме російською та англійською мовами (до 10 рядків кожне).

На окремому аркуші автор повинен зазначити, що всі прізвища, імена та по-батькові, географічні назви, назви підприємств, установ і організацій, цифрові дані звірені. За достовірність викладеного в публікації відповідальність несе автор. Його думка може не збігатися з позицією редакційної колегії журналу.

У відомостях про автора, незалежно від того, що він уже мав публікації на сторінках журналу, прохання вказати повністю прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи або навчання,

коло наукових інтересів, основні публікації, домашню та робочу адреси, контактні телефони, а також інші дані на розсуд автора.

Тексти потрібно подавати в друкованому вигляді (комп'ютерний набір або машинопис) у двох примірниках. В електронному варіанті набір має бути виконано за програмою WORD 6.0, 7.0 WINDOWS 95 і вище, шрифт Times New Roman. Розмір шрифту 14, інтервал 1,5. Параметри сторінки: ліве поле — 3, праве — 1, верхнє — 2, нижнє — 2 см. Примітки виставляються в автоматичному режимі 12 шрифтом. Дискета додається.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти невичитані і недбало оформлені тексти, вносити незначні скорочення і редакційні правки, що не впливають на зміст публікації. Відхилені рукописи не повертаються і не рецензуються.

CONTENT

Official chapter

Resolution of the Ministers Cabinet of the Ukraine № 428 — 31 march 2003 «About the establishing new members of the Main editorial board of the documentary books series «Rehabilitated by History». 7

Main editorial board's of the scientific documentary books series «Rehabilitated by History» resolution «About the rendering resolution of the Ministers Cabinet of the Ukraine № 530 — 11. 09. 1992 «About the preparation and publication books series «Rehabilitated by the History» by Zhytomyr and Sumy regions editorial boards»– 3 jun 2003. 11

Extract from the protocol of the Main editorial board's of the scientific documentary books series «Rehabilitated by History» sitting about the establishing new members of the editorial board of the scientific-documentary magazine «From the archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB» – 3 jun 2003. 13

From the history of the totalitarism

Arkhireiskyi D., Chentsov V. Bolsheviks against socialistic parties: repressive aspects of the political struggle in the 1920s. 19

Doroshko M. VUChK-GPU-NKVD organs controlling the communist party and state apparatus USRR in 1920-1930s. 50

Kapustian G. Resistance of the Ukrainian peasants against the policy of the ruling regime in the end of 1920s.: little-known episode. 60

1932–1933 in the wives of party functionary (D. Zavoloka's diary) Publication of *Bogunov S., Danylenko V.* 66

Platonova N. Legislative and service prescriptive acts about special settlers from Ukraine, 1920s–1960s. (by the documents of the State archive of the Security service of Ukraine). 91

Nikol'skyi V. The statistics of the social content of the people, repressed by the soviet security service organs in 1943–1957. (by the documents of the State archive of the Security service of Ukraine). 103

Person in the context of the epoch

Mikushev V., Rebkalo V. Mykola Shchors: mystery of the death. 130

Mel'nyk V. Two lives of the L. Zinkovskyi-Zadov. 154

Little known pages from History

Kucheruk O. Yet one another version about killing minister of the Poland Department of the interior B. Peratskyi by OUN's blockbusters 171

Dereiko I. From collaboration to resistance: 115|62 Ukrainian battalion shutsmanshaft in the districts in the Belarus and France in 1942–1944. 179

Shapoval Y. Volyn tragedy and Poland-Ukraine relationships 1943–1944 in the mirror of the State archive of the Security service of Ukraine documents 194

Yefimenko V. Domestic organization struggle in the medium of the Ukrainian nationalists and role special units OUN (B) in it, 1940s 209

Ishchuk O. Ideology-parenting work OUN (B) among young (1944–1954) 224

Turenko V. Political-psychological aspect of the Ukrainian orderly nationalism 1940s–1950s 245

Vovk O. Last general UPA: to the Vasyl' Kuk's biography 254

Church and power

Prelovs'ka I. Chechivsky brothers inquiry cases, as a source for the studying biographies of the repressed protagonists UAPC. 258

Pashchenko V., Sitarchuk R. Several aspects of the state-church relationships in 1920s–1930s. (in instance of the Baptists and evangelical Christian communities in the Poltava region) 278

Serduk N. UGKC hierarchy's case (1945): documents and materials 287

From the History of Secret Service of Ukraine

Zolotariov V., Parfionenko V. «...One of the activist worker ChK-GPU». (Pages from the major's of the state service Yuhim Kravets biography) 355

Shevchenko A. NKVD USSR road's compartments workers participation in the partisan actions in the Great Patriotic War 403

Supplementary chapter

List of citizens, executed by shooting by the organs NKVS in the Kiev and Izmail prisons at the beginning of the Great Patriotic War. Publication of *Bukhareva I., Kulakovskii P.* 410

Reviews

Podkur R. DPU USRR in 1922–1934: a portrait in the context of epoch. 440

Iliushin I. Polish underground in the West Ukraine and West Belarus in 1939–1941.: new scientific documentary edition 450

Kogutiak M., Kobuta S. Hard history of the hard century 457

Chronicle and information

Polish delegation's visit to the State archive of the Security service of Ukraine 465

Sitting of the scientific-methodical council of the State archive of the Security service of Ukraine 466

To the magazine's authors [memory for the authors] 468

Content 470

Здано до виробництва 12.05.03. Підписано до друку 01.08.03.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офс.
Ум. друк. арк. 27,20. Ум. фарб.-відб. 27,44. Обл.-вид. арк. 25,26. Тираж 1000 пр.

Міжнародний Благодійний Фонд
Видавництво «Сфера».
Україна, 04107, Київ, пров. Делегатський, 3.
Свідоцтво про внесення у Державний реєстр видавців
ДК № 233 від 07.11.2000 р.